

MOTERIS PRIE ISTORIJOS ŠALTINIŲ

H. Valente

MOTERIS PRIE ISTORIJS ŠALTINIO

Mokslinių straipsnių rinkinys,
skirtas profesorės Irenos Valikonytės
75 metų jubiliejui

Sudarė Eugenijus Saviščevas

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų
informacinės sistemos (LIBIS) portale *ibiblioteka.lt*

ISBN 978-609-07-1033-3 (spausdinta knyga)

ISBN 978-609-07-1034-0 (skaitmeninis PDF)

Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms
of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and
reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

© Eugenijus Saviščevas, sudarymas, 2024

© Darius Baronas, Karolis Čižauskas, Artūras Dubonis, Łukasz Gołaszewski, Inga Ilarienė,
Martynas Jakulis, Liudas Jovaiša, Andrius Jurkevičius, Mindaugas Klovas, Vita Malašinskienė,
Eugenijus Saviščevas, Adam Stankevič, Natalia Starczenko, Rimvydas Petrauskas, Antanas
Petrilionis, Volodymyr Polishchuk, Antoni K. Urmański, Jonas Drungilas, Sławomir Godek, 2024

© Vilniaus universitetas, 2024

TURINYS

Pratarmė kaip padėka	9
Moteris prie istorijos šaltinio	10
PROFESORĖS EMERITĖS IRENOS VALIKONYTĖS POKALBIS SU EUGENIJUMI SAVIŠČEVU	

STRAIPSNIAI

RIMVYDAS PETRAUSKAS

Žmonos, dukterys ir seserys: kilmingos moterys Viduramžių Lietuvoje (XIII–XV amžiai)	48
---	----

DARIUS BARONAS

Gedimino laišakai ir pirmosios dominikonų bažnyčios Vilniuje problema	64
--	----

ANTANAS PETRILIONIS

„Pagal karo teisę ir papročius“: sutartys ir <i>karo</i> belaisviai XIV–XV amžiuose	82
--	----

VOLODYMYR POLISHCHUK

Prawo jako dar i dar wzajemny monarchy w Wielkim Księstwie Litewskim (na przykładzie przywileju ogólnościemskiego z 1447 r.)	97
---	----

ANDRIUS JURKEVIČIUS

Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio kanceliarijos rusėniški dokumentai paleografiniu aspektu	118
---	-----

EUGENIJUS SAVIŠČEVAS

Darbas, nesustodavęs net Viešpaties dieną. Zigmanto I darbadieniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisme 1506–1544 metais	143
---	-----

KAROLIS ČIŽAUSKAS

Pirmojo Lietuvos Statuto kūnai	169
--------------------------------------	-----

INGA ILARIENĖ

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės viešieji notarai XVI amžiaus kryžkelėse: nuo 1512 metų Europos notariato nuostatų iki Antrojo Lietuvos Statuto	191
--	-----

ARTŪRAS DUBONIS

Kelios pastabos iš valdovo kanceliarijos darbo praktikų jos laikino valdytojo Ivano Hornostajaus laikais 1540–1546 metais (Lietuvos Metrikos knygų Nr. 24, 28 ir 231 (12-osios TBK) duomenimis) 215

MINDAUGAS KLOVAS, ANTONI K. URMAŃSKI

Vilniaus teisminė autonomija ir 1566 m. sausio 16 d.
Žygimanto Augusto privilegija – savivaldos teisių garantas
teismo reformos metu 232

VITA MALAŠINSKIENĖ

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštininkų karjera ir ją lėmę veiksniai 1566–1623 metų Lietuvos Metrikos duomenimis 247

ŁUKASZ GOŁASZEWSKI

Siedem dokumentów i listów Mikołaja Krzysztofa „Sierotki” i
Albrychta Władysława Radziwiłłów z końca XVI i początku
XVII wieku dotyczących dziesięcin i innych świadczeń dla kościoła
w Czernawczycach i prepozytury Św. Barbary w Brześciu 264

NATALIA STARCZENKO

Napisać przestępstwo lub odróżnić „sprawę kryminalną”
od „krzywdy prostej” (Wołyń w ostatnim trzydziestoleciu
XVI – na początku XVII wieku) 278

LIUDAS JOVAIŠA

Žemaičių katedros kapitulos konstitucijos: raidė, dvasia,
gyvenimas 302

MARTYNAS JAKULIS

„Našlaičiams vaikams reikalinga pagalba“: pamestinukų žindyvės
Vilniuje XVIII amžiaus antrojoje pusėje 356

ADAM STANKEVIČ

Viešųjų baudmių taikymas vagims Vilniaus pilies teisme
(XVIII amžiaus antrojoje pusėje) 375

JONAS DRUNGILAS

Sutuoktinės giminės *fama* vyro heraldikoje:
Mykolo Juozapo Gorskio ir Marijonos Reginos Vainaitės vedybų
atvejis (XVIII amžiaus antra pusė) 396

SŁAWOMIR GODEK

W obliczu kłeski Prus – o działaniach władz guberni litewskich na
przełomie lat 1806–1807 425

Pratarmė kaip padėka

Ši knyga – mokinių ir kolegų dėkingumo dovana profesorei Irenai Valikonytei jos 75-ojo gimtadienio proga. Joje nerasite įvadinio teksto, jubilatės biografijos ir bibliografijos bei kai kurių straipsnių tų tyrinėtojų, kuriems privalu buvo įnešti savo dovą, bet dėl vienokių ar kitokių priežasčių jie to padaryti negalėjo. Turbūt tai galima vadinti leidinio silpnybėmis. Kas jų neturi! Leidinio stiprybė, tikiuosi, nustelbsianti silpnybes, – tekstai, išduodantys jų autorių nemunalšinamą istorijos troškulį ir pagarbą tradicijai, kuriai mes visi priklausome: taip ir liktume nykštukai, jei į viršų mūsų nebūtų iškėlę mokytojų pečiai.

Kiekvienas rinkinyje publikuotas straipsnis buvo recenzuojamas dviejų recenzentų – čia nebylių rūsčių teisėjų, tik galvos linktelėjimu pritarusių vieno ar kito teksto teisei gyventi. Žinau, kad daug kas net nesupranta šio linktelėjimo vertės, todėl jaučiu pareigą visiems jiems padėkoti. Ačiū, bičiuliai, Jūs traukėte mane iš vargų klampynės, nors gyvenimas Jus kvietė skubėti savo keliais. Ačiū ir tiems recenzentams, kurie, nebūdami šiame leidinyje skelbiamų straipsnių autoriai, maloniai atsiliepė į mano prašymus – prof. Ritai Reginai Trimonienei, prof. Vaidai Kamuntavičienei, dr. Jolitai Sarcevičienei, dr. Vaciumi Vaivada, dr. Virgilijui Pugačiauskui, dr. Dariui Vilimui, dr. Tomui Baranauskui, dr. Andrej Ryčkov. Lieku Jums skolingas ir tik Jūs patys nuspręsite, kaip tą skolą grąžinsiu.

Atskirai noriu padėkoti tiems, be kieno pagalbos leidinys nebūtų buvęs toks, koks jis yra – dviem profesorės Valikonytės mokiniams: dr. Jonui Drungilui, dideliu mano patarėjui ir pagalbininkui, bei Saulei Viskantaitei-Saviščevienei, atlikusiai daug nematomo darbo, ypač to, kurio aš pats niekada nebūčiau pastebėjęs.

Galiausiai šis leidinys nebūtų pasirodęs, jei ne geranoriška Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto prodekano mokslo reikalams dr. Salvijaus Kulevičiaus ir ypač dekanės dr. Loretos Skurvydaitės parama, lydėjusi mane nuo pat idėjos gimimo iki knygos pasirodymo. Ačiū, Dekane! Ne kiekvienas fakultetas gali pasigirti turįs tokią vadovę.

Dėkoju visiems po liepa įsikūrusio avilio sesėms ir broliams, o labiausiai – šio leidinio kaltininkei. Dūgzkite ilgai ir laimingai!

Dėkingas sudarytojas

Moteris prie istorijos šaltinio

PROFESORĖS EMERITĖS IRENOS VALIKONYTĖS
POKALBIS SU EUGENIJUMI SAVIŠČEVU

Eugenijus Saviščevas. *Jauni žmonės, kurie dar mokykloje susimąsto apie istoriko profesiją, dažnai ją mistifikuoja: įsivaizduoja istoriką it žiniuonį, kuris supranta tai, kas eiliniam žmogui nėra duota, išmano istorijos paslaptis, jos dėsningumus, lyg koks astrologas drąsiai nusako ateities raidą. Tęsiant šią legendą, istorikas negali gimti bet kur, jis turi gimti vietoje, kuri nulems jo likimą. Jūs gimėte ir augote Radviliškyje, kurio varde įspaustas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos įdagas. Ar tai ir nenulėmė Jūsų kelio?*

Irena Valikonytė. Ne, su mano pasirinkimu Radviliškis ir Radvilos nesusiję. Ir aš Jus nustebinsiu pasakydama, kad pirmasis mano pasirinkimas buvo ne istorija, o lituanistika apskritai. Tiksliau – lietuvių kalba ir literatūra. Aš nebuvau „mamos vaikas“. Buvau vyresnė iš dviejų seserų ir nebuvau lepinama. Bet žinojau, kad noriu būti humanitarė. Ir kuo čia dėta mama? Aš negalvojau važiuoti į Vilnių. Man arti Radviliškio buvo Šiaulių pedagoginis institutas. Ir aš jau buvau pasiėmusi norint stoti į aukštąją mokyklą tada privalomą medicininę pažymą, kurioje buvo nurodytas Šiaulių pedagoginis institutas. Aš tiesiog norėjau likti namuose. Iš Radviliškio į Šiaulius vos pusė valandos kelio ir daugelis kasdien taip važinėjo pirmyn ir atgal. Bet tuo metu pas mus atvažiavo jauniausiasis mamos brolis, kuris Vilniaus universitete buvo baigęs ekonomikos studijas. Šeimoje jis buvo jauniausias – pagrandukas ir vos dešimčia metų vyresnis už mane. Kai jis sužinojo, kad noriu stoti į Šiaulius, pasakė: „Ką – tu aukso medaliu baigusi mokyklą važiuosi tik į Šiaulius?! Į pedagoginį? Ne, tiktai į Vilniaus universitetą!“ Šiaulių pedagoginiame istorijos studijų nebuvo ir aš jau buvau pasiryžusi studijuoti lietuvių kalbą ir literatūrą. Tai štai taip mano mamos brolis, kurio aš niekada nevadinau dėde, o tik Algiu, nurodė man kelią. Tada ir nutariau, kad būsiu istorikė.

E. S. Kokioje šeimoje gimėte? Ar ji buvo didelė? Kuo užsiėmė Jūsų tėveliai?

I. V. Ne, mūsų šeima nebuvo didelė. Tik du vaikai – aš ir trejais metais jaunesnė sesė. Mama buvo mokytoja ir tai darė man didelį poveikį. Beje, mama baigė Radviliškio gimnaziją 1944 metais, o kaip tik tų metų spalio mėnesį iš Radviliškio buvo išstumta vokiečių kariuomenė. Taigi mama pabaigė mokslus vokiečių mokytoja ir tada gautas atestatas vėliau jai truputį trukdė. Mama labai norėjo stoti į Vilniaus universitetą, bet atsitiko taip, kad dėl šeimos prastos materialinės padėties negalėjo, nes mamos mama niekada nedirbo, buvo namų šeimininkė. Ji buvo kilusi nuo Utenos, iš kaimo, ir ištekėjo už senelio – geležinkeliečio, ir jie dar prieš Antrąjį pasaulinį karą atsikraustė į Radviliškį. O mano tėtis buvo statybininkas ir iš pradžių dirbo tiesiant geležinkelį. Jis nebuvo išsilavinęs žmogus, baigė tik pradžios mokyklą, bet pats lavinosi – labai mėgo skaityti. Mama su tėtuku susituokė 1948 metais ir būtent tais pačiais metais neteko savo tėčio. Mes iki šandien nežinome, kas atsitiko. Šeimoje yra tokia legenda, o gal ir ne legenda. Mūsų namas Prūdelio gatvėje stovėjo dviejų gatvių sankryžoje. Kartą mano senelis naktį išėjo uždaryti langinių, o tuo metu kitame name priešais mūsų namą vyko kažkokios išgertuvės, linksmybės. Kas ten atsitiko – nežinau, bet neva iš to namo išėjęs sovietinis kariškis šovė ir pataikė seneliui į koją. Žaizda pradėjo gangrenuoti, senelį išvežė į Vilnių, kur jis ir mirė. Dėl to taip ir išėjo, kad aš vaikystėje su Vilniumi niekaip nebuvau susijusi, bet senelis palaidotas Rasų kapinėse.

E. S. Tai močiutė Jūsų neaugino, bet juk tėvai dirbo, kas prižiūrėjo Jus mažą? Kas Jus auklėjo?

I. V. Mane auklėjo tėtis. Atrodo juokinga, kad mama buvo mokytoja, o mažą mane auklėjo tėtis. Šeimoje taip susiklostė, kad mama negalėjo studijuoti kur norėjo, todėl baigė pedagoginę mokyklą. Beje, neakivaizdiniu būdu. Ir kai ją baigė, tai pradėjo dirbti su pradinėmis klasėmis. Nepaisant to, kad ji niekada nebuvo kompartijos narė, nors ją kelis kartus labai ragino stoti, ji buvo Lietuvos TSR nusipelniusi mokytoja. O tuo metu ne komunistui gauti tokį vardą buvo didelis dalykas. Tai štai, mama buvo ištiesi prapuolusi mokykloje. Ir kai aš jau buvau vyresnė, tada supratau, ką reiškia mokytojo darbas: mama nuolat dirbdavo dar antrą pamainą su vaikais, kuriems sunkiau sekėsi, o už tą papildomą darbą, aišku, niekas nemokėjo. Žodžiu, už tai mes su sese labai anksti tapome savarankiškos. Tiesiog mama vakare kažką pagamindavo, o mes sugrįžusios iš mokyklos turėjome pasišildyti paliktus pietus. Štai taip ir gyvenome. O skaityti mane išmokė tėtukas, ne mama.

E. S. *Aš ir norėjau Jūsų paklausti, ar Jūs – tėčio vaikas? Ir kada pradėjote skaityti?*

I. V. Taip, aš – tėčio vaikas. Būdama penkerių jau puikiai skaičiau. Atsimenu tokią situaciją mūsų Prūdelio gatvelėje (ją taip vadinome, nes jos viduryje visada buvo tvenkinys), kai mano draugės, kaimynų mergaitės, visos truputėlį už mane vyresnės, pradėjo eiti į mokyklą, į pirmą klasę, o man buvo suėję tik šešeri, pamenu, kad daužydama kumštuku į lango stiklą verkdavau ir rėkdavau, kad aš irgi noriu į mokyklą. Ir nebeapsikentusi mama iš tikrųjų mane šešerių metų išleido į mokyklą. Tuo labiau kad mokykla buvo mūsų gatvelės gale – viena puse išėjo į vieną iš centrinių Radviliškio gatvių. Tada vidurinė mokykla vadinosi Valerijos Valsiūnienės vardu. Vėliau buvo pastatytas naujas pastatas ir dabar ji vadinama Lizdeikos gimnazija, nes yra Lizdeikos gatvėje.

E. S. *Tai Jūs gyvenote nuosavame name?*

I. V. Taip, mes gyvenome name, kuris taip ir nebuvo baigtas statyti, nes seneliai iš Jonavos atsikėlė į Radviliškį apie 1938 metus, tada ir pradėjo statyti. Ten buvo tokia pelkėta vieta, visiškai šalia geležinkelio. Mano žaidimų aikštelė vaikystėje buvo už geležinkelio. Ten eidavome žaisti su lėlėmis ir panašiai. Taigi tokia šlapoka vieta ir miesto pakraštys.

E. S. *O kai jau išvažiavote iš Radviliškio ar šiltai prisimindavote savo namelį, ar norėjosi greičiau jį pamiršti?*

I. V. Tai buvo mažas namas, jei pažiūrėsime, kiek jame buvo kambarių, o ir viena siena neturėjo langų. Mama pasakojo, kad taip įvyko dėl to, jog buvo planuota pristatyti vadinamąjį antrąjį galą. Namas buvo labai aukštas ir prišildyti jį buvo labai sunku. Dabar kartais sūnėno paprašau, kad pravežtų mane šita gatve. Namas tebėra, bet jis jau paverstas visiškai kitu – apmūrytas, o ir ūkiniai pastatėliai, kurie kažkada buvo kaip sodyboje, dabar paversti visiškai kitais namais. Mes buvome priversti parduoti šitą namą 1982 metais, kai sužinojome, kad tėtukas serga vėžiu. Buvo reikalingi patogumai, o mūsų namų jų nebuvo: šulinys ir visos kitos įstaigos buvo kieme. Taigi tada teko parduoti namą ir pirkti kooperatinį dviejų kambarių butą. Bet aš ir dabar, jei sapnuoju namus, tėtuką ar mamą, visada sapnuoju namus Prūdelio gatvėje. Nė karto nesu sapnavusi to buto, nors ten vis tiek nemažai būta. Tiesa, aš ten beveik negyvenau, tik parvažiuodavau atostogų.

E. S. *Ar galite sakyti, kad Jūs vaikystėje buvote laiminga? Jūsų vaikystė buvo laiminga?*

I. V. Taip, tikrai taip. Aišku, iš vaikystės prisimenu tik atskirus epizodus. Prisimenu jau minėtą namą. Prisimenu močiutės išvykimą. Tiksliai negaliu pasakyti, regis, man buvo penkeri metai, kai močiutė ištekėjo antrą kartą, už našlio, irgi, kaip ir mano senelis, geležinkeliečio, kuris gyveno visai kitame Radviliškio gale. Tai štai tą epizodą, kai kažkokie baldai, kažkokia manta sukrauta į medinį vežimą, arklys stovi mūsų kieme ir kaip močiutė išvažiuoja, aš prisimenu. O šiaip, ko gero, pirmas mano prisiminimas – ką tik gimusios sesers vaizdas. Kaip sakiau, sesuo Dovilė trejais metais už mane jaunesnė, aš gimusi kovą, o sesutė – vasario mėnesį. Ir atsimenu šį epizodą: kažkokia lėlytė suvystyta guli miegamajame ant lovos. Beje, kai gimė sesuo, mama, žinoma, negalėjo atsisakyti darbo, tai jo atsisakė tėtukas. Ir jis mus keletą metų augino. Laikė karvę, triušius, kuriuos aš labai mėgau ir man būdavo labai jų gaila, kai Kalėdoms mama juos iškepėdavo ir patiekdavo ant stalo. Atsimenu epizodą, kai tėtukas grįžta su eglute iš miško, kuris buvo visai netoliese, mama kepa kūčiukus, ruošiasi Kūčioms, bet viskas buvo daroma slapta, nes mama buvo mokytoja ir visi bijojo būti įskusti.

E. S. *Ar buvo vaikystės knyga?*

I. V. Ne, vienos knygos nebuvo. Aš atsimenu kitą dalyką. Nors tėtukas buvo menko išsilavinimo, bet mes su sese kiekvieną Kalėdų rytą po pagalvėmis rasdavome dovanėles. Visą laiką gaudavome knygutes, pasirašytas tėtuko ranka, „nuo Senio Šalčio“. Ir tų knygelių prisikaupė. O kai buvau trečioje ar ketvirtoje klasėje, nežinau, ar kas mane pamokė, ar pati taip sugalvojau, bet tada tose knygelėse pasirašydavau – „Valikonytės biblioteka“. Ir dabar dar yra išlikusios kelios tos knygutės su tokiu mano užrašymu. O šiaip skaičiau labai daug ir dėl to didelio skaitymo ketvirtoje klasėje nukentėjau. Tuo metu buvo leidžiamas toks laikraštis „Lietuvos pionierius“, matyt, ketvirtoje klasėje aš jį prenumeravau, teisingiau – turbūt, mama prenumeravo, ir buvo ten tokia anketa su klausimu: „Kiek knygų per metus jūs perskaitote?“ Pamenu, apie tai dar su savo mokytoja pasitariau ir parašiau, kad šimtą knygų perskaičiau. Ir tai nebuvo melas. Iš tikrųjų aš kiekvieną dieną skaitydavau, kokios gi ten tos vaikiškos knygutės ir kiek gi reikia laiko jas perskaityti. Ir aš pirmą kartą buvau pagarsinta visai Lietuvai, nes mano pavardė buvo įrašyta, nors nebuvo tiesiai pasakyta, kad melagė, bet buvo parašyta, kad buvo ir tokių, kurie gyrėsi šitiek knygų perskaityti.

E. S. *O kokius atsiminimus paliko mokykla, mokytojai? Ar tėvelio mokykla buvo svarbesnė?*

I. V. Negalėčiau sakyti, kad buvo svarbesnė. Taip, žinoma, tėčio mokykla buvo labai svarbi, nes, prisimenu, jis, būdavo, daro ką nors, pavyzdžiui, gamina maistą, o aš sėdžiu šalia pasidėjusi ant kelių knygutę ir jis moko mane skaityti. Taip jis mane ir rašyti išmokė. Be to, tėtukas gražiai piešdavo. O mano pradinių klasių mokytoja, kuri mokė mane visus pirmuosius ketverius metus (jos pavardės nenoriu minėti), buvo lyg ir meno žmogus. Mes su ja ir vaidinimus ruošdavome, ir ji darydavo dekoracijas. Pirmojoje klasėje ji per piešimo pamoką mums uždavė tokią užduotį, kad namuose turime nupiešti ligonio lankymą. Įsivaizduojate? Pirmojoje klasėje reikėjo nupiešti du žmones: ligonį ir lankytoją! Ir aš prisipažįstu, tą piešinį tėtukas man nupiešė. O mano draugei nupiešė jos tėtis, kuris buvo profesionalus dailininkas. Tai buvo vaikui neįmanoma užduotis.

Į mokyklą, kurioje, beje, tuomet dirbo ir mano mama, pradėjau eiti nuo 1955 metų rugsėjo. Iš pirmosios dienos tepamenu, kad kažkokios, matyt, mamos mokinės mane už rankučių vedžiojo po mokyklos kiemą. Mokiausi aš gerai, netgi labai gerai. Mokyti man sekėsi, o pirmojoje klasėje apskritai nelabai turėjau ką veikti. Todėl ir su pirmąja mokytoja rūpesčių neturėjau, bet kartą ji mane nuskriaudė. Kartą šeštadienį nenuėjau į pamokas, nes buvau saviveiklininkė, o kultūros namuose vyko kažkoks festivalis, kuris baigėsi neplanuotai anksčiau, ir mergaitės, kurios su manimi ten dainavo ir deklamavo, po renginio į mokyklą sugrįžo, o aš ne, nors buvome susitarusios, kad į pamokas nebeisime. Ir pirmadienį, per matematikos pamoką, mokytoja mane pakviečia prie lentos, o kadangi aš prieš tai buvusioje pamokoje nebuvo ir nežinojau, apie ką ten buvo kalbama, už tai man mokytoja ir įsūdė dvejetą. Nežinau, ar tas pažymys buvo į dienyneį įrašytas, ar ne, bet pasijutau užgauta ir labai nuskriausta.

E. S. *Prakalbote apie matematiką ir aš pagalvojau, kad humanitarai dažnai nemėgsta tiksliaisiais vadinamų dalykų. Kaip Jums sekėsi skirtingi mokslai? Ar mėgote tuos mokytojus, kurie dėstė Jums mielus dalykus, ar atvirkščiai – kurie sunkesnius? Na ir, žinoma, kaip mokykloje susidūrėte su istorija?*

I. V. Be abejo, turėjau mėgstamus mokytojus, bet nepasakyčiau, kad su istorija man labai sekėsi. Man besimokant ketvirtoje klasėje pastatė naują mokyklos pastatą ir mes persikėlėme mokyti į jį. Senosios mokyklos patalpos buvo paverstos aštuonmete mokykla ir po perstatymo aš pagal gyvenamąją vietą penktojoje klasėje turėjau grįžti į tą aštuonmetę, o mano draugės liko

vidurinėje. Žinoma, nenorėjau atsiskirti nuo draugių, bet nors mama buvo mokytoja ir asmeniškai ėjo pas Valsiūnienės vidurinės mokyklos direktorių Bufą, jis nesutiko manęs priimti ir aš baigiau aštuonmetę mokyklą. O ten darbavosi tokia mokytojų pora Trakšeliai. Mokytoja buvo lituanistė, o mokytojas – Vaclovas Trakšelis – istorikas. Jis buvo ir klasės vadovas. Mokėjo labai įdomiai pasakoti ir, žinoma, mane patraukė. Ir jau nuo tada mano mėgstami dalykai buvo iš karto du: lietuvių kalba, tiksliau, literatūra, ir istorija. O kai devintoje klasėje sugrįžau į savo buvusią Valsiūnienės vidurinę mokyklą, ten jau istoriją dėstė mokyklos direktorius, kaip vėliau sužinojome, atkeltas iš Vilniaus, buvęs kažkoks pedagoginis veikėjas. Nepasakyčiau, kad jis buvo labai griežtas, bet jo dėstymas man įspūdžio nedarė. Kur kas labiau man imponavo lituanistas mokytojas Serevičius¹, apie kurį tik nepriklausomybės laikais sužinojau, kad jis priklausė, vadinkime, Smetonos laikų poetų žemininkų grupei. Nežinau, dėl kokių priežasčių, bet turbūt dėl to, kad bet kokiais laikais iš poezijos neišgyvensi, jis tapo mokytoju. Jo pamokos man darė didelį įspūdį. Ir turėjau nepaprastai emocingą, labai iškalbingą rusistę mokytoją Krivickienę. Ji buvo artistiškos natūros ir dėstydamą rusų literatūrą labai mėgo pati skaityti mums kūrinį ištraukas. Man tuo metu kirbėdavo dūšioje, o kad mane iškvietų paskaityti. Be abejo, ji jau yra amžinąjį atilsį, bet man iki šiol stovi akyse vaizdas, kaip ji skaito ištrauką iš „Anos Kareninos“ apie Kareninos susitikimą su sūnumi per jo gimtadienį. Ji skaitė ir verkė, tiesiog nebesulaikė ašarų. Man tai darė didžiulį įspūdį.

E. S. Tai Jums buvo labai sunku apsispręsti. Supratau, kad Jus tam tikra prasme paveikė dėdė, bet kada Jūs vidujai galutinai nusprendėte rinktis ne lituanistiką, o istoriją?

I. V. Vienuoliktoje klasėje aš jau žinojau ko noriu, jutau, kad man istorija bus svarbu ir įdomu. Beje, nepasakyčiau, kad nemėgau, tarkime, techninių dalykų. Su matematika problemų neturėjau, o su fizika, kurios egzamino, maniau, na, niekaip gerai neišlaikysiu, man tikrai pasisekė. Tiesiog pataikiau ištraukti tokį bilietą, kur buvo toks uždavinys, kad man tereikėjo rodiklius sudėti į formulę ir viskas išėjo savaime. Gavau penketą ir tada pasijutau nejaukiai, nes vienas bendramokslis, kuris tikrai domėjosi fizika, gavo trejetą.

1 Balys Serevičius (1915–2002). Tik nepriklausomybės laikais išleido savo eilėraščių rinkinį *Akmenėlių balsais: lyrika*, Vilnius, 1994.

Tarp kitko, devintoje, dešimtoje ir vienuoliktoje klasėse man labai patiko anglų kalba. Bet vėliau pati supratau, nereikėjo man aiškinti, kad su Radviliškio parengimu į anglų kalbą nebūčiau įstojusi. O ir vėliau, jau kai mokiausi čia, Vilniuje, juk įstojau į Istorijos-filologijos fakultetą, ir su filologais bendraudavome, tada ir sužinojau, kad planuojančius stoti į užsienio kalbų specialybes abiturientus ruošdavo korepetitoriai. Žinoma, aš su savo žiniomis būčiau prapuolusi. Taigi baigdama mokyklą tikrai žinojau, kad noriu būti susijusi su humanitarika, gal net labiau su lituanistika. O ar lietuvių literatūra, ar Lietuvos istorija – nebuvo taip svarbu. Be abejo, aš įsivaizdavau viską naiviai, nes nežinojau, kokie dalykai bus dėstomi universitete ir į ką čia įsivelsiu ar būsiu įvelta. Bet galiausiai nenusivyliau.

E. S. Bet ką pasakė Jūsų tėveliai, kai sužinojo Jūsų apsisprendimą?

I. V. Tėtukas kaip ir nedalyvavo priimant šį sprendimą. O mama labai normaliai į tai reagavo. Juo labiau jos brolis visame tame suvaidino svarbų vaidmenį. Žinoma, mamai buvo graudu, kad duktė išvažiuoja, ir iš tikrųjų, aš juk niekada nebegrižau gyventi į Radviliškį. Kaip sakiau, nebuvau mamos vaikas, bet buvau labai prisirišusi prie namų. Kai jau pradėjau studijuoti universitete, praėjus vos dviem savaitėms – mėnesio neištėvėriau, grįžau aplankyti tėvų ir namų. Kelionėn atgal į Vilnių iki stoties mane palydėjo mama. Jau vėliau man pasakojo kaimynė, kad ji sutiko grįžtančią verkiančią mamą. Tarp kitko, ir aš verkiau. Tiesa, ne tik dėl namų ilgesio, bet ir kiek dėl kitos priežasties. Atsitiko taip, kad kartu su manimi į universitetą, į ekonomikos specialybę, įstojo dvi mano klasės draugės. Nežinau kodėl, bet jos tuo kartu su manimi į Radviliškį nevažiavo, bet jos pranešė tėvams, kad aš atvažiuosiu. Ir man išvykstant atgal į Vilnių jų tėvai sutempė joms skirtus lagaminus ir sukėlė man į tambūrą. Stoviu tarp jų ir verkiu. Važiavau tada tuo metu garsiu traukiniu „Žuvėdra“ maršrutu Talinas–Minskas. Kai traukinys vykdavo iš Minsko – traukinio palydovės būdavo baltarusės, o kai iš Talino, matyt, estės. Tai jos pasigailėjo manęs ir klausė, ko aš taip raudu? Štai taip išsiskyrimo skausmą man uždengė lagaminai.

E. S. Kai aš pats ruošiausi stoti į universitetą studijuoti istorijos, prisiklausiau įvairių pasakojimų apie stojamųjų egzaminų klausimus. O kaip Jums sekėsi stojamieji? Kiek jų buvo? Ar Jums egzaminai tapo išbandymu, ar lengvu pasivaikščiojimu?

I. V. Ne, nepasakyčiau, kad tai buvo išbandymas. Aš buvau medalininkė [vidurinę mokyklą baigusi geriausiais įvertinimais]. Todėl man reikėjo laikyti tik vieną specialybę, istorijos, egzaminą ir aš tikėjau, kad gausiu penketą. Be to, stojamųjų egzaminų laikotarpiu turėjau kur apsistoti. Vilniuje, Žvėryne, jau gyveno mano dėdė. Jie su žmona neturėjo vaikų ir gyveno bendrame trijų kambarių bute: jie buvo užėmę vieną kambarį, o kituose dviejuose gyveno du viengungiai. Taigi tame kambaryje aš su jau minėtomis dviem draugėmis ir apsistoju, nes dėdė su žmona tuo metu buvo išvažiavę poilsiauti į Palangą. Bet, antra vertus, dėl to aš neturėjau galimybės susipažinti su būsimaisiais bendrakursiais, kurie gyveno bendrabutyje, ir gana ilgai, nes laikė tris egzaminus, o aš tik vieną.

E. S. *Tai tas vienas egzaminas buvo visuotinės istorijos?*

I. V. Taip, žinote, nebijojau egzamino, bet mane išgąsdino konsultacija. Ji buvo prieš egzaminą toje didžiojoje 118-oje auditorijoje, kuri tuo metu buvo dar didesnė nei dabar. Ir konsultaciją vedė tuo metu docentas Algirdas Šidlauskas². Jis kalbėjo su tokiu aplombu ir jo laikysena traukė dėmesį. Bet mane pritrenkė ne tiek būdas, kaip jis vedė tą konsultaciją, o vienintelis faktas: aš tik per konsultaciją sužinojau, kad bus klausimų ir iš Lietuvos istorijos, o juk egzaminas vadinosi „TSRS istorija“. Ir tada susimąščiau, nes net baigiamajame abitūros egzamine Lietuvos istorijai buvo skiriamas minimalus dėmesys. Bet buvau atsivežusi tuos menkučius mokyklinius LTSR istorijos vadovėlius. Ir kadangi iki egzamino dar buvo likę truputį laiko, nepamenu, gal dvi dienas, tuos vadovėlius perverčiau. Dabar nebeatsimenu, kokius klausimus ištraukiau, gal tik vieną, ir tai kaip pro miglą. Mane egzaminavo, kaip vėliau sužinojau, regis, jau tuo metu disertaciją apgynęs Alfredas Kazlauskas (deja, jau irgi miręs). Likimas taip lėmė, kad po kelerių metų aš gavau jo etatą mūsų katedroje. Bet grįžkime prie egzamino. Kiekvieną stojantįjį turėjo egzaminuoti du dėstytojai. Ir su Kazlausku buvo dar viena jauna moteris, matyt, ne istorikė. Net nežinau, kas ji buvo, nes vėliau niekada jos nebesutikau. Taigi jie turėjo egzaminuoti kartu, bet jie irgi taupė savo laiką ir, nors neturėjo taip daryti, klausinėjo po vieną. Aš atsakinėjau tai moteriai ir kai ji pasakė, kad

2 Algirdas Šidlauskas (1914–2004) – istorikas, profesorius. Baigė Vilniaus pedagoginį institutą, paskui dėstė Vilniaus universitete. 1967–1969 ir 1985–1987 metais buvo SSRS istorijos katedros vedėjas. Užsiėmė Vilniaus universiteto istorijos tyrimais.

nori rašyti man penketą, Kazlauskas priėjo prie manęs ir sako: „Kada įvyko trys Žečpospolitos padalijimai?“ Aišku, aš išpyliau atsakymą ir tada jis sutiko: „Tegu bus penki.“

E. S. Egzaminų metu turėjote tik laikiną prieglaudą, o kur apsistojoite prasidėjus studijoms?

I. V. Bendrabutyje, M. K. Čiurlionio gatvėje. Man labai pasisekė, nes patekau į kambarį, skirtą antrajai grupei, kuriame mes gyvenome tik aštuonios. O pirmoji grupė, kurioje buvo vėliau mano geriausiomis draugėmis tapusios bendrakursės, pateko į kambarį, kuriame jų gyveno dvylika. Taigi mes labai linksmi ir smagiai gyvenom...

E. S. Kaip Jus pasitiko Vilnius? Kaip Jūs įsiliejote į jo gyvenimą? Nes iš to, ką sakėte, atrodo, kad pirmieji žingsniai mieste buvo nei šiokie, nei tokie?

I. V. Vilnių pažinau jau kiek anksčiau. Pirmasis apsilankymas buvo susijęs su mano dėde. Jie su savo žmona susituokė 1963 metų vasarą ir tada aš negalėjau būti jų vestuvėse, nes buvau pionierių stovykloje. Bet vėliau vieną vasarą praleidau keletą dienų jų namuose. Jie tuo metu gyveno Nemenčinės plente, tokiam mediniame, be jokių patogumų name, kur nuomojosi kambarėlį. Dėdė domėjosi sportu ir pats buvo sportiškas. Pamenu, kaip su juo plaukiojome Nerimi.

Vėliau dalyvavau vienoje moksleivių dainų šventėje. Tada gyvenome kažkurioje mokykloje Konarskio gatvėje. O vienuoliktoje klasėje lankiausi Vilniuje išskirtine proga. Mūsų mokykloje buvo toks geografijos mokytojas Petronis, kuris nutarė įsteigti mokinių mokslo draugiją. Kai Vilniuje apie tai sužinojo, mus pakvietė į televiziją. Po laidos mane pasiėmė dėdienė ir taip likau Vilniuje – jau Žvėryne – dar kelioms dienoms. Taip susipažinau, pirmiausia, su Žvėrynu.

O paskui, kai jau įstojau į universitetą, mes, aišku, darydavome ekskursijas po Vilnių. Bet pirmoji savarankiška kelionė į universitetą buvo tiesiog juokinga. Aš gi tada dar neturėjau supratimo, kad iš bendrabučio M. K. Čiurlionio gatvėje einant tiesiai žemyn galima pasiekti universiteto centrinius rūmus. Man kažkas pasakė, kad reikia važiuoti šeštuoju autobusu (jo maršruto dabar nebėra), kuris važiuodavo dabartiniu Gedimino prospektu ir sustodavo čia, vadinamajame Bibliotekos kieme. Štai taip atsirado neplanuota proga susipažinti su Vilniumi.

E. S. *Ar turite Vilniuje mėgstamą vietą? Ar tai visgi nėra Jums svarbus dalykas?*

I. V. Konkrečios vietos neturiu, bet senamiestį apskritai, taip, mėgstu. Gal net nepatikėsite, bet daugybę metų einu į universitetą tuo pačiu keliu, Liejyklos gatve, pro Prezidentūrą ir beveik kiekvieną rytą, nebent būnu kuo nors susirūpinusi ar neišsimiegojusi, pagalvoju, kaip kas nors šiuo keliu ėjo, pavyzdžiui, XIX amžiuje, kokį vaizdą jie matė. Ir kai pamatau Šventų Jonų bokštą ir mūsų fakulteto sienas, mane apima neapsakomas jausmas. Jau, atrodo, turėjo atsibosti, šitiek metų čia vaikščiota, beveik kiekvieną dieną. Aišku, mėgstu Pilies gatvę, nors pasigendu joje žalumos, tad norisi paėjėti kiek aukščiau, į Didžiąją iki pat filharmonijos pastato, kuris man irgi vienas iš mėgstamiausių.

E. S. *Studijų metu taip jau nutinka, kad dažnai į vieną kursą suguži daug gabių žmonių, būsimosios profesūros, kurie ir baigę studijas bendrauja ilgus metus. Ar taip buvo ir Jūsų kurso atveju?*

I. V. Taip. Mūsų įstojo 35. Žinoma, ta sudėtis trupučiuką kito: kai kas išėjo į neakivaizdinį skyrių, buvo pora žmonių, kurie pakeitė specialybę, pavyzdžiui, perėjo į žurnalistiką. Studijų pradžioje dar buvo, jei neklystu, priimti 7 kandidatai, beveik visi jie po metų tapo „normaliais“ studentais. Nors mūsų studentų skaičius nebuvo didelis, buvome pagal abėcėlę padalyti į dvi grupes. Pagal tas grupes gavome ir kambarius bendrabutyje, apie tai jau kalbėjau. Mes, šešios bendrakursės, patekome į aštuonvietį kambarį ir kadangi liko dar dvi laisvos vietos, kartu buvo apgyvendintos dvi „vokietės“ – vokiečių filologijos studentės, beje, abi žemaitės. Tiesa, bendrabutyje gyvenau tik pirmus metus. Vėliau nuomojaisi kambarį.

Taip, žymių žmonių buvo. Deja, apie kai kuriuos iš jų jau tenka sakyti „buvo“. Bet, pavyzdžiui, mano bendrakursis profesorius Jonas Mardosa³, kuris baigė aspirantūrą Maskvoje, dirbo Lietuvos istorijos institute, paskui pedagoginiame institute ir pas mus [universitete] dėstė etnologijos kursą. Taip pat docentė daktarė Janina Januškevičiūtė, kuri buvo mūsų universiteto aspirantūroje, bet dirbo Kauno aukštosiose mokyklose. Dabar jau nebedirba. Mes turėjome iš Pakaunės kilusį diplomatą, deja, tragiškai žuvusį Antaną Nesavą.

3 Jonas Mardosa (g. 1948) – Lietuvos etnologas, istorikas. Tyrinėjimų sritis – valstiečių talkų istorija, liaudies religija, tautiniai santykiai Lietuvoje XX amžiuje, Lietuvos kaimo etnosociologinės problemos.

Jis nebuvo ambasadorius, o tik ambasados darbuotojas, kai žuvo Gruzijoje⁴. Turime ir kitų žmonių, kurie gal nenuėjo grynai į mokslą, bet, pavyzdžiui, į žurnalistiką arba liko dirbti universiteto bibliotekoje. Bet čia verta nepamiršti, kad tuo metu, kai mes baigėme studijas, veikė privaloma, prievartinio paskirstymo į darbą sistema. Turėjome ir žinojome, kas iš mūsų kurso yra vadinamosios aukštuomenės sūnūs, kurie pasiėmė darbus kaimo mokyklose, o liko Vilniuje. Manau, kad šiuo požiūriu mūsų kursas ne kažin kuo išsiskyrė iš kitų kursų.

E. S. Na, o kaip prabėgo tie penkeri studijų metai?

I. V. Aš vis pagalvoju, kad man labai pasisėkė, kai 1966 metais atvažiauvau į Vilnių, nes kai stojau, studijų apraše buvo nurodytos ketverių metų studijos. Ta laida, kuri baigė studijas prieš mus, studijavo tik ketverius metus, to tikėjomės ir mes, ir tik po pirmųjų metų sužinojome, kad mums pridėjo vienerius papildomus mokslo metus ir kad mes studijuosime penkerius. Tad taip išėjo, kad prieš mane mokslus baigusios Jūratė Kiaupienė⁵, Lidija Šabajevaitė⁶ studijavo ketverius metus, o aš – penkerius. O kita sėkmė buvo tai, kad tais pačiais 1966 metais buvo įsteigta Lietuvos istorijos katedra, žinoma, su ta tiems laikams „šventai“ privaloma abreviatūra – „TSR“. Turbūt niekam nebereikia aiškinti kodėl. Ir būtent man su dar šešiais bendrakursiais buvo lemta tapti pirmaisiais Lietuvos istorijos specialistais. Tuo metu baigę du pirmuosius kursus studentai rinkdavosi specializaciją. Rinkdavosi ta prasme, kad mes galėjome pasakyti savo pageidavimus, bet tai nereiškė, kad į juos bus atsižvelgta. Todėl ir į naują Lietuvos istorijos specialybę norinčiųjų patekti buvo ganėtinai daug, bet priėmė tik septynis, tarp jų ir mane. O kitiems teko dalintis arba „TSRS istorijos“, arba „Visuotinės istorijos“, arba „Archyvistikos“ specializacijas.

4 Antanas Nesavas (1948–1995) – apgynė filosofijos daktaro disertaciją, dėstė Vilniaus universiteto Filosofijos fakultete. Nuo 1989 m. Freiburgo, Konstancos universitetuose, Londono ekonomikos mokykloje. Žuvo Tbilisyje autokatastrofoje, dirbdamas Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos misijos nariu.

5 Jūratė Kiaupienė (Kuzmaitė) (g. 1947) – istorikė, profesorė, specializacija – LDK istorijos tyrimai, Lietuvos istorijos instituto ir Vytauto Didžiojo universiteto bendradarbė.

6 Lidija Šabajevaitė (g. 1945) – istorikė, docentė, tyrinėjo mokslo raidą Vilniaus Stepono Batoro universitete (1919–1939).

E. S. Penkeri studijų metai yra gana ilgas laikas, bet gal atsimenate labiausiai sudominusius Jums dėstytus dalykus ar juos dėčiusius žmones?

I. V. Čia galiu tęsti pasisiekimo temą, nes pirmame kurse Lietuvos istoriją man dėstė Juozas Jurginis⁷. Jis tuo metu mūsų universitete dirbo kaip valandininkas. Tai gana kuriozinė istorija, nes, deja, aš neturiu išsaugojusi jo paskaitų užrašų. Mat mokėjau gerai konspektuoti, tai mano bendrakursiai gerai žinojo, ir kai kuris nors iš jų kurio egzamino neišlaikydavo – manęs prašydavo konspektų, o paskui jų nebegrąžindavo. Taip jie ir nuplaukdavo. Todėl konspektų aš išsaugojau labai nedaug. Juozas Jurginis buvo imponantiška asmenybė, nors mes tuo metu apie jo biografiją nedaug ką žinojome, bet iš to, ką jis kalbėdavo paskaitų metu, kai kurie dalykai išaiškėdavo. Jis dėstė vadinamąjį „Feodalizmą“, kurį antrame kurse iš jo perėmė mano mirtas Alfredas Kazlauskas. Ir kai Kazlauskas atėjo į pirmuosius seminarus patikrinti mūsų žinių, jis pasibaisėjo, kad mes nieko nežinome ir nieko neišmanome. Ir nors jis turėjo kalbėti apie „Kapitalizmą“, bet seminarus vis dėlto jis mums vedė iš „Feodalizmo“. Beje, man įstrigo vienas seminaras, nes jis buvo skirtas Kazimiero teisynui. Bet kodėl taip atsitiko? Reikia grįžti prie Jurginio. Dabar būtų labai įdomu tuos konspektus pamatyti, nes aš beveik neturėdavau ką užsirašyti. Jis nuolat nuklįsdavo į pašalius, bet mums buvo taip įdomu. Jis pasakodavo apie tai, kaip buvo Amerikoje, apie kažkokius buitinius dalykus arba kaip jis traukiniu grįžo iš Vokietijos ir panašiai. Bet vėliau, kai jau tapau dėstytoja ir man teko bendrauti su juo, juk jis buvo ir mano kandidato disertacijos oponentas, o tuo aš labai didžiavausi ir dabar didžiuojuosi, niekada nedrįsau jam apie jo paskaitas ką nors priminti.

Pirmame kurse mes dar klausėmės dalyko, tuo metu vadinto „Etnografija“, o ne etnologija. Atėjo profesorė Pranė Dundulienė⁸. Kai dabar pagalvoju, jai tuo metu buvo tik penkiasdešimt šešeri, ji buvo gimusi 1910 metais, bet mums atrodė beviltiškai senas žmogus. Todėl dabar ir aš pagalvoju, kokią studentai turėtų mane matyti.

7 Juozas Jurginis (1909–1994) – istorikas, akademikas. Daugybės knygų, iš kurių, dažniausiai kaip didelis pasiekimas, išskiriama *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius, 1962, autorius.

8 Pranė Dundulienė (1910–1991) – etnologė, profesorė. Tyrinėjo lietuvių liaudies papročius, mitus, žemdirbystės istoriją.

Antrame kurse Viduramžių istoriją, deja, ne visą kursą, mums dėstė tuo metu dar ne profesorius Bronius Dundulis⁹. Tai irgi buvo asmenybė. Dabar kai pagalvoju, na, mes tuo metu irgi buvome geri paršiukai. Kadangi Dundulis buvo kilęs nuo Kupiškio, kažkas paskleidė gandą, kad norint pasilengvinti gyvenimą seminario metu reikia dėstytojui užmesti tokį jauką – kas nors turi „prisipažinti“ esąs iš Kupiškio. Tada seminaras baigdavosi ir prasidėdavo atsiminimai. O kai sužinojome, kad jis stažavosi ir savo daktaro disertaciją rašė Paryžiuje, tai per seminarus ir šitą išnaudodavome. Tiesa, reikia pripažinti, kad profesorius ne visada mums pasiduodavo. Jis nebaigė mums dėstyti kurso, nes išėjo į doktorantūrą ir Viduramžių istorijos kursą mums tęsė iš pedagoginio instituto pas mus atėjęs Rokas Varakauskas¹⁰, deja, labai anksti miręs.

Na, o jeigu imsime visus tuos penkerius metus, ta mūsų programa buvo kažkoks siaubas. Lietuvos istorijai buvo skirta labai mažai laiko. Baigiant antrą kursą jau buvo galutinis Lietuvos istorijos egzaminas ir su ja buvo atsisveikinama. Paskui su ja susidurdavai tik per vadinamuosius speckursus, kurie buvo skaitomi tam tikros specializacijos studentams. Net tiems, kurie buvo pasirinkę Lietuvos istorijos specializaciją, į programą buvo prikišta, pavyzdžiui, buržuazinių koncepcijų kritika ir pan. Žinoma, dabar jau žinodama, kokio „kalibro“ dėstytojus turėjau, aš labai džiaugiuosi. Pavyzdžiui, dialektinę materializmą man dėstė Eugenijus Meškauskas¹¹. Ir vėlgi taip sutapo, kad marksizmo kandidatinio minimumo egzaminą laikiau pas jį. Taip, žinoma, mums su mūsų proteliu ir patirtimi buvo sunku suprasti Meškausko dėstomo

9 Bronius Dundulis (1909–2000) – istorikas, profesorius. Baigė Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakultetą. 1933–1940 metais tobulinosi Sorbonoje, kur išleido knygą apie Napoleono karo su Rusija laikotarpio Lietuvą – *Napoléon et la Lituanie en 1812*, Paris: Presses Universitaires de France, 1940. Jos pagrindu apgynė daktaro disertaciją. Tačiau po Antrojo pasaulinio karo sovietinė valdžia pareikalavo disertaciją ginti iš naujo, pagal sovietinio mokslo reikalavimus. Dundulis atsisakė ir parašė dvi disertacijas: kandidato (jos pagrindu vėliau išleido knygą *Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės XV amžiuje*, Vilnius, 1960) ir daktaro (publikuota kaip *Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo XV a.*, Vilnius, 1968).

10 Rokas Varakauskas (1922–1975) – istorikas. Baigė Vilniaus pedagoginį institutą. Tik po mirties buvo publikuotas jo svarbiausias darbas: *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a.*, Vilnius, 1982.

11 Eugenijus Meškauskas (1909–1990) – filosofas, profesorius, daugiausia užsiėmė marksizmo metodologijos klausimais.

dalyko vertę ir reikšmę. Ir man iki šiol atrodo, kad nors gavau iš egzamino penketą, ko visiškai nesitikėjau, nelabai suvokiau tas problemas, kurios buvo dėstomos, ir tuos klausimus, kuriuos gavau.

E. S. Prisimenu savo pirmuosius studijų metus, kai dar tik stengiausi daugiau skaityti ir beveik nieko neturėjau rašyti, tarp mūsų, studentų, iš rankų į rankas keliavo „kultinių“ medievistų knygos. Ar Jūsų studijų metais buvo kažkas panašaus?

I. V. Čia turiu tiesiai prisipažinti, kad mano posūkis į šešiolikto amžiaus istorijos tyrimus buvo iš dalies atsitiktinumas. Dar neminėjau, kad kai baigiau pirmą kursą ir, matyt, tada vis dar buvo įsivaizduojama, kad bus ketverių metų studijos, tai vadinamai vasaros praktikai vieni studentai rinkosi etnografinę ekspediciją, kiti – archeologinę, o mane, nežinau kodėl, sugundė sociologinė ekspedicija. Tuo metu Visuotinės istorijos katedroje, o paskui keletą metų Istorijos institute mokslinė sekretore dirbo Stasė Overaitė ir, kaip tik paskui sužinojau, ruošėsi rašyti kandidato disertaciją iš sovietinio kaimo moterų padėties, todėl mes keliese važiovome į Šiaulių rajoną ir darėme tų moteriškių apklausą apie jų buitį, darbą ir pan. Nežinau kodėl, galbūt ji mane dėl ko nors įsidėmėjo, bet kai atėjome į antrą kursą, mūsų garbinga, daugybę metų vyresniąją laborantę dirbusi Elvyra Matonienė, tada išėjo į gimdymo atostogas. Kaip tik tada ji susilaukė antrojo sūnaus. Ir kadangi jos laborantės etatas atsilaisvino, Overaitė man pasiūlė dirbti katedroje likusia laisva puse etato. O tuo metu visos trys istorijos katedros buvo vienoje patalpoje, ten, kur dabar yra knygrišykla, antrame aukšte. Ir pamenu, kartą man dirbant po paskaitų į katedrą atėjo tuo metu dar docentas Stanislovas Lazutka¹². Net neįsivaizdavau, kokį vaidmenį mano gyvenime suvadins šis žmogus. O jis labai mėgdavo pakalbinti jaunimą ir mane užkalbino, maždaug, ką čia aš veikiu. Tą sykį tuo viskas ir baigėsi. Turiu be didelio džiaugsmo prisipažinti, nors pati esu niekuo čia dėta, bet antrame kurse Vilniaus miesto, gal Lenino rajono, komjaunimo komitetas sugalvojo parašyti Vilniaus komjaunimo istoriją ir iš mūsų kurso, jei neklystu, parinko tris studentus, tarp jų ir mane. Dieve mano, jie leido pasirinkti tokias temas: „Vilniaus komjaunimas buržuaziniais metais“, kitaip tariant, lenkmečiu, „didžiojo

12 Stanislovas Lazutka (1923–2009) – istorikas, profesorius (nuo 1977 m.). Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto narys 1954–1956 ir 1960–1963 metais. Daugelio knygų ir straipsnių autorius. Pagrindinė mokslinių interesų sritis – Lietuvos Statutai.

tėvynės karo metais“ ir, rodos, pokariu. Parašyti darbai turėjo būti užskaityti kaip kursiniai darbai. Aš pasirinkau „didžiojo tėvynės karo“ metus, o vadovauti darbui buvo paskirtas docentas Lazutka. Taip mes ir susipažinome. Na, o to darbo rašymas buvo kažkoks kuriozas. Žinoma, aš buvau naivuolė, bet ir mano vadovas, man atrodo, dar buvo labai naivus. Jis pasakė man, kad reikia nueiti į Partijos istorijos institutą parinkti medžiagos... Pas Šarmaitį¹³... Šarmaitis manęs neišvijo, bet pasakė: „Žinote, komjaunuoliams mes dar neleidžiame naudotis partijos istorijos archyvu.“ Bet užtat turėjau garbės susipažinti su tuometinės karinės katedros, man rodos, vedėju, tokiu Vilenskiu, kuris buvo, jei neklystu, Sovietų Sąjungos didvyris¹⁴. Paskui dar pabendrauvau su viena žydų tautybės atstove, kuri vėliau, kaip sužinojau, išvažiavo į Izraelį. Na ir dar – be šių žmonių prisiminimų – iš šiokių tokių publikuotų šaltinių kažką sukurpiau. Matyt, kaip tik tada Lazutka ir atkreipė į mane dėmesį.

E. S. *Ir tada jis Jus pradėjo įtraukti į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimus?*

I. V. Trečiajame kurse profesorius man pasiūlė pradėti domėtis Lietuvos Statutu, pasakė, kad ruošiamas Pirmojo Lietuvos Statuto akademinis leidinys ir pasiūlė man temą rašyti apie moterų padėtį pagal tą Statutą. Taip ir vadinosi mano kursinis darbas trečiajame kurse.

E. S. *Turbūt ir ketvirtąjį kurso kursiniame darbe tęsėte šią temą. O kokia tema rašėte diplominį darbą?*

I. V. Taip, bet nežinia kodėl profesorius mane sugundė susidomėti Ponų Tarybos istorija. Ir atsitiko taip, kad diplominį darbą jau rašiau apie Ponų Tarybą XV amžiuje, t. y. Kazimiero ir Aleksandro laikais. Profesorius siūlė man tęsti tyrinėjimus ta tema, bet mane įspėjo, kad jis pats planuoja rašyti habilitacinę disertaciją ta tema. Ir aš pradėjau labai rimtai mąstyti, ką galėčiau iš to laikotarpio padaryti naujo? Taip, buvo Joanikijaus Malinovskio¹⁵ dviejų tomų veikalas,

13 Romas Šarmaitis (1909–1995) – Lietuvos komunistų partijos veikėjas, istorikas. 1948–1984 metais Partijos istorijos instituto direktorius.

14 Volfas Vilenskis (1919–1992) – Kaune gimęs Sovietų Sąjungos didvyris. 1983 metais išvyko gyventi į Izraelį.

15 Joanikijus Malinovskis (1868–1932) – ukrainiečių istorikas. Čia turimas galvoje jo rusiškai parašytas darbas: И. Малиновский, *Рада Великого княжества Литовского в связи с боярскою думою древней Руси*, t. 1–2, 1903–1914.

Matvėjus Liubavskis¹⁶, tyręs LDK Seimo istoriją, tačiau daug rašė ir apie Ponų Tarybą. Ir man nebuvo aišku, kokiais šaltiniais galiu pasiremti, o ir apie Lietuvos Metriką tuo metu ne kažin ką žinojau. Puikiai atsimenu, kai nuėjau pas profesorių ir pasakiau, kad nebaigiau tyrinėjimo apie moteris Pirmojo Lietuvos Statuto laikais ir kad noriu prie tos temos grįžti. Profesorius su tuo sutiko, nors jau buvo net mano būsimo darbo apie Ponų Tarybą planą sudaręs.

E. S. *Girdėjau, kad Jūsų diplominio darbo gynimas neapsiėjo be kuriozų, kurie Jums, ko gero, kainavo nemažai nervų? Kas gi įvyko su darbo tekstu gynimo išvakarėse?*

I. V. Na čia tai buvo! Istorija prasidėjo nuo to, kad penktame kurse, draugės paskatinta, susigundžiau įsidarbinti Architektūros muziejuje. Juo labiau kad jis buvo čia pat, Pilies gatvėje (tik vėliau buvo iškeltas į Žemaitijos gatvę). Žodžiu, pagalvojau, kad būdama penktame kurse galiu truputį ir pinigėlių užsidirbti. Paskui, kai profesorius apie tai sužinojo, jis buvo tuo nepatenkintas ir man priekaištavo: „Aš maniau, kad paimsime Jus į katedrą, kad dirbsite prie Statuto.“ O aš tuo metu pagalvojau, kodėl ką nors turiu jam sakyti, juk jis man ne tėvas ir ne mama. Bet muziejuje dirbau vos keletą mėnesių ir jau penkto kurso antrame semestre taip ir atsitiko, kaip planavo profesorius. Bet kol dirbau muziejuje pasiskundžiau kolegėms, kad rašau darbą ranka, o gerai būtų, kad kas nors jį atspausdintų. Ir viena tenykštė darbuotoja, kurios vyras buvo kažkoks viršininkas ir turėjo sekretorę, pasisiūlė padėti. O ta sekretorė, kaip pasirodė, pirmą kartą gyvenime susidūrė su mokslinio teksto rašymo reikalavimais. Ir man į galvą neatėjo, kad ji neperkels į tekstą išnašų ir pan. Žodžiu, porą naktų prieš gynimą teko paaukoti rašant švarraštį ranka. Beje, su disertacija irgi buvo kuriozų. Bijau pameluoti, bet buvo griežtas reikalavimas – ne daugiau kaip 195 puslapiai. Ir man teko perspausdinti dalį teksto, nes reikėjo išimti tris puslapius.

E. S. *O kai grįžote prie moterų klausimo disertacijos planą pasiūlė profesorius ar jūs pati jį sudarėte?*

I. V. Ne, čia aš jau pati, nors disertacijos temą man suformulavo profesorius, o jis mėgo labai ilgus pavadinimus: „Socialinė-ekonominė ir teisinė mo-

16 Matvėjus Liubavskis (1860–1936) – rusų istorikas. Čia užsimenama apie jo knygą: М. Любавский, *Литовско-русский Сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*, Москва, 1900.

terų padėtis ir jos atspindys Pirmajame Lietuvos Statute“. Tiesą sakant, man pačiai būtų įdomu palyginti disertaciją su kursiniu darbu, bet jo aš neišsugoju. Įdomu pažiūrėti, ką jame buvau parašiusi, bet faktiškai ten pagrindinis šaltinis buvo pats Statutas ir jo interpretacija. O kai rašiau disertaciją – jau buvo prieinama mikrofilmuota Lietuvos Metrika. Be to, profesorius pasiūlė nuvažiuoti į Maskvą ir pamatyti tikras knygas, nors tai ir buvo kopijos, bet XVI amžiaus kopijos.

E. S. *Čia nesusilaikysiu Jūsų nepertraukęs: kurią iš Metrikos knygų paėmėte į rankas pirmą ir kokį įspūdį ji Jums paliko?*

I. V. Dabar jau nebepasakysiu tiksliai, kuri pirmoji man pakliuvo į rankas, bet tada pasižiūrėjau keletą knygų, tarp kurių buvo ir vadinamoji 6-oji Teismų bylų knyga, tapusi pirmąją mūsų publikuota Metrikos knyga. Tuomet man rūpėjo sužinoti, kokios buvo teisinės XVI amžiaus moters padėties normos ir kaip jos buvo realizuojamos gyvenime. Nes jei kalbėsime apie laikus iki Pirmojo Statuto, tai vis tiek tie trys RIB'o tomai – ankstyvosios Lietuvos Metrikos teismų knygos¹⁷ – jau seniai buvo išėję, kaip ir kiti rinkiniai. O man rūpėjo pasižiūrėti į Pirmojo Statuto veikimo laikotarpio šaltinius, kurie faktiškai dar nebuvo naudoti. Ir tuo požiūriu, kad ir kaip būtų, buvau pionierė, nes tais laikais Tarybų Sąjungoje dar niekas moterų istorijos nenagrinėjo. Kas galėjo pagalvoti, kad ta feministinė tema vėliau taip suklestės ir kad universitete atsiras žmonių, kurie norės mane paversti feministe, įsivaizduodami, kad tokia tema būtinai turi būti parašyta iš feminizmo pozicijų.

E. S. *Jūsų atsakymai ir vėl lenkia mano klausimą. Kaip tik norėjau paklausti: ar feminizmo judėjimas ir jo ideologija inspiravo Jūsų pasirinktą tyrimų kryptį? Bet dabar man atrodo, kad Jūs ją gavote supakuotą?*

I. V. Taip, ir ne iš moterų, o iš vyrų. Atgimimo laikais, kai universitete buvo sugalvota steigti Lyčių studijų centrą, Aušrinė Povilionienė, vėliau tapusi profesore, nežinau iš kur sužinojo, kad aš tyrinėju moterų padėtį, tai ji mane įtraukė į centro veiklą ir aš gal porą metų skaičiau ten tokį trumputį kursą. Vėliau jį perėmė Jolanta Jaksebogaitė-Karpavičienė. Pasakysiu visiškai atvi-

17 Eldėkistų žargonu taip vadinamas daugiatomis Rusijos istorinės bibliotekos (*Русская историческая библиотека*) istorijos šaltinių leidinys, kurio keliuose XX amžiaus pradžioje išleistuose tomuose buvo publikuotos kelios Lietuvos Metrikos knygos.

rai, manęs visa tai nesužavėjo, nes pamačiau, kokia programa buvo sudaryta. Nors puikiai suprantu, tai buvo centro veiklos pati pradžia, veiklos metodika nebuvo susiklosčiusi. Bet kai buvo pradėtos kviesti moterys skaityti tokius kursus kaip „moterys dailėje“, „moterys muzikoje“, „moterys literatūroje“, tada lyg ir „moterys istorijoje“. Man tai atrodo primityvoka. Nors suprantu, turbūt nuo to reikėjo pradėti, ir aš pati tokius kursus klausiau. Bet po truputį atitolau, nes šiek tiek kitaip supratau moters klausimą. Be abejo, feministinis aspektas turi savo reikšmę, juo labiau – tiesa, kad iš tikrųjų iki tol į moteris istorijoje nebuvo kreipiama dėmesio. Ir čia dar noriu pridurti. Jau kai buvau apgynusi disertaciją, po kelerių metų iš Maskvos atvažiavo tokia istorikė Natalija Puškariova¹⁸, garsaus istoriko¹⁹ duktė. (Ji mane, kaip rusams įprasta, vadinu vardu ir tėvavardžiu, tik kažkodėl ne Irena Mykolovna, o Mikaelovna.) Ir ji man pasakojo, kad garsusis Vladimiras Pašuta²⁰ jai parodė mano disertacijos autoreferatą ir pasakė: „Natalija, ir jūs galėtumėte rašyti darbą apie rusų moterų padėtį.“ O klausimas buvo labai paprastas, ginant disertaciją buvo patvirtintas institucijų sąrašas, kurių adresais turėjo būti išsiuntinėti autoreferatai ir, žinoma, buvo visi Tarybų Sąjungos mokslo centrai, tad ir į Istorijos institutą Maskvoje. Vėliau, jau kai Puškariova gynė disertaciją, mūsų katedrai kaip kolektyviniam oponentui teko rašyti atsiliepimą arba recenziją apie jos tą darbą. Ir dabar, nors specialiai nesidomiu, žinau, kad ji yra išleidusi ne vieną knygą moterų istorijos tema. Žinoma, jos galimybės buvo visiškai kitokios, nes ji garsaus ir labai rimto istoriko duktė.

E. S. O kaipgi Jūsų doktorantūra? Kaip buvo organizuotas Jūsų stojimas?

I. V. Aš nebuvau doktorantūroje. Čia ir yra visa esmė. Nebuvau jokioje aspirantūroje. Nepamirškite, aš baigiau studijas 1971 metais. Tais laikais gauti aspirantūrą vadinamajam pilietiniam istorikui, t. y. kuris rašytų disertaciją pilietinės istorijos tema, buvo beveik neįgyvendinama misija. Nenoriu apie tai plačiai pa-

18 Natalija Puškariova (g. 1959). *Žymiausi darbai*: Н. Пушкарева, *Женщины Древней Руси*, Москва, 1989; *Женщины России и Европы на пороге Нового времени*, Москва, 1996; N. Pushkareva, *Women in Russian History from the Tenth to the Twentieth Century*, New York, 1997.

19 Levas Puškariovas (1918–2019) – rusų kultūros istorikas.

20 Vladimiras Pašuta (1918–1983) – sovietinis rusų istorikas, parašė garsią monografiją „Lietuvos valstybės susidarymas“ (Пашуто В., *Образование Литовского государства*, Москва, 1959; lietuviškas leidimas 1974).

sakoti, bet mes tokių aspirantų turėjome vienetus. Vyko keisti žaidimai, kai viename fakultete sužlugusios aspirantūros persikeldavo į kitą, pagal mokslo profilį nieko bendra neturėjusios su pirmojo fakulteto veikla. Pavyzdžių yra ne vienas. Bet aš negalėjau net svajoti apie aspirantūrą, nes ji dažniausiai buvo skiriama tiems, kurie rinkosi Sovietų Sąjungos komunistų partijos istorijos tematiką.

E. S. Tai Jūs norite pasakyti, kad disertaciją rašėte būdama laborante?

I. V. Taip. Man baigiant universitetą ir dirbant laborante, rektorius profesorius Jono Kubiliaus lengva ranka leidus buvo pradėta kurti Lietuvos Statutų tyrinėjimo grupė.

E. S. Atleiskit, bet vėl Jus pertraukiau. Bandžiau domėtis, kada Jūsų minėta grupė pradėjo veikti. Bet tikslios datos taip ir neradau.

I. V. Laikotarpį galiu nurodyti gana tiksliai, bet konkrečios datos įvardyti negaliu, kaip ir negaliu pasakyti, ar tai galime vadinti oficialiu grupės įsteigimu. Reikėtų kalbėti apie darbuotojų etatus. Formaliai statutininkų etatai atsirado Lietuvos istorijos katedroje. Tai buvo tada, kai aš buvau trečiame kurse, 1967 ar 1968 metais. Kaip minėjau, kai profesorius pasiūlė man trečio kurso kursiniam darbui, vadinkime, „statutinę“ temą ir tais pat metais profesorius Lazutka, būsimasis profesorius Edvardas Gudavičius²¹ ir aš lankėme, nepavadinsi to kursu, bet kelias specialias rusėnų kalbos paskaitas, kurias mums skaitė profesorius Antonas Antonovičius²². Taip buvo vykdomas parengiamasis darbas, reikalingas Lietuvos Pirmojo Statuto akademiniam leidiniui ruošti. Manau, kad labai reikia parengti straipsnį apie Vilniaus universiteto vaidmenį rengiant, tiriant ir publikuojant Pirmojo Lietuvos Statuto akademinį leidinį. Kai ką ta tema jau esu viešai minėjusi, kai kuriuos duomenis man yra palikęs profesorius Lazutka, bet jo archyvą dar reikėtų šiuo požiūriu atidžiai peržiūrėti. Bet čia jau kita istorija. O aš etatą grupėje gavau jau baigusi studijas. Prieš pat studijų pabaigą ir paskirstymą į darbus profesorius man buvo pasakęs, kad aš liksiu laborante katedroje.

21 Edvardas Gudavičius (1929–2020) – istorikas medievistas, Vilniaus universiteto profesorius (nuo 1991 m.), akademikas (nuo 2000 m.).

22 Antonas Antonovičius (1910–1980) – Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto profesorius. Garsiausias tyrinėjimas: A. Антонович, *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*, Вильнюс, 1968.

O dėstytoja tapau tik po dvejų metų, 1973-iaisiais. Irgi visiškai atsitiktinai, kai mano minėtas dėstytojas buvo pašalintas, nes paskaitoje pasirodė neblaivus. Jis buvo vyresnysis dėstytojas. Ir kai tai įvyko, mane išsikvietė rektorius Kubilius ir man pasakė: „Žinote, kituose fakultetuose yra disertacijas apgynusių mokslininkų kandidatų, kurie nėra vyresnieji dėstytojai, todėl nors atsilaisvino vyresniojo dėstytojo etatas, mes jus galime įdarbinti tiktai dėstytoja.“ Dabar sakytume – asistente. Aišku, aš nepaprastai apsidžiaugiau, o profesorius Lazutka dėl to truputį buvo nusiminęs, nes, gavusi dėstytojos darbą, aš kaip ir perėjau į tuometinio Lietuvos istorijos katedros vedėjo docento Jono Dobrovolsko²³ pavaldumą. Lazutka, turėdamas aštrų liežuvį, tada man mestelėjo: „Na, išėjote pas jaunesnį, bet dar labiau nuplikusį.“ Nors, tiesą sakant, likau toje pačioje katedroje, nes grupė buvo prie katedros. Beje, dėstytojauti kaip valandininkė pradėjau dar 1972 m., skaičiau Lietuvos istorijos kursą rusistams. Prieš tai šį dalyką, dėstomą rusų kalba, skaitė Lazutka. Ir kai aš atėjau dirbti į katedrą laborante, profesorius tą kursą perdavė man. Net nežinau kaip, bet dar būdama mokinė ėmiau skaityti įvairius rusiškus literatūros žurnalus ir pati gerai išmokau rusų kalbą.

E. S. Vargu ar mokslinės karjeros pradžioje galėjote išvengti komunistų partijos spaudimo istorijos mokslui. Kaip užsimezgė Jūsų asmeninis santykis su partija?

I. V. Taip, man teko įstoti į partiją, bet pati iniciatyvos nerodžiau. Dabar tiksliai neprisimenu, bet, regis, komjaunuoliškas amžius tęsdavosi iki 28-erių metų. Ir kai aš artėjau prie to amžiaus, man paskambino iš universiteto partijos komiteto ir mane išsikvietė. Kai tenai nuėjau, man pasakė: „Jūsų komjaunuoliškas amžius baigiasi, mes jums siūlome stoti į komunistų partiją.“ Kiek pamenu, nieko jiems neatsakiau, bet nutariau pasitarti su profesoriumi Lazutka. Jis juk vienu metu dirbo kompartijos Centro komitete ir apskritai buvo žmogus su didžiule patirtimi. Ir kai aš jo paklausiau patarimo, jis mane nustebino. Pasakė: „Anksčiau aš Jums ir nebūčiau siūlęs stoti į partiją vien todėl, kad nekalbėtų, jog vien dėl to, kad esate partinė, ir buvote palikta dirbti universitete. Bet dabar manau, kad reikia stoti.“ Paskui parvažiavau namo ir apie tai pasakiau tėvams. Ir savo vilniečiui dėdei papasakoju. Jie tik patraukė pečiais, nes mūsų šeimoje nebuvo nė vieno partinio nei iki manęs, nei po.

23 Jonas Dobrovolskas (1935–1982) – Lietuvos istorijos katedros vedėjas (1970–1976). Rašė apie Lietuvą Antrojo pasaulinio karo metais.

Mama pasakojo, kad gal tris kartus buvo raginama stoti į komunistų partiją, bet ji atsisakė. O aš įstojau. Kokie tai buvo tiksliai metai, nepasižiūrėjusi į dokumentus, dabar nepasakysiu, juo labiau kad iš pradžių priimdavo tik į kandidatus, bet, man rodos, įstojau apie 1977 metus. Gerai atsimenu tik vieną dalyką. Stojant į partijos kandidatus buvo tokia baisi komisija prie Vilniaus miesto Lenino rajono komiteto, į kurią mane su kitais kandidatais atlydėjo Istorijos fakulteto partijos sekretorius. Aišku, visas pokalbis vyko rusų kalba. To pokalbio visi bijodavo, nes komisiją sudarę rusai buvo išmokę gal kelias datas iš partijos istorijos ir jų klausinėjo. Manęs, regis, nieko neklausė, bent jau aš neatsimenu. Bet prisimenu, kad mane pristatydamas sekretorius pasakė, jog aš jau bebaigianti rašyti disertaciją, nes ją gyniau 1978 metais. Ir tada viena komisijos narė pasakė man pastabą rusiškai: „Kaip gaila, Irenačka, kad Jūs disertaciją rašote ne iš sovietinio laikotarpio.“ Aš niekaip į tai nereagavau.

O jeigu kalbėčiau apie savo, kaip komunistės, biografiją, tai turiu prisipažinti, kad kai apgyniau disertaciją, turbūt kitais metais, nepasakysiu tiksliai, nes man nebuvo tai kas nors svarbaus, mane išsikvietė dekanas Vytautas Lesčius²⁴ ir sako: „Na, Irena, apgynėte, tai dabar atėjo Jums laikas būti fakulteto kompartijos biuro sekretere.“ Neva išrinko. Ką darysi, reikia tai reikia. Po metų aš jau pati nuėjau pas dekaną ir pasakiau, kad atidirbau vienus metus ir noriu toliau užsiimti mokslu. Nors turiu pasakyti, kad tos sekretoriaus pareigos nebuvo niekuo reikšmingos. O dekanas atsakė: „Irena! Po vienerių metų! Juk sakys, kad mes Jus išmetėme.“ Todėl atbuvau dar antrus metus, bet jau tada kategoriškai atsisakiau. Tiesa, partinė „karjera“ tuo dar nesibaigė. Tiksliai nepasakysiu, bet paskui dar buvau išrinkta į universiteto partijos komitetą. Ten mane bandė vilioti kitais partiniais postais, bet aš jų kategoriškai atsisakiau. Tiesiai jiems sakiau nenorinti prarasti savo profesijos.

E. S. Tarp mūsų, istorikų, ypač vadinamųjų eldėkistų, yra labai populiari prancūzų istorikų „Annales“ mokykla, kurios kai kurie garsūs atstovai buvo komunistai, o ir nepartiniai dažniausiai nedviprasmiškai laikėsi kairuoliškų pažiūrų. Panašią padėtį matome ir XX amžiaus antrosios pusės britų istoriografijoje, kur intelektualine prasme marksizmas buvo prasiskverbęs dar giliau. Kuo Jūs paaiškintumėte šiuolaikinės mūsų istoriografijos ideologinį vienpusiškumą, kai joje aiš-

24 Vytautas Lesčius (1932–2015) – istorikas, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto dekanas 1976–1989 metais. Domėjimosi sritis – tarpukario Lietuvos kariuomenė.

kiai reiškiasi tik politinės dešinės atstovai, nors sovietmečiu Lietuvoje marksizmas lyg ir turėjo stiprius pagrindus?

I. V. Aš manau, kad į marksizmą Lietuvoje visą laiką buvo žiūrima kaip į tam tikrą kepurę. Taip, rašant bet koki mokslinį darbą jam buvo atiduodama duoklė. Nes kaip buvo žiūrima į historiografiją? Ji juk buvo skirstoma į buržuazinę, t. y. ikimarksistinę, ir tarybinę, suprask – marksistinę. Bet aš neįsivaizduoju, kad profesorius Dundulis, kurį iš esmės priverstė atsisakyti prancūziškai parašyto daktarato apie Lietuvą napoleonmečiu tam, kad lietuviškame jo variante atsirastų marksizmas, būtų įtikėjęs į marksizmą. Iš tikrųjų tomis Markso ir Lenino citatomis buvo tik apsikaisoma, o tikrojo marksizmo Lietuvos istorijos moksle niekada nebuvo.

Aš niekada nekonfliktavau tokiais klausimais su profesoriumi Lazutka, nors, kai tapau brandesnė tyrinėtoja, visgi išreiškėdavau savo nuomonę. Kalbu apie, vadinkime, populiariosios Lietuvos Statuto istorijos įvadą²⁵. Pirmąją šios Statuto istorijos leidimą parengus lietuvių kalba, vėliau profesorius sumanė, kad knygą reikia išversti į rusų kalbą, gal naiviai įsivaizduodamas, kad ta knyga Lietuvos verslininkams bus puiki dovana nuvežti į Rusiją ir taip parodyti ten, kas yra Lietuva. Ir kai gavau jos historiografijos dalies rankraštį, pasakiau profesoriui vieną pastabą, kuria jis buvo nepatenkintas. Pasakė: „Geriau būtumėte nežiūrėjusi.“ Bet aš negalėjau nežiūrėti, nes buvau bendraautorė.

Neneigsiu, Lazutka man darė didelį poveikį. Dabar dažnai apie tai galvoju. Bet mano akimis – jis buvo tikras komunistas, sąžiningas komunistas. Kita vertus, jam didelį antspaudą uždėjo tai, kad jis buvo gimęs Rusijoje, baigęs mokyklą Sibire. Jis man pasakojo, kad į komunistų partiją įstojo Kursko mūšio išvakarėse, iš karto kai tik baigė pagreitintus leitenantų kursus. Ir tik besibaigiant Antrajam pasauliniam karui atsidūrė Lietuvoje.

Vienintelis aštrus momentas, kurio net nevadinčiau susikirtimu, – tai aušra po sausio 13-osios. Mes su juo susitikome prie fakulteto durų ir aš pasakiau, kokie baisūs dalykai dedasi, o jis tada man metė tokią frazę: „Jūs, kaip ir mano sūnūs, tarnautojų duktė.“ Kitaip sakant, jūs – ne proletarai ir ne valstiečiai. Iš čia ir jūsų požiūris, suprask, nieko bendro neturintis su liaudimi.

25 I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius, 2001.

E. S. Grįžkime prie mokslo reikalų. Kaip vyko Jūsų disertacijos gynimas? Kas buvo oficialūs oponentai? Kas buvo, kaip profesorius Gudavičius yra sakęs, juodieji oponentai?

I. V. Juodųjų neturėjau. Gynimas vyko įdomiai, nes tą dieną buvo ginamos dvi disertacijos: man, kaip kandidato disertacijos autorei, atiteko rytinės valandos, o po pietų daktaro, dabar vadintume habilitacinę, disertaciją gynė Leonas Mulevičius²⁶. Gynimas vyko rektorato salėje su tuo didžiuoju apvaliu stalu. Ji tuo metu buvo 13-a auditorija. Ir štai jums pirmas įspūdis: aš ateinu į auditoriją, o joje nėra elektros. Tuojuo buvo paleistas juokelis, kad čia kažkokia provokacija. Teko luktelti, kol elektra atsirado. O jeigu rimtai, tai tuo metu disertacijos buvo ginamos vadinamosiose specializuotose tarybose. Aš neatmenu, kas įėjo į tą tarybą, bet daugumą sudarė vadinamieji partijos istorikai. Taisyklės buvo tokios, kad disertacijai buvo skiriami du oficialūs oponentai ir vienas kolektyvinis. Mano oficialūs oponentai buvo tuo metu jau akademikas Juozas Jurginis ir istorijos mokslų kandidatas Romas Batūra²⁷. O kolektyvinis oponentas buvo Minsko universiteto TSRS istorijos katedra. Ir čia prisiminiau, koks požiūris to meto moksle vyravo į moterų istoriją. Kadangi Minskas yra labai netoli, o kolektyvinis oponentas siūsdavo atsiliepinimą paštu, tai baimindamasi, kad atsiliepinimas kur nors neužkliūtų, aš pati profesoriui Lazutkai pasisiūliau nuvažiuoti į Minską. Pagalvojau, kad kartu dar ir savo disertacijos egzempliorių parsivešiu. Nuvažiavau į Minską, nuėjau į universitetą, o man oponavusiai katedrai tuo metu vadovavo moteris. Ji man ir sako, taip, viskas paruošta, tik reikia tuo metu būtino mokslo prorektorius patvirtinimo. Ir ji pasiuntė laborantę pas prorektorį. Po kurio laiko laborantė grįžo ir kažką pasakė vedėjai. O ta man praneša: „Žinote, Jums teks truputiuką palaukti, nes mes turime perspausdinti pirmą atsiliepinimo puslapį.“ Tuo metu spausdinama buvo spausdinimo mašinėlėmis. Kas gi atsitiko? Pasirodo, prorektorius, pagal specialybę chemikas, nežinau, kiek jis ten ką skaitė, bet kai pradžioje pamatė, kad apie mano disertaciją atsiliepta kaip apie darbą, „parašytą aktualia tema“, tada ir pasakė, kad XVI amžiaus moterų problemos negali būti aktualios ir privertė šią frazę išimti iš atsiliepinimo, kitaip nepasirašysiąs.

26 Leonas Mulevičius (1927–1993) – istorikas. Mokslinių interesų sritis – XIX–XX amžiaus agrariniai santykiai Lietuvoje.

27 Romas Batūra (1937–2021) – istorikas medievistas. Mokslinių interesų sritis – lietuvių karas su kryžiuočiais.

Buvo gautas ir vienas neoficialus teigiamas atsiliepinimas iš Kyjivo. Bet jis nebuvo panaudotas, nes atėjo praėjus savaitei po gynimo. Čia toks retesnis atvejis, mat mano gynimas buvo savaite pavėlintas, nes akademikas Jurginis turėjo išvykti į tarptautinę konferenciją, regis, į Indiją.

E. S. *Tai oponentų pasipriešinimo nesulaukėte?*

I. V. Ne, nesulaukiau, išskyrus vieną ne visai malonų epizodą. Prieš pat gynimą buvo „patobulinti“ disertacijos gynimo reikalavimai ir juose buvo nurodyta autoriui save pagirti, surašyti savo darbo aktualumą, originalumą ir pan. Tas pasigyrimas turėjo būti disertacijos įvade. O Jurginis, matyt, šito dar nežinojo ir iš tribūnos už tą gyrimąsi mane sukritikavo. Beje, parašė visa tai savo ranka, o jo rašysena buvo labai graži, iki šiol turiu tą atsiliepinimą. Į gynimą buvo atvažiavusi mano mama ir ji man vėliau sakė, kad skaitydamas atsiliepinimą Jurginis visą laiką žiūrėjo į ją. Ir jai tai paliko neišdildomą įspūdį. Nors, apskritai paėmus, Jurginis labai gyrė mano darbą, jam imponavo, kad jame buvo panaudota daug nepublikuotos medžiagos iš Lietuvos Metrikos. Mes juk visi žinome, kad Jurginis nemėgo dirbti archyvuose ir naudojo iš esmės tik publikuotą medžiagą. Bet tai, kad aš naudojau archyvinę medžiagą, jam patiko.

E. S. *Po gynimo pradėjote dirbti besiformuojančioje Lietuvos Statutų ir Lietuvos Metrikos tyrimų grupėje. Kas dar dirbo joje be Jūsų, Lazutkos ir Gudavičiaus?*

I. V. Iš karto noriu pasakyti, kad jei vertinsime visą grupės veiklos laikotarpį, tai pamatysime, kad darbuotojų buvo gana daug, bet jos dažnai keitėsi. Profesorius Lazutka net juokaudavo, bet man neatrodo, kad tai buvo tik juokas, nes jis tikrai remdavo moteris. Be to, profesorius sąmoningai laikėsi tokios pozicijos, kad jei mes ruošiamės skelbti Statuto tekstą, tai darbe turi dalyvauti ne vien istorikai, bet ir kalbininkai. Todėl grupėje dirbo ne viena rusistė. Geriausiai atsimenu jau dabar į pensiją išėjusią Tatjaną Vlasovą, ji juk disertaciją apgynė iš Pirmojo Lietuvos Statuto rusėniškų rankraščių²⁸. Vieni metu dirbo rusistė Inga Pakerienė, tuo metu Vidugirytė. Prie mūsų buvo prisijungusi Irena Vasilevskienė, vėliau dirbusi Lietuvos mokslų akademijos Filosofijos institute. Tik vėliau mes su profesoriumi pradėjome galvoti, kad

28 Tatjana Vlasova (g. 1949) – ilgametė Vilniaus universiteto Rusų kalbos katedros docentė, tyrinėjusi rusėniškų Pirmojo Lietuvos Statuto nuorašų kalbą.

mūsų grupė turi būti sudaryta iš istorikų, nes kaip tik tada Istorijos fakultete susiformavo terpė studentų, kurios gynė diplominius arba bakalauro ir magistro darbus iš LDK istorijos. Beje, profesorius kai kam grupę buvo pavertęs prieglobsčiu. Pavyzdžiui, kelerius metus buvo įdarbintas Vytautas Andriulis²⁹. Tiesa, jis Statuto teksto nerengė, tik sudarė Statuto bibliografiją. Dar turiu jo rankraštį. Nežinau, kas ten jam buvo nutikę Teisės fakultete, bet sovietmečiu jam teko slėpti savo šeimos praeitį. O vėliau, jau daugiau su Metrika, dirbo: Jolanta Karpavičienė, Genutė Kirkienė, Saulė Viskantaitė, Neringa Šlimienė. Čia neminiu tų mūsų fakulteto absolventų, kurios dirbo trumpiau, po porą metų. Tarp kitko, dažniausiai dirbo nėščios, tada išeidavo į gimdymo atostogas ir mums iš naujo tekdavo ieškoti joms pamainos. Beje, profesorius Guda- vičius oficialiai mūsų katedroje niekada nedirbo.

E. S. Žinau, kad laikui bėgant darbų krūvis Jums pačiai tik didėjo. Bet nuo ko Jūs pradėjote?

I. V. Nuo tekstų rengimo. Žinoma, ne aš viena, mes keli žmonės dirbo- me prie akademinio Statuto teksto. Prieš mirtį man profesorius pasakė, kad į archyvą atiduos savo išsaugotą Statuto teksto juodraštį, kuriame galima pa- matyti tą mūsų darbą. Ten, kaip sakoma, velnias koją nusilaužtų... Pirmiausia pasidarėme 1960 metų vadinamosios „Minsko“ publikacijos, t. y. Konstan- tino Jablonskio parengto Statuto teksto, kopiją. Tekstas buvo ant didžiulio lapo pačiame jo viduryje, o iš visų pusių paliktos milžiniškos paraštės, kurias marginome skirtingomis spalvomis parašytomis pastabomis, rodykliukėmis sujungtomis su Statuto tekstu. Pavyzdžiui, raudona spalva žymėjome Firlėjų nuorašo, o žalia spalva – Zamoiskio nuorašo skirtybes. O pagrindiniu tekstu, tas, kuris ir buvo lapo viduryje, buvo paimtas Dzialinskio nuorašas. Ten ir galima pamatyti, koks milžiniškas darbas buvo atliktas. Aš nuo to ir pradė- jau darbą: gaudavau tekstus ir juos tikrindavau. Tiesą sakant, taip ir išmokau skaityti rusėniškus rankraščius, nes su profesoriumi Antonovičiumi mes tik pagrindinius dalykus išsiaiškinome, o konkrečių tekstų su juo nei skaitėme, nei nagrinėjome. Paskui aš ir su studentais dirbdama taip įsivaizdavau: tik tada jie įgis žinių, kai pradės rankraštinius tekstus skaityti, žinoma, lygindami juos su jau publikuotais teksta. Taip ir man nebuvo sunku dirbti su Dzia-

29 Vytautas Andriulis (1937–2017) – teisės istorikas. Mykolo Riomerio universiteto profe- sorius.

linskio nuorašu, nes jis buvo atspausdintas. O tai, kad „Minsko“ publikacijoje buvo klaidų – ėjo man tik į naudą. Bendraudama su profesoriumi Lazutka gal tik du kartus esu verkusi. Ir vieną iš jų ašaras liejau dėl teksto tikrinimo. Man teko jau parengtą spaudai nurašytą ir sutvarkytą Slucko nuorašo tekstą sutikrinti su rankraščiu ir surasti keturias vietas publikacijoje, kur nebuvo pažymėtos kietosios jatos (Ѓ). Labai atidžiai peržiūrėjau tekstą, o esu tikrai itin pastabi, bet tų raidžių neradau. Tada profesorius atskaitė man moralą: „Vadinasi, neatidžiai žiūrėjote!“

O paskui jau dirbau prie Statuto rusėniškų tekstų publikavimo taisyklių. Ten jau ir mano pavardė atsirado prie autorių³⁰. Ir vėliau dirbau tik su rusėniškais Statuto ir Metrikos teksta.

E. S. Ir profesorius Lazutka, ir profesorius Gudavičius nebuvo iš tų, kurie būtų stengęsi daryti žmonėms įspūdį, tuščiai rodyti savo erudiciją, bet jie visgi buvo skirtingos asmenybės. Man labai įdomu, kaip jie kartu dirbo? Kaip dalijosi darbais?

I. V. Nuo jų bendradarbiavimo aš visą laiką buvau atstu. Ir mano amžius, ir vėlesnis įsitraukimas į bendrą darbą neleido man būti arti. Žinoma, aš labai dėkinga profesoriui Gudavičiui, kuris labai gražiai apie mane atsiliepė³¹. Ir kai tai perskačiau, net paklausiau jo, iš kur jis žino, kaip aš paskaitas skaitau? Jis sako: „Buvo kas pasako.“ Bet šiaip darbais buvo pasidalyta. Profesorius Lazutka dirbo su rusėniškais ir lenkiškais teksta, o profesorius Gudavičius – su lotyniškais. Bet, aišku, jie vienas kitą tikrindavo. Be to, kai buvo nutarta, kad reikia parengti platų kelių kalbų Statuto žodyną, pirmiausia Gudavičius buvo padaręs visiškai atskirą lotynų žodyną. Šiuolaikinės rusų kalbos žodžių įtraukimą ir jų reikšmių paaiškinimą kuravo Lazutka, o lietuviškų vertimą – Gudavičius. Užtat jis ir lietuviškus naujadarus sudarydavo. Aš į tą darbą jau vėliau įsitraukiau.

O kalbant apie profesorių bendradarbiavimą žinau, kad jie kartkartėmis susitikdavo. Ir, pavyzdžiui, rašydami Statuto komentarus, jie neabejotinai vienas kitą papildydavo. Nors, kiek žinau, tarp jų buvo ir rimtų susikirtimų,

30 *Pirmasis Lietuvos Statutas*, t. 2, 1 dalis, parengė S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius, 1991, p. 7–15.

31 *Visa istorija yra gyvenimas. 12 sakinės istorijos epizodų. Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas*, Vilnius: Aidai, 2008, p. 215.

ir tam tikrą laiką trukusio nesikalbėjimo. Bet kiek žinau, nors nesu apie jų santykius gerai informuota, tokie atvejai nebuvo dažni. Manau, kad tie nesutarimai kildavo ideologiniu pagrindu.

E. S. Nepaisant to, kad profesorius Gudavičius visada labai šiltai atsiliepdavo apie profesorių Lazutką?

I. V. Taip, juk, žiūrėkite, po profesoriaus Lazutkos mirties kokį gražų nekrologą „Kultūros baruose“³² paskelbė Gudavičius. Aš pati nustebau, nes iš jo sužinojau tokių dalykų, kokių niekada iš paties Lazutkos negirdėjau. Žinoma, aš laikiau jį savo mokytoju, kaip ir jis mane savo mokine, bet juk mes nebuvome šeimos nariai, kad būtume visiškai atviri. Dabar, kai pagalvoju, gal ir perdedu, bet man atrodo, kad jis nuo kai kurių dalykų mane net saugodavo.

E. S. Grįžkime prie Jūsų darbų. Dėstėte universitete. Ar kada nors esate skaičiavusi, kiek kursų esate parengusi? Kuriuos dalykus buvo malonu dėstyti, o kuriuos kančia?

I. V. Šiaip jei suskaičiuočiau kursus, kuriuos dėščiau, tai tikrai būtų ne daug. Aš patyriau tai, ką patiria visi jauni dėstytojai, atėję į jau susiklosčiusią programą. Taigi šiek tiek galėjau dėstyti savo tyrimų tema, bet šalia dalykų, kuriuos vyresnieji kolegos arba palikdavo, arba nenorėjo skaityti. Ir keletą pirmųjų savo darbo dėstytoja metų man nebuvo leista dėstyti istorikams dienininkams. Kadangi su neakivaizdininkais istorikais niekas nenorėjo dirbti, nes, žinot, ten būdavo sesijos, kai reikėdavo kasdieną atkalbėti ir po 8 valandas. Tai aš tuo metu vadinamą feodalizmo laikotarpio Lietuvos istoriją, t. y. istoriją iki XIX amžiaus vidurio, skaitydavau istorikams neakivaizdininkams. O su stacionaro studentais ir su neakivaizdininkais dirbau kituose fakultetuose. Dar net nebūdama oficialiai dėstytoja, pradėjau dėstyti Lietuvos istoriją rusų kalba rusistams. Paskui man atidavė Lietuvos istoriją skaityti bibliotekininkams. O vėliau dar ir lituanistams, ir žurnalistams. Tad išėjo taip, kad po 1968 m., kai Istorijos fakultetas atsiskyrė nuo Filologijos fakulteto, dėščiau mums priklausiusiems ir bibliotekininkams, ir žurnalistams, o Filologijos fakultete dėščiau lituanistams ir rusistams. Tarp kitko, rusistai Lietuvos istorijos rusų kalba atsisakė ir pageidavo TSRS istorijos jau nepriklausomybės

32 I. Valikonytė, E. Gudavičius, Istoriko kolizija, *Kultūros barai*, 2009, Nr. 7–8, p. 105–106.

laikais. Dabar bijau pameluoti, bet esu girdėjusi, kad sovietmečiu dar bendro Istorijos-filologijos fakulteto vadovybė nusižengė planui, kuris buvo siunčiamas iš Maskvos, nes vietoj TSRS istorijos buvo dėstoma Lietuvos istorija. Ir aš pamenu, kad vienam vaikinui įsūdžiusi dvejetą iš Lietuvos istorijos, galėjau smarkiai pakišti dekanatą. Jeigu jis būtų žinojęs, kad plane yra nurodytas TSRS istorijos egzaminas, tai čia būtų kilęs skandalas. Bet, ačiū Dievui, to buvo išvengta. O kaip atrodė studijų planas – aš gerai žinojau, nes tuo metu, ne dabar, ganėtinai gražiai rašiau. Todėl kartą jau minėta Stasė Overaitė paprašė manęs, kad ranka perrašyčiau tą mokymo planą. O paskui mane po truputį vis giliau įtraukė į dėstymą ir aš pradėjau vesti LDK istorijos seminarus ir proseminarus istorikams. O, tiesą sakant, Lietuvos istorijos bendro kurso istorikams aš niekada nesu skaičiusi, išskyrus neakivaizdininkus.

Kitados man pirmai teko garbė klausytis Jono Dobrovolsko naujai parengto Lietuvos TSR istorijos istoriografijos kurso. Pradžioje jis buvo trumputis, vos 30 valandų, ir ne visai vientisas, daugiau tokiais bendrais bruožais. Galiu apie tai kalbėti, nes jo paskaitų konspektus esu išsaugojusi. Tas kursas buvo skaitomas penktame kurse kaip speckursas tik mums, pasirinkusiems Lietuvos istorijos specializaciją. Vėliau tas kursas buvo praplėstas. O kai Dobrovolskas žuvo, katedros posėdyje iškilo klausimas, ką daryti su Lietuvos istorijos istoriografijos kursu? Tada profesorius Lazutka ir pasisiūlė kartu su manimi perimti tą kursą. Žinoma, vienam išsyk tokį kursą paruošti buvo tiesiog neįmanoma, todėl mes su profesoriumi pasidalijome temomis, bet išsaugojome Dobrovolsko programą, kai istoriografija buvo aptariama ne temomis, o laikotarpiais. O paskui, po kelerių metų, profesorius visą kursą paliko man vienai. Nebuvo lengva. Ir tam tikru metu aš pamačiau, kad nebepatempiu krūvio, nes nepriklausomybės laikais pasipylė tyrinėjimai ir tada susipratau nebespėjanti jų visų sekti. O kur dar tyrimai užsienyje. Darėsi neįmanoma ir tada išsireikalavau, kad man liktų tik LDK laikotarpio istoriografija.

Maždaug tuo pačiu metu jau buvau neblogai susipažinusi su Lietuvos Metrika, su jos klostymosi ir leidybos istorija. Tada ir pradėjau ruošti LDK istorijos šaltinių kursą. Dėstyti jį pradėjome kartu su profesoriumi Lazutka, kol jis dar buvo stiprus ir ganėtinai sveikas, nors, kiek atmenu, visiškai sveikas jis niekada nebuvo. Tai jis dėstė Statuto, o aš – Metrikos istoriją. O kai profesorius visiškai pasitraukė iš pedagoginio darbo, tai jau buvo laikai, kai fakultete atsirado magistro studijos, tada aš pati sugalvojau, kad sudėjusi Lietuvos Statutui ir Metrikai skirtą paskaitų ir seminarų medžiagą galiu pasiūlyti

gerokai platesnį kursą, skirtą LDK teisinei kultūrai. Taigi pagrindiniai mano dėstyti dalykai ir buvo „LDK istorijos istoriografija“, „LDK šaltiniai“ ir „LDK teisinė kultūra“.

E. S. Jums teko ilgą laiką derinti mokslinį tiriamąjį darbą su dėstymu. Tai ne lengvas išbandymas, kai tokioje padėtyje atsidūręs žmogus neretai pagalvoja, ar vieno iš tų dviejų darbų neatsikratyti. Dažniausiai dėstymas atrodo kaip tinkamesnė auka, nes mes, universitetiniai dėstytojai, skaityti paskaitas mokėmės tik iš savo mokytojų paskaitų ir iš savo klaidų. Todėl užduosiu Jums iš karto du klausimus. Ar nenorėjote susikonscentruoti tik į mokslinį darbą? Ką Jūsų gyvenime reiškia dėstymas?

I. V. Ne, man dėstymas visada buvo labai svarbus. Kadangi negavau aspirantūros ir turėjau rašyti disertaciją, tuo pat metu dirbau prie Statuto ir dėsčiau. Su profesoriumi buvome sutarę, kad disertacija turi būti parašyta, bet aš pati jčiau, kad dėl mano darbų prie Statuto publikavimo, kurie visada turėjo būti atlikti laiku, kenčia disertacija. Ir kai kartą atėjau pas profesorių atsiskaityti už disertacijos rašymą, jis man atskaitė moralą. Taip ir pasakė: „Man atrodo, kad Jums svarbios tik paskaitos, o ne mokslinis darbas.“ Tada aš antrą kartą per visą bendravimą su profesoriumi apsiverkiau. Ne, jis manęs neužgavo, supratau, kad teisybę kalba, bet man savęs truputį pagailo. Išties maniau, kad disertacija gali palaukti, o pas studentus į paskaitas bet kaip eiti aš negaliu. Juk buvo tokių atvejų, studentai apie tai kalbėjo, kai vienam dėstytojui per paskaitą išbyrėjo iš akademinės istorijos tomo išplėšti puslapiai ir visi pamatė, iš ko jiems skaitomos paskaitos.

Beje, kai pradėjau skaityti paskaitas rusistams, profesorius mane kietai kontroliavo. Jis man atidavė savo paskaitų tekstus ir pirmųjų paskaitų aš dar nediršau perdirbti. Skaitydavau paskaitas vieną kartą per savaitę ir prieš jas ateidavau į jo namus, nes jis sirgo ir namuose priimdavo studentus. Ateidavau ir garsiai perskaitydavau jam jo paties tekstą. Taip jis tikrino, ar aš normaliai galiu skaityti ir kalbėti rusiškai. Tik paskui, jam nieko nesakydama, aš pradėjau nuo savęs šį bei tą pridėti.

Dėstymas buvo svarbus ir tuo, kad dėstydamas savyje jčiau mamą. Santykis su studentais man visada buvo labai svarbus. Neseniai ir rektorius Rimvydas Petrauskas yra pasakojęs, kad jis matė, kaip aš vieną studentą pasistačiusi į kampą atskaičiau moralus. Būtent to fakto neatsimenu, bet iš tiesų aš taip darydavau. Vieno dėstytojo (nesakysiu nei vardo, nei pavardės, nei laipsnio)

dukterį, kuri pas mus studijavo ir neateidavo į seminarus, kaip jaunas mėnu-liukas vos kartais pasirodydavo, kartą pasilikau po užsiėmimo ir baisiausiai išgėdinau. Sakau: „Ar suprantate, kokią gėdą Jūs darote tėvui?“ Žodžiu, aš sau šitai leisdavau. Arba kai išgirdavau kur nors keiksmažodžius, nesusilaiky-davau paaauklėti. Čia turbūt mamos genai – pedagogika. Galbūt todėl ne tiek daug moksle esu nuveikusi. Ir iš tiesų, tik tada, kai pradėjau dėstyti dalykus, kurie sutapo su mano moksliniais interesais arba net atvirkščiai, kai paskai-tose pradėjau ieškoti mokslinių interesų, štai tada man pasidarė truputį leng-viau ir daugiau dėmesio galėjau skirti mokslui. Ir, kai pasižiūri, nėra ta mano darbų kiekybė didelė ir tuščių tarpų būta.

E. S. Jūs sakote, kad buvo tuščių laikotarpių, bet dabar pasižiūrėkime: dirbote mokslinį darbą, dėstėte, XX amžiaus paskutiniame dešimtmetyje vadovavote Se-novės ir vidurinių amžių istorijos katedrai ir tuo pat metu vadovavote Lietuvos Statutų ir Lietuvos Metrikos tyrimų grupei. Ir dar – koks sutapimas! Tuo metu, kai Jūs vedėjavote, katedroje mokslus baigė ar doktorantūroje studijavo visas žie-das šiandieną garsių istorikų. Ir kai aš dabar matau jau keliolika metų pasikei-tusių tendencijų, kai studentai mieliau renkasi XX amžiaus specializaciją, o ne Viduramžių, dėl to – viskas tvarkoje, jie randa sau kelių ir yra puikūs specialistai, bet man visgi truputį dėl to liūdna. Kuo Jūs paaškindumėte, kad būtent Jūsų va-dovavimo katedrai metu medievistų buvo daug ir susidomėjimas LDK istorija buvo didelis?

I. V. Mat laikotarpis buvo labai palankus. Sąjūdžio laikai, kovo 11 diena skatino visuomenę domėtis istorija apskritai ir ypač LDK laikotarpiu, nes so-vietmečiu jis menkiausiai buvo tyrinėjamas. Žiūrėkit, dabar kiekvienas, apgy-nęs disertaciją, anksčiau ar vėliau išleidžia monografiją. O anais laikais, aš net nežinau, iš LDK laikotarpio istorijos gal tik profesoriui Dunduliui pasisekė kelias knygas sovietmečiu išleisti. Susidomėjimas ištis buvo didžiulis ir kai tapome laisvi – visi fakultetai ėmė veržtis pas mus su prašymais: „Skaitykite mums Lietuvos istoriją!“ Ir tada visi mūsų dėstytojai buvo labai paklausūs. O pažiūrėkite dabar, kokiuose fakultetuose dėstoma Lietuvos istorija? Ma-žiau negu sovietmečiu. Žinoma, mums labai skaudu, bet aš žiūriu į tai kaip į daugmaž normalų procesą. Vis tiek tas didelis susidomėjimas turėjo praeiti.

Aišku, yra ir kitokių, labiau subjektyvių priežasčių. Vėlyvesnį laikotarpį tyrinėjantys istorikai būna labai nepatenkinti, kai jiems pasakai, kad medie-vistams tenka sudėtingesnis darbas kaupiant ir apdorojant šaltinius, net jų

perskaitymas reikalauja daugiau žinių ir pastangų. O ir įgūdžių reikia kito-kių – išmanyti pagalbines istorijos disciplinas, senąsias, dabar nebevartoja-mas kalbas. Gal ir nieko keisto, kad susidūręs su tuo jaunimas renkasi len-gvesnį ir praktiškesnį šiandienai kelią.

E. S. Žiūrint į Jūsų mokslinį kelią aiškiai matyti tam tikras slenkstis. Po akade-minio Pirmojo Lietuvos Statuto pasirodymo Jūs pamažų, bet kryptingai nuėjote Lietuvos Metrikos teismų bylų knygų tyrinėjimo ir publikavimo keliu. Pati esate sakiusi, kad pradedant nuo 1995 metų kartu su kolegomis publikavote 15 Me-trikos knygų. Rezultatas stulbinantis ir aš nerandu su kuo Jūsų darbą galima būtų palyginti. Bet ar dabar, žiūrėdama į visus tuos metus ir darbus, nejaučiate šio tokio kartėlio? Juk per tą laiką buvo galima parašyti daugiau tyrimų. Ir nebūtinai iš teisės istorijos. Žinodamas Jūsų darbo su šaltiniais patirtį ir erudi-ciją neabejoju, kad tokių darbų galėjo būti kur kas įvairesnių.

I. V. Turbūt Jūs teisus. Bet žinote, čia ta situacija, kai tave pagauna ir nebepaleidžia. Tiesiog nebegali sustoti. O atėjimas į Metrikos tyrimus buvo įdomus ir net netikėtas. Taip jau sutapo, kad kai baigiau rašyti disertaciją, net-gi kai ją gyniau 1978 metais, gimė toks Sovietų Sąjungos ir Lenkijos mokslų akademijų bendras projektas lygiagrečiai pradėti publikuoti Lietuvos Metriką abiejose šalyse. Ir mane tas užvedė ir pagavo: aš juk jau galėjau didžiuotis, kad mačiau ir čiapinėjau, tebūnie ir tik 10 komandiruotės dienų, Metrikos knygas. O netikėtumas buvo tas, kad per kažkokį renginį, dabar nepamenu, gal kieno nors disertacijos gynimą, prie manęs priėjo tuometinis Istorijos instituto di-rektorius Bronius Vaitkevičius³³ ir sako: „Kolege, o Jūsų nedomintų Lietuvos Metrikos leidyba?“ Aš truputėlį apstulbau, nes apie tą projektą dar nebuvau girdėjusi, bet, žinoma, pasakiau, kad domintų. Tam kartui viskas tuo ir baigė-si, institutas mums daugiau nesiuntė jokių signalų. Kiek vėliau sužinojau apie tą bendrą projektą ir kad Lietuvos istorijos institutui yra pasiūlyta dalyvauti jame kaip Sovietų Sąjungos pusei. Be lietuvių, į projektą turėjo būti įtrauk-ti dar ir maskvėnai su baltarusiais. Na, o praėjus kuriam laikui profesorius Lazutka pasiūlė: „Kodėl gi ir mums nepabandžius?“ Nors čia buvo ir savų niuansų. Po Pirmojo Statuto publikavimo profesorius Lazutka mąstė apie Antrojo Statuto leidybą, bet šio Statuto leidyba domėjosi ir Vytautas Raude-

33 Bronius Vaitkevičius (1926–2002) – istorikas, kompartijos veikėjas ir Lietuvos istorijos instituto direktorius 1970–1987 metais.

liūnas³⁴. Ir tam kartui, kol nebuvo aišku, ar Antrojo Statuto leidyba pasibaigs sėkmingai, buvo nuspręsta domėtis to laikotarpio teisės šaltiniais. O kur juos rasti? Metrikoje! Ir taip atsitiko, kad faktiškai vienu metu ir universitete, ir Istorijos institute pradėjome dirbti prie Metrikos: institute Egidijus Banionis³⁵ ruošė 5-ąją Užrašymų knygą, o mes 6-ąją Teismų bylų knygą. Ir, tarp kitko, mes savo knygą buvome paruošę spaudai net truputėlį anksčiau, bet vis dėlto buvo padarytas džentelmeniškas susitarimas, kad institute parengta knyga bus išleista pirmoji. Todėl mes palaukėme jų knygos ir tik tada atidavėme į spaudą savąją. Na, čia ir atsirado apetitas.

Pirmas blynas, kad ir nestipriai, bet vis dėlto buvo prisvilęs. Žinoma, padarėme ten klaidų. Gal ne tiek, kiek rado mus kritikavęs Raudeliūnas, bet padarėme. Ir kalbininkai mus dėl kai kurių dalykų pelnytai kritikavo, nes kai kam mes tiesiog nebuvome pasiruošę. O galiausiai ir stengėmės padaryti šaltinį prieinamą istorikams. Dabar, jei būtų lėšų, aš labai norėčiau tą knygą perleisti.

O dėl tyrimų, tai Jūs teisus. Kai dirbi prie Metrikos knygos, pamatai gausybę naujus tyrimus įkvepiančių dokumentų. Net ir dabar aš nežinau, kiek mano galvoje kirba planuojamų straipsnių pavadinimų.

E. S. Visai neseniai pasirodė Jūsų, spėčiau, labai ilgai brandinta knyga „Rex iustissimus“ – Karalius teisingiausiasis³⁶. Tai knyga apie XV–XVI amžiaus Lietuvos valdovo teismą. Mano galva, lietuvių eldėkistikoje mes turime vos kelias knygas, kurios prilygsta Jūsiškei pagal savo, sakyčiau, dalykiškumą, t. y. aukščiausio lygio pasinėrimą į problemos esmę. O imant net tarptautiniu mastu XV–XVI amžiaus LDK teisės istorijos tyrimus – šiai knygai apskritai nėra lygių. Puikiai suvokiu, kad tokiai knygai parašyti reikėjo didžiulio įdirbio. Bet kas Jums buvo sunkiausia atliekant šį tyrimą: medžiagos kaupimas, jos apdorojimas ar pateikimas?

I. V. Sunkiausia buvo rašyti ir rašant daug ko atsisakyti. Labai ačiū už gražius žodžius, bet savo darbe aš matau gausybę, vadinkime, skylių, kurias reikėjo

34 Vytautas Raudeliūnas (1930–2002) – teisininkas, domėjosi teisės istorija, publikavo LDK laikotarpio teisės istorijos šaltinius.

35 Egidijus Banionis (1948–1993) – istorikas ir šaltiniotyryninkas. Aktoriaus Donato Banionio sūnus. 1972 metais baigė Maskvos istorijos ir archyvų institutą. Nuo 1985 metų dirbo Lietuvos istorijos institute.

36 I. Valikonytė, *Rex iustissimus. Valdovo teismas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. pabaigoje – XVI a.*, Vilnius, 2023.

užpildyti kitais klausimais, kontekstais, paaiškinimais. Bet tam tikru laikotarpiu susivokiau, kad jei velsiuosi vis į naujus klausimus, knygos niekada nepabaigsiu. Tiesą pasakius, knygos teksto rašymas užtruko ne taip ir ilgai. Parašiau jį per dvejus metus. Vargino gal tik tai, kad ir prieš šią knygą įtemptai dirbau prie Pirmojo Lietuvos Statuto Slucko nuorašo leidimo³⁷. Na, o medžiagos kaupimas – jis vyko seniai. Didžioji jos dalis buvo sukaupta „LDK teisinės kultūros“ paskaitoms. Didžiausias skirtumas tarp kurso ir knygos yra tik tas, kad paskaitų kursas buvo skirtas daug platesnei temai: teisės šaltinių kritikai, analizei, LDK teisei sistemai, jos raidai ir pan. Visų šių dalykų knygoje teko atsisakyti. Man jau spėjo papriekaištauti, kad knygoje nėra Europos teisės istorijos fono. Sutinku, kad jis būtų pravertęs, bet jei būčiau ėmusi gilintis kad ir į artimiausių kaimynų – Lenkijos ir Rusios teises tradicijas, nežinau, kada būčiau pabaigusi darbą. Todėl negaliu sakyti, kad padariau darbą taip, kaip jį įsivaizdavau.

E. S. Jūsų knygoje yra vienas labai svarbus ir ne kiekvienam skaitytojui lengvai pastebimas dalykas. Aš kalbu apie tai, kad LDK teisės istorijos tyrinėtojas susiduria su visiškai svetimu šiuolaikinei lietuvių kalbai terminų žodynu. Ir kai istorikas bando istorinį kontekstą padaryti suprantamą nūdienos skaitytojui, jis priverstas, ne, neversti terminus, o iš esmės juos kurti. Šiuo požiūriu Jūsų darbuose matau aiškią profesoriaus Gudavičiaus įtaką. Bet kaip Jūs ją panaudojate ir toliau vystote? Ar turite principus, kurie Jums padeda kurti LDK teisės istorijos institutų ir fenomenų pavadinimų lietuviškus atitikmenis?

I. V. Iš tiesų, tai – didelė problema. Pripažįstu, kad vartodama istorinę terminiją ir savo mokslinėje, ir pedagoginėje veikloje neišvengiu tam tikros eklektikos. Bet tikslas yra vienas – siekti lietuviškumo, t. y. pritaikyti terminus tai kalbai, kuria yra rašomas tekstas. Nes jeigu laikysimės principo, kad prie rusėniškų ar lenkiškų terminų tik prikabinsime lietuviškas galūnes, į ką pavirs mūsų kalba?! Man juk teko dirbti prie Pirmojo Lietuvos Statuto žodyno. Žinoma, aš ten buvau ne lietuviškų atitikmenų kūrėja, greičiau – tik pagalbininkė ir korektorė. Be abejo, esu pasidavusi profesoriaus Gudavičiaus įtakai, nors ne su visais jo pasiūlytais terminais sutinku. Paprasčiausias kelias – surasti, jei tik įmanoma, atitikmenį lietuvių kalbos žodyne. Bet daugeliu atvejų jų nėra, nes XV–XVI amžiaus terminai nebebuvo vartojami jau nuo XIX amžiaus.

37 *Pirmojo Lietuvos Statuto Slucko nuorašas*, parengė I. Valikonytė, Vilnius, 2020.

Tada tenka kurti. Ir čia labai svarbu stengtis perprasti istorinio termino funkciją ir pasistengti surasti tokį lietuvišką žodį, kuriame ji atsispindėtų. Aišku, paskui kyla kita problema – kaip tie naujadarai prigis vartojime. Dažniausiai lituanistai juos sutinka labai nepalankiai ir bando taisyti pagal savo taisykles, neatsižvelgdami į mūsų poreikius. Tad ginčytis su jais reikia ir neverta visada jiems nuolaidžiauti. O man kartais norisi ir tų senoviškų lietuviškų terminų. Kodėl gi ne? Jei jie buvo vartojami kad ir XVII ar XIX šimtmetyje kaime. Man, pavyzdžiui, labai patinka žodis *puškorius* arba *prietelius*. Juk taip dažnai aptinkame pastarąjį žodį dar XX amžiaus pirmosios pusės epistoliarikoje. Bičiulis – juk ne tas pats, kas prietelius. Man atrodo, kad prietelio sąvoka reiškė ne draugystę ir ne kraujo giminystę, o tam tikrą susigiminiavimą. Todėl ji buvo vartojama savita prasme. Kita vertus, istoriografijoje turime pavyzdžių, kaip antai Jurginio *žierebas* – sąvoka, nieko negalinti pasakyti lietuviui skaitytojui. O yra ir labai gerų, bet ne visada vartojamų atitikmenų. Pavyzdžiui, puikiai pagauta termino *pristavas* funkcija verčiant ją *prievaizdas*.

O jei kalbame apie profesorius Gudavičiaus terminų kūrimą, tai, man atrodo, jis paprastai imdavo didįjį lietuvių kalbos žodyną ir jame ieškodavo sprendimų. Taip gimė, pavyzdžiui, sąvoka *dovis*. Aš ją priėmiau, bet jei gerai į ją įsigilinsime, suprasime, kad po šiuo žodžiu glūdi sąvoka, nevisiškai tiksliai išreiškianti tai, ką mes norime pasakyti – atlygis už kraitį. O *dovis* – tai juk visų pirmiausia dovana. Kur kas geriau pasisekė su *žvelgūno* terminu, kuriuo buvo pakeistas iki tol vartotas *vižas*. Na kas čia per teismo pareigūno įvardijimas, kuris lietuviui sukelia asociaciją su vyžomis!

Nuolat kalbėjau apie būtinybę sudaryti istorikų ir kalbininkų komisiją, kuri padėtų sunorminti istorinių terminų vartojimą. Bet dabar manau, kad susitarti nepavyks. Todėl laikausi tokio principo: jei vartoji naujadarą, tai šalia jo pateiki originalius istorinius terminus tomis kalbomis, kuriomis jie buvo pavartoti šaltiniuose.

E. S. Sakyčiau, Jūs esate smaguriavimo lietuvių kalba specialistė, tikra gurmėnė. Savo pavyzdžiu mokote visus mus, istorikus, kalbėti ne tik tiksliai, tam visada teikiate pirmenybę, bet ir gražiai. Iš kur Jūs pati imate tikslius ir gražaus lietuviško žodžio pavyzdį?

I. V. Aš visą laiką daug skaičiau ir dabar turėdama laisvo laiko skaitau. Kalbu apie grožinę literatūrą, kuri man visada buvo kažkas TOKIO. Čia pastebiu ir savo mokytojų įtaką. Prieš akis ir dabar matau man septintoje ir

aštuntoje klasėje literatūrą dėsciusią mokytoją Bronę Trakšeliienę. Pamenu, kaip ji mokė tuos, kuriems lietuvių kalba sunkiai sekėsi. Juk ir mano atveju, tik paklauskite, aš juk esu vidurietė: tėtukas – žemaitis, mama aukštaitė, gimusi Jonavoje, bet augusi Radviliškyje. Taigi ta mūsų šnekamoji kalba ir ypač kirčiavimas... Gal tik panevėžiečių baisesnė. Tad kai atvažiauvau studijuoti į Vilnių, turėjau mokytis. Manau, ir skaitymas padėjo. O kai pradėjau dėstyti – į savo kalbą tikrai kreipdavau daug dėmesio. Kai nueidavau pas lituanistus į pirmą paskaitą, jiems sakydavau: „Aš jus mokysiu istorijos, o Jūs mane mokykite lietuvių kalbos.“ Pamenu iš vienos studentės gavusi pastabą už *kad* vartojimą su bendratimi. Tos studentės dabar nebepažįčiau, o ta pamoka man ir liko visam gyvenimui. Ir dabar daug ko semiuosi iš grožinės literatūros, ypač iš prozos. Poezija man irgi patinka, tik, atsiprašau, ne šiuolaikinė. Kai „Literatūra ir menas“ pradėjo spausdinti poeziją su rusiškais keiksmažodžiais (tai buvo keliuose numeriuose), viskas, daugiau nebeperku to žurnalo, nors skaičiau jį nuo vienuoliktos klasės, nuo 1965 metų. Beje, gražių tekstų randu ne tik grožinėje literatūroje. Yra ir puikiai rašančių istorikų. Mėgaujuosi Jūsų, Rimvydo Petrausko ir Liudo Jovaišos tekstais. Juk kartais ir komplimentą pasakau, ar ne?

E. S. *O kaip pavargusi nuo kasdienių darbų profesorė Irena Valikonytė ilsisi? Kur ieško sielos atgaivos?*

I. V. Atgaiva, žinoma, literatūroje. Nepatikėsite, bet aš dabar vėl skaitau visą lietuvišką klasiką: visą Vincą Mykolaitį-Putiną, Vaižgantą, Maironį, Simonaitę... Nesuprantu tų, kurie jų nebegali ar nebenori skaityti.

Be literatūros, žinoma, muzika, ypač fortepijonas. Aš taip pasiilgau fortepijoninės muzikos ir labai kremtuosi dėl to, kad miesto transporto stotelės yra išdėstytos nepatogiai ir toli nuo filharmonijos. Žinoma, nuvykti tenai galima ir taksi, bet grįžti iš tenai, ypač žiemą – tikra kančia. Kaip tyčia dar dėl ligos praleidau ir Mūzos Rubackytės fortepijono festivalį. Tarp kitko, jei mano vaikystės laikais Radviliškyje būtų buvusi muzikos mokykla, neabejoju, kad būčiau iš tėvų išsireikalavusi leisti mane tenai mokytis. Deja, nepasisekė, muzikos mokykla atsirado tik kai aš išvykau mokytis į universitetą. Turbūt prajuokinsiu Jus, bet iš tėvų buvau išsiprašiusi akordeoną. Žinoma, norėjau pianino, kokį turėjo viena mano draugė, bet supratau, kad tėvai jo neįpirks. Bet aš buvau tokia maža, o akordeonas – toks didelis ir per sunkus į pamokas tąsyti. Tad mano akordeono pamokos labai greitai baigėsi. Paskui mane grau-

žė sąžinė, juk tėvai taip stengėsi man padėti. Jie iš kažkur sužinojo, kad kažkur Rusijoje yra akordeonų gamykla, ir iš ten paštu jį man atsiųsdino.

Dar yra kelionės. Kelionės po Lietuvą. Į užsienį beveik nevažinėju, ekskursijų autobusu nepakeltų mano migrena. O po Lietuvą važinėju dažnai. Keliauju automobiliu su sūnėnu arba su geriausia drauge Vida Kniūraitė³⁸, kuri turi automobilį ir vairuoja. Man vairavimas atgrasus. Kažkada tėtis siūlė: „Vaikeli, gal nupirkime tau automobilį.“ Aš jam atsakiau: „Nebent kartu su vairuotoju.“ Taigi vairuoti nenoriu, bet keliauti mėgstu ir dabar jau laukiu pavasario, kada galėsime kur nors nuvažiuoti.

E. S. Akivaizdu, kad Jums istoriko profesija yra svarbi. Bet šį bei tą pasitikslinkime. Klausimai, kuriuos užduosiu, yra savotiški skauduliai, kuriuos jaučia kiekvienas istorikas, galvojantis apie savo darbo prasmę. Ar istorija yra mokslas? Ar istorija ko nors moko?

I. V. Be abejo, istorija yra mokslas. O kad iš istorijos nesimokoma – tai visiškai akivaizdu. Ir tą puikiausiai rodo Rusijos agresija prieš Ukrainą. Nors aš nesu XX amžiaus istorikė, vis dėlto aiškiai matau dabartinės Rusijos politikos paraleles su Hitlerio politika, ieškant priežasčių karui, o paskui savo veiksmų pateisinimo. Taip, yra sakoma, kad istorija gyvenimo mokytoja, bet pasaulio politiką lemia ne tie žmonės, kurie mokytusi iš istorijos.

Visgi negalima į viską žiūrėti tik pesimistiškai. Manau, kad istorija reikalinga, ir ne tik istorikams ar politikams. O tiems, kurie su tuo nesutinka, verta prisiminti kitą garsų aforizmą: neišmanantys istorijos amžinai lieka vaikai. Juk net jei jam neįdomi nei bendruomenės, nei giminės, nei šeimos istorija, jis visgi žino, kas yra jo tėvai ir seneliai, kokioje šeimoje ir šalyje jis gimė, kokia jo gimtoji kalba ir pan. Tai kas tu toks esi, jei neturi jokios tapatybės? Jei jautiesi su niekuo nesusisaistęs?

E. S. Taip, gali neigti istorijos svarbą, bet negali iš jos išsilaisvinti. Tačiau klausiu vis dėlto apie istorijos moksliskumą. Man regis, plačiojoje opinijoje vis dar nesusigaudoma, kad yra dviejų rūšių istorikai: vadinamieji krapštukai, tikrieji istorikai mokslininkai, kurie nuolatos ieško naujų šaltinių, juos apdoroja ir atskleidžia naujus faktus arba pateikia naujas interpretacijas, ir yra istorikai

38 Vida Kniūraitė (g. 1950) – istorikė, XX amžiaus istorijos tyrinėtoja, kelių knygų autorė, buvusi Vilniaus pedagoginio universiteto Istorijos fakulteto dekanė.

pasakotojai, kurie nuolat primena vis užmirštamus dalykus, kurie savo dėmesį sutelkia į naratyvo kūrimą. Man įstrigo profesoriaus Bumblausko, regis, per savo paties jubiliejų liūdnai ištarti žodžiai, kurie perfrazuojant skambėtų maždaug taip: „Esu nusivylęs jaunųjų istorikų karta, jie rašo ne tokią istoriją, kokios reikėtų.“ Galbūt klaidingai supratau, bet man pasirodė, kad jis norėjo priminti istorikams, jog jie turi ne vien tirti, bet ir nepamiršti prievolės pasakoti. Pasakoti ne vien studentams auditorijoje, o visai visuomenei.

I. V. Šiuo požiūriu visiškai sutinku ir su Jumis, ir su profesoriumi Bumblausku, ir su visais, kurie panašiai mąsto. Man atrodo, čia ir yra mokslininkų problema. Istorija turi būti paskaitoma. Bet čia mes, istorikai, susiduriame su mokslo biurokratais, kurie reikalauja iš mūsų teksto akademizmo ir todėl mus „pakiša“ visuomenei, kaip netikusius pasakotojus. Suprantu, kad rašydamas disertaciją istorikas privalo pateikti akademines tradicijas atliepantią tekstą, kad save įteisintų istorikų bendruomenėje. Bet daug svarbiau savo atradimus populiariai skleisti visuomenėje. Ir kaip tik šiame darbe yra svarbus mokėjimas rašyti, kurti ir gražiai pateikti naratyvą. Aš kažkada irgi naiviai įsivaizdavau, kad parašai disertaciją, taip sakant, atiduodi duoklę mokslui, o paskui rašai ką nori ir kaip nori. Ne! Taip nėra! Mums gi skaičiuoja straipsnius ir, žiūrėk, „Naujajame židinyje“ ar „Kultūros baruose“ paskelbtas tekstas neatitinka biurokratių reikalavimų, kad būtų pripažintas turintis mokslinę vertę! Iš kitos pusės, aišku, kad aukštosiose mokyklose dirbančių ir pretenduojančių į aukštesnius laipsnius istorikų rašomi tekstai nėra vienodo lygio. Juk negalima vertinti vien kiekybės. Bet kur yra matas, kuris leistų atskirti, kuris „populiarus“ straipsnis yra menko išmanymo, o kuris – aukšto stiliaus pavyzdys. Neįsivaizduoju, kaip išspręsti šią problemą. Pamenu, jau nepriklausomybės metais buvau įtraukta į universiteto mokslo komitetą ir kiek reikėjo mums, humanitarams, ginčytis su fizikais, chemikais ir kitais gamtos mokslų atstovais. Jiems reikalavimai yra visiškai kitokie, nes jų mokslai savaime yra tarptautiniai. Mūsų situacija yra visiškai kitokia. Todėl aš visai nesigėdiju, kai man bando priekaištauti, kad neturiu darbų, žinomų tarptautinėje erdvėje. Aš – Lietuvos istorikė ir pirmiausia noriu dirbti Lietuvai. Bet tai nereiškia, kad neturime rašyti ir publikuoti darbų kitomis kalbomis. Ir dėl tokių darbų stokos irgi matau didelę problemą. Juk šitiek metų praėjo, kai mes laisvi – ir mūsų, ir Lenkijos visuomenės yra atviros ir demokratinės, bet Vakarų enciklopedijose apie Lietuvos istoriją ir toliau vyrauja lenkų istorikų nukaldinti teiginiai. Toks vaizdas it Viduramžiais ir ankstyvaisiais naujaisiais laikais Lietuvos nebuvo, buvo tik Lenkija, o geriausiu atveju – Respublika.

Taigi matau didelę prasmę Lietuvos istorikams skleisti savo pasiekimus tarptautiniu mastu, bet visgi pirmiausia mes esame pašaukti tarnauti savo tautai. Nenoriu, kad tai skambėtų it iš aukštos tribūnos, bet mūsų prievolė visuomenei yra būtent tokia: priminti, kuo mūsų praeitis ir mes patys esame saviti ir turtingi.

E. S. Kas gi toliau, Profesore? Kas Jūsų dienotvarkėje, kas ant darbo stalo?

I. V. Nepasakysčiau, kad ilsiuosi. Dabar tvarkau savo asmeninį archyvą. Ir, beje, randu daug įdomių dalykų. Esu sukaupusi gausybę nepanaudotos medžiagos, kai ką buvau tiesiog primiršusi ir dabar atrandu iš naujo. Galbūt dar sugrįšiu prie moterų temos. Rūpi kai kurių asmenybių istorija. Didelių darbų neplanuoju, bet vieną kitą straipsnį norėtusi parašyti. O jei pas mane užsuks dar vienas kitas doktorantas ar studentas konsultuotis, tik džiaugsiuosi, kad galiu padėti.

Ačiū Jums. Lauksime Jūsų naujų darbų.

2023 m. gruodžio 4 d.

Vilnius, Istorijos fakultetas

Žmonos, dukterys ir seserys: kilmingos moterys Viduramžių Lietuvoje (XIII–XV amžiai)

RIMVYDAS PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

El. paštas rimvydas.petrauskas@cr.vu.lt

Raktiniai žodžiai: diduomenė, dinastija, moterų istorija.

Viduramžių moterų istorija Lietuvoje – vis dar menkai pažinta tema. Ir taip yra dėl dvejopo ignoravimo. Viena vertus, ilgą laiką dominavusi tyrimų tradicija, pagrindinį vaidmenį skyrusi „didžiųjų vyrų istorijai“, moteris palikdavo studijų paraštėse. Ši tradicija reikšmingiau pradėjo keistis tik paskutiniaisiais XX a. dešimtmečiais². Antra, tyrimų būklę nemažai lėmė ir tebelemia šaltinių situacija. Vie-

- 1 Didelis čia yra Jubiliatės nuopelnas. Ji paskelbė nemažai reikšmingų tyrimų moterų istorijos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje tema: I. Valikonytė, Dviguba išpirka už moterį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. pirmoje pusėje, in: *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. 17/2, 1977, p. 51–63; I. Valikonytė, Ar Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. moteris buvo pilietė, in: *Lietuvos istorijos studijos*, t. 2, 1994, p. 62–73; I. Valikonytė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorių teisė laisvai ištekti: realybė ar fikcija?, in: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius, 1997, p. 147–157; I. Valikonytė, The Venets of Noblewomen in the Grand Duchy of Lithuania, in: *Lithuanian Historical Studies*, Vol. 2, Vilnius, 1997, p. 97–107.
- 2 Keli pavyzdžiai iš europinės ir Lietuvos istorijos: *Women in Medieval History and Historiography*, ed. by S. M. Stuard, Philadelphia, 1987; *Queens and Queenship in Medieval Europe*, ed. by A. Duggan and J. Nelson, Woodbridge, 1997; A. Föbel, *Die Königin im mittelalterlichen Reich. Herrschaftsausübung, Herrschaftsrechte, Handlungsspielräume*, Stuttgart, 2000; S. C. Rowell, Pious Princesses or the Daughters of Belial: Pagan Lithuanian Dinastic Diplomacy 1279–1423, in: *Medieval Prosopography*, Vol. 15, 1994, p. 3–80; R. Ragauskienė, *Barbora Radvilaitė*, Vilnius, 1999; R. Ragauskienė, A. Ragauskas, *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems. Studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų korespondenciją*, Vilnius, 2001; J. Sarcevičienė, Moteris, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, Vilnius, 2001, p. 397–412; J. Karpavičienė, *Moteris Vilniuje ir Kaune XVI a. pirmojoje pusėje. Gyvenimo sumiestinimo Lietuvoje atodangos*, Vilnius, 2005.

tinės rašytinės tradicijos stoka iki krikšto, svetimšalių autorių interesai ir neretai menkas informuotumas lėmė, kad šaltiniuose dominuoja politiniai ir kariniai įvykiai, kurių pagrindiniai veikėjai yra valdovai ir jų aplinkos kilmingieji vyrai. Iš šono žvelgiantys kronikininkai priešiško krašto moteris stereotipiškai vaizdavo kaip „žindyves“, „verkiančias karių žmonas“ ar tiesiog karo grobį.

Todėl pernelyg nestebina, kad iš visų pagoniškų laikų Lietuvos valdovų patikimai žinome tik Mindaugo antros ir abiejų Algirdo žmonių vardus³. Jausdami šią spragą, kai kurioms valdovų žmonoms vardus „suteikė“ vėlesni kronikininkai, kaip antai Gedimino žmonai Jaunei ar Kęstučio Birutei⁴. Dėl aktyvios politinės veiklos didžiojo kunigaikščio Gedimino istorija palyginti neblogai šaltinių nušviesta, tačiau jo žmonos egzistenciją liudija iš esmės tik gausių palikuonių gimimas. Visiškai nieko nežinome apie Gedimino brolio ir pirmtako Vytenio žmoną, taip pat jų abiejų motiną, kaip ir apie Treniotos ar Traidenio sutuoktines.

Iki 1386–1387 m. krikšto ir unijos su Lenkija laikotarpio kiek plačiau galima aprašyti tik dviejų Lietuvos valdovų žmonių – karaliaus Mindaugo Mortos ir didžiojo kunigaikščio Algirdo Julijonos – gyvenimus. Mortos istorija atspindėta Livonijos eiluootojoje kronikoje, kurios autorius turėjo patikimos informacijos iš Lietuvos karaliaus dvaro⁵. Kronikoje karalienė vaizduojama kaip aktyvi politinio gyvenimo dalyvė, savotiška „krikščioniškos grupuotės“ valdovo aplinkoje lyderė, kuri savo patarimais mėgino tiesiogiai veikti vyro nuomonę. Akivaizdus kronikininko noras kurti „gerosios veikėjos“ įvaizdį, kaip savotišką antipodą „netikėliams“ Treniotai, o ir pačiam Mindaugui. Kita vertus, negalima atmesti nuoširdaus Mortos angažavimosi krikščionybės reikalui, juolab tokia karalienės pozicija primena apie reikšmingą vaidmenį, kurį kilmingos moterys suvaidino ankstyvosios krikščionybės laikotarpiu kitose šalyse⁶. Dar labiau to meto realijas atitinka Haličo-Volinės metraštyje užrašytas pasakojimas apie tai, kaip mirties patale Morta pirmiausia rūpinosi savo mažamečiais vaikais, siekdama

3 Į šią problemą dėmesį atkreipia ir Darius Baronas, jo straipsnyje iškelta ir kitų svarbių su šiuo tyrimu susijusių klausimų. D. Baronas, Julijona – Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo žmona ir jo vaikų motina, in: *Lietuvos istorijos metraštis 2019/2*, Vilnius, 2020, p. 5–39.

4 V. Ališauskas, Kulto tradicija lokaliajoje religinėje bendrijoje: Birutės atvejis, in: *Bažnyčios istorijos studijos*, t. 5, 2012, p. 9–24.

5 E. Gudavičius, Mindaugas ir Morta – pirmoji krikščionių šeima Lietuvoje, in: *Mindaugas karalius*, Vilnius, 2008, p. 31–49.

6 C. Nolte, *Conversio et Christianitas. Frauen in der Christianisierung vom 5. bis 8. Jahrhundert*, Stuttgart, 1995.

jiems užtikrinti globą ir sosto įpėdinystę. Tačiau svetimšaliai kronikininkai būdingai nieko nepasako apie Mortos kilmę ar kitus asmeninius (išskyrus lakoniškas nuorodas į pirmąjį vyrą ir seserį) ryšius, kurie jiems buvo veikniausiai mažai žinomi. Matydamas šią spragą ir siekdamas racionaliai paaiškinti prokrikščionišką Mortos nusiteikimą, XVI a. Prūsijos kronikininkas Simonas Grunau net sukūrė teoriją apie Mortos kilmę iš Švedijos⁷.

Dar daugiau duomenų turime apie Algirdo antrosios žmonos Julijonos gyvenimą⁸. Ypač aktyviai ji reiškėsi po vyro mirties, padėdama savo sūnui Jogailai įsitvirtinti didžiojo kunigaikščio soste. Jos tiesioginis dalyvavimas sudarant paliaubų sutartis su Vokiečių ordinu 1382 m. Bražuolėje ir Dubysoje minimas tų sutarčių dokumentuose⁹. Verta turėti omenyje, kad šiam ikikrikščioniškos Lietuvos istorijoje precedento neturinčiam valdovo žmonos politiniam aktyvumui nekludė tas faktas, kad iš Tverės kilusi stačiatikė Julijona veikė tuo metu daugiausia dar pagoniškoje Lietuvos politinio elito aplinkoje.

Net ir po krikšto ir sudarius uniją su Lenkija smarkiai išaugus šaltinių skaičiui, atsiradus daugiau vietos raštijos ir privačių dokumentų¹⁰, informacija apie valdovų ar didikų žmonas išlieka labai fragmentiška. Antai mes gana neblogai žinome pirmosios didžiojo kunigaikščio Vytauto žmonos

7 Simon Grunau's *Preussische Chronik*, hrsg. von M. Perlbach, Bd. 1, Leipzig, 1875, p. 276–279: „Tuo metu Livonijos krašto magistru buvo Andrius Štirietis, kuris nerimavo, kiek toli jis [Mindaugas] ketina pulti, ir kadangi buvo jo kaimynas, gerai pagalvojęs nusprendė su juo susipažinti. Visų pirma jis jam pripiršo krikščionę moterį iš Švedijos vardu Morta.“

8 Išsamiai: D. Baronas, Julijona – Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo žmona...

9 1382 07 06 Bražuolės sutartis: Ordino atstovai pažada laikytis taikos *koning Jagal und koning Skirgal und yrer muter und allen yren andirn gebruder* („pažadame karaliui Jogailai ir karaliui Skirgailai ir jų motinai, ir jų visiems broliams“) (*Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. 2, ed. A. Lewicki, Cracoviae, 1891, p. 1). 1382 m. spalio 30 d. Dubysos sutartis: Jogaila sudaro sutartį *mit rathe, metewissen und volbort unser liben muter Julianne, der grossen koniginnen czu Littowen, und dessir undergeschribener unsir brudere* („su žinia, patarimu ir pritarimu mūsų mylimos motinos Lietuvos didžiosios karalienės Julijonos, ir čia surašytų mūsų brolių“) (*Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch*, hrsg. von F. G. Bunge, t. 3, Reval, 1857, p. 395–396).

10 M. Klovas, *Ad perpetuam rei memoriam. Privatūs dokumentai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje*, Vilnius, 2021; D. Keršienė, *Illustrissima princeps, serenissima regina et domina clementissima: LDK valdovių, didikų epistolika (XIV a. pab. – XV a. pirmoji pusė)*, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, t. 38, Vilnius, 2014, p. 149–190.

Onos¹¹ istoriją, tačiau beveik nieko apie antrąją, jį pergyvenusią žmoną Julioną¹². Sunku pasakyti, kas lėmė tokį kontrastą, ar politinės aplinkybės, ar ir asmeninės moterų savybės. Onos Vytautienės atveju svarbu buvo tai, kad ji lydėjo savo vyrą per visas sumaištis ir keliones, Vytautui siekiant politiškai įsitvirtinti Lietuvoje, ir per tą dešimtmetį, kaip ir jos vyras, sukaupė nemažai patirties ir ryšių. Būtent iš to laiko turime unikalų politinį aktą, kai Ona dviem dokumentais patvirtino 1392 m. rugpjūčio 5 d. Astravos sutartį tarp Lenkijos karaliaus Vladislavo II Jogailos ir Vytauto (išliko ir jos antspaudas), kur Jogailai ir jo žmonai Jadvygai garantavo už savo vyrą¹³. Gali būti, kad toks neįprastas Lietuvos kunigaikščio žmonos įtraukimas į dokumentinį susitarimą buvo nulemtas kitos pusės situacijos – išskirtinės Lenkijos karalienės Jadvygos padėties, kuri Lenkijoje buvo laikoma sosto įpėdine ir iki gyvenimo pabaigos išsaugojo tokį statusą bei plačias politinio veikimo galimybes¹⁴. Nors daugiau tokio pobūdžio tiesioginių Onos dalyvavimo paminiųjų politiniuose dokumentuose ir nebūta, vis dėlto ji ir toliau gana aktyviai reiškėsi diplomatinuose santykiuose, ypač su Vokiečių ordino vadovybe. Vokiečių ordino magistras jai reguliariai siuntė laiškus ir dovanas, o Konradas Jungingenas atskiru 1404 m. balandžio 18 d. Rittersverderyje paskelbtu dokumentu pažadėjo būti Onos globėju, jei Vytautas mirtų anksčiau už ją¹⁵. 1400 m. Ona su gausia delegacija atliko piligriminę kelionę po Prūsijos šventas vietas – aplankė šv. Dorotėjos iš Montau kapą Marienverderyje, taigi kelionę, kuri šalia pamaldumo neabejotinai turėjo ir politinės misijos motyvą įtemptų ir kintančių santykių tarp Vytauto ir Ordino akivaizdoje. 1410 m. balandį ji lydėjo Vytautą jo susitikime su tada dar tik Vengrijos ka-

11 Bet ir šiuo atveju Onos kilmė lieka tik spėjama (J. Tęgowski, *Małżeństwa księcia Witolda Kiejstutowicza*, in: *Rocznik Polskiego Towarzystwa heraldycznego*, t. s. Nr. 2(13), 1995, p. 177–182).

12 J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław, 1999, p. 209–210. Čia bent jau žinoma (tiesa, irgi iš dalies remiantis netiesioginiais duomenimis) jos kilmė – kunigaikščio Mykolo Alšėniškio duktė.

13 *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków, 1932, p. 26–29, 401–402.

14 J. Nikodem, *Jadwiga król Polski*, Wrocław, 2009.

15 *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, ed. A. Prochaska, Cracovia, 1882, p. 105–106.

raliumi Zigmantu Liuksemburgu Kėžmarke¹⁶. 1401 ir 1404 m. dokumentais Vytautas užrašė Onai dovę, kuris turėjo užtikrinti jos socialinę ir ekonominę padėtį. Tokį dovę Vytautas 1428 m. skyrė ir antrajai žmonai Julijonai, tačiau be šio įprasto aprūpinimo akto daugiau dokumentinių šaltinių, susijusių su ja, neišliko. Didysis magistras kelis kartus siuntė jai laiškus ir dovanas, o Romos karalius Zigmantas Liuksemburgas 1429 m. priėmė Vytautą ir Julijoną į Drakono ordiną, bet vargu ar šie aktai liudijo ką nors daugiau nei simbolinę mandagumo gestą¹⁷.

Dar mažiau žinių turime apie Vytauto įpėdinių didžiojo kunigaikščio soste Švitrigailos ir Žygimanto Kęstutaičio sutuoktines¹⁸. Tik kaip žinių apie Lietuvos valdovų žmonas stokos tolimą liudijimą galima paminėti to meto vokiečių kronikininko Eberhardo Windeckeės, veikiausiai kažką miglotai girdėjusio apie Švitrigailos vedybinius planus, išgalvotą fiktyvią lietuvių valdovo santuoką su Kipro karaliaus dukterimi¹⁹.

Nedaug daugiau galime pasakyti apie XIII ir XIV a. Lietuvos valdovų dukterų gyvenimą. Apie jas išgirstame tik tais atvejais, kai jos ištekdavo už užsienio kunigaikščių ir atsidurdavo vietos kronikininkų akiratyje²⁰. Ankstyviausieji Lietuvos istoriografiniai šaltiniai – Lietuvos metraščiai – nenurodo valdovų dukterų vardų, nors jų autoriai kruopščiai fiksavo gausius Gedimino, Algirdo ir Kęstučio sūnus. Neretai negalime būti tikri ir dėl kunigaikščių lietuviško vardo. Antai Gedimino dukteriai Onai pagonišką Aldonos vardą „parūpino“ XVI a. pabaigos kronikininkas Motiejus Strykovskis²¹. Gedimino

16 Vytauto ir Onos atgabentų dovanų sąrašas: Eberhard Windecke, *Imperatoriaus Zigmanto knyga. XV a. Lietuvos valdovų portretai*, sudarė J. Kiaupienė ir R. Petrauskas, Vilnius, 2015, p. 88–91.

17 *Regesta imperii*, t. 11, Innsbruck, 1896–1900, Nr. 7352. Visgi verta paminėti, kad šalia Zigmanto žmonos Julijona buvo vienintelė į šį ordiną priimta moteris (*Ritterorden und Adelsgesellschaften im spätmittelalterlichen Deutschland. Ein systematisches Verzeichnis*, hrsg. von H. Kruse, W. Paravicini, A. Ranft, Frankfurt am Main u. a., 1991, p. 240–241).

18 С. Полехов, Браки князя Свидригайла Ольгердовича, in: „По любви, в правду, безо всякие хитрости“. Друзья и коллеги к 80-летию Владимира Андреевича Кучкина, Москва, 2014, p. 235–268.

19 Eberhard Windecke, *Imperatoriaus Zigmanto knyga. XV a. Lietuvos valdovų portretai*, p. 339.

20 S. C. Rowell, Pious Princesses or the Daughters...

21 R. Witkowski, Aldona, żona Kazimierza Łokietkowica, królowa „jakiej nie było”, in: *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, pod red. D. Zydorek, Poznań, 2001, p. 593–607.

dukterį Elžbietą Danmilę pavadino vėlyvos Mazovijos kunigaikščių genealogijos autorius. Bažnytinėje ir istorinėje atmintyje šios didžiųjų kunigaikščių dukterys ir seserys visų pirma išliko kaip „pamaldžios princesės“ (S. C. Rowell), kurių veiklą priminė funduotos ir remtos bažnyčios.

Pirmoji Lietuvos valdovų šeimos santuoka, kurią galima vadinti tarpdinastine, įvyko XIII a. viduryje, kai Mindaugo duktė nežinomu vardu buvo ištekinga už bene didžiausio Lietuvos karaliaus konkurento regione Haličo-Voluinės kunigaikščio Danieliaus sūnaus Švarno²². Be šio fakto, daugiau konkrečių žinių apie ją neliko. Kita tokia santuoka buvo sudaryta jau 1279 m. – didžiojo kunigaikščio Traidenio duktė Sofija Gaudimantė išteikė už Mazovijos kunigaikščio Boleslovo II²³, taip buvo pradėta Lietuvos istorijoje reikšminga dinastinių vedybinių ryšių su Mazovijos kunigaikščiais tradicija²⁴. Nuo šiol kone kiekvieno Lietuvos valdovo iki pat Jogailos ir Vytauto duktė ar sesuo tapdavo Mazovijos kunigaikštine. Mazovijoje apsigyvenusios lietuvių kunigaikštės tarpininkavo politinę izoliaciją patiriantiems pagoniškiems giminačiams ir padėdavo jiems atrasti diplomatinius kelius į Vakarus. Šią Lietuvos politinės komunikacijos ypatybę gerai atskleidžia 1323 m. Gedimino laiškas Šiaurės Vokietijos miestams ir pranciškonų bei dominikonų vienuolijoms, kuriuose didysis kunigaikštis į Lietuvą vykstantiems svetimšaliams siūlo keliauti per savo žento Mazovijos kunigaikščio Vaclovo žemes: „[...] suteiksime laisvą galimybę atvykti į mūsų žemę ir išvykti iš jos per Mazovijos kunigaikščio Vaclovo kunigaikštystę.“²⁵

Tokios santuokos nebuvo vien užsienio politikos tikslų įgyvendinimo priemonė. Vedybomis sudarytos karinės sąjungos buvo ganėtinai laikinas dalykas, tai parodė Gedimino dukters Onos (Aldonos) ir Lenkijos karaliaus Vladislavo Lokietkos sūnaus Kazimiero santuoka 1325 m., kai draugiški lenkų ir lietuvių santykiai truko vos kelerius metus. Vedybos su kitų karališkų ar

22 D. Dąbrowski, *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.*, Kraków, 2016, p. 125. Dar kiek anksčiau pats Danielius buvo vedęs Mindaugo brolio dukterį.

23 A. Dubonis, Meilė ir politika: Traidenis tekina dukrą, in: *Darbai ir dienos*, t. 44, 2005, p. 27–40.

24 G. Błaszczyk, Małżeństwa dynastyczne polsko-litewskie od XIII do XV wieku, in: *Profesor Henryk Łowmiański: Życie i dzieło*, pod red. A. Kijasa i K. Pietkiewicza, Poznań, 1995, p. 98–115.

25 *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans. Gedimino laiškai*, parengė S. C. Rowell, Vilnius, 2003, p. 62.

kunigaikščių giminių atstovais ir atstovėmis visų pirma reiškė tarptautinį dinastijos pripažinimą, taip pat suteikė naujų galimybių simboliškai įtvirtinti jos išskirtinumą krašto viduje – juk tik viešpataujanti giminė galėjo rasti sau partnerių tarptautinėje vedybų rinkoje. Todėl prestižinės vedybos sustiprindavo abiejų pusių valdančių giminių statusą. Dinastiniai ir politiniai sumetimai buvo daug svarbesni už konfesinius barjerus, kuriuos įveikti padėdavo ir partnerio krikštas – visos į užsienį ištekėjusios Gediminaičių princesės priimdavo katalikišką ar stačiatikišką krikštą.

Šalia neblogai paliudytų lietuvių kunigaikščių aktyvumo atvejų pasitaikydavo ir kitokių likimų, kai lietuvių princesės svetimame krašte likdavo vienos ir pamirštos. Taip nutiko kitai Gedimino dukteriai, Marijai, 1320 m. ištekėjusiai už Tverės kunigaikščio Dimitrijaus Michailovičiaus²⁶. Šia vedybų sutartimi Gediminas pradėjo lietuvių dinastijos asmeninių ryšių su Tverės valdovais tradiciją: kaip ir Mazovijos atveju, kiekvienoje tolesnėje Gediminaičių kartoje buvo užmezgami vedybinės giminystės ryšiai su Tverės kunigaikščiais, iš kurių labiausiai žinoma buvo didžiojo kunigaikščio Algirdo santuoka su Tverės kunigaikštyte Julijona. Tačiau minėtos Marijos likimas Tverėje buvo nelaimingas – vos po kelerių metų jos vyras buvo nužudytas, o ji likusią gana ilgą gyvenimo dalį praleido vienuolyne. Kontaktų tarp kunigaikščių ir Lietuvoje likusių jų giminių stoka atsispindi ir dar vienos Gedimino dukters, Aigustės Anastazijos, istorijoje. 1345 m. nuo sosto nuverstas jos brolis Jaunutis tikėjosi rasti prieglobstį pas šią už Maskvos didžiojo kunigaikščio Semiono Ivanovičiaus ištekėjusią seserį, nežinodamas, kad ji jau prieš kurį laiką buvo mirusi.

Neabejotinai ryškiausias Lietuvos valdovo dukters veiklos užsienyje atvejis buvo Vytauto dukters Sofijos, kuri ištekėjo už būsimo Maskvos didžiojo kunigaikščio Vasilijaus I²⁷. Nepaisant geografinio nuotolio, politinių santykių tarp katalikiško Vilniaus ir stačiatikiškos Maskvos konfliktiškumo ir problemiško, galiausiai bėgančio laiko (Sofija ištekėjo tolimalais 1390 m.),

26 J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, p. 162–163.

27 J. Sarcevičienė, Sofija Vytautaitė, in: *Mūsų praeitis*, Nr. 5, 1997, p. 3–17; A. Kijas, Wielka księżna Zofia Witoldówna w Moskwie. Przyczynek do politycznej roli kobiety w średniowiecznej Rusi, in: *Lituanistyka i wschodoznawstwo. Studia dedykowane Profesorowi Krzysztofowi Pietkiewiczowi*, red. G. Błaszczyk, G. Skrukwa, M. Studenna-Skrucka, Poznań, 2020, p. 69–78; С. В. Полехов, Роль Софьи Витовтовны в московско-литовских взаимоотношениях конца XIV – середины XV в., in: *Русские княгини и их дворы в XI–XVI веках*, Санкт-Петербург, 2023, p. 135–149.

santykiai tarp tėvo ir dukters išliko artimi per visą gyvenimą. Jie reguliariai susitikdavo, ypač kai Vytautas savo didžiųjų šalies apkeliavimų metu priartėdavo prie Maskvos sienų. Sofija dalyvavo net svarbiame politiniame procese savo gimtinėje, o tai irgi charakteringai atspindi moterų politinio dalyvavimo aplinkybes. Po Žalgirio mūšio įsiplieskusiam Vytauto ir Vokiečių ordino ginče dėl Žemaitijos, kurį sprendė Romos karaliaus Zigmanto Liuksemburgo arbitražas²⁸, Sofija nestandartiniu lietuvių pusės sprendimu buvo pakviesta kaip liudytoja. 1413 m. sausio 28 d. didžiojo kunigaikščio sekretorius ir tarėjas Mikalojus Cebulka Sofijos vardu įteikė dokumentą, kuriuo ji ginčijo ankstesnius jos tėvo atliktus Žemaitijos dovanojimus Ordinui, nes jie ignoravę jos, kaip vienintelės palikuonės ir tuo būdu teisėtos paveldėtojos, teises (*domine Zophie tamquam legittime heredis*)²⁹. Lenkų ir lietuvių juristai citavo atitinkamą kanonų teisės straipsnį, retoriškai klausdami, ar kas yra kur girdėjęs, kad tėvai be savo palikuonių žinios ir pritarimo pardavinėtų valdas. Žinoma, tai buvo išgalvotas argumentas, niekad nei prieš šį įvykį, nei po jo moterų sosto paveldėjimas nebuvo svarstomas ir jau tų pačių metų spalį sudarytoje Horodlės unijoje tarp Lenkijos ir Lietuvos apie kokias nors Sofijos teises neužsiminta. Vis dėlto šis atvejis liudija kilmingųjų visuomenėje įsitvirtinusių nuostatą dėl moterų teisių į žemėvaldą ir dalyvavimą paveldėjimo procese, apie tai vėliau dar bus kalbama.

Tačiau daug didesnis išbandymas Sofijos laukė Maskvoje. 1425 m. mirė Sofijos vyras ir Vytauto žentas Maskvos didysis kunigaikštis Vasilijus I. Sofija tapo savo dešimtmečio sūnaus Vasilijaus regente ir turėjo veikti itin priešiškoje atmosferoje, kai savo teises į sostą iškėlė vyro giminaičiai. Vasilijus I dar prieš mirtį buvo paskelbęs testamentą, kuriame savo uošvį numatė vienu iš testamentu, o kartu sūnaus teisių garantu³⁰. 1423 m. Sofija su sūnumi susitiko su Vytautu Smolenske, kur didysis kunigaikštis pridėjo savo antspaudą

28 W. Sieradzian, *Misja Benedykta Makraia w latach 1412–1413. Z dziejów pokojowych metod rozwiązywania konfliktów międzypaństwowych w Europie Środkowo-Wschodniej w późnym średniowieczu*, Malbork, 2009.

29 *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 2, Posnaniae, 1892, p. 146–147, 151, 292–294.

30 Plačiau apie tai: С. В. Полехов, Последнее завещание Василия I и политическая ситуация в Восточной Европе, in: *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, № 3 (61), 2015, p. 97–98; С. В. Полехов, Последние завещания Василия I и печати Витовта, in: *Средневековая Русь*, t. 12, 2016, p. 183–200.

prie Vasilijaus testamentu. Sofija kaip regentė sugebėjo apginti savo sūnaus teises į paveldėjimą. Ir nors Vytautas tiesiogiai į konfliktą nesikišo, jo autoritetas buvo vienas veiksmų, lėmusių sėkmingą anūko įpėdinystę. Sofijos pavyzdys (kaip anksčiau Algirdo žmonos Julijonos ar vėliau Vladislavo II Jogailos ketvirtosios žmonos Sofijos Alšėniškės) rodo, kad atskirais atvejais, susiklosčius aplinkybėms, kilmingos moterys, kurios nuo jaunystės galėjo būti susipažinusios su valdžios realizavimo mechanizmais, buvo pasirengusios įsitraukti į politinius procesus ir išnaudoti atsivėrusias galimybes. Aišku, tėvo ar brolio parama visada padėdavo, ypač jei juos siejo artimas emocinis ryšys. Vytauto ir Sofijos atveju tai galime konstatuoti per visą jų ilgo gyvenimo laikotarpį: 1390 m. Ordino egzilyje rašytame „Skunde prieš Jogailą ir Skirgailą“ Vytautas Sofiją švelniai vadino „dukrele“³¹, o jau vėliau jo santykis su dukterimi viename Jogailos laiške buvo apibūdintas kaip *pie compasionis affectu*³².

* * *

Nuo valdovų šeimų pereinant prie diduomenės, galima iš karto konstatuoti, kad šaltinių situacija su didikų žmonomis ar dukterimis yra panaši. Antai iš 26 įtakingiausių didžiojo kunigaikščio Vytauto laikų didikų 14 atvejų nežinome jų žmonos (-ų) nei vardo, nei kilmės (tiesa, ne visi turėjo būti vedę), 4 – tik vardą ir tik 8 – ir vardą, ir kilmę (bet ir čia paprastai nedaug daugiau)³³. Neretai informacijos apie žmonas randame bažnytiniuose šaltiniuose, nes Bažnyčia kontroliavo santuokų ir šeimos klausimus. Antai Trakų vaivada Jaunius Valmantaitis 1427 m. prašė popiežiaus leisti išsiskirti su žmona, kuri bandžiusi jį nunuodyti, o Vilniaus vyskupas jo naujas vedybas buvo pripažinęs negaliojančiomis³⁴. Valdovo maršalas Jonas Butrimas skyrybų prašė

31 Vytauto skundas prieš Jogailą ir Skirgailą, in: *Lietuvos metraštis: Bychovco kronika*, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Jasas, Vilnius, 1971 (toliau – *Lietuvos metraštis: Bychovco kronika*), p. 183.

32 *Elementa ad fontium editiones*, ed. E. Winkler, t. 2, Romae, 1960. Cit. pgl. C. B. Полехов, Роль Софьи Витовтовны..., p. 140.

33 Duomenys pagal: R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*, Vilnius, 2003.

34 *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* (toliau – KDKW), wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków, 1932–1948, p. 130–131.

1418 m., nes, pasak jo, žmona rusėnė nesutiko pereiti į katalikybę³⁵. Valdovo dvaro arklidininko Jono Nemiroso žmona, su kuria šis susilaukė bent penkių sūnų, kurie sulaukė pilnametystės, vienintelį kartą popiežiaus šaltiniuose paminima 1439 m., praėjus daug metų po jos vyro mirties³⁶.

Visiškai nieko nežinome apie žymių Vytauto didikų Stanislovo Čupurnos, Mykolo Minigailos, Andriaus Goštauto, Kristino Astiko, Radvilos Astikaičio, Kęsgailos ir Rumbaudo Valmantaičių žmonas. Todėl nestebina, kad vėlesni kronikininkai kai kuriems iš jų žmonas „surado“, gana logiškai išvesdami iš šių didikų politinės veiklos kontekstų. XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) kanclerio ir Vilniaus vaivados Alberto Goštauto aplinkoje sukurtoje naujoje Lietuvos metraščių redakcijoje (Bychovco kronikoje) Goštautų protėviui į žmonas priskiriama pagarsėjusio lenkų didiko Mykolo Bučackio duktė³⁷, o Saliamonas Risinskis XVII a. pradžioje Radvilų genealogijoje, atrodo, kiek iš akies nustatė, kad Radvilų pirmtakas Kristinas Astikas buvo vedęs du kartus ir su kiekviena žmona turėjęs po tris sūnus³⁸. Bychovco kronikoje surašytas legendinis pasakojimas, kaip „pirmasis“ Davainų giminės atstovas, dar prieš Lietuvos krikštą vykusio žygio į Lenkiją metu pagrobęs kilmingą moterį „iš garsios Habdanko giminės“, bet garbingai su ja elgęsis ir galiausiai su jos tėvo sutikimu ją vedęs³⁹.

Neretai net dokumentiniuose šaltiniuose didikų žmonos atpažįstamai minimos tiesiog pagal vyrų vardus, pavyzdžiui, XV a. vidurio valdovo suteiktyse Žemaičių seniūno Kęsgailos sutuoktinė vadinama „ponia Kęsgailienė“ (*пани Кеззгаиловая*)⁴⁰, o jo brolio Šedbaro Valmantaičio žmona „ponia Šedbarienė“ (*пани Шедиборова*)⁴¹, kiek vėliau paplito moterų įvardijimas ir pagal vyro pareigybę („vaivadienė“, „seniūnienė“ ir pan.).

35 1418 08 31 Jonui Butrimui adresuota popiežiaus bulė (*Bullarium Poloniae*, ed. I. Sułkowska-Kuraś et S. Kuraś, t. 4 (1417–1431), Romae–Lublin, 1992, p. 61.

36 *Bullarium Poloniae*, t. 5 (1431–1449), Romae–Lublin, 1995, p. 286.

37 *Lietuvos metraštis: Bychovco kronika*, p. 77.

38 Saliamonas Risinskis, *Trumpas pasakojimas apie garsiuosius šviesiausiojo didiko Biržų ir Dubingių kunigaikščio Kristupo Radvilos žygius*, parengė S. Narbutas, Vilnius, 2000, p. 135.

39 *Lietuvos metraštis: Bychovco kronika*, p. 90–91.

40 *Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 3*, parengė L. Anužytė ir A. Baliulis, Vilnius, 1998 (toliau – *Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 3*), p. 22, 30, 40, 51, 52.

41 *Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 3*, p. 21, 55.

Į XV a. pabaigą, daugėjant dokumentinių šaltinių, informacijos apie didikų šeimų moteris kiek pagausėja, tačiau bendra tendencija išlieka ta pati – didikų dukterys ar žmonos šaltiniuose pasirodo sporadiškai, veiklos pėdsakų matome nedaug⁴². Paprastai didikės šiuose šaltiniuose atsiskleidžia dviejuose vaidmenyse – kaip fundatorės ir nepilnamečių vaikų globėjos. Tik labai retais atvejais jos savarankiškai veikdavo politinėje erdvėje, kaip kad XVI a. pradžioje Stanislovo Bartoševičiaus žmona (ir, kas ne mažiau svarbu, LDK kanclerio ir Vilniaus vaivados Alekno Sudimantaičio duktė) Jadvyga, kuri savo vyro patekimo į maskvėnų nelaisvę metu pasienyje su Vokiečių ordinu esančių valdų klausimu susirašinėjo su Ragainės komtūru⁴³.

Moterų vaidmenį fundacinėse iniciatyvose gerai atskleidžia bažnytiniai dokumentai. Nuo pat diduomenės fundacijų pradžios pagrindinis fundacijos motyvas, aptinkamas kone visuose dokumentuose, – tai rūpestis fundatoriaus ir jo šeimos bei giminaičių sielomis⁴⁴. Šiuose dokumentuose žmonos minimos kaip fundacijų bendraautorės, o po vyrų mirties jos neretai ir pačios savarankiškai pratęsavo, o kartais ir pradėdavo naujas fundacijas. Ankstyviausias išlikęs tokios savarankiškos fundacijos atvejis yra 1456 m. birželio 13 d. Jurgio Rimvydaičio našlės Aleksandros (kilmė nežinoma) dokumentas. Ji vyro pavedimu su sūnumi Jonu (Zaberezinskiu) steigė bažnyčią (charakteringai pašvęstą šventųjų Jurgio ir Jono garbei) tėvoniniame Zaberezės dvare⁴⁵. 1460 m. gegužės 25 d. Jono Davainaičio našlė Ona apdovanojo savo vyro jau įsteigtą Krupos bažnyčią, be kita ko, nurodydama, kad vyras šioje bažnyčioje palaidotas⁴⁶. 1462 m. kovą Jono Sungailos našlė Marina, vykdydama velionio

42 Daugiau medžiagos turime iš XVI a., plačiau paplitus moterų korespondencijai (R. Ragauskienė, A. Ragauskas, *Barboros Radvilaitės laišškai Žygimantui Augustui ir kitiems. Studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų korespondenciją*).

43 *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*, OBA 18388 (nedatuotas laiškas, rašytas Volmos dvare). Iš 1503 m. kovo 25 d. Ragainės komtūro laiško didžiajam komtūriui galime spręsti, kad jie susirašinėjo gana reguliariai, keisdamiesi naujienomis ir pan. (ten pat, OBA 18761, šiame laiške ji vadinama „Kontautiene“ pagal jos pirmo vyro, Žemaičių seniūno Kontauto sūnaus Jono Kontautaičio vardą).

44 Plačiau R. Petrauskas, Didikas ir patronas: LDK diduomenės ankstyvosios bažnytinės fundacijos, in: R. Petrauskas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Politika ir visuomenė vėlyvaisiais Viduramžiais*, Vilnius, 2017, p. 401–424.

45 *KDKW*, p. 248–250.

46 *KDKW*, p. 261–263.

vyro valią, dotuoja tėvoninio Varnėnų dvaro bažnyčią, kurios titule buvo ir jos vardas⁴⁷. Pasitaikydavo, kad žmonos kartais smarkiai pergyvendavo savo vyrus ir ilgainiui išplėsdavo šeimos fundacijas, kaip tai padarė Petro Simono Gedgaudaičio žmona Milochna, kuri 1447 m. vyro Radaškonių bažnyčios fundaciją atnaujino ir papildė 1485 m.⁴⁸ Tokių atvejų buvo visai nemažai, kartais dotacijos pasiekdavo ir dideles apimtis, pavyzdžiui, „Zelvos tėvonės“ (*heres de Zelvy*) Onos Iljiničienės 1508 m. dokumentas, kuriuo ši giminaičių funduotoje Didžiosios Zelvės bažnyčioje įsteigė kelis altorius⁴⁹. Atskirai galima minėti didikų našlių dovanojimus Vilniaus katedrai, kuri XV a. buvo tapusi savotišku Lietuvos diduomenės nekropoliu⁵⁰. 1442 m. Vilniaus vaivados Jurgio Gedgaudo našlė Anastasija paskyrė lėšų katedros Šv. Alberto ir Jurgio koplyčiai, kurioje, kaip specialiai pabrėžiama, „guli mano sutuoktinio kūnas“⁵¹. Nesant tiesioginių įpėdinių, giminaitės moterys perimdavo bažnyčių ar koplyčių patronatą, kaip tai Švč. Trejybės koplyčios Vilniaus katedroje atveju padarė Trakų vaivados ir didžiojo maršalo Stanislovo Sudivojaičio dukterėčia Ona (Trakų vaivados Jono Vėževičiaus duktė ir valdovo maršalo Petro Jonaičio Mantigirdaičio žmona)⁵².

Po vyrų mirties darytos fundacijos patvirtina, kad daugiausia savarankiškumo moterys įgaudavo likusios našlės, taigi reiškinį, kuris gerai žinomas iš XVI a. ir vėlesnių laikų šaltinių⁵³. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje našlės statusas (*sedes viduali*) buvo gerai užtikrintas, o tai joms leisdavo disponuoti gana dideliu turtu. Vyro žmonai už įneštą kraitį užrašomas dovis buvo ta stabili garantija, kuri užtikrino jos socialinę gerovę po sutuoktinio mirties ir atverdavo galimybes ganėtinais laisvai veiklai.

Moterų prezencija (gali būti, kad už to slypi ir jų tiesioginė iniciatyva) matyti ir visuose, kad ir negausiuose, XV a. diduomenės memorialiniuose įra-

47 KDKW, p. 274–275.

48 KDKW, p. 211–212, 400.

49 *Acta primae Visitationis diocesis Vilnensis anno Domini 1522 peractae. Vilniaus Kapitulos archyvo Liber IIB atkūrimas*, parengė S. C. Rowell, Vilnius, 2015, p. 57–59, 118–122.

50 R. Petrauskas, *Lietuvos valdovai ir didikai Vilniaus katedroje XV a. – XVI a. pradžioje* (spaudoje).

51 KDKW, p. 197.

52 KDKW, p. 379–380.

53 I. Valikonytė, The Venets of Noblewomen in the Grand Duchy of Lithuania, in: *Lithuanian Historical Studies*, t. 2, 1997, p. 97–107.

šuose užsienyje. 1445 m. į Krokuvos universiteto knygas Žemaitijos seniūno Kęsgailos žmonos Elenos pageidavimu ir lėšomis buvo įrašyta jų giminaičių grupė⁵⁴. Krokuvos Švč. Mergelės Marijos bažnyčios brolijos atminų knygoje minimi Vilniaus kaštelionas Astikas su žmona Ona⁵⁵. 1495 m. piligriminės kelionės metu į Romos Šv. Dvasios broliją kartu su žmona Anastasija ir sūnumi Mikalojumi įsirašė Naugarduko seniūnas Jurgis Pacevičius⁵⁶.

Vargu ar būtina plačiau komentuoti tai, kad visais šiais, taip pat daugeliu kitų panašių atvejų šios fundacijos kartu yra kone vienintelis šių moterų pasirodymas šaltiniuose. Vis dėlto kilmė ir giminė sukaupė turtai leisdavo kai kurioms iš jų pasižymėti ir stambesniais projektais, net jei detalių apie tai išliko nedaug. Vienas ryškesnių pavyzdžių buvo žinomo didiko Jono Manvydaičio žmonos Onos fundacija. Popiežiaus Siksto IV 1477 m. kovo 15 d. jai adresuotoje bulėje skaitome, kad Ona (*ducissa Anna Monvoda*) įsteigė bernardinų vienuolyną Vilniuje⁵⁷. Kalbama apie seniausią moterų vienuolyną LDK, kurio ankstyvojoje istorijoje svarbų vaidmenį suvaidino į jį įstojusios Lietuvos didikų dukterys (LDK kanclerio ir Vilniaus vaivados Alekno Sudimantaičio dukterys Ona ir Dorotėja, Barbora Radvilaitė)⁵⁸. Ši fundacija neabejotinai buvo platesnės giminės moterų sumanymas, nes Alekna Sudimantaitis buvo vedęs Onos dukterį Jadvygą Manvydaitę, taigi pirmosios vienuolės buvo fundatorės anūkės. Kartu šis aktas veikiausiai buvo dalis Manvydų giminės bažnytinės *memoria*, nes 1475 m. pabaigoje mirė paskutinis vyriškosios giminės linijos atstovas, fundatorės sūnus Albertas Manvydas⁵⁹. 1476 m. testamentu Ona Manvydienė savo valdas užrašė dukterims Jadvygai ir Sofi-

54 J. Fijałek, Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języku ludu po koniec Rzeczypospolitej, in: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa, 1914, p. 129–130.

55 J. Mitkowski, Księga zmarłych bractwa kościoła Panny Marii w Krakowie (wiek XIV–XVIII), in: *Studia historyczne*, t. 11, 1968, p. 85.

56 J. Wiesiołowski, Pielgrzymowanie Polaków do Rzymu na przełomie XV i XVI wieku (1478–1526), in: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, pod red. H. Manikowskiej i H. Zaremskiej, Warszawa, 1995, p. 163.

57 *Supplementum ad bullarium franciscanum*, t. 2, ed. C. Censi, O.F.M., Romae, 2003, p. 833–834.

58 R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė*, p. 124; J. Ochmański, Moniwid i jego ród, in: *Lituanio-Slavica Posnaniensia: Studia historica*, t. 9, 2003, p. 71

59 Apie jo neįprastą likimą žr. R. Petrauskas, *Galia ir tradicija. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės giminių istorijos*, Vilnius, 2016, p. 48–50.

jai⁶⁰. Taigi matome, kaip išmiršančių giminių turtas (o sykiu ir dokumentinė atmintis⁶¹) moteriškąją liniją pereina į kitų giminių – šiuo atveju Sudimantų ir Radvilų – rankas. Bet sykiu verta dar kartą atkreipti dėmesį į tai, kad ir šios didikės fundatorės kilmė tiksliau nežinoma, popiežiaus bulėje pavartotas titulas (*ducissa*) tik rodytų, kad ji buvo kilusi iš kažkokios kunigaikščių giminės.

Tai, kad šaltiniuose nurodomi bent jau didikių vardai, leidžia kiek pažinti dar vieną aspektą – XV a. didikų dukterų vardyną⁶². Tarp didikių vardų neabejotinai populiariausias buvo Ona (12), toliau eina Jadvyga – 5, Elžbieta – 3, Barbora – 3, Sofija – 2, Elena – 2, Dorotėja – 2, Kotryna – 2, Aleksandra – 2, Marija – 1, Marina – 1, Julijona – 1, Margarita – 1, Milochna – 1. Įdomu, kad pirmieji penki pagal populiarumą vardai visiškai atitinka Jogailaičių dinastijos moterų vardyną (Jogailos ir Kazimiero Jogailaičio dukterys) – Jadvyga, Sofija, Elžbieta, Ona, Barbora. Beje, tokia tendencija visiškai nebūdinga didikų vyrų atveju: vos keli XV a. Lietuvos didikai turėjo tokius pat krikšto vardus kaip XV a. valdovai – Vladislovas, Kazimieras, Aleksandras, Boleslovas, Zigmantas.

Pilnatvės dėlei, bet plačiau prie to neapsisotojant, būtina paminėti, kad XV a. dvi Lietuvos kilmingųjų dukterų santuokos buvo išskirtinės ir paliko reikšmingą pėdsaką to meto Lietuvos ir Lenkijos istorijoje. Kunigaikščio Andriaus Alšėniškio duktė Sofija Alšėniškė tapo ketvirtąja Lenkijos karaliaus Vladislavo II Jogailos žmona ir pagimdė jam sosto įpėdinius Vladislavą ir Kazimierą, istorijoje išlikdama kaip „karalienė motina“⁶³. LDK kanclerio ir Vilniaus vaivados Mikalojaus Radvilaičio duktė Ona 1497 m. ištekėjo už Mazovijos kunigaikščio Konrado III Rudojo⁶⁴. Abi ne tik pagimdė įpėdinius, bet po vyrų mirties ilges-

60 *Archiwum Główne Akt Dawnych*, dok. perg., Nr. 7347. Apie Sofiją Sudimantaitę žr. W. Wróbel, *Krąg rodzinny Zofii z Chożowa Holszańskiej i jej testament z 29 VII 1518 r.*, in: *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, pod red. D. K. Rembiszewskiej i H. Krajewskiej, Łomża 2013, p. 345–366.

61 Negausūs Manvydų dokumentai išlikę Radvilų rinkinyje, saugomame Vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje.

62 Pagal: R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė...* (Astikai, Daugirdai, Davainos, Goštautai, Kęsgailos, Mantačiai, Manvydai, Mantigirdai, Nemiros, Radvilos, Sakavičiai, Sudimantai, Vėževičiai, Zaberezinskiai, Zenavičiai).

63 B. Czwojdrak, *Zofia Holszańska. Studium o dworze i roli królowej w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa, 2012.

64 M. Piber-Zbieranowska, A. Supruniuk, Regencja Anny Radziwiłłówny na Mazowszu w latach 1503–1518: zarys problematyki, in: *Przegląd Historyczny*, t. 106, 2015, p. 325–345; M. Piber-Zbieranowska, *Żony Piastów mazowieckich. Znaczenie polityczne księżnych*

niam laikui tapo savo nepilnamečių sūnų globėjomis, sėkmingai gynusiomis palikuonių interesus sudėtingomis politinėmis aplinkybėmis.

Moterys vaidino svarbų vaidmenį kilmingųjų pasaulyje. Kaip žmonos, dukterys ir seserys jos užmegzdavo ir palaikydavo ryšius tarp giminių tiek šalies viduje, tiek (valdovų atveju) užsienyje. Neretai sėkmingos vedybos lemdavo vyrų karjerų, o kartais net atskirų giminių (pavyzdžiui, paskutinė žymios Mantigirdų giminės, bet vėlgi nežinomo vardo, atstovė ištekdėjo už Stanislovo Kiškos ir taip perdavė senos giminės tradiciją ir turtus naujajai⁶⁵) trajektorijas. Tačiau dažniausiai jos likdavo šaltinių tyloje ir dėl šaltinių konjunktūros prieš mus iškyla visų pirma kaip pamaldžios fundatorės, giminės atminimo puoselėtojos ir vaikų globėjos.

Wives, Daughters and Sisters: Noble Women in Medieval Lithuania (13th–15th Centuries)

RIMVYDAS PETRAUSKAS

Keywords: nobility, dynasty, women's history.

Summary. The history of medieval women in Lithuania a little-known topic. This is due to two reasons. Firstly, the long-dominant research tradition, which has given the main role to the history of “great men”, has undoubtedly left women on the margins of studies. Secondly, the state of research has been, and continues to be, largely determined by the availability of the sources. Of all the rulers of Lithuania during the pagan period, only the names of Mindaugas’ wife and both of Algirdas’ wives are known with certainty. Sensing this gap, some of the rulers’ wives were “given” names by later chroniclers.

The situation concerning the sources regarding the wives and daughters of the nobility is similar. For example, of the 26 most influential nobles of the time of Grand Duke Vytautas, in 14 cases, we do not know the name or origin of the wife. Nevertheless, the processing and compilation of the rather scattered material on the Lithuanian noble women allows us to draw some conclusions about the political and social system of the Lithuanian medieval state.

w późnym średniowieczu (XIV–XVI w.), in: *Dziedzictwo książąt mazowieckich. Stan badań i postulaty badawcze*, red. J. Grabowski, R. Mroczek, P. Mrozowski, Warszawa, 2017, p. 127–140; J. Grabowski, *Poczet książąt i księżnych mazowieckich*, Warszawa, 2019, p. 287–293.

65 Plačiau žr. R. Petrauskas, *Galia ir tradicija...*, p. 166–169.

Women played an important role in the world of the nobility. As wives, daughters, and sisters, they established and maintained ties between relatives, both at home and (in the case of rulers) abroad. Successful marriages often determined the trajectories of men's careers, and sometimes even of individual families. However, they mostly remained in the silence of the sources and, thanks to the conjuncture of the sources, they appear before us first of all as pious foundresses, preservers of the memory of the family, and guardians of children.

Gedimino laiškai ir pirmosios dominikonų bažnyčios Vilniuje problema

DARIUS BARONAS

Lietuvos istorijos institutas

El. paštas darius.baronas@istorija.lt

Raktiniai žodžiai: Gediminas, Gedimino laiškai, dominikonai, pranciškonai, Vilnius.

Istoriografijos apžvalga. Gedimino laiškai nuo seno traukė tyrėjų dėmesį. Prieš maždaug šimtą metų labiausiai istorikus jaudinęs klausimas buvo susijęs su šių laiškų autentiškumo problematika: ar jie autentiški Vilniuje, Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvare surašyti dokumentai?, o gal jie su Vokiečių ordinu konfliktavusių rygiečių sukurti falsifikatai? Dėl šios bylos sprendimo istorikų nuomonės buvo pasidalinusios į tris grupes: vieni manė, kad Gedimino laiškai yra falsifikatai, kiti teigė, kad jie tikri (autentiški) dokumentai, buvo ir tokių, kurie buvo neapsisprendę ir laikėsi neutralios pozicijos, aiškiai nepasisakydami nei už, nei prieš¹. Pastaraisiais dešimtmečiais įsivyravo požiūris, kad Gedimino laiškai yra autentiški dokumentai, parašyti Vilniuje su Gedimino žinia ir pritarimu. Tiesa, turime pabrėžti, kad ir „pralaimėjusios“ stovyklos darbu, visų pirma Kurto Forstreuterio straipsnių, nereikia skubėti nurašyti į vien tik istoriografijos tyrėjus dominančios literatūros užutėkį, nes juose esama ištisų įdomių pastebėjimų bei vertingų išvalgų, kurios atkaklų tyrėją gali paskatinti kelti naujus klausimus ir ieškoti naujų atsakymų².

- 1 Iš lietuvių istorikų išsamiau Gedimino laiškų problematikos nagrinėjimu išsiskiria Juozas Jakštas, Vokiečių ordinas ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu, in: *Senovė*, Kaunas, 1936, p. 5–32. Taip pat žr. Gedimino laiškų autentiškumą gynusį Herbert Spliet, *Die Briefe Gedimins. Ein Beitrag zu der Geschichte der Stadt Riga*, Sinsheim: G. Beckersche Buchdruckerei, 1953, p. 1–4; Herbert Spliet, *Eine quellenkritische Übersicht zu den Gediminbriefen in Erwiderung auf Kurt Forstreuter's Forschungsergebnisse*, Sinsheim: G. Beckersche Buchdruckerei, 1959. Glaustą, parankią diskusijų apie Gedimino laiškų autentiškumą apžvalgą pateikia Marceli Kosman, *Zmierzch Perkuna czyli ostatni poganie nad Bałtykiem*, Warszawa, 1981, p. 384–386.
- 2 Kurt Forstreuter, Die Bekehrung Gedimins und der Deutsche Orden, in: *Altpreußische Forschungen*, 1928, t. 5, p. 239–261; Kurt Forstreuter, Die Bekehrung des Litauerkönigs Gedimin, in: *Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg*, 1955, t. 6, p. 142–158.

Prie Gedimino laiškų bylos jų autentiškumo naudai didžiai nusipelnė S. C. Rowellas. Jo naujai parengtas Gedimino laiškų leidimas tapo istorikams pagrindine pažinties su pačiais laiškais vieta³. Minėtinas ir jo specialus Gedimino laiškų problematikai skirtas straipsnis, kuris, nors ir paskelbtas 1993 m., iki šiol lieka geriausia šaltiniotyrinė šios problematikos studija⁴. Taip pat minėtinas 1991 m. mokslinės konferencijos pranešimų pagrindu 1996 m. paskelbtas straipsnių rinkinys, pateikiantis, ko gero, įvairiapusiškiausią, gyvai apsvaistytą Gedimino laiškų problematiką⁵. Ir pirmiau minėtuose S. C. Rowello darbuose, ir šioje rinktinėje apimta ištis daug įvairių temų, o vyraujančias galima nurodyti tokias: Gedimino krikšto klausimas, politinių santykių istorija nuo lokalaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iki bendraeuropinio lygmens, bandymas modernizuoti Lietuvos ūkį. Šių tyrimų detalumas ir sąlyginė gausa gali veikti dvejopai. Viena vertus, jie gali kelti įspūdį, kad viskas čia jau ištirta ir nieko prasingo, ką nors naujo pridurti jau nėra (beveik jokios) galimybės. Toks požiūris palankus nuleisti rankas. Antra vertus, tyrimų gausa gali padėti Gedimino laiškam kelti naujus klausimus. Kaip gerą pastarosios prieigos pavyzdį galime nurodyti Vytauto Ališausko tyrimą, kuriame į Gedimino laiškus pažvelgta per sakytinės ir rašytinės kultūros kolizijos prizmę⁶. Dar reikia pažymėti, kad nors istoriografijoje gana seniai pastebėtas Gedimino laiškuose atsispindėjęs vadinamasis „Rytų Europai būdingas dviprasmiškas kalbėjimo būdas“⁷, tačiau tokia prieiga ilgai nebuvo aktyviau plėtojama, nors yra akivaizdu, kad ji ir galima, ir reikalinga, siekiant geriau perprasti Lietuvos valdovų politinės virtuvės veikimo principus⁸.

3 *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans. Gedimino laišakai* (toliau – *Chartularium*), parengė S. C. Rowell, Vilnius, 2003.

4 S. C. Rowell, The Letters of Gediminas: 'Gemachte Lüge'? Notes on a Controversy, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1993, t. 41, Nr. 3, p. 321–360.

5 *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, atsakingasis redaktorius Mikas Vaicekaskas (= *Se-noji Lietuvos literatūra*, 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.

6 Vytautas Ališauskas, *Sakymas ir rašymas: kultūros modelių tvermė ir kaita Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Aidai, 2006, p. 35–41.

7 H. Spliet, *Die Briefe Gedimins...*, p. 24, 30.

8 Plg., pavyzdžiui, S. C. Rowell, *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, p. 195–199; V. Ališauskas, *op. cit.*, p. 35–41; Darius Baronas, Good Faith and *Realpolitik*. Approaching the Art of Politics of Lithuanian Rulers in the Fourteenth Century, in: *Studia historica Brunensia*, 2019, t. 66, Nr. 2, p. 31–44.

Gedimino laiškuose vis dar tebėra neaiškių, miglotų, o galbūt net visiškai tamsių vietų, kurios iki šiol nėra bandytos išsamiau komentuoti ar interpretuoti. Kaip antai, seniai atkreiptas dėmesys į Gedimino laiške minimą „apgaulinga klastą“, bet iki šiol nėra pateikta jokio išsamesnio, argumentuoto atsakymo, kaip šį dalyką reikėtų suprasti. Panašiai mįslingi yra Gedimino prašymai vienuoliams melstis už jo vaikus ir „mūsų žmonas“ (1323 m. sausio 25 d.) bei „karalienes“ (1323 m. gegužės 26 d.) – abiem atvejais daugiskaita (!)⁹. Panašiai mįslingų vietų galima rasti ir daugiau. Jas lengviausia aptikti vadinamojo atidaus skaitymo būdu. Kaip tik taip sau pačiam ir „atradau“ būtent tokį atvejį, kuriam ir noriu skirti specialų dėmesį. Kalbėsiu apie pirmąją Vilniaus dominikonų bažnyčią.

Tiek patys Gedimino laiškai, tiek juose esanti žinia apie dominikonų bažnyčią Vilniuje yra žinomi nuo seno. Ši žinia priimama kaip rimtas istorinis liudijimas, turintis laiduoti šio „fakto“ tikroviškumą, netgi, sakyčiau, materialumą. Juk bažnyčia – tai ne vien paminėjimas rašytiniame šaltinyje,

9 *Chartularium*, Nr. 21, p. 62: „ut eo cicius perficeretur opus Dei et fraus seductoria cassaretur“ (1323-05-26, laiškas pranciškonams). S. C. Rowell „fraus seductoria“ verčia „paklydimo žala“. Kitaip verčia Sigitas Narbutas, žr. *Gedimino laiškai*, sudarė ir iš lotynų kalbos vertė S. Narbutas, įvadą ir komentarus parašė Darius Kuolys, iliustracijas piešė Marius Jonutis, Vilnius, 2023 (toliau – *Gedimino laiškai*, sudarė S. Narbutas), p. 38: „[...] kad kuo greičiau Dievo triūsas būtų užbaigtas ir niekais nueitų apgaulinga klasta.“ 1996 m. ta pati frazė buvo suprantama kaip „tvirkinanti klasta“: Saulius Žukas, Gedimino laiškų semiotinė analizė, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai...*, p. 181. 1966 m. ta pati frazė buvo verčiama kaip „klastinga apgaulė“: *Gedimino laiškai*, par. V. Pašuta ir I. Štal, Vilnius, 1966, p. 53.

10 *Chartularium*, Nr. 16, p. 47 (laiškas visiems krikščionims, 1323-01-25); *ibid.*, Nr. 21, p. 64 (laiškas pranciškonams, 1323-05-26). Nors „žmonų“ ir „karalienių“ minėjimas galėjo užgauti Gedimino amžininkų, Viduramžių krikščionių ausis, bet neturėjo šokiruoti. Reikia turėti omenyje, kad, pavyzdžiui, Skandinavijos kraštuose dar ir IX–XIII a. buvo fiksuojamas gana plačiai paplitęs „poliginijos“ reiškiny, kai dažnas karališkos ar aristokratiškos giminės vyras turėdavo daug moterų ir ši aplinkybė veikė kaip jo prestižo ir galios didinimo priemonė. Daugiau apie tai žr. Jan Rüdiger, *Der König und seine Frauen: Polygynie und politische Kultur in Europa (9.–13. Jahrhundert)*, Berlin–Boston, 2015. Be to, juk ir nesantuokinių vaikų reiškiny taip niekada ir nebuvo išnykęs ir pačioje krikščioniškoje Europoje. Tad atsižvelgdamas į bendresnį kontekstą manau taip: pagony Lietuvos valdovai turėjo derintis prie tuo metu Europoje jau vyravusio monogaminės šeimos modelio ir, kiek galima spręsti, vienu metu turėdavo tik vieną teisėtą žmoną. Kiek tarp jų buvo paplitęs meilužių ar sugulovių reiškiny, neįmanoma konkrečiau apibūdinti. Vis dėlto tai, kad Gedimino laiškuose du kartus paminima iš esmės ta pati šeimyninė aplinkybė, natūraliai kelia „įvairias mintis“.

bet ir konkretus pastatas – fizinis objektas. Todėl jau čia galima fiksuoti paradoksą. Jo esmė tokia: pati žinia apie dominikonų bažnyčią dažniausiai priimama pasyviai (patikliai), neištyrus jos kritiškai, tačiau, antra vertus, pats fizinio objekto realumas postuluojamas kaip savaime suprantamas dalykas. Toks žvelgimo į šią konkrečią praeities liekaną būdas gyvuoja nuo seno, todėl nenuostabu, kad žinia apie neva jau Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino laikais (1316–1341) Vilniuje buvusią dominikonų bažnyčią yra plačiai pasklidusi įvairiausio pobūdžio istoriografiniuose tekstuose¹¹. Tokią padėtį konsstatavę, savo ruožtu norime įnešti savo kuklų indėlį į šios savotiškos mįslės įminimą. Iš pradžių, tiesa, derėtų prisipažinti, kad kurį laiką ir man pačiam žinia apie Vilniuje jau neva Gedimino laikais egzistavusią dominikonų bažnyčią didesnių abejonių nekėlė. Vis dėlto laikui bėgant toks požiūris ėmė kisti, kai pradėjau atidžiau, kaip minėta, žvelgti tiek į šią konkrečią žinią, tiek į visą rašytinių šaltinių masę, kurį sąlyginai vadiname „Gedimino laiškais“. Savo naujesnius, kritiškai aštriau suformuluotus pastebėjimus jau esu dėstęs¹², o

11 Žr., pavyzdžiui, K. Forstreuter, *Die Bekehrung Gedimins...*, t. 5, p. 258; Alvydas Nikžentaitis, *Gediminas*, Vilnius, 1989, p. 91; Kazys Misius, Romualdas Šinkūnas, *Lietuvos katalikų bažnyčios: žinynas*, Vilnius, 1993, p. 14; S. C. Rowell, *Lithuania Ascending...*, p. 203; *Lietuvos vienuolynai: vadovas*, Vilnius, 1998, p. 314; Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius, 1999, t. 1, p. 108; Viktoras Petkus, *Dominikonai Lietuvos kultūroje*, Vilnius, 2004, p. 45; Jakub Niedźwiedz, *Kultura literacka Wilna (1323–1655): retoryczna organizacja miasta*, Kraków, 2012, p. 20; Romualdas Firkovičius, *Vilniaus bažnyčios ir vienuolynai istorijos bėgyje: tyrimų apybraižos*, Vilnius: Savastis, 2022, p. 11. Tiesa, specialiai šio klausimo netyrus, bet taikliai dar 1915 m. buvo pastebėta, kad Gediminas pastatė dvi pranciškonų bažnyčias, o dominikonams tik pažadėjo bažnyčią pastatyti: Walter Friedrich, *Der Deutsche Ritterorden und die Kurie in den Jahren 1300–1330*, Königsberg, 1915, p. 59: „[...] deswegen stellte er den Bau einer anderen für den Predigerorden in Aussicht.“

12 D. Baronas, S. C. Rowell, *The Conversion of Lithuania: From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*, Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2015, p. 135–136; D. Baronas, Katalikiškojo pamaldumo raiška Vilniuje XIV a. pabaigoje – XV a. viduryje, in: *Bažnyčios istorijos studijos* (= *LKMA Metraštis*, t. 39B), 2016, t. 8, p. 17, išn. 25. Šia tema kalbėjau viešojoje paskaitoje 2023 m. sausio 26 d. Lietuvos nacionaliniame muziejuje skaičiau paskaitą „Gedimino laiškai – Vilniaus gimimo liudijimas“ (Vilniaus miesto istorijai skirtos paskaitų ciklo „Istorijos miestui ir pasauliui“ paskaita): <https://www.youtube.com/watch?v=eFMxWpdLSRE>. Tarptautinei auditorijai ją pristaciau Greifsvaldo universiteto surengtoje konferencijoje „Mendicants and Political Power(s) in the Middle Ages“ (2023 m. rugsėjo 11–13 d.) pranešime „Friars Minor in Late Medieval Lithuania: Missionaries, Martyrs, Intercessors and Scribes“ (2023-09-12). Savo abejones dėl dominikonų bažnyčios egzistavimo Vilniuje išsakė dr. Eduardas Remecas dar 2010 m. Žr. E. Remecas, Vilniaus gaisro datavimo problematika: ar tikrai

šiam straipsnyje norėčiau juos ne tik sukonkretinti, bet ir pabandyti paaiškinti, kodėl ta žinia apskritai atsirado.

Kontekstas. Didžiųjų elgetaujančių ordinų – pranciškonų ir dominikonų – atsiradimas buvo fenomenalus XIII a. lotyniškosios krikščionijos įvykis. Tai buvo pirmieji vienuolių ordinai, kurie jau savo tėvų kūrėjų, atitinkamai šv. Pranciškaus Asyžiečio ir šv. Dominyko laikais, savo misionierišką užsidegimą išties bandė išplėsti iki tolimiausių anuomet žinoto pasaulio pakraščių¹³. Jau pirmos kartos pranciškonų ir dominikonų misionieriai pasiekė baltų žemes. Nuo seno žinoma, kad tiek vieni, tiek kiti turėjo tiesioginių kontaktų su Lietuvos karaliaus Mindaugo (1253–1263) dvaru¹⁴. Sąlygos jų evangelizacinei veiklai radikaliai pablogėjo sulig karaliaus Mindaugo nužudymu ir Lietuvos iškritimu iš krikščioniškų valstybių šeimos. Atrodo, kad bent ketletą dešimtmečių pagonių lietuvių žemės tapo nei pranciškonų, nei dominikonų misionieriams nepasiekiamos. Tokia padėtis palengva ėmė keistis tik XIII a. pabaigoje¹⁵. Kokybiškai reikšmingą permainą galime sieti su Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytenio valdymo metu (1295–1316), nes, kaip sužinojome iš Gedimino laiško, būtent jam leidus buvo pastatyta pranciškonų bažnyčia Naugarduke¹⁶. Šiame mieste pranciškonai turėjo kur glaustis bent iki 1314 m. – tol, kol dėl karinių veiksmų su Vokiečių ordinu jų bažnyčia buvo sunaikinta gaisro¹⁷. Po kurio laiko ši bažnyčia jau paties Gedimino rūpesčiu

Vilniaus pilis sunaikino 1419 m. gaisras?, in: *Lietuvos pilys*, 2010, t. 6, p. 83. Pastaruoju metu savo abejones dėl to paties laikotarpio dominikonų bažnyčios egzistavimo Vilniuje išsakė ir dr. Rasa Mažeika savo pranešime „Krikščionys Gedimino dvare ir prie jo dvaro: nauji svarstymai šaltinių fone“, kurį ji perskaitė 2023 m. spalio 25 d. Vilniuje vykusioje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Vilnius ir jo bendruomenės XIII–XXI a.: septyni sugyvenimo mieste istorijos šimtmečiai“ (2023 m. spalio 25–27 d.).

13 Žr. D. Baronas, *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.*, Vilnius, 2010, p. 34–57.

14 E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius, 1998, p. 245–246.

15 D. Baronas, *Vilniaus pranciškonų kankiniai...*, p. 58–65.

16 *Chartularium*, Nr. 14, p. 38–39 (1322 m. vasara).

17 Nors 1322 m. vasaros Gedimino laiške nenurodoma šio įvykio data, tačiau didesnių abejonių neturėtų kelti prielaida, kad tai 1314 m., kai Vokiečių ordinas surengė vienintelį žinomą puolimą prieš Naugarduką. Žr. Petri de Dusburg *Chronicon terrae Prussiae*, in: *Scriptores Rerum Prussicarum*, ed. Max Töppen, Leipzig: S. Hirzel, 1861, t. 1, p. 180–181; S. C. Rowell, *Lithuania Ascending...*, p. 196.

buvo atstatyta, todėl šis įvykis net lokaliu (Naugarduko) lygmeniu nežymėjo cezūros pranciškonų gyvenimo sąlygų Lietuvoje byloje. Jų pasirodymas Vilniuje, tai akivaizdžiai matome iš Gedimino laiškų, atrodo kaip dar viena grandis Gedimino veiklai būdingoje Vytenio politikos ir darbų tęsimo grandinėje¹⁸. O dominikono (br. Mikalojaus) pasirodymas Vilniuje, Gedimino dvare, iškyla ne tik kaip minėtos politikos tęsimo, plėtojimo rezultatas, bet ir kaip tam tikra inovacija. Taip teigiame, nes manome, kad Gedimino (ar vėlesnių) laikų Vilniuje veikiantys pranciškonai ar dominikonai – net tada, kai susiduriame su vienu vienutėliu individu! – nebuvo privatūs asmenys. Jie buvo to meto didžiųjų tarptautinių organizacijų nariai. Todėl ir į jų buvimą bei veikimą pagoniškame Vilniuje derėtų žvelgti kaip į, šiuolaikiškai šnekant, tarpinstitucinio bendravimo ir (ar) bendradarbiavimo apraišką. Tad turime akcentuoti, kad pirmosios dominikonų bažnyčios Vilniuje problemos sprendimas susijęs ne tik su konkretaus pastato buvimo ar nebuvimo dilema, bet ir su ryšio tarp Lietuvos valdovo dvaro ir dominikonų ordino buvimo ar nebuvimo klausimu. Dėl to meto šaltinių specifikos ir dėl menko jų kiekio¹⁹, o tai vis su skaudama širdimi pripažįsta lietuviškuosius Viduramžius tyrinėjantys autoriai, didysis ano meto viešojo gyvenimo paveikslas, nuaustas iš pokalbių ir žodinių sprendimų bei susitarimų, bus amžiams nuskendęs užmaršties vandenynė. Daugiausia tik atsitiktinumo bangoms turime būti dėkingi, kad mūsų dienų krantą išvis pasiekė tokie fenomenalūs dokumentai kaip Gedimino laiškai. Norisi pasakyti, kad kiekvienas juose esantis žodis yra aukso vertės, tikrai vertas deramo dėmesio.

Šaltinių liudijimai. 1323 m. sausio 25 d. laiške, adresuotame visiems krikščionims, Gediminas praneša, kad pastaruoju metu Vilniuje buvo pastatytos dvi bažnyčios: viena – dominikonams, kita – pranciškonams. Tik kalbant apie dominikonų bažnyčią nurodomas apytikslis jos pastatymo laikas: *infra duos*

18 Plg. S. C. Rowell, *Lithuania Ascending...*, p. 55–59.

19 Mūsų manymu geriausias, glaustas, bet informatyvias XIII–XIV a. Lietuvos šaltinių apžvalgas pateikia S. C. Rowell, *Lithuania and the West, 1337–41 – A Question of Sources*, in: *Journal of Baltic Studies*, 1989, t. 20, Nr. 4, p. 303–326; S. C. Rowell, *Of Men and Monsters: Sources for the History of Lithuania in the Time of Gediminas (ca. 1315–1342)*, in: *Journal of Baltic Studies*, 1993, t. 24, Nr. 1, p. 73–112; S. C. Rowell, *Lithuania Ascending...*, p. 26–48. Taip pat žr. Zenonas Ivinskis, *Lietuvos istorijos šaltiniai (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. 3)*, Klaipėda, 1995.

annos. Kaip reikia suprasti šį pasakymą? Gana dažnai pasitaiko nuomonė, kad tai reiškia „prieš dvejus metus“²⁰. Jeigu ši frazė suprantama kaip tiksli chronologinė charakteristika, iš to daroma išvada, kad dominikonų bažnyčia Vilniuje turėjo būti pastatyta 1321 m.²¹ Jeigu ta pati frazė suprantama kaip apytikslis chronologinis orientyras, daroma prielaida, kad dominikonų bažnyčia Vilniuje buvo pastatyta apie 1321–1323 m.²² ar net 1320–1322 m. laikotarpiu²³. Dar vienas išskirtinis dalykas 1323 m. sausio 25 d. laiške yra tas, kad (ir vėl), skirtingai nei apie pranciškonų bažnyčią, apie dominikonų bažnyčią nurodoma, kad ji pastatyta *naujai* (*de novo*)²⁴. Kaip reikia suprasti *naujai*? Galime suprasti kaip *neseniai*. Bet tokiu atveju minėta chronologinė charakteristika *infra duos annos* pasidaro perteklinė. *De novo* galima suprasti ir taip, kad bažnyčia buvo pastatyta *iš naujo*, kaip pakaitalas dar anksčiau, prieš tai stovėjusiai... Mums atrodo, kad būtent tokia prasmė atsispindi lotyniškame tekste. Kokie žodžiai skambėjo ir kokią prasmę į juos buvo įdėjęs sąlyginis laiškų autorius didysis kunigaikštis Gediminas, nėra ir turbūt jau niekada nebus aišku. Antra vertus, reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad frazės *infra duos annos*, jeigu ją suprantame kaip „prieš dvejus metus“, aiškumas yra apgaulingas. Toks vertimas visai tiktų tik tuo atveju, jeigu lotyniškame tekste būtų parašyta *ante duos annos*. Tačiau juodu ant balto parašyta *infra duos annos*. Man atrodo, kad ši frazė verčiama kaip „prieš dvejus metus“ turbūt daugiausia todėl, kad lietuvių kalboje nėra kito tokio gero prielinksnio, kuris leistų minti apie praeities laiko trukmę išreikšti tiesiai šviesiai. Pabandykime tą pačią frazę išversti iš lotynų į anglų kalbą ir eisis kaip iš pypkės – *within two years*²⁵. O norėda-

20 *Chartularium*, Nr. 16, p. 47 (1323-01-25). *Gedimino laiškai*, sudarė S. Narbutas, p. 25. Tokio vertimo kritiką pateikia Tomas Baranauskas, Trečiasis Gedimino laiškų vertimas į lietuvių kalbą, in: *Lituanistica*, 2023, t. 69, Nr. 1(131), p. 86.

21 Žr., pavyzdžiui, T. Baranauskas, Istorijos keitimas „gimtadieniais“ – nauja istorijos primityvinimo mada?, in: www.alkas.lt (2019-01-25) (žiūrėta 2023-11-07); R. Firkovičius, *Vilniaus bažnyčios ir vienuolynai...*, p. 104.

22 A. Nikžentaitis, *Gediminas*, p. 91.

23 S. C. Rowell, *Lithuanian Ascending...*, p. 203.

24 *Chartularium*, Nr. 16, p. 47: „naujai pastatėme prieš dvejus metus mūsų mieste Vilniuje“ (1323-01-25). *Gedimino laiškai*, sudarė S. Narbutas, p. 25: „prieš dvejus metus savo Vilniaus mieste naujai pastatėme vieną bažnyčią Pamokslininkų ordinui, o dvi – Mažesniųjų [brolių] ordinui“.

25 Žr. J. F. Niermeyer, C. Van de Kieft, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, überarbeitet von J. W. J. Burgers, Leiden: Brill; Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002 (2.,

mi tą pačią mintį išreikšti savo gimtąja, šiuolaikine lietuvių kalba, turėtume sakyti maždaug taip: „paskutinių dvejų metų laikotarpiu“, „paskutinių dvejų metų atkarpoje“, gal net „per paskutinius dvejus metus“ ir pan. Tik jokių būdu ne *prieš*! Tad kalbant apie dominikonų bažnyčios paminėjimą 1323 m. sausio 25 d. laiške reikia suprasti, kad jame grynai verbaliniu lygmeniu perteikiama žinia, jog Lietuvos valdovui Gediminui liepus ar leidus paskutinių dvejų metų laikotarpiu turėjo būti pastatyta nauja dominikonams skirta bažnyčia. Sako-me „turėjo būti“, nes, kaip matysime toliau, pirmosios dominikonų bažnyčios egzistavimo bylos sprendimas tik prasideda.

Gedimino laiškuose dominikonų bažnyčia minima dar du kartus. 1323 m. gegužės 26 d. laiške, adresuotame Hanzos prekybinės sąjungos miestams, jų miestiečiams (biurgeriams) perduodama žinia, kad Gediminui leidus jo šalyje jau yra pastatytos dvi bažnyčios pranciškonams (Vilniuje ir Naugarduke) ir viena – dominikonams (vieta nenurodyta)²⁶. Dar kartą ji minima laiške pranciškonams. Pranciškonus tikrai turėjo pradžiuginti žinia, kad Lietuvos valdovas jų ordinui pastatė dvi bažnyčias: vieną „mūsų karališkajame mieste Vilniuje“, o kitą – Naugarduke²⁷. Bet mums patiems įdomesnė turėtų būti žinia, kad tame pačiame laiške pranciškonams Lietuvos valdovas praneša, jog dominikonams jis tik perduosiąs bažnyčią kada nors neapibrėžtoje ateityje²⁸. Taigi 1323 m. sausio 25 d. laiške visiems krikščionims Gediminas užtikrintai teigė, kad Vilniuje jau yra dominikonams skirta bažnyčia, o vos po kelių mėnesių belieka tik „bažnyčia“, kuri kada nors ateityje galės būti perduota dominikonams.

überarbeitete Auflage), Vol. 1 (A–L), p. 698–699: *infra* (de tempore) – *pendant* (pr.) = *during* (angl.) = *während* (vok.); *en moins de* (pr.) = *within a time* (angl.) = *innerhalb eines Zeitraums* (vok.). *Słownik Łaciny Średniowiecznej w Polsce*, wydany pod redakcją Mariana Plezi, Wrocław *et al.*: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1978–1984, sk. 569: *infra* (de tempore) – *w*, *w czasie* (trwania czegoś), *w przeciagu*, *podczas*.

26 *Chartularium*, Nr. 21, p. 62: „Ut igitur securiores et magis cerciores vos reddamus, duas ecclesias fratrum Minorum, unam in civitate nostra regia Vilna dicta et aliam in Noygardis habemus erectas, et terciam fratrum Predicatorum, ut quivis secundum ritum suum Deum colat.“

27 *Chartularium*, Nr. 21, p. 64: „[...] precipue de vestris, quibus iam ereximus duas ecclesias, unam in civitate nostra regia dicta Vilna, aliam in Novgardia, ad quas nobis hoc anno quatuor fratres scientes polonicum, semigalicum ac pruthenicum ordinetis, tales ut nunc sunt et fuerunt;“ (1323-05-26, pranciškonams).

28 *Ibid.*, p. 64: „et eciam de Predicatoribus, quibus dabimus ecclesiam tempore successivo“.

Sugretinus žinias apie dominikonų bažnyčią susidaro toks vaizdas: 1323 m. sausio 25 d. teigiama, kad dominikonams Vilniuje bažnyčia atsirado per paskutinius dvejus metus, 1323 m. gegužės 26 d. laiške Šiaurės Vokietijos biurgeriams dominikonų bažnyčia pasirodo kaip nežinia kur esanti bažnyčia; tos pačios dienos laiške pranciškonams pranešama, kad bažnyčia dominikonams kada nors bus suteikta (nenurodoma kur konkrečiai, galima tik numanyti, kad tikriausiai Vilniuje...). Tačiau pats įdomiausias dalykas yra tas, kad dominikonams adresuotame 1323 m. gegužės 26 d. laiške visai neminima jiems skirta bažnyčia²⁹. Atrodytų, jau kur kur, bet dominikonams skirtame laiške *turėjo* būti žinia apie jiems pastatytą bažnyčią, bet tokios žinios kaip tik čia ir nėra! Atidžiau perskaičius 1323 m. gegužės 26 d. dominikonams adresuotą Gedimino laišką matosi, kad Gediminas juos net nelabai kviečia³⁰. Toks savotiškas Gedimino šaltumas dominikonų atžvilgiu, palyginti su pranciškonais, gerai pasimato tada, pavyzdžiui, kai palyginame Gedimino specifines pranciškonams adresuotas „užduotis“ ir „pageidavimus“ su tuo, ko jis tikisi ar norėjo iš dominikonų.

Tad būtų pravartu tiesiog referuoti, ko Gediminas pageidauja iš pranciškonų:

1. Lietuvos valdovas pageidauja, kad pranciškonai, ypač tie, kurie priklauso Saksonijos pranciškonų provincijai, kuo plačiau paskleistų žinią apie tai, kad Gediminas į savo šalį kviečia nepriekaištingos reputacijos dvasininkus ir vienuolius, bet labiausiai pačius pranciškonus (*precipue de vestris*), o tiems bet kurio amato naujakuriams, kurie ryšis atvykti, sudarys kuo geriausias gyvenimo sąlygas.
2. Lietuvos valdovas, pranciškonams pranešęs apie jiems Vilniuje ir Naugarduke pastatytas bažnyčias, prašo, kad jų ordino vadovybė atsiųstų į Lietuvą keturis vienuolius, kurie mokėtų lenkų, žiemgalių ir prūsų kalbas.

29 A. Nikžentaitis, 1323 m. gegužės 26 d. Gedimino laišakai Vokietijos miestams ir dominikonų bei pranciškonų ordinų vienuoliams: ekonominiai ir politiniai laiškų parašymo motyvai, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai...*, p. 128. A. Nikžentaitis spėjo, kad taip atsitiko tikriausiai todėl, kad „ta bažnyčia dar nėra galutinai įrengta...“ (žr. *ibid.*).

30 Už šią mintį ypač dėkoju dr. Rasai Mažeikai, prisimindamas mūsų pokalbį prie kavos puodelio Vilniuje 2023 m. spalio 29 d. Apie Gedimino labai jau santūrų dominikonų „kvietimą“ panašiai manė ir A. Nikžentaitis, 1323 m. gegužės 26 d. Gedimino laišakai..., p. 128.

3. Galiausiai Lietuvos valdovas pranciškonų prašo, kad jie melstųsi už jį patį (karalių), jo vaikus ir karalienes ir už visą šalį, kad „Viešpats užbaigtų, ką pradėjo“³¹.

O dabar susipažinkime su Gedimino pageidavimais dominikonams:

1. Lietuvos valdovas pageidauja, kad dominikonai, ypač tie, kurie priklauso Saksonijos dominikonų provincijai, kuo plačiau paskleistų žinią apie tai, kad Gediminas į savo šalį kviečia nepriekaištingos reputacijos dvasininkus ir vienuolius, o tiems bet kurio amato naujakuriams, kurie ryšis atvykti, sudarys kuo geriausias gyvenimo sąlygas³².

Daugiau pageidavimų dominikonams Lietuvos valdovas Gediminas neturėjo... Lyginant su pageidavimais pranciškonams, skirtumas akivaizdus: nei konkretesnio kvietimo patiems dominikonams atvykti ir įsikurti, nei pageidavimo, kad jie bent melstųsi už jį patį ir jo artimuosius, galiausiai, kaip minėta, jokios žinios apie bažnyčią, prie kurios dominikonai galėtų plėtoti savo tarnystę³³. Iš pirmiau pateiktos prieštarų žinių apie Vilniaus dominikonų bažnyčią santraukos ir iš ką tik pateikto pageidavimų pranciškonams ir dominikonams palyginimo jau turėtų būti (beveik) aišku, kad nei Vilniuje, nei kur kitur savo valdose Gediminas nebuvo pastatęs bažnyčios, kuri būtų buvusi paskirta ar bent numatyta dominikonams.

Šioje atkarpoje derėtų atkreipti dėmesį į tam tikrą kontekstinę informaciją. Kai pranciškonus pasiekė žinia apie jiems Lietuvos valdovo Gedimino perduotas dvi bažnyčias, Saksonijos pranciškonų provincija tuoj pat ėmė veikti ir jau 1324 m. gavo popiežiaus Jono XXII leidimą steigti tris naujus konventus (du Prūsijoje, vieną Taline), kurie galėtų būti kaip atokvėpio stotelės, lengvinančios pranciškonams logistinių problemų sprendimą bandant pasiekti lietuvių žemes³⁴. Nieko panašaus nežinome apie tokio pobūdžio dominikonų iniciatyvas.

31 Ši citata iš *Gedimino laiškai*, sudarė S. Narbutas, p. 40. Lietuvos valdovo pageidavimai pranciškonams išrinkti iš 1323 m. gegužės 26 d. laiško pranciškonams: *Chartularium*, Nr. 21, p. 62–64.

32 *Chartularium*, Nr. 21, p. 58 (1323-05-26, laiškas dominikonams).

33 Dar 1996 m. buvo pastebėta, kad Gedimino laiškas dominikonams yra „kur kas abstraktesnis“, t. y. ne toks aiškus kaip laiškas pranciškonams: A. Nikžentaitis, 1323 m. gegužės 26 d. Gedimino laiškai..., p. 128.

34 *Bullarium Franciscanum*, ed. Conradus Eubel, Romae: Typis Vaticanis, 1898, t. 5, Nr. 555, p. 280 (Avinjonas, 1324-11-12). Čia pat galima konstatuoti dar vieną mįslę: ar sumanymas steigti naują pranciškonų konventą Taline gerai dera su prašymo popiežiui

Joks istorikas negali atlikti eksperimento, kuris savo įrodomumo galia prilygtų tikslųjų mokslų srityje atliekamiems bandymams, tyrimams ir analizėms, todėl, kol nėra įvykęs archeologinis stebuklas, kuris į dienos šviesą iškeltų XIV a. pirmos pusės *dominikonų* bažnyčios liekanas, teigiame, kad Gedimino laikais dominikonų bažnyčios Vilniuje nebuvo. Tokį teiginį ir bendresnį įspūdį sustiprina popiežiaus legatų pasiuntinių ataskaita apie jų misiją Vilniuje 1324 m. lapkričio pradžioje.

Popiežiaus legatų pasiuntinių ataskaita – išskirtinės svarbos šaltinis, drįsčiau sakyti, ne tik Lietuvos, bet ir visos Viduramžių Europos diplomatinio pobūdžio dokumentų masyve. Tai iš pirmų lūpų ataidinti informacija, perteikianti nedažnai, o Lietuvos istorijos kontekste itin retai aptinkamą betarpiškumo įspūdį. Šiuo kartu mus dominančio klausimo perspektyvoje svarbu pažymėti, kad pasiuntiniai Vilniuje matė tik pranciškonų bažnyčią. Po pirmos nakvynės Vilniuje jie išklauė Mišias pas pranciškonus, jų bažnyčioje³⁵. Ne mažiau svarbu pažymėti, kad prieš Mišias pasiuntiniai kalbėjosi su dominikonu br. Mikalojumi, o tai reiškia, kad dominikonas taip pat ruošėsi dalyvauti, o galiausiai ir dalyvavo Mišiose pas pranciškonus (sekmadienį!), kas būtų buvę neįmanoma arba bent jau didžiai keista tuo atveju, *jeigu* Vilniuje jau tada būtų stovėjusi dominikonų bažnyčia³⁶. Kitą dieną (t. y. pirmadienį, lapkričio 5 d.) pasiuntiniai vėl klauė Mišias toje pačioje pranciškonų bažnyčioje³⁷. Be to, iš tų pačių pasiuntinių ataskaitos sužinome, kad jau tada pranciškonai Vilniuje turėjo ir svečių namus (*hospitium*), kuriuose jie patys buvo apsistoję³⁸. Taigi pranciškonai Vilniuje jau turėjo aiškiai paliudytą ir net, sakyčiau, apčiuopiamą infrastruktūrą: bažnyčią, gyvenamąsias patalpas ir pagalbinius statinius. Niekio panašaus, deja, negalime pasakyti

motyvu – palengvinti pranciškonams patekti į lietuvių žemes? Taline jie taip ir neįsteigė savo konvento, nors 1314–1400 m. Rygos pranciškonai mieste turėjo sklypą: Erki Russow, *Die Klöster in der Stadt Reval* (Tallinn), in: *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*, hg. von Manfred Gläser, t. 9: *Klöster*, Lübeck: Schmidt-Römhild, 2014, p. 534.

35 *Chartularium*, Nr. 54, p. 182 (pirmąsias Mišias jie klauė sekmadienį, 1324 m. lapkričio 4 d.: *ibid.*, p. 345, išn. Nr. 8).

36 *Ibid.*, Nr. 54, p. 182: „[...] et aliud concilium non poteramus ab ipso [br. Mikalojaus] optinere et sic intravimus ecclesiam audire missam.“

37 *Ibid.*, Nr. 54, p. 186.

38 *Ibid.*

apie dominikonus. Kur jie glaudėsi gyvendami Vilniuje? – neaišku, – galbūt pas pranciškonus³⁹.

Tad kitas logiškai kylantis klausimas būtų toks: kodėl vienuose Gedimino laiškuose paminėta dominikonų bažnyčia, o kituose – nutylėta. Vėlgi dėl istoriko amato ir jo tiriamų reiškinių specifikos nebus galima pateikti griežto atsakymo, todėl pateiksiu *tik* interpretaciją, kuri man pačiam atrodo labiausiai tikėtina. Bet norėčiau pradėti nuo mažiau tikėtinios hipotezės.

Galbūt reikalas visai paprastas? Gal Gediminas norėjo pasakyti viena, o jo raštininkais dirbę pranciškonai parašė ne viską ir ne visai taip, kaip jiems per vertėją diktavo Lietuvos valdovas? Juk Vilniuje prie valdovo dvaro besidarbavę pranciškonai turėjo savotišką – galutinio teksto sukūrimo užduoties – monopolį, nors tuo metu (1322–1324 m.) prie Gedimino dvaro būta bent kelių dominikonų⁴⁰. Juk nereikėtų pamiršti, kad tam tikru mastu pranciškonai ir dominikonai buvo konkuruojančios organizacijos. Kad tuo metu net mažiame Vilniuje tvyrojo įtampa tarp pranciškonų ir dominikonų, nesunkiai jaučiasi iš popiežiaus legatų pasiuntinių ataskaitos. Juk iš jos matyti, jog pranciškonai Henrikas ir Bertoldas insinuavo, kad būtent dominikonas br. Mikalojus bus buvęs atsakingas už tai, kad Gediminas pakeitė savo laikyseną ir nieko nebenorėjo girdėti apie savo krikštą⁴¹. Vis dėlto net ir turint tokias aplinkybes prieš akis mažai tikėtina, kad pranciškonai būtų sau leidę nutylėti tai, kas būtų buvę naudinga dominikonams. Taip manau atsižvelgdamas į tai, kad iš popiežiaus pasiuntinių legatų ataskaitos matyti, jog Gediminas patvirtino jo vardu rašytų laiškų visą turinį, visą, išskyrus

39 Tokį spėjimą galime paremti tik tuo, kad Lietuvos valdovo atstovui aiškinantis diplomatinio nesusipratimo aplinkybes pranciškonų svečių namuose dalyvavo ir pranciškonai, ir dominikonai: *Chartularium*, Nr. 54, p. 186.

40 Reikia neišleisti iš akių tos aplinkybės, kad tyrėjai, net ir tie, kurie pasisakė už Gedimino laiškų autentiškumą, nuo seno žinojo, kad jie – daugiasluoksniai tekstai, atsiradę bendradarbiaujant keliems „autoriams“: žr., pavyzdžiui, J. Jakštas, *op. cit.*, p. 31–32; H. Spliet, *Eine quellenkritische Übersicht...*, p. 15; Egidijus Banionis, Žodžio ir papročio kultūros pėdsakai Gedimino laiškuose, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai...*, p. 27: „Bet, kaip paaiškėjo iš pasiuntinių atlikto tyrimo, Gediminas buvo teisus, tačiau pranciškonas taip pat nesukčiavo.“ Žr. taip pat Rasa Mažeikaitė, Tekstas ir potekstė Gedimino laiškuose Vokietijos miestams bei vienuoliams, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai...*, p. 147–162 (ypač p. 149–152); Albinas Jovaišas, Gedimino laiškų teksto dviylipumas: senameldis adresantas ir katalikas raštininkas, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai...*, p. 163–174.

41 *Chartularium...*, Nr. 54, p. 182.

žinią apie galimą jo krikštą⁴². Šiam dalykui išaiškėjus dabar jau br. Mikalojus gavo progą pareikšti, kad tai ir bus pranciškonas Bertoldas, kuris valdovui sukėlė tokią painiavą (*talem confusionem*)⁴³. Daugiau pretenzijų br. Mikalojus pranciškonams neturėjo, nors jis buvo asmuo, kuris galėjo lengviausiai nustatyti neatitikimą tarp Gedimino planų dominikonų atžvilgiu ir jų raštinio varianto.

O dabar norėčiau pateikti man pačiam labiau tikėtiną aiškinimą, kodėl apskritai „dominikonų bažnyčia“ galėjo pasirodyti Gedimino laiškuose.

Pirmiausia reikia atkreipti dėmesį į tai, kad Gedimino laiškuose atsispindi tam tikra struktūra visuomenės, kurios atstovams jie ir yra adresuoti. Nors pačiam Gediminui tikriausiai labiausiai rūpėjo į savo šalį pritraukti kvalifikuotus kolonistus: karius, pirklius, amatininkus ir valstiečius, tačiau pirmiausia jis mini dvasiškojo luomo atstovus. Lietuvos valdovas visų pirma kviečiasi vyskopus, kunigus, vienuolius, bet tik tokius, kurių gyvenimas būtų moraliai nepriekaištingas. Tik paskui vardijami pasaulietiškos profesijos atstovai: riteriai, ginklanešiai, pirkliai, amatininkai, valstiečiai. Tokia visuomenės struktūra aiškiai matyti ir iš Gedimino 1323 m. sausio 25 d., ir iš 1323 m. gegužės 26 d. laiškų. Juose atsispindi Viduramžių Europos intelektualams būdingas visuomenės skirstymas į tris luomus: tie, kurie meldžiasi (dvasininkai), tie, kurie gina (riteriai), tie, kurie pluša (visų pirma, valstiečiai): *oratores, bellatores, laboratores*⁴⁴. Kadangi Vakarų Europoje korporatyvinė Bažnyčios samprata nuo pat Ankstyvųjų viduramžių buvo įleidusi gilią šaknį, neabejotina, kad visi šie trys luomai reprezentavo ir pačią Bažnyčią kaip tikinčiųjų bendruomenę, praktiškai tapačią visai visuomenei⁴⁵. Gedimino laiškuose aiškiai matyti, jog Lietuvos valdovas, nors ir pagonis, stengėsi savo auditoriją įtikinti, kad jis elgis taip, kaip dera elgtis krikščioniškų šalių karaliams – apie tai jis kalba tiesiai

42 *Ibid.*, Nr. 54, p. 184: „Et breviter dictum tenorem litterarum totaliter confirmabat, excepto solo baptismo...“

43 *Ibid.*, Nr. 54, p. 186.

44 Klasikinis veikalas: Georges Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Paris, 1978.

45 Žr., pavyzdžiui, apie Dievo taikos judėjimą: Hans-Werner Goetz, Protection of the Church, Defense of the Law, and Reform: On the Purposes and Character of the Peace of God, 989–1038, in: *The Peace of God: Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000*, ed. by Thomas Head and Richard Landes, Ithaca–London, 1992, p. 259–279.

šviesiai⁴⁶. Tarp to meto karaliams tiesiogiai privalomų pareigų buvo siekis užtikrinti taiką ir teisingumą⁴⁷. Kadangi visuomenė ir Bažnyčia iš esmės sutapo, tai Gedimino laiškuose visų pirma Bažnyčiai demonstruojamas palankumas ir jai teikiamos saugumo garantijos buvo pirmajai svarbos sąlyga (*sine qua non*), kad jos nariai galėtų kurtis vis dar pagoniškoje, bet potencialiai krikščioniškoje šalyje. Tik paskui Gedimino laiškuose suminimi patikinimai dėl laisvo judėjimo, savivaldos teisių, įsikūrimo sąlygų, mokesčių lengvatų ir t. t., ir pan.⁴⁸ O kur čia pranciškonų ir dominikonų reikalai? – gali paklausti malonus skaitytojas.

46 *Chartularium*, Nr. 21, p. 60 (1323-05-26, laiškas Hanzos miestams). *Gedimino laišakai*, sudarė S. Narbutas, p. 31–32: „Kadangi dangiškajam karaliui Jėzui Kristui yra pavaldžios – kaip forma materijai arba vergas namam – visos karalystės, iš jų vieną valdome mes [ir], nors tarp visų karalių atrodome menkiausias, tačiau Dievo apvaizda esame didžiausias savo [valdose], kur turime [galią] paliepti ir reikalauti, pražudyti ir išgelbėti, uždaryti ir atverti, [...] sudarysime tokią savitarpio taiką, kad panašios krikščionys dar niekada neregėjo.“

47 Įvairialypę taikos sampratą nuo Ankstyvųjų viduramžių iki naujųjų laikų pristato Wilhelm Janssen, Friede, in: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, hg. von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, Stuttgart: Klett-Cotta, 1998 (4. Aufl.), t. 2, p. 543–591. Išsamų įvadą į taikos problematiką nuo seniausių iki naujausių laikų pateikia šešiatomis leidinys *A Cultural History of Peace*, general editor Ronald William Edsforth, London: Bloomsbury Academic, 2020, t. 1–6. Parankią sintezę apie krikščionių požiūrį į karą, taiką ir teisingumą pateikia Roland H. Bainton, *Christian Attitudes Toward War and Peace: A Historical Survey and Critical Re-evaluation*, London, 1961. Apie nuo Karolingų laikų karaliams aiškiai formuluotą pareigą ginti Bažnyčią žr., pavyzdžiui, Tilman Struve, *Die Entwicklung der organologischen Staatsauffassung im Mittelalter*, Stuttgart, 1978, p. 88–89, 142–143, 228; Michael E. Moore, *A Sacred Kingdom: Bishops and the Rise of Frankish Kingship, 300–850*, Washington, 2011, p. 298–299, 324–327. Taip pat žr. Walter Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, Abingdon–New York, 2010 (1961), p. 88–95; Franz-Reiner Erkens, Vicarius Christi – sacratissimus legislator – sacra majestas, in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 2003, t. 120, p. 1–55 (ypač p. 47–51). Apie Lietuvos valdovų Gedimino ir Algirdo teisingumo sampratą, reprezentuotą tarptautinių santykių lygiu, žr. D. Baronas, Lietuvos valdovų Gedimino ir Algirdo prigimtinio teisingumo doktrina tarptautinių santykių aspektu, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 2021/1*, Vilnius, 2021, p. 5–28. Apie Lietuvos didžiųjų kunigaikščių teisingumą, vykdytą teismuose, žr. Irena Valikonytė, *Rex iustissimus. Valdovo teismas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. pabaigoje – XVI a.*, Vilnius, 2023.

48 Daugiau apie tai: Edvardas Gudavičius, Gedimino miestų politika jo laiškų fone, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai...*, p. 41–46; A. Nikžentaitis, 1323 m. gegužės 26 d. Gedimino laišakai..., p. 124–133.

Tiesiog reikia turėti omenyje, kad to meto sąlygomis judriausias Viduramžių gyventojų sluoksniis buvo pirkliai. O iš vienuolių ordinų būtent elgetaujantys vienuoliai buvo patys judriausi. Todėl nenuostabu, kad tarp elgetaujančių vienuolių (visų pirma pranciškonų ir dominikonų) ir pirklių (bei platesnių miestiečių sluoksnių) užsimezgė glaudi sinergija: ten, kur keliavo pirkliai, prie jų gurguolių dėdavosi ir elgetaujantys vienuoliai, o kur miestas, ten buvo įprasta, kad bus įsikūręs ir pranciškonų, ir dominikonų vienuolynas⁴⁹. Vienai daliai miestiečių labiau prie širdies buvo pranciškonai, kitai – dominikonai⁵⁰. Gali būti, kad toks to meto Baltijos regionų miestų reiškinys Gediminui galėjo būti žinomas. Todėl tikėtina, kad savo laiškuose užsiminęs apie pranciškonų ir dominikonų bažnyčias, Gediminas siekė kurti kuo patrauklesnį savo valdomos šalies (ir konkrečiai Vilniaus!) vaizdą, leisdamas

49 Daugiau apie tai: D. Baronas, *Vilniaus pranciškonų kankiniai...*, p. 66–68. Reikia pažymėti, kad naujųjų elgetaujančių ordinų – visų pirma, pranciškonų ir dominikonų – populiarumą tarp katalikiškosios Europos miestiečių sąlygojo ne tik tai, kad jų nariams pasauliečių sielovada tapo pirmajam svarbos pasauliui, bet ir tai, kad jie ypač rūpinosi karitatyvine veikla, nukreipta į žemiausius, sunkiausiai besivertusius visuomenės sluoksnius. Žr., pavyzdžiui, *Geschichte der Sächsischen Franziskaner-Provinz von der Gründung bis zum Anfang des 21. Jahrhunderts*, Bd. 1: *Von den Anfängen bis zur Reformation*, hg. von Volker Honemann, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2015, p. 29–30.

50 Apie pranciškonų ir dominikonų kūrimosi Baltijos regiono rytuose žr., pavyzdžiui, Werner Roth, *Die Dominikaner u. Franziskaner im Deutsch-Ordensland Preußen bis zum Jahre 1466*, Königsberg, 1918; Gertrud von Walther-Wittenheim, *Die Dominikaner im Mittelalter in Livland. Die Natio Livoniae*, Rom, 1938; Dariusz A. Dekanski, *Początki Zakonu Dominikanów prowincji polsko-czeskiej*, Gdańsk, 1999; *Dzieje dominikanów w Polsce XIII–XVIII wiek: Historiografia i warsztat badawczy historyka*, pod redakcją Henryka Gapskiego, Jerzego Kłoczowskiego, Jana Andryjeja Spieża OP, Lublin, 2006; Anti Selart, *Die Bettelmönche im Ostseeraum zur Zeit des Erzbischofs Albert Suerbeer von Riga (Mitte des 13. Jahrhunderts)*, in: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2007, t. 56, Nr. 4, p. 475–499; Jürgen Sarnowsky, *Dominikaner und Franziskaner im Ordensland Preußen*, in: *Franciscan Organisation in the Mendicant Context: Formal and Informal Structures of the Friars' Lives and Ministry in the Middle Ages*, ed. by Michael Robson and Jens Röhrkasten, Berlin, 2010, p. 43–64. Apie pranciškonų ir dominikonų vienuolynus tame pačiame mieste žr., pavyzdžiui, Štralzundo atvejis: Gunnar Möller, '[...] hat auch drey schone closter, viele capellen und hospital' – Klöster, Zisterziensenhöfe in der einstigen Hansestadt Stralsund, in: *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum IX: Die Klöster*, Lübeck, 2014, p. 333–353; Rostoko atvejis: Ralf Mulsow, *Klöster und andere monastische Einrichtungen in Rostock*, in: *ibid.*, p. 367–353; Liubeko atvejis: Manfred Schneider, *Archäologie in monastischen Einrichtungen der Hansestadt Lübeck*, in: *ibid.*, p. 401–428; Rygos atvejis: Ieva Ose, *Mittelalterliche Klöster in Riga im 13.–16. Jahrhundert*, in: *ibid.*, p. 509–520.

būsimiems naujakuriams tikėtis, kad ir čia, jiems naujoje šalyje, jie ras tokias gyvenimo sąlygas, kurios radikalai nesiskirs nuo jiems įprastų gimtuosiuose kraštuose.

Vis dėlto Gediminas buvo mažiau palankus pranciškonams negu dominikonams. Šio dalyko nesiečiau su kažin kokia simpatija ar antipatija. Reikaltas, kad šiaurės pagonių kraštuose (kuriems priklausė ir pagoniška Lietuva) kur kas aktyviau kaip misionieriai veikė būtent pranciškonai⁵¹. O dominikonai savo misionierišką veiklą kur kas aktyviau plėtojo pietuose – platybėse tarp Persijos įlankos, Juodosios ir Kaspijos jūrų⁵². Nors dominikonai jau nuo XIII a. buvo įsikūrę Baltijos jūros regiono šalyse, jų misionieriškos iniciatyvos lietuvių pagonių atžvilgiu XIV a. nežinomos. Skirtingai nuo pranciškonų. Tokia to meto tikrovė negalėjo būti paslaptis Lietuvos valdovui Gediminui. Galbūt tik todėl Gediminas ir buvo jų atžvilgiu labai santūrus, nes manė, kad kviesk nekviets, šių svečių neprisikviesi. Bet vis dėlto... kai kas atvyko. Būtent ne kartą jau minėtas br. Mikalojus. Iš popiežiaus legatų pasiuntinių ataskaitos sužinome, kad pranciškonai Bertoldas ir Henrikas jau visus metus nebuvo kviečiami į didžiojo kunigaikščio tarybą, joje lankėsi tik br. Mikalojus. Vadinasi, pastarasis į Vilnių turėjo atvykti vėliausiai 1323 m. rudenį. Jis buvo ne vienas. Kadangi vienoje tos pačios ataskaitos vietoje dominikonai minimi daugiskaita⁵³, vadinasi, be br. Mikalojaus, turėjo būti dar bent vienas jo konfratras. Istoriografijoje jau seniai

51 Čia vertėtų priminti, kad dar apie 1311 m. Rygos arkivyskupas pranciškonas Frydrichas Pernšteinas (ap. 1304–1340) rūpinosi gauti popiežiaus Klemenso V leidimą steigti savo vyskupijoje naujus pranciškonų ir dominikonų konventus, kurie ne tik praverstų vietinių neofitų sielovada, bet būtų naudingi ir misijoms į pagonių lietuvių žemes: *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, ed. Augustinus Theiner, Romae, 1860, t. 1, Nr. 207, p. 123 (Avinjonas, 1311-02-17); daugiau apie tai: D. Baronas, *Vilniaus pranciškonų kankiniai...*, p. 77–80. Kaip minėta, 1324 m. pranciškonai rūpinosi misijoms į lietuvių žemes galinčių praversti savo konventų steigimu (žr. išn. Nr. 34). Žinoma, kad vienas pranciškonų būrys, vadovaujamas br. Gerhardo Dordemuere, 1324 m. buvo atvykęs į Lietuvą, o grįždamas atgalios į Rygą patyrė Vokiečių ordino narių prievartą: *Chartularium*, Nr. 57, p. 206. Nieko nežinoma apie panašias to paties laikotarpio dominikonų iniciatyvas lietuvių pagonių atžvilgiu.

52 Apie savotišką misijų lauko pasidalinimą į šiaurės ir pietų sektorius tarp, atitinkamai, pranciškonų ir dominikonų žr. Jean Richard, *La Papauté et les Missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe – XVe siècles)*, Rome, 1998 (2nd édition). Apie dominikonų veiklą žr. Claudine Delacroix-Besnier, *Les Dominicaines et la Chrétienté Grecque aux XIVe et XVe siècles*, Rome, 1997.

53 *Chartularium*, Nr. 54, p. 186: „[...] presentibus maioribus fratribus et minoribus.“

tapo aišku, kad apie br. Mikalojų nieko daugiau nežinoma, išskyrus tai, kas matyti iš popiežiaus legatų pasiuntinių ataskaitos. Juk jis galėjo būti atvykęs iš Livonijos, Lenkijos ar Čekijos, galbūt net iš Juodosios jūros regiono, kuriame nuo 1300–1304 m. veikė misionieriška dominikonų Brolių piligrimų kongregacija (*Societas fratrum peregrinantium propter Christum inter gentes*)⁵⁴. Jei tik kuriam istorikui pavyktų rasti raktą, kuris leistų įminti br. Mikalojaus asmenybės mįslę, toks dalykas neabejotinai leistų išsiaiškinti iki šiol vis dar tamsią liekančią nepaprastai įdomią senosios Lietuvos tarptautinių santykių perspektyvą.

Išvados

1. Pasirinktu rakursu atliktas kompleksiškas Gedimino laiškų duomenų ir kontekstinės informacijos tyrimas leidžia daryti išvadą, kad šio Lietuvos valdovo valdymo laikais (1316–1341) dominikonų bažnyčios Vilniuje nebuvo.
2. Tai, kad kai kuriuose 1323 m. parašytuose Gedimino laiškuose vis dėlto yra paminėta dominikonams skirta bažnyčia (Vilniuje), reikia vertinti kaip sąmoningą šio Lietuvos valdovo pastangą sukurti tikslinei auditorijai skirtą kuo gražesnę savo šalies įvaizdį, rodantį, kad tie asmenys, kurie ryšis atvykti ir įsikurti naujoje šalyje, ras iš esmės tokias pat gyvenimo kokybę formuojančias sąlygas, prie kokių jie buvo pripratę savo gimtuosiuose kraštuose.
3. Reikia pažymėti, kad Gediminas savo laiškuose deklaruoja pasiryžimą vykdyti tokias pat taikos ir teisingumo užtikrinimo funkcijas, kokių buvo tikimasi iš visų to meto katalikiškosios Europos valdovų.
4. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino laiškuose atsispindi to meto krikščioniškai Europai būdinga trijų luomų visuomenės sandara, kurioje pirma vieta pagal svarbumą priklausė dvasininkams, antra – kariams, trečia – visiems kitiems (pirkliams, amatininkams, valstiečiams ir kt.). Taip pat pažymėtina, kad Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino laiškuose atsispindi tokia Viduramžių pasaulėžiūra, kuri iš esmės tapatinė Bažnyčią su visuomene. Tokiai visuomenei normaliai egzistuoti svarbiausia sąlyga

54 Daugiau apie šią dominikonų misionierių organizaciją žr. Raymond Loenertz, *La Société des Frères Pègrinants. Étude sur l'Orient Dominicain*, Romae, 1937; Raymond-Joseph Loenertz, *La Société des Frères Pègrinants de 1374 à 1475. Étude sur l'Orient Dominicain*, II, *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 1975, t. 45, p. 107–145.

ir buvo taikos garantijos Bažnyčiai, o tai ir matome Gedimino laiškuose, kuriuose pirmiausia kreipiamasi į moraliai nepriekaištingos reputacijos dvasininkus – jiems garantuojamas saugumas ir laisvė veikti tarp savo gnomųjų.

5. Turimų duomenų visuma rodo, kad Gediminas kur kas glaudžiau bendradarbiavo su pranciškonais, kurie jau jo laikais buvo stabiliai įsikūrę Vilniuje ir Naugarduke. Vis dėlto dominikono br. Mikalojaus veikla Gedimino dvare 1323–1324 m. rodo, kad jis nebuvo priešiškai, nedraugiškai ar šaltai nusiteikęs prieš dominikonus kaip tokius.
6. Nėra tvirto pagrindo bandyti Vilniaus kad ir simbolinio įkūrimo datą sieti su vietine dominikonų bažnyčia. Viena vertus, pati žinia apie šią bažnyčią yra labai jau miglota, antra vertus, duomenų visuma rodo, kad jos... nebuvo.

The Letters of Gediminas and the Problem of the First Dominican Church in Vilnius

DARIUS BARONAS

Keywords: Gediminas, Letters of Gediminas, Dominicans, Franciscans, Vilnius.

Summary. This article seeks to answer a seemingly simple question: did the Dominican church exist in Vilnius during the reign of the Lithuanian grand duke Gediminas (1316–1341)? It is mentioned in a several letters of this ruler that were produced in 1323 and, therefore, the idea that this church was a real thing received wide currency in numerous historiographical works. However, the comprehensible analysis of the contradictory information regarding this subject-matter, and the very absence of its mention in a letter addressed to the Dominicans themselves, allowed the author of this paper to advance a thesis that this church, in all probability and likelihood, did not exist at all. The fact that it was mentioned might be interpreted as an attempt by Gediminas to produce a most positive image of his (pagan) country in the eyes of the intended (Roman Christian) audience. In sum, Gediminas collaborated more closely with the Franciscans, but some Dominican friars also were present at his court in 1323. It would be extremely interesting to know whence they came. However, for the lack of conclusive evidence this question must remain unanswered.

„Pagal karo teisę ir papročius“: sutartys ir *karo* belaisviai XIV–XV amžiuose

ANTANAS PETRILIONIS

Vilniaus universitetas

El. paštas antanas.petrilionis@if.vu.lt

Raktiniai žodžiai: karo teisė, karo belaisviai, Vokiečių ordinas, LDK, Viduramžiai.

Karo teisė ir kas buvo tie karo belaisviai? Vėlyvaisiais viduramžiais nelaisvė buvo įvairių formų¹. Dažniausiai pasitaikanti – tapimas belaisviu karo veiksmuose. Ši nelaisvė skyrėsi nuo šiuolaikinio įkalinimo. Dažniausiai riteris, savo noru ir savo veikla prisiėmęs riziką patekti į nelaisvę, nesėdėdavo uždarytas už grotų, bet turėdavo tam tikrą judėjimo laisvę². Netgi masinės paprastų karių, patekusių į nelaisvę, egzekucijos jau nebuvo priimtina praktika, verčiau tapo įprasta tokius belaisvius naudoti kaip tarnus (*Knecht*) arba vergus (*Sklaven*)³. Perėjimas prie tokios praktikos buvo lemtas ekonominių veiksmų, ir ji atspindėjo to meto socialines normas. Teisės istoriko Peterio Udo Rosenau teigimu, šiuo laikotarpiu buvo trys pagrindiniai motyvai, dėl kurių buvo gailima priešų gyvybės. Pirmas, buvo tikima, kad visi žmonės, kad ir kokio būtų tikėjimo, yra Dievo kūriniai. Antras, riteriška kilmė ir sugebėjimai kovoti galėjo lemti pasiūlymą ir kalintojo norą apsaugoti savo paties garbę. Galiausiai karo belaisviai turėjo ekonominę vertę ir galėjo būti panaudoti kaip vergai arba iškeisti į išpirką⁴. Vis dėlto austrų istorikas Otto Brunneris teisiniu požiūriu pažymi,

1 E. Lawn, „Gefangenschaft“. *Aspekt und Symbol sozialer Bindung im Mittelalter – dargestellt an chronikalischen und poetischen Quellen*, Frankfurt am Main-Bern-Las Vegas, 1977, p. 22–125.

2 *Ibid.*, p. 25–26.

3 *Ibid.*, p. 45; J. Dunbabin, *Captivity and Imprisonment in Medieval Europe 1000–1300*, Palgrave, 2002, p. 28.

4 E. Lawn, *op. cit.*, p. 45–46; C. Osiek, The Ransom of Captives: Evolution of a Tradition, *The Harvard Theological Review*, Vol. 74, No. 4, 1981, p. 365–386.

kad karo belaisviams mirties bausmė buvo skirta kaip visuomenės priešams. Ši praktika išliko, nepaisant krikščioniškojo universalizmo ir riterių kodekso įtakos. O pastarajam XV a. pabaigoje pradedant nykti ir gausėjant samdinių, galima aptikti nuostatų, kaip 1499 m. Liucernos *Kriegsordnung*, pagal kurias negalima imti belaisvių – visi priešai turi būti nužudyti⁵. Be to, karo belaisviai buvo laikomi viešosios taikos pažeidėjais, panašiais į įstatymų pažeidėjus ar nusikaltėlius, todėl jų likimas priklausė nuo kalintojo gailestingumo⁶. Viduramžiais įkalinimas (*Gefängnishaft*) taip pat buvo svarbus ne kaip prievartos priemonė, o kaip (savavališka) bausmės forma, ypač išdavystės atvejais, kai jis pakeisdavo mirties bausmę, gavus valdovo malonę⁷.

Aptariant nelaisvę Viduramžiais, verta paanalizuoti XIV–XV a. juristų ir kanonų teisės specialistų⁸, nagrinėjusių šią temą, įžvalgas. Vienas iš tokių buvo Bolonijos universiteto daktaras Jonas Legnanietis (Giovanni da Legnano, 1320–1383)⁹. Savo traktate „Apie karą, apie represijas ir apie dvikovą“ Legnanietis nuodugniai nagrinėjo belaisvių temą – aprašė elgesį su jais ir etinius nelaisvės aspektus. Pažymėtina, kad kitas kanonų teisės žinovas prancūzas Honorė Buvė (Honoré Bouvet, 1340–1410) iš Legnaniečio sėmėsi įkvėpimo savo veikalui *L'arbre des batailles*¹⁰. Toks idėjų perėmimas pabrėžia Jono Legnaniečio įžvalgų aktualumą ir jų įtaką vėlesniems juristams. Savo traktate jis kelia klausimus: ar reikėtų suteikti malonę į nelaisvę patekusiam karvedžiui? Ir pateikia teigiamą atsakymą¹¹. Be to, Legnaniečio argumentai apima ir elgesį su asmenimis, nagrinėjant belaisvių kaip „priešų“ statusą. Jis taip pat atsižvel-

5 P. Contamine, *War in the Middle Ages*, trans. by M. Jones, 1984, p. 291.

6 O. Brunner, *Land and Lordship. Structures of Governance in Medieval Austria*, trans. by H. Kaminsky, J. Van Horn Melton, Philadelphia, 1992, p. 27.

7 E. Lawn, *op. cit.*, p. 36.

8 Galima paminėti ir Krokuvos universiteto profesorius, kurie aktyviai įsitraukė į polemiką su Vokiečių ordinu dėl *ius gentium* sampratos, žr. P. Kras, An Overview: The Conversion of Pagans and Concept of *Ius Gentium* in the Writings of Cracow Professors in the First Half of the Fifteenth Century, in: *Bažnyčios istorijos studijos*, t. VI, Vilnius, 2013, p. 23–53.

9 J. P. McCall, Chaucer and John of Legnano, *Speculum*, t. 40, Nr. 3, 1965, p. 484–485.

10 G. M. Donovan, M. H. Keen, The 'Somnium' of John of Legnano, in: *Traditio*, Vol. 37, 1981, p. 325–345, čia – 327, išn. 12.

11 Giovanni da Legnano, *De Bello, De Represaliis et De Duello*, ed. T. E. Holland, Washington, 1917, p. 253–254.

gia į istorinius veiksmus, įskaitant romėnų *postliminium* teisę¹², taip pat į savo laikotarpio papročius ir praktiką, ypač į tuos, kurie kyla iš krikščioniškų principų, kuriais siekiama apsaugoti nuo vergovės ir belaisvių pardavimo¹³. Garsi prancūzų rašytoja ir filosofė Kristina de Pizan (1364–1431) savo veikaluose nagrinėjo ne tik teisingo karo sampratą, bet kartu ir belaisvių klausimą, kritikuodama tuos kalintojus, kurie dėl godumo reikalauja iš savo belaisvių didesnių išpirkų ir su jais elgdavosi žiauriau nei saracėnai¹⁴. Ji taip pat nurodo, kad norint išsaugoti savo sielą, reikia susilaikyti nuo paimto į nelaisvę prieš žudymo. Tai reiškia tam tikrą gailestingumą arba santūrumą elgiantis su priešininkais¹⁵.

Prancūzų medievistas ir teisės istorikas Philippe'as Contamine'as savo svarbiame darbe apie teisę pabrėžia, kad tam tikras idealas karinėje aplinkoje pasireiškia moralinių imperatyvų, kuriais vadovaujasi kareiviai, karinės drausmės taisyklių ir įvairių karių pasauliui būdingų papročių, tradicijų ir apeigų deriniu¹⁶. Contamine'as aptaria istorinius pokyčius, susijusius su elgesiu su karo belaisviais tam tikru laikotarpiu. Jis pažymi, kad nuo Ankstyvųjų iki Vėlyvųjų viduramžių palaipsniui nyksta paprotys paversti belaisvius vergais. Jis atkreipia dėmesį į elgesio su nugalėtais priešais pokyčius, kai tokios praktikos kaip žudymas ir vergija buvo nustumtos į Vakarų krikščionybės periferiją. Dabar toks elgesys buvo laikomas priimtiniu tik konfliktuose su pagonimis¹⁷. Toks karas ilgą laiką buvo tarp Vokiečių ordino ir Lietuvos. Contamine'as tęsia, kad karas, nors ir pasižymintis savo vidine dinamika, taisyklėmis ir unikaliais reikalavimais, negali būti iki galo suprastas neatsižvelgiant į jo istorinį kontekstą. Jis teigia, kad karas tam tikru mastu yra autonomiška veikla, t. y. jis vadovaujasi savo

12 E. Levy, *Captivus redemptus*, in: *Classical Philology*, t. 38, Nr. 3, 1943, p. 159.

13 Giovanni da Legnano, *op. cit.*, p. 269–270.

14 Christine de Pizan, *The Book of the Body Politic*, ed. by K. L. Forhan, Cambridge, 1994, p. 29.

15 P. Contamine, *op. cit.*, p. 289.

16 *Ibid.*, p. 290.

17 *Ibid.*, p. 266; E. Lawn, *op. cit.*, p. 117–121; P. Goridis, *Gefangen im Heiligen Land. Verarbeitung und Bewältigung christlicher Gefangenschaft zur Zeit der Kreuzzüge*, Memmingen, 2015, p. 46; W. Paravicini, *Die Preußenreisen des europäischen Adels*, Bd. 2, Sigmarigen, 1995, p. 103; S. Ekdahl, *The Treatment of Prisoners of War during the Fighting between the Teutonic Order and Lithuania*, in: *The Military Orders: Fighting for the Faith and caring for the Sick*, Cambridge, 1994, p. 263–269.

vidine logika ir reikalavimais. Kariai yra savo meto produktai, o jų veiksmų sinchronizacija su tuo metu vyraujančiomis sąlygomis ir vertybėmis yra kur kas svarbesnė norint suprasti karą, nei žvelgiant į jo istorinę raidą laike¹⁸.

Išlikę Vokiečių ordino dokumentai suteikia neįkainojamų žinių ne tik apie taisykles, kurių buvo laikomasi, bet ir apie taisykles, kurias buvo siekiama nustatyti bendraujant su kitais. Be kronikų, kuriose aprašomi karo veiksmai, itin svarbūs yra valdovų susirašinėjimai ir tarptautiniai susitarimai, pavyzdžiui, XIV a. pabaigos Vokiečių ordino ir Pamaro kunigaikščių sutartys, taip pat Ordino sutartys su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste ir Lenkija, ypač taikos ir paliaubų, ir XV a. susitarimai su samdiniais. Šiuose dokumentuose smulkmeniškai išdėstytos nuostatos, reglamentuojančios grobio, įskaitant belaisvius, paskirstymą. Ne mažiau svarbios ir konkrečios belaisvių klasifikacijos, kaip pabrėžia Otto Brunneris, kuriose akcentuojami išpirkos reikalavimų niuansai, taikytini įvairioms belaisvių kategorijoms, nesvarbu, ar tai būtų samdiniai, ar valstiečiai¹⁹. Tai aktualu ir šioje Baltijos jūros regiono pusėje. Reikšminga, kad ši dinamika apima ir Baltijos jūros regioną, kur dėl užsitęsusių konfliktų ir padidėjusio familiarumo buvo prisitaikyta prie priešingoje pusėje vyraujančių papročių ir normų. Kaip teigia kryžiaus karų istorikė Yvonne Friedman, esminis momentas, žymintis perėjimą nuo priešininko kovotojo prie belaisvio, abiem pusėms reikalavo nedviprasmiško aiškumo. Tokį aiškumą galima pasiekti tik sukūrus ir plėtojant savitą kultūrą, papročius ir karo taisykles²⁰.

Pažymėtina, kad Vokiečių ordino šaltiniuose nėra aiškaus termino „karo belaisvis“. Konflikto metu į nelaisvę patekę (ne)kilmingieji įvardijami kaip tie, kurie buvo sučiupti, įveikti ir paimti į nelaisvę (*gefangen, captivus*). Išlikusiuose dokumentuose, susijusiuose su Pamaro kunigaikščiais, išsamiai išdėstyta belaisvių hierarchija, pradedant karaliais ir baigiant valstiečiais, nepalieka daug vietos interpretacijoms. 1386 m. kunigaikščiai Vartislavas ir Boguslavas sudarė sąjungą su didžiuoju magistru Konradu Ciolneriu Rotenšteinu prieš Lenkiją, apibrėždami teritorijų užėmimo (įskaitant miestus, miestelius, kaimus ar tvirtoves), paėmimo į nelaisvę ir grobio pasidalijimo sąlygas. Po dviejų metų kunigaikščiai Svantiboras ir Boguslavas kartu su didžiuoju magistru

18 P. Contamine, *op. cit.*, p. 115.

19 O. Brunner, *op. cit.*, p. 84.

20 Y. Friedman, *Encounter between Enemies: Captivity and Ransom in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Leiden, 2002, p. 106.

sudarė panašią sutartį, kurioje numatytos sąlygos jei karalius ir jo broliai patektų į kunigaikščių nelaisvę. Šiose sutartyse patikslinta, kad grafai (*grafen*), laisvieji ponai (*fryin herin*), riteriai (*ritter*), ginklanešiai (*knechte*), miestiečiai (*burgir*) ar valstiečiai (*gebuwire*) liks jų, o karalius, hercogai ar karaliaus broliai bus atiduoti Vokiečių ordinui; už karaliaus perdavimą numatyta kompensuoti 500 sidabro markių, o už kiekvieno kunigaikščio – 100 markių sidabro²¹.

Sutartys tarp Vokiečių ordino, Pamario kunigaikščių ir, vėliau, samdinių rodo reikšmingą pokytį susitariant dėl belaisvių XIV–XV a. sandūroje. Iš pradžių susitarimai Ordinui rezervavo tik pačius vertingiausius belaisvius, tokius kaip karaliai ir kunigaikščiai, o likusius belaisvius paliko kitai susitariančiai puisei. Jau Teslavas iš Bonino 1390 m. sutartyje turėjo teisę tik į riterius, ginklanešius, miestiečius ir valstiečius²², nors netrukus Silezijos kunigaikštis Vaiselis Čamboras, atsižvelgdamas į artimus tų metų įvykius (1390 m. rudenį Ordino surengtą žygį į Vilnių ir spalio pabaigos pranešimus apie rengiamą Lenkijos karaliaus išpuolį prieš Ordiną²³), tardamasis su Ordinui turėjo teisę į viską, išskyrus karalių ir kunigaikščius²⁴. Po dešimtmečio, apie 1401 m., Maškė Borkas (Matzke Borke) ir Vilkė Manteufelis (Wilke Manteuffel) turės tokias pačias teises į belaisvius²⁵. Marianas Biskupas, nagrinėjęs XIV–XV a. sandūros susitarimus tarp Vokiečių ordino ir Pamario kunigaikščių, teigia, kad šie susitarimai buvo pavyzdys būsimiems susitarimams su samdiniais. Pamario kunigaikščiai

21 *Codex Diplomaticus Prussicus. Urkundensammlung zur älteren Geschichte Preußens* (toliau – CDP), hrsg. v. J. Voigt, Bd. 4, Königsberg, 1853, Nr. 38; Nr. 48.

22 Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (toliau – GStA PK), XX. Perg.-Urk, Schiebl. XII, Nr. 2: „[...] die mit mir ken Pruszen komen vyngen rittere, knechte, burger ader gebuwer, die sullen unser sin. Vyngen wir ader den konig, herczogen, graven, bannyrherren, die sullen des herren homeisters und des ordens sin und man sal uns geben vor den konig vunffhundert mark Prüsch und yo vor iclichen herczogen hundred mark Prüsch, vor eynen graven vunffczig mark Prüsch und vor eynen bannirherren ouch vunffczig mark Prüsch.“

23 CDP, Bd. 4, Nr. 85.

24 *Ibid.*, Nr. 82.

25 GStAPK, XX. Perg.-Urk, Schiebl. XII, Nr. 7. M. Biskup, Das Problem der Söldner in den Streitkräften des Deutschordensstaates Preußen vom Ende des 14. Jahrhunderts bis 1525, *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, hg. v. Z. H. Nowak, Toruń, 1991, p. 51. Panašios praktikos aptinkamos ir kituose kraštuose, pavyzdžiui, Anglijoje, M. Keen, Richard II's Ordinances of War of 1385, *Rulers and Ruled in Late Medieval England: Essays Presented to Gerald Harriss*, ed. By G. L. Harriss, R. E. Archer, S. Walker, London and Rio Grande, 1995, p. 35.

turėjo plačias teises į įvairius belaisvius ir grobį, o 1413 m. sutartyje buvo nustatyta tvarka, pagal kurią samdiniai galėjo pasilikti viską, išskyrus ponus, kunigaikščius, riterius, ginklanešius ir miestiečius²⁶. Tačiau vėlesni susitarimai su samdiniais palaipsniui įvedė apribojimus ir šie turėjo teisę tik į valstiečius. Itin svarbu, kad šios sutartys nusako, kas buvo ir galėjo būti potencialūs karo belaisviai. Pavyzdžiui, 1433 m. rugsėjo 13 d. Jasienicoje sudarytose paliaubose, kuriose aiškiai atskirti kilmingieji (*edeling*) ir miestiečiai, kurie turėjo būti paleisti lygtinai iki kitų Kalėdų, o valstiečiais ir kitais vargšais (*arme*) žmonėmis turėjo būti apsieista arba už juos sumokėta po du vengriškus auksinus²⁷.

Philippe'as Contamine'as atkreipia dėmesį į modelį, kai valdovai dažnai įtikindavo save savo reikalo teisingumu, rasdavo nuoskaudų diplomatinėse situacijose, reikalaudavo atlyginti žalą ir galėdavo griebtis karinių veiksmų, jei jų reikalavimai būdavo nepatenkinami, net jei šie konfliktai galiausiai būtų pasirodę bevaisiai²⁸. Tad 1383 m., kai Vokiečių ordino didysis magistras Konradas Ciolneris Rotenšteinas skelbė karą Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Jogailai, be kitų priežasčių, pabrėžė ir Ordino belaisvių paėmimą jėga ir ne teisėtai (*mit unrecht*), jų nepaleidimą ir pardavinėjimą į rusėniškus kraštus²⁹. Vėlesnė dokumento redakcija dar praplėtė Jogailos „neteisingumą“ – kad jis Ordinui atidavė tik „prastus“ belaisvius, vertus mažos išpirkos³⁰.

Kitas svarbus klausimas, ar moterys ir vaikai buvo legitimūs belaisviai. Philippe'as Contamine'as parodė, kad Honorė Buvė, nagrinėdamas klausimą, ar vaikas turėtų būti paimtas į nelaisvę ir vėliau išpirktas, pripažino, jog šiuo klausimu kilo daug diskusijų dėl prieštarų jo laikų karių papročių. Honorė Buvė išreiškia tvirtą poziciją, pritardamas senovės teisei ir tradicinei garbingų

26 GStA PK, XX. HA, Ordensfolianten (toliau – OF), Nr. 6, p. 13.

27 OF, Nr. 14, p. 741–721: „Item das dye gefangen edelinge und uf den steten von beyden teylen uf dye hant ap ymand vor sye wurde globen sullen gelosen werden bys uf dye neesten komende weynachten. [...] Sundir gebauwer und andir arme lwte, dye ouch syn gefangen, dye nicht haben das sye sich von eygenem mogen loßen sal man eyn geben vor den andern und welch teyl meyst hot und seyne undirsaffen wil widdir haben sal vor eyn iczlichen derselben armen geben czwene ungerische gulden dem teyle des gefangen syn seyn.“

28 P. Contamine, *op. cit.*, p. 285.

29 *Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten* (toliau – LUB), t. 1, 3: 1368–1393, hrsg. von F. G. von Bunge, Reval, 1857, Nr. 1189, p. 400.

30 LUB, t. 3, Nr. 1240, p. 493–494.

karių praktikai. Pasak jo, laikoma negarbinga imti į nelaisvę asmenis, kurie nėra aktyvūs karo dalyviai, įskaitant senyvus vyrus, moteris ir vaikus. Jis kritikuoja tokių nekovotojų išpirkimo praktiką, pabrėždamas, kad jie nevaidina jokio vaidmens kare. Jis smerkia šį paprotį kaip labai blogą, tvirtindamas, kad tie, kurie užsiima tokiais veiksmais, nusipelno būti vadinami plėšikautojais³¹. 1414 m. Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio kariuomenėse tarnavę Sillezijos kunigaikščiai išreiškė nuogastavimą dėl „nekovotojų“, ypač moterų ir paprastų žmonių, gerovės. Ordino didžiajam magistrui adresuotame prašyme jie prašė abiejų konfliktuojančių pusių užkirsti kelią tolesniam moterų ir merginų ėmimui į nelaisvę, taip pat ragino paleisti jau nelaisvėje esančius žmones. Tokių veiksmų jie imasi dėl Dievo, krikščionybės ir abiejų pusių vargšų žmonių gerovės. Tačiau didžiojo kunigaikščio Vytauto atsakas pabrėžė istorinį tokios praktikos tęstinumą karo veiksmuose³². O 1432 m. žiemą Vokiečių ordino maršalas Jostas Štrupergas, gavęs žinių apie Ordino įsiveržimą į Lenkijos karalystę ir nusiaubimą, kai buvo paimta galvijų ir žmonių į nelaisvę, patarė didžiajam magistrui Pauliui Rusdorfiui ateityje susilaikyti nuo tokio plėšikavimo³³. Nepaisant tokių nuogastavimų valstiečiai (įskaitant moteris ir vaikus) Ordino karo veiksmuose ir toliau buvo grobiami. Tai matyti iš XIV a. pabaigos sutarčių su Pamario kunigaikščiais, pavieniais riteriais, taip pat XV a. su samdinių vadais. O 1414 m. paliaubų sutartyje net išskiriami: paprasti žmonės (*captivis populiarius*), įskaitant valstiečius (*rusticis*), moteris (*mulieribus*), vaikus (*pueris*). Toliau kalbama apie kilminguosius (*captivis nobilibus*), riterius (*militibus*), samdinius (*clientibus*) ir kitus žymius asmenis (*aliis notabilibus personis*)³⁴. Iš esmės tuo laikotarpiu, kai nebuvo nuolatinės kariuomenės, valstiečiams ar nekovotojams apskritai buvo draudžiama įsitraukti į ginkluotą konfliktą, nebent tai būtų aiškiai įsakyta valdovo įsakymais, tačiau skirtumas tarp kovotojų ir nekovotojų ne visada buvo aiškus; be to, kare paimti į nelaisvę asmenys galiausiai priklausė

31 P. Contamine, *op. cit.*, p. 274.

32 LUB, t. 5, Nr. 1969: „[...] und die obengenanten herren uns sageten, das von alters zwischen den obengenanten herren und euch, sunderlich an dem Littawischen orte, sulche krige sind gefurt, das man die leute hat genomen [...]“.

33 GStA PK, XX. HA, Ordensbriefarchiv (toliau – OBA), 6272: „Als ir uns schreibet das die unsern in Polan czugegriffen haben und von dannen gebrocht etlich schok kue und ouch gefangene lewte, das ist uns nicht lieb und horens ouch nicht gerne [...]“.

34 M. Niwiński, Umowa dodatkowa do rozejmu polsko-krzyżackiego z roku 1414, in: *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 10, Nr. 4, 1935, p. 171.

nuo savo šeimininko (kalintojo) nuožiūros, taip pabrėžiant hierarchinius ir Viduramžių terminologijoje į šeimininko ir vergo santykius panašius santykius³⁵.

Dar vienas karo teisės aspektas – grobio dalybos, kurios buvo šiek tiek aptartos su pirmiau minėtomis sutartimis. 1398 m. Salyno sutartis tarp didžiojo kunigaikščio Vytauto ir Vokiečių ordino suteikia bendrą supratimą apie grobio dalybas ir teisę į belaisvius XIV a. pabaigoje. Šioje sutartyje pabrėžiama, kad karinių kampanijų metu paimtus belaisvius kiekviena pusė turi pasilikti sau³⁶. Panašios praktikos XIV a. aptinkamos ir Lenkijoje, kur belaisviai buvo dalijami valdovui ir jo pavaldiniams. Pusė belaisvių atitekdavo valdovui, kita pusė – pavaldiniams, o žemesnio rango belaisviai likdavo pas karius. Tačiau XV a. pirmoje pusėje karalius išlaikė absoliučią teisę į belaisvius, išskyrus tai, kad miestiečiai ir valstiečiai buvo paliekami sugavusiųjų malonei ir jie galėjo reikalauti išpirkos tiesiogiai iš šių belaisvių. Kitų belaisvių atveju valdovas už kiekvieną belaisvį įsipareigodavo sumokėti po vieną kapą monetų³⁷. Tokios praktikos nebuvo tik teorinės. Pavyzdžiui, po Vokiečių ordino pralaimėjimo 1431 m. rudenį Naklio mūšyje prieš lenkus svarbūs belaisviai, tarp jų ir Livonijos krašto maršalas, buvo perduoti Lenkijos karaliui ir įkalinti Krokuvoje³⁸. Panašiai ir po Pabaisko mūšio (1435) vieni belaisviai buvo nugabenti į Trakus, kiti – į Lenkiją³⁹. Vokiečių ordinas ir kiti subjektai šiuo laikotarpiu taip pat laikėsi sutartų taisyklių. 1410 m. gruodį, po to, kai Ordino samdiniai susidūrė su Redeno pilies gynėjais ir juos įveikė, penki belaisviai buvo perduoti Grudziondzo komturui⁴⁰. 1414 m. vyksiant dar vienam karui tarp Vokiečių ordino ir Lenkijos bei Lietuvos, prie pat Prūsijos Olandijos (dab. Paslenkas) į samdinių rankas pateko Lietuvos didikai Jonas Butrimas⁴¹ ir Mikita su savo palydovais. Didysis magistras Mykolas Kuchmeisteris rugsėjo 5 d. laiške Gdanskio miesto tarėjams pranešė apie jų paėmi-

35 R. Ambühl, Joan of Arc as prisonnière de guerre, in: *English Historical Review*, t. 132, p. 1052, 1058–1059.

36 *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert*, Bd. 1, hrsg. v. E. Weise, Königsberg, 1939, p. 9–12.

37 A. Niewiński, *Jenietwo wojenne w późnym średniowieczu*, Oświęcim, 2020, p. 63–65.

38 Lietuvos didžiojo kunigaikščio Švitrigailos laiškas Ordino didžiajam magistrui, 1432 VII 20, Gardinas, GStA PK, XX. HA, OBA 6165.

39 Belaisvių sąrašas, 1435 m. rudenio, be vietos, GStA PK, XX. HA, OBA 7112.

40 GStA PK, XX. HA, OBA 1417.

41 Apie Butrimą žr. R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*, Vilnius, 2003, p. 220.

mą į nelaisvę. Laiške minima, kad Ordino žmonės paėmė į nelaisvę kunigaikščio Vytauto maršalką, vieną svarbų lenką ir keletą kitų asmenų⁴². Ordino kronikininkas Jonas Posilgė taip pat pažymėjo, kad miesto ir pilies įgulas sudarė samdiniai („svečiai“), kurie buvo atsakingi už Vytauto *undermarschalk* ir kelių kitų žymių asmenų paėmimą į nelaisvę⁴³. O štai Janas Dlugošas negailėjo kritikos lietuviams – „Butrimas iš Žirmūnų, Aleksandro Vytauto dvaro maršalka, taip pat Mikita ir keletas lietuvių riterių“, grobio trokšdami, buvo sugauti samdinių⁴⁴. Abu minėti belaisviai buvo perduoti didžiajam magistrui, kuris juos naudojo derėdamasis dėl Ordino belaisvių su Lietuvos valdovu Vytautu.

Iš tiesų XV a. galima aptikti tiesioginių užuominų į karo teisę arba kaip ją suprato Vokiečių ordinas. Didžiojo magistro laiškų registrų knygoje yra vienintelis, autoriaus žiniomis, įrašas, datuojamas maždaug 1441 m. ir, tikėtina, panašiu metu išbrauktas, – reta ir dėmesio verta frazė: „belaisvius kiekviena pusė pasilaiko pagal *karo teisę ir papročius*“⁴⁵. Kad tai nebuvo paprastas atsitiktinumas ir XV a. jau yra bandoma apibrėžti karo teisę, rodo dar vienas karo teisės išmanymo įrodymas – didžiojo magistro Henriko Plaueno instrukcija pasiuntiniui, 1413 m. pasiūstam pas Romos karaliaus vicearbitrą Benediktą Makrą. Šiame pranešime pateikiamas argumentas dėl Veliuonos pilies priklausomybės, kad ji buvo iškovota iš pagonių ir krikščionybės priešų, remiantis *ius belli* principu⁴⁶.

42 Vokiečių ordino didžiojo magistro laiškas Gdanskio miesto tarėjams, *Archiwum Państwowe w Gdańsku*, 300 D 37, Nr. 50: „Ouch so wiß das der konig als gestirn Holandt berant hot und unsir lüte haben in gestirn und hewten voste vil abegebrochen und in ljc pferde genomen und haben herczog Wytoldes marschalk gefangen und eynen reddelichn polan und sust vil andir gefangen und dirslagen das uns do noch wol geet mit der hulffe got [...]“. Dėkoju dr. Sergejui Polechovui už laiško fotokopiją.

43 Johann von Posilge, Chronik des Landes Preussen, *Scriptores rerum prussicarum* (toliau – SRP), hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 3, Leipzig, 1866, p. 345.

44 *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 11, 1413–1430, red. K. Baczkowski, oprac. D. Turkowska, S. A. Sroka, Varsaviae, 2000 (toliau – *Joannis Dlugossii Annales*), p. 37.

45 1441 m. prieš rugsėjo 14 d., GStA PK, XX. HA, OF, Nr. 15, p. 29: „[...] was aber gefangen weren ader an bewte gehoret, das sal zu beider seit bestehen nach kriegsrecht und gewonheith“ [kursyvas mano – A. P.]. *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert* (toliau – *Die Staatsverträge*) hrsg. v. E. Weise, Bd. 2, Hannover, 1955, p. 18–19.

46 GStA PK, XX. HA, OF, Nr. 6, p. 57: „So spricht do wedir der homeister das das huws Welune nicht im lande czu Samayten, sundir der orden hat dieselben huwserer angewonnen den unglawbigen und den finden des Cruci Xp. Und hat die gehabt jure belli, die her ouch inbesitzunge hat gehabt manch jor und so lange bis do her das is nw in disen fredlichen tagen ist gebowit.“

Be to, per bažnytinį Konstanco susirinkimą didysis kunigaikštis Vytautas sulaukė kaltinimų, kad po Žalgirio mūšio įsakė nukirsdinti galvas trimis Ordino broliams. Šis veiksmas, pasak Ordino, prieštaravo tuometiniams krikščionių karo papročiams⁴⁷.

Kariaudamas prieš pagoniškąją, o vėliau krikščioniškąją Lietuvą ir Lenkijos karalystę, Vokiečių ordinas, viena vertus, laikėsi teisingo karo principų – Vakarų Europos karinėje tradicijoje nusistovėjusios sąvokos. Kita vertus, tikslios sąvokos „karo belaisvis“ apibrėžties nustatymas išlieka šiek tiek sunkiai įmanomas. Vis dėlto atrodo, kad ši sąvoka apima platų spektrą asmenų, patekusių į nelaisvę konflikto, plėšikavimo ir panašiomis aplinkybėmis, ypač moteris, vaikus ir pagyvenusius žmones. Toks jų įtraukimas prieštaravo „riteriško“ karo idealams, kai nekovotojų paėmimas į nelaisvę buvo laikomas nepriimtiniu. Lietuvos valdovas Vytautas šį nukrypimą aiškina užsitęsusių Lietuvos ir kryžiuočių konfliktu.

Belaisvių paleidimas pagal sutartis. Ką apie karo teisę gali pasakyti paliaubų ir taikos sutartys, ypač belaisvių klausimu? Otto Brunneris pabrėžia, kad taikos sutartyse buvo numatytos konkrečios išankstinės sąlygos, reikalaujančios besąlygiško belaisvių paleidimo be jokios išpirkos. Be to, jei belaisviai buvo paleisti lygtinai, jie turėjo būti atleisti nuo visų įsipareigojimų⁴⁸. Tiek preliminarioje Salyno taikos sutartyje⁴⁹, tiek Torunės⁵⁰, Melno⁵¹ ir

47 *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430* (toliau – CEV), ed. A. Prochaska, Cracoviae, 1882, p. 1033: „Et etiam quod Wytowdus post proximum bellum captivatis tribus fratribus ordinis inter alios satis strenuous et nobiles eos post captivitatem huiusmodi decapitare fecit, quod tamen hucusque fuit inter christianos contra regulam militarem.“

48 O. Brunner, *op. cit.*, p. 90.

49 Die Staatsverträge, t. 1, p. 7–8; CEV, Nr. 179: „So sal ouch der herrehomeister frii und ledig wider geben dem herren herczogen Witawten, sinen bruder herczog Sigismundt. Ouch so sullen von beiden seiten die gefangen alle ledig sien die wir als gefangen uff unsern husern und hofen habin.“ Ordino pusės tekstas: LUB, t. 4, Nr. 1470.

50 *Ibid.*, p. 86: „Item quod omnes captivi, qui in hac guerra sunt captivi, a captivitatibus ipsorum de ambabus partibus fiant quit, liberi et soluti sine fraude et quod omnes depactiones et exactiones eorundem captivorum, que nondum sunt exacte, deleantur et in nichilum redigantur. [...] Et si aliqui pro ipsorum depactione cautiones fideiusorias fecerunt aut etiam litterales, omnes omnino annullentur et fideiussores sint liberi dolo et fraude quibuslibet proculmotis.“

51 *Ibid.*, p. 154.

Brastos⁵² taikose randame nuostatą – „visi belaisviai iš abiejų pusių turi būti paleisti“. Išskirti galima Salyno taiką, kurioje ganėtinai aišku, kad belaisvių paleidimas (*iš pilių ir dvarų*) buvo sąlyga sudarant galutinę sutartį. Joje apie paleidžiamus belaisvius nekalbama, bet Vokiečių ordino kronikininkas Jonas Posilgė pateikia vieną detalę, kad sudarant „amžinąją taiką“ Žygimantas Kęstutaitis ir kiti įkaitai buvo paleisti, o pats Žygimantas buvo įrašytas tarp liudininkų⁵³.

Kartu su nuostata „paleisti visus belaisvius“ į XV a. taikos sutartis įtraukta dėmesio verta nuostata dėl lygtinai paleistų belaisvių, atleidžianti juos nuo anksčiau duotų pasižadėjimų ir priesaikų. Pavyzdžiui, riteriai Albrechtas Loimas, Mikalojus Varnsdorfas ir Heinas Niembžicas, kurie 1410 m. gruodžio mėnesį Krokuvoje Lenkijos karaliui Jogailai buvo pažadėję išpirką, po vasario 1 d. Torunės taikos iš esmės galėjo jos nemokėti. Markianas Pelechas įžvalgiai atkreipė dėmesį į tai, kad riterių vardu išduoti dokumentai liko pas Jogailą, o tai leidžia manyti, jog galėjo būti pagrįsti Ordino teiginiai ir skundai⁵⁴, kad belaisviai ne tik nebuvo paleidžiami, bet ir iš jų vis dar buvo reikalaujama išpirkų, taip pažeidžiant Torunės taikos sąlygas⁵⁵. Situaciją dar labiau apsunkino tai, kad į konfliktą aktyviai įsitraukė samdiniai, todėl 1409–1411 m. karo belaisvių klausimas dėl skirtingų konflikte dalyvaujančių šalių interesų buvo perkeltas į tarptautinių lygmenį⁵⁶. Nors 1412 m. rugpjūčio 24 d. Zigmanto Liuksemburgiečio Budoje priimtu arbitražo sprendimu tariamai buvo siekiama užbaigti šį užsitęsusių ginčą, jo veiksmingumui trukdė tai, kad nebuvo aiškaus numatytų sutarčių įgyven-

52 *Ibid.*, p. 205: „Item omnes captivi in hac guerra et treugarum prorogacionibus detenti ab utraque parte sint liberi et soluti ipso facto sine dolo et fraude, exceptis captivis, qui pendente treuga ultima duodecim annorum inter regnum Polonie, magnum ducatum Lithwanie et magistrum ac ordinem Prussie firmata in Lithwania sunt detenti.“

53 SRP, t. 3, p. 219–220.

54 1411.IX.28, pasiuntinybės pas Čekijos karalių instrukcija, kurioje minima apie atnaujintas belaisvių priesaikas, GStA PK, XX. HA, OBA 1567; 1412.XI.1 į Angliją turėjo būti išsiųsta panaši informacija, GStA PK, XX. HA, OBA 1737: „[...] noch dem frede, die gefangen, die doch alsam solden los syn gewest, sie behilden und beschatzten, die sie etliche lemeten, totten und yn dessen hutiges tag eyn teil noch gefangen halden.“

55 CEV, p. 240: „[...] us deme artikel, der von der gefangen frihunge in dem fredebrife ist begriffen.“

56 M. Pelech, W sprawie okupu za jeńców krzyżackich z wielkiej wojny (1409–1411), in: *Zapiski Historyczne*, t. 52, Warszawa–Poznań–Toruń, 1987, d. 1, p. 146–150, d. 2, p. 95–112; S. Jóźwiak, K. Kwiatkowski, A. Szweđa, S. Szybkowski, *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork, 2010, p. 732–747.

dinimo mechanizmo. Zigmanto Liuksemburgiečio skelbtame dokumente buvo nurodyta per šešis mėnesius paleisti visus belaisvius⁵⁷. O tolesnius kilusius ginčus turėjo spręsti Romos karaliaus Zigmanto Liuksemburgiečio arbitražas ir jo sprendimai (1412–1420)⁵⁸. Vis dėlto galutinis belaisvių likimas dažnai priklausė nuo tolesnės įvykių raidos ir abiejų pusių noro gerinti santykius arba abipusės „geros valios“. Tokios dviprasmybės leido Jogailai teigti, kad Torunės sutartyje trūko konkretumo dėl belaisvių paleidimo terminų⁵⁹.

Kitas svarbus aspektas – vėlesnių sutarčių nuostatose pradėta atskirti įvairius karus ir taip pat pradėta vis labiau konkretinti sąlygas dėl belaisvių paleidimo. Nors 1380 m. Dovydiškių sutartyje ir 1398 m. preliminarioje Salyno sutartyje nurodoma paleisti ir išlaisvinti „visus belaisvius“ (*omnes captivi*), vėlesniuose dokumentuose pateikiama tikslesnė formuluotė, nurodanti asmenis kaip „paimtus į nelaisvę šiame kare“ (*in hac guerra; in presenti gwerra*). Šis sąmoningas kalbinis skirtumas padeda atskirti konkrečiame konflikte paimtus belaisvius nuo „senų“, užsilikusių nelaisvėje dėl įvairių priežasčių⁶⁰. Tiek taikos, tiek paliaubų susitarimuose pabrėžiama būtinybė paleisti „paskutiniojo karo“ belaisvius. Šį konkretumą geriausiai iliustruoja Brastos taika, kurioje numatyta, kuriuos karo belaisvius paleisti, o kuriuos – ne. Joje išskiriami belaisviai, paimti po 1433 m. Jasenicoje sudarytų paliaubų, kurias pažeidė Livonijos ordinas⁶¹. Per kelis dešimtmečius susitarimai, reglamentuojantys belaisvių paleidimą, buvo formuluojami vis tiksliau, atsižvelgiant į esančias aplinkybes, apie kurias bus kalbama toliau.

57 *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 2, Posnaniae, 1892, Nr. 18: („[...] absque dolo debeant libere hincinde dimittere et relaxare omnes captivos incontinenti, quamprimum poterint, vel saltem infra sex menses [...] debent omnes captivos de Thammow et Nerweketen liberos et solutos dimittere de omnibus manenciis, obligationibus et homagiis [...] quod omnes exactiones, a captivis recepte hincinde post federa pacis facte in Thorun, libere restituantur [...]“).

58 P. Bar, A Tortuous Path to Reconciliation and Justice: Sigismund of Luxemburg as Arbitrator in the Dispute between the Teutonic Knights and Poland (1412–1420), in: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, t. 66/1, 2017, p. 3–40.

59 M. Pelech, *op. cit.*, p. 134–135.

60 Pasak Krokuvos kanauninko Jano Dlugošo, Torunės taikos nuostata turėjo omenyje patekusiuosius į nelaisvę įvairių konfliktų metu, *Joannis Dlugossii Annales*, p. 177: „item ut omnes magistri et Ordinis in quibuscunque conflictibus captos homines solvat in integrum et relaxet.“

61 Die Staatsverträge, t. 1, p. 195–212; J. Matusas, *Švitrigaila Lietuvos didysis kunigaikštis*, Vilnius, 1991, p. 144; R. Varakauskas, *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a.*, Vilnius, 1982, p. 92.

Norint suprasti, kodėl vėluojama paleisti belaisvius, svarbu pažvelgti ne tik į to meto politinę situaciją, bet ir į tekstinių sutarčių detales. Be Torunės taikos sąlygų, Ordinas įsipareigojo Lenkijos karaliui Jogailai sumokėti 100 tūkst. kapų čekiškų grašių už belaisvių išlaisvinimą ir pilių sugrąžinimą⁶². Šis atskiras dokumentas iš esmės papildė, o gal net pakeičia taikos nuostatą dėl belaisvių. Pažymėtina, kad 1411 m. rugsėjį, kai Ordinas atidavė antrąją dalį sumos pagal susitarimą, belaisviai liko nepaleisti, todėl, kaip pažymėjo K. Kwiatkowski ir A. Szweda, šio klausimo sprendimas, kaip ir kitų taikos nuostatų vykdymas, buvo nutraukti⁶³. Be to, kad Torunės taika iš esmės netenkino tiek Lenkijos ir LDK, tiek Ordino (svarbiausias ginčas buvo susijęs su Žemaitijos priklausomybe), Aleksandras Anikowski pateikia pagrindinius argumentus, kuriuos Ordinas naudojo teisiniuose procesuose ir taikos derybose, apimančius finansinius, teisinius, istorinius ir ideologinius aspektus⁶⁴. Belaisvių laikymas nelaisvėje, pažeidžiant Torunės taiką, buvo idealus pretekstas. Tad taikos nuostatos iš naujo buvo svarstomos Veliuonoje 1416 m. spalį⁶⁵, o po atsinaujinusio karo ir prie derybų stalo, kurio kulminacija – 1422 m. rugsėjo 27 d. sudaryta Melno taika. Preliminarioje sutartyje karo belaisvių klausimas buvo panašus į Torunės taikos, pabrėžiant, „kad visi belaisviai, šiame kare paimti į nelaisvę“, turi būti paleisti. Galutinėje sutartyje šis įsipareigojimas buvo išplėstas ne tik fraze „šiame kare“, bet ir apėmė buvusių „paliaubų“ laikotarpį, turint omenyje Strasbūro paliaubas, periodiškai atnaujinamas nuo 1414 m. iki 1422 m. Išspręstas Žemaitijos klausimas lėmė, kad po Melno taikos belaisvių išvadavimas buvo spartesnis, bet vis tiek užtruko kelerius metus⁶⁶.

62 M. Pelech, Der Verpflichtungsbrief des Hochmeisters Heinrichs von Plauen bezüglich der Bezahlung von 100000 Schock Böhmischen Groschen an den König von Polen vom 31.01.1411, in: *Preußenland*, t. 17/3, 1979, Anhang Nr. 1, p. 59–62.

63 S. Józwiak, K. Kwiatkowski, A. Szweda, S. Szybkowski, *op. cit.*, p. 740.

64 A. Anikowski, The Teutonic Order arguments during trials and peace negotiations in the 14th and the beginning of the 15th century, in: *Arguments and Counter-Arguments. The Political Thought of the 14th–15th Centuries During the Polish-Teutonic Order Trials and Disputes*, ed. Wiesław Sieradzan, Toruń, 2012, p. 24–33.

65 CEV, Nr. 703.

66 Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laiškas didžiajam magistrui, 1424.XII.2, Gardinas, GStA PK, XX. HA, OBA 4359: „Ouch so hatten wir euch dorfure wol czebenczick gefangen gesandt, do von ir uns keyns geschreiben habit, wie wol wir mit grossen pflaise dornoch vurschen und fragen, wo wir indirteyn pfinden mochten, den wolden wir euch gerne senden.“

Dar vienas esminis dalykas išryškėja iš Ordino brolio Henriko Kloco 1420 m. ataskaitos ir Vytauto pareiškimų, atskleidžiančių dviejų teisinių „sistemų“ susidūrimą. Pagal Torunės taiką ir Romos karaliaus nuosprendį Budoje visi belaisviai turėjo būti paleisti. Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas, priešingai, tvirtino, kad senoji lietuvių ir prūsų teisė leido apgyvendintų belaisvių negrąžinti⁶⁷. Galiausiai, sudarius ir vėliau ratifikavus Brastos taiką, belaisviai vėlgi nebuvo paleidžiami, didžiajam kunigaikščiui Žygimantui Kęstutaičiui siekiant turėti garantą, kad jos laikysis Livonijos ordinas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Ponų Taryba, užmiršusi užsitęsusių belaisvių nepaleidimo istoriją, 1454 m. geranoriškai kreipėsi į Ordino didįjį magistrą. Jie „priminė“ jam Brastos taiką ir pabrėžė, kad lietuviai anksčiau laikėsi susitarimo paleisti visus belaisvius. Vis dėlto šaltiniai rodo, kad iki pat Trylikamečio karo „livo- niečių“ dar buvo Lietuvoje⁶⁸.

Vakarų Europoje paplitusios karo teisės supratimas neabejotinai turėjo įtakos Vokiečių ordino karuose su Lietuva (pagoniška ir krikščioniška). Tačiau tos idėjos sunkiai prasiskverbė į praktiką (jos dažniausiai likdavo skunduose ir sutarčių formuluotėse). Sutarčių dėl karo belaisvių formuluočių raida atspindi laikui bėgant vis didėjantį specifiškumą, šie susitarimai buvo formuluojami vis tiksliau, bandant išvengti interpretacijų. Pavėluotam belaisvių paleidimui dažnai turėjo įtakos platesnis politinis kontekstas. Ilgametis Lietuvos ir Ordino konfliktas prisidėjo prie tam tikrų praktikų įsitvirtinimo. Nors kai kurie aspektai pasižymėjo tęstinumu, buvo matyti prisitaikymas prie besikeičiančių aplinkybių, besikeičiančios sutarčių formuluotės ir bandymai suderinti prieštaringas teises sistemas. Nors terminas „karo belaisvis“ nebuvo vartojamas, o vietoj jo buvo vartojama platesnė formuluotė – „visi be-

67 CEV, Nr. 465: „[...] das ein alt recht ist gewesen, beide zu Littauwen und ouch zu Pruszen, wenn gefangen woren die sich gesatcztt hatten, das man die nicht pfflag zu fordern.“

Be to, panaši tendencija atspindės ir Pirmojo Lietuvos Statuto straipsnyje dėl nelaisvojo statuso, kuris apibrėžiamas taip: „kurie yra iš priešo žemės į nelaisvę paimti“ pasilieka tokiais“, žr. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, sud. I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius, 2001, p. 240 (XI.12).

68 GStA PK, XX. HA, OBA 13725 („[...] recordantes qualiter et quo affectu aut benivolentia et amore nos vestros de lingua vestra homines in prelio, quod fuit in campo Wilkomiria, inultos captos habuimus et pretextu amicitie et perpetue pacis omnes liberos dimisimus“). Pub.: S. C. Rowell, *Trumpos akimirkos iš Kazimiero Jogailaičio dvaro, Lietuvos istorijos metraštis*, 2004/1, Vilnius, 2005, priedas Nr. 2.

laisviai“, iš vėlesnių dokumentų matyti, kad atsirado tikslesnė frazeologija – „patekę į nelaisvę šiame kare“, o tai rodo, kad buvo pereita prie konkretnio nelaisvėje atsidūrusių asmenų apibrėžimo.

“Under the Law and Customs of War”: Treaties and Prisoners of War

ANTANAS PETRILIONIS

Keywords: law of war, prisoners of war, Teutonic Knights, Grand Duchy of Lithuania, Middle Ages.

Summary. The law of war in the Middle Ages extended beyond the considerations of when to initiate a war (the concept of *ius belli*), the treatment of prisoners, and the permissibility of plunder and destruction. These dimensions were shaped by the contributions of medieval jurists and, significantly, by the influence of Christianity. Despite the concerted efforts to regulate warfare, certain practices persisted, such as the capture of peasants, women, and children – the non-combatants. The expansion of Christianity to the East, particularly to the Baltic Sea region, saw these principles advancing hand in hand, especially through the Teutonic Order and Western nobility. This article endeavors to analyze, primarily drawing from normative sources, the criteria for becoming a prisoner of war during the conflicts involving the Teutonic Order, the Grand Duchy of Lithuania, and the Kingdom of Poland in the fourteenth and fifteenth centuries. It explores the process of prisoner distribution and examines the prevailing customs and rules outlined in treaties. Notably, the peace treaties of Salynas (1398), Thorn (1411), Melno (1422), and Brest (1435) highlight evolving formulations in the quest to define who qualified as a “prisoner of war,” the conditions for regaining freedom, and the challenges surrounding the effectiveness of international treaties on the matter of captives.

DOI: <https://doi.org/10.15388/MPI5.2024.4>

Prawo jako dar i dar wzajemny monarchy w Wielkim Księstwie Litewskim (na przykładzie przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r.)

VOLODYMYR POLISHCHUK

*Instytut Ukraińskiej Archeografii i Badań Źródłoznawczych im. M.S. Hruszewskiego
Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie
e-mail: rizoma@ukr.net*

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, przywilej ogólnoziemski z 1447 r., dar i dar wzajemny („donatio” i „recompensatio”), konsensus prawny, prawa szlacheckie.

Temat daru w europejskiej historiografii średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych zyskał z czasem szczególną popularność, co otworzyło nowe horyzonty wiedzy historycznej o przeszłości. Intelktualne początki tego tematu sięgają odkryć antropologii kulturowej, można je prześledzić na podstawie prac francuskiego antropologa i etnologa Marcela Maussa (1923)¹, a później Claude’a Lévi-Straussa², ale także historyków³. Tematowi temu poświęcone

1 M. Mauss, *Essai sur de Don. Forme archaïque de l’échange*, in: *L’Année sociologique*, 1925, p. 30; M. Mauss, *Essai sur de Don. Forme et raison de l’échange dans les sociétés archaïques*, in: *Sociologie et anthropologie*, Paris, 1959, s. 145–279.

2 Cl. Lévi-Strauss, *The Elementary Structures of Kinship*, Boston, 1969.

3 C. A. Gregory, *Gifts and Commodities*, London, 1982; Ch. Klapish-Zuber, *The Griselda Complex: Dowry and Marriage Gifts in the Quattrocento*, in: *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, transl. by L. Cochrane, Chicago, 1985; Ch. Macherel, *Don et réciprocité en Europe*, in: *Archives européennes de sociologie*, 1983, Vol. 24, p. 151–166; W. I. Miller, *Gift, Sale, Payment, Raid: Case Studies in the Negotiation and Classification of Exchange in Medieval Iceland*, in: *Speculum*, 1986, Jan. Vol. 61. No. 1, p. 18–50; R. Titmuss, *The Gift Relationship: From Human Blood to Social Policy*, New York, 1972; I. Thoen, *Strategic Affection? Gift Exchange in Seventeenth-Century Holland*, Amsterdam, 2007; Ilana Krausman Ben-Amos, *The culture of giving: informal support and gift-exchange in early modern England* (Series “Cambridge Social and Cultural Histories”), Cambridge, 2008.

są prace tak uznanych badaczy jak Aron Gurevich⁴, Juliusz Bardach⁵, Antoni Mączak⁶ czy Natalie Zemon Davis⁷. Amerykańska badaczka przeanalizowała korelację między darowizną a sprzedażą, próbując pokazać, w jaki sposób rynek wyparł praktykę darowizny w szesnastowiecznej Francji, jak została ona przekształcona w relacje towarowo-pieniężne. Badania historiografii dotyczące praktyk dawania darów zwróciły uwagę na pewne kwestie historyczne i antropologiczne na pograniczu historii gospodarczej, kultury zwyczajowej i stereotypów zachowań zarówno tradycyjnego społeczeństwa, jak i elit epoki wczesnonowożytnej.

W tym artykule zakładamy, że obdarowywanie (dar i dar wzajemny) jest nie tylko instytucją społeczną, ale także wielowymiarowym zjawiskiem, które możemy poznać w przeszłości, ponieważ istnieje w teraźniejszości. Darowanie, jako zjawisko, łączyło w sobie „wertikalną” ideę „Daru Boga”, dzięki któremu cały świat został stworzony, oraz „horyzontalną” ideę funkcjonującą w społeczeństwie, kultywującym takie cnoty, jak hojność, zaufanie i wdzięczność. Doprowadziło to do przekonania, że to, co zostało stworzone jako dar, musi być przekazywane jako dar innym. Jako innych rozumiano zarówno przyszłe pokolenia potomków, jak i przodków (poprzez modlitewne upamiętnienia i fundacje kościelne), którzy już odeszli, co łączyło świat żywych, nienarodzonych i zmarłych. Horyzontalne relacje społeczne nie mogły zatem istnieć bez dawania, w którym „wertikalny” Boży dar był niewidzialnie obecny. Domyślnie darowanie było rozumiane jako rozdawanie (dar wzajemny, przeł. „віддарування”), za którym kryje się pewien zestaw wyobrażeń na temat Innego. Dawanie darów i

- 4 A. Gurevich, Wealth and Gift-Bestowal among the Ancient Scandinavians in: *Scandinavica*, 1968, Nov. Vol. 7, No. 2, p. 126–138.
- 5 J. Bardach, Darowizna wzajemna na Litwie w XV i XVI w., in: Idem, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa, 1970, s. 174–187.
- 6 A. Mączak, Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w., Warszawa, 1994.
- 7 N. Z. Davis, Beyond the Market: Books as Gifts in Sixteenth-century France, in: *Transactions of the Royal Historical Society*. 5th ser. 33, 1983, p. 69–88; N. Z. Davis, A Renaissance Text to the Historian's Eye, in: *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 1985, Vol. 15, No. 1, p. 47–56; Н. З. Дэвис, Дары, рынок и исторические перемены: Франция, век XVI, in: *Одиссей: Человек в истории*, Отв. ред. А. Я. Гуревич, Москва, 1994, с. 193–203; N. Z. Davis, *The Gift in Sixteenth-Century France*, The University of Wisconsin Press, 2000.

darów wzajemnych stanowiło pewną jedność tego zjawiska. W tym przypadku mówimy raczej o ideach zbiorowych, w których subiektywna refleksja jednostki nie była jeszcze jasno wyrażona. Dlatego na przykładzie źródeł historycznych późnego średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych trudno powiedzieć, w jaki sposób indywidualne poczucie obowiązku i cnoty moralne łączyły się z darem obdarowywania. Obdarowywanie odzwierciedlało świat rzeczy codziennych, w którym występowało jako konieczność, zapewniając nie tylko ich obieg, ale także istotną interakcję ze światem poprzez dar. W tej interakcji ze światem poprzez dawanie, władca państwa zajmował szczególne miejsce. Dla niego dawanie było integralną częścią jego relacji z poddanymi, co wyrażało się poprzez terminy „ласка господарская”, „милость” (gratia) itp., co wyrażało „маестат” (majestas, maiestas) władcy. Relacje między władcą a jego poddanymi zostały przeniesione na relacje „pan-sługa”. Ukraińska badaczka Natalia Starczenko, opierając się na ideach Marcela Maussa i Pierre’a Bourdieu, szczegółowo opisała tradycje darowania na przykładzie szlacheckiego społeczeństwa Wołynia w ostatniej tercji XVI i na początku XVII wieku⁸. Kultura obdarowywania była nierozzerwalnie związana ze służbą panu: „Relacje na różnych poziomach były budowane i utrzymywane poprzez prezenty, łącząc jednostki silnymi więzami wzajemnych zobowiązań do dawania i otrzymywania...”⁹. Badaczka zauważyła, że „relacja pana i sługi opierała się na wieloetapowej wymianie darów”; relacje te miały charakter umowny, „ściśle łącząc nierównych kontrahentów”¹⁰. To funkcjonowanie człowieka w świecie można przenieść na stosunki prawne w historii prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego w późnym średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych.

Wybitny polski historyk prawa Juliusz Bardach w swoim artykule „Darowizna wzajemna na Litwie w XV i XVI w.”, również pod wpływem Marcela Maussa, zauważył, że „zbadanie darowizny wzajemnej na Litwie XV–XVI stulecia stanowi punkt wyjścia dla poznania wielu innych, pochodnych niejako,

8 Н. Старченко, *Чесць, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття)*, Київ, 2014, с. 73–78; N. Starczenko, Dochody czy służba? Zabezpieczenie urzędników sądowych: II Statut Litewski a rzeczywistość Wołynia w końcu XVI i na początku XVII wieku, in: *Rocznik Lituanistyczny*, t. 8, 2022, s. 113–141.

9 Ibid., с. 74.

10 Ibid., с. 110.

instytucji w dawnym prawie litewskim”¹¹. Jego zdaniem „darowizna wzajemna w Wielkim Księstwie Litewskim należy wyłącznie do sfery prawa zwyczajowego”, chociaż jego badanie wykracza daleko poza historię prawa czy etnologię¹².

Praktyki obdarowywania obejmowały wszystkie aspekty stosunków społecznych. Ogólnie rzecz biorąc, wszelkie relacje pokrewieństwa, sąsiedztwa i przyjaźni oparte na zaufaniu, szacunku, wzajemnych korzyściach i pomocy nie mogły obejść się bez wzajemnego dawania. Obdarowywanie rodziło określone obowiązki i oczekiwania co do zachowań społecznych, które determinowały stosunki społeczne w wymiarze horyzontalnym. Na płaszczyźnie prawnej aktów pisanych mówimy o aktach opieki, adopcji, darowizny i dziedziczenia. Wiano mężczyzny (*dotalicium*) i posag kobiety w małżeństwie również opierały się na kulturze wzajemnego obdarowywania. Relacje te można zaobserwować nie tylko horyzontalnie (wśród krewnych, sąsiadów i współpracowników), ale także wertykalnie, między władcami i poddanymi, suzerenami i wasalami, panami i sługami, o czym świadczy wiele testamentów, w których książę, pan lub szlachcic zapisuje coś swoim sługom, a nawet sługom dworskim („челяди”). Pisał o tym Juliusz Bardach: „W społeczeństwach przedfeudalnych i wczesnofeudalnych darowizna stanowiła formę uzyskania społecznego prestiżu, a alienacja przedmiotów, którymi jednostka rozporządzała, pozwalała jej często uzyskać większy wpływ i znaczenie niż ich zachowanie lub akumulacja. Wymiana przedmiotów stanowiła w tych społeczeństwach – zdaniem etnologów – formę społecznego obcowania – nawiązania i umacniania przyjaźni, wyrażania szacunku itp. Jedną z form wymiany darów były w szczególności uczty i towarzyszące im podarki, którymi władcy odwzajemniali się za daniny i inne świadczenia składane im przez podległych ich władzy. Badania nad kręgiem społecznym osób korzystających z tych świadczeń wprowadza nas bezpośrednio w sferę stosunków panowania: władca – drużyna i możni, typowych dla państw europejskich wczesnego średniowiecza”¹³.

Moim zdaniem echo tej zwyczajowej tradycji obdarowywania, zbiorowej świadomości obiegu i wymiany rzeczy, zdobywania prestiżu i kapitału symbolicznego, widać na przykładzie ogólnoziemskiego przywileju króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego Kazimierza Jagiellończyka z 2 maja 1447 r.,

11 J. Bardach, *Darowizna wzajemna na Litwie...*, s. 185.

12 *Ibid.*, s. 175, 181.

13 *Ibid.*, s. 175.

który można uznać za przejaw tradycji obdarowywania w pionie – między władcą a poddanymi, suzerenem a wasalami. Trudność polega na tym, jak odczytać tekst przywileju w kontekście rozumienia tradycji obdarowywania w późnym średniowieczu? W jaki sposób historyk ma prześledzić interpretację ówczesnych idei i jak oddzielić lub połączyć te idee z wydarzeniami? Moim zdaniem powinniśmy wyjść od dyplomatycznej, konceptualnej, semantycznej i strukturalno-antropologicznej lektury dokumentu prawnego, która jest możliwa w kilku aspektach i kontekstach.

Tradycyjnie historycy używają specjalnych (pomocniczych) dyscyplin historycznych do analizy pisemnych dokumentów prawnych, w oparciu o praktyki pracy ze źródłami historycznymi. Należą do nich krytyka źródłowa, tekstologia, analiza dyplomatyczna, paleograficzna, sfragistyczna, prozopograficzna, połączona z analizą historyczną, prawną i lingwistyczną. Do tej kategorii należy również dodać metody semiologiczne i hermeneutyczne, które opierają się na interpretacji znaczeń pojęć historycznych, łącząc w ten sposób idee z wydarzeniami. Metody te działają jako pewne semantyczne regulatory znaczeń, podkreślając cechy umożliwiające zrozumienie całościowych wypowiedzi tekstu. Obejmują one strukturę formy dyplomatycznej z odpowiednimi klauzulami, które mogą strukturyzować tekst zgodnie z realiami historycznymi, a nie tylko zgodnie z formularzem. Możemy nawet powiedzieć, że terminologia źródła historycznego ma swój własny semantyczny i znakowy system organizacji tekstu, który jest odpowiedzialny za przekazywanie znaczeń adresatowi, zapewniając ich stałą percepcję w przestrzeni i czasie.

Przechodząc do konkretnej analizy tekstu źródłowego, skupmy się na preambule ogólnoziemskiego przywileju wielkiego księcia litewskiego Kazimierza Jagiellończyka z 1447 r. W preambule monarcha deklaruje, że przywilej jest nadawany jako wzajemny dar dla jego poddanych: „Якож то чересь осмотрение наше есть найдено: **достоинѣ умыслили єсмы, за такыи доброты и ласкы, дары и иными ласками имѣ** (tj. tym wymienionym powyżej: „прелатовѣ духовныхъ и свѣтскихъ князатъ, рыцеровѣ, шляхтичовѣ, бояр, мѣстичовѣ земель Великого князства Литовского и Руского, Жемоитского” – V. P.) **милостиве отдарить**”¹⁴ (wszystkie podkre-

14 W łacińskim oryginale: “Prout hoc bene per experienciam in ipsis effectualiter est repertum, dignum duximus pro tanto bono, graciaram et libertatum muneribus, aliisque nostris favoribus ipsis condignam et graciosam facere **recompensam**”. *Помнікі*

ślenia tutaj i poniżej są moje – V. P.). Należy podkreślić, że preambuła przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r. wyraźnie odnosi się do czynności prawnej jako obdarowywania (poprzez czasownik „darować”, ukr. „віддар”, „віддарувати”), gdyż w oryginale użyto łacińskiego „recompensatio”, które w przenośni oznacza „nagrodę”. Na Wołyniu w połowie XVI wieku słowo „otdar” było powszechnie używanym terminem określającym kulturę obdarowywania¹⁵. Jednak w dalszej części tekstu preambuły mowa jest o nadaniu prawa i obdarowaniu prawem, a właściwie o nadaniu przywileju ziemskiego: „**Неотзывнѣ дали есмо и моцью того то листа щедрѣ даваемъ, призволяемъ и вѣчнѣ даруемъ посполито овшейкы права тые, зволенства, твердости, яко жѣ имають прелати, княжата, рытери, шляхтичи, бояре, мѣстичи Коруны Полскоѣ**”¹⁶. Powyższy fragment tekstu, wyrażający wolę monarchy i samą istotę nadania przywileju, powinien korespondować z klauzulą *dyspozycji* lub *narracji*, co dla autora artykułu pozostaje kwestią dyskusyjną¹⁷. Klauzula *dyspozycji* może również obejmować wszystkie artykuły ogólnoziemskiego przywileju, w oparciu o fakt, że klauzula ta oznacza wolę właściciela (wystawcy), decyzje i ustalone stosunki prawne¹⁸. Kolejną ważną rzeczą jest to, że przytoczony fragment zawiera

права Беларусі XIV–XVI стст.: агульназемскія прывілеі і акты дзяржаўных уній: крыніцазнаўчы дапаможнік, склад.: Г.Я. Галенчанка, А.А. Жлутка, А.А. Мяцельскі [i інш.], Мінск, 2015 (dalej – *Помнікі права Беларусі*), с. 54.

- 15 H. Старченко, *op. cit.*, с. 77. У 1569 р. „Ян Веґленський позвав до суду спадкоємців Івана Сенюти про віддачу коня та зброї, які у нього небіжчик “обычаем приятельским в **отдар** взяв”.
- 16 W łacińskim oryginale: “Dedimus concessimus et irrevocabiler donavimus, vigoreque presencium damus, concedimus, donamus et in perpetuum largimur, generalite et omnino, eadem iura, libertates et emunitates, prout habent prelati, principes, barones, nobiles et civitates Regni Polonie”. *Помнікі права Беларусі*, с. 55. Niniejszy artykuł nie porusza kwestii dokładności tłumaczenia na język ruski z łacińskiego oryginału, ani też kwestii tłumaczenia z łacińskojęzycznego oryginału w ogóle. Temat ten jest niezwykle ważny i wymaga odrębnego opracowania, gdyż przekład ruski daje możliwość zapoznania się ze specyfiką myślenia i rozumienia realiów społeczno-historycznych przez litewskie i ruskie elity Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XV w., a także ze sposobami kształtowania się terminologii prawniczej w WKL.
- 17 T. Jurek, K. Skupieński, Wprowadzenie do dyplomatyki, in: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa, 2015, s. 47–48 („Dyspozycja, czyli wyrażenie woli wystawcy, w istocie najważniejsza część całego dokumentu”).
- 18 W poprzednich publikacjach przywileju z 1447 r. ten fragment tekstu został błędnie przypisany do pierwszego artykułu. Białoruski historyk Hlieb Bierastavy nazywa ten fragment opisowo, jako fragment, który „określa jedynie zasady uprzywilejowania”, ale

termin *donatio*, który został przetłumaczony na język ruski używając czasownika „даруем” („darować”, „darujemy”). Oznacza to, że mamy dwa określenia oznaczające darowanie: *donatio* i *recompensatio*, które odnosiły się do wszystkich poddanych wielkiego księcia litewskiego. Nasuwa się zatem pytanie, w jaki sposób zjawisko obdarowywania (ukr. „дару-віддарування”) zostało zakodowane w preambule przywileju? Moim zdaniem pojęcie obdarowywania w tym akcie prawnym należy uznać za pokrewne innym pojęciom preambuły, zarówno łacińskiej, jak i ruskiej. Preambuła jest również postrzegana z punktu widzenia dyplomatyki aktów jako zbiór pewnych formuł. Jednak dla historyków stają się one typowe pod względem zgromadzonej w ramach specjalnych dyscyplin historycznych wiedzy na temat źródeł aktów. Bardziej właściwe jest wyjście od faktu, że tekst źródła historycznego może być odczytywany w kilku interpretacjach, w zależności od konkretnego kontekstu historycznego. Odczytywanie go zgodnie z tradycyjną analizą dyplomatyczną nie gwarantuje zrozumienia wszystkich opisanych w nim realiów. Należy przyjąć, że nadanie przywileju ogólnoziemskiego w 1447 r. było samo w sobie wydarzeniem wyjątkowym dla WKŁ, co może stanowić historyczny kontekst czytania źródła. Aby to uczynić, powinniśmy wziąć pod uwagę dwie rzeczywistości historyczne, które mają odpowiednik dokumentalny: wystawcę (intytulacja) i odbiorcę (inskrypcja). Pojęcia te muszą być skorelowane z abstrakcyjną i społeczno-prawną terminologią dokumentu i jego formy. To właśnie te pojęcia sprawiły, że przywilej stał się zrozumiały dla współczesnych, korelując z nimi całą pozostałą terminologię, w tym pojęcia abstrakcyjne.

W tym miejscu dochodzimy do ważnego wniosku, że takie abstrakcyjne słowa, które trudno szczegółowo wyobrazić, pełniły funkcję **konsensusu prawnego**, ustalając znaczenie przedmiotowych realiów tekstu. Oznacza to, że miały one **wspólne znaczenie**, które bezwarunkowo dzielali wszyscy

nie bierze pod uwagę jego zgodności z formularzem i określoną klauzulą. Należy jednak oddzielić go od reszty artykułów, słusznie zmniejszając ich liczbę o jeden paragraf, rozpoczynając artykuły od słów „Et primo”, które w poprzednich publikacjach odpowiadały drugiemu artykułowi: H. Bierastavy, Przywilej Kazimierza Jagiellończyka dla Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1447 roku. Kształtowanie się treści na tle tekstologii aktu, in: *Rocznik Lituanistyczny*, t. 7, 2021, s. 13–14. Wracając do ruskiego tłumaczenia, warto zauważyć, że, jak wykazał H. Berastavyi, autorzy łacińskojęzycznego przywileju ziemskiego z 1447 r. opierali się na ruskojęzycznym przywileju ziemi nowogrodzkiej z 1440 r., co może wskazywać na wsteczne tłumaczenie z ruskiego na łacinę niektórych fragmentów tekstu.

kontrahenci (lub większość). Wyjątkowość przywileju ogólnościemskiego z 1447 r. polegała na tym, że był on skierowany do wszystkich poddanych WKL, którzy przysięgali wierność Kazimierzowi Jagiellończykowi – do wszystkich szczebli hierarchicznych społeczeństwa, ale nie zawierał klauzuli *promulgatio* („Чиним знаменито всим воец и кождому зособна...” albo „Чиним знаменито сим нашим привилъем всим посполите, нинешним и напотом будучым, кому будетъ потреб того ведати або чтучы его слышати” (Przywilej Bielski z 1564 r.)).

Przyjmując **konsensus prawny** jako punkt wyjścia w czytaniu aktu prawnego, możemy skupić się na tych abstrakcyjnych terminach, które pojawiły się w preambule¹⁹. Abstrakcyjnym motywem oznaczającym ponadczasowy wymiar darowizny-przywileju jest pojęcie „wieczności” („вѣчность”), postrzegane jako znak konsensusu prawnego stron. Przy nadawaniu przywilejów osobistych w kancelarii WKL powszechnie używano terminu „dani-na” („данина”) lub „datum” („дата”), który oznaczał nadanie ziemi, rządu itp. (od czasownika „dawać”) i pochodził od łacińskiego „datum”. Nadanie określonego przywileju posiadłości lub rządowi było skorelowane z pojęciem czasu (określony czas i miejsce nadania z oznaczeniem roku, miesiąca, dnia, indyktu) i wieczności (rząd lub posiadłość zostały nadane „na wieczność”)²⁰. Wraz z nadaniem prawa do ziemi lub rządu niejako część władzy monarchy była przekazywana, co w umysłach jego poddanych miało boski, ponadczasowy wymiar. W ten sposób prawo w polu społecznym zyskiwało funkcję transcendentnego regulatora relacji. W konsekwencji, we wspólnym polu semantycznym prawo manifestowało swoją istotę samoregulacji i autonomii wobec wszystkich podmiotów prawnych. Oznacza to, że słowa „danina” i „data” odzwierciedlały nie tylko fakt nadania, ale także ponadczasowy charakter nadania („na wieczność”), co korelowało z ponadczasowym (transcendentnym) istnieniem prawa jako boskiego daru. Ten ponadczasowy wymiar aktu prawnego był utożsamiany z pojęciem wieczności („на вечность”) i legitymizowany przez dedykację aktu prawnego Bogu (klauzu-

19 Należy pamiętać, że nie wszystkie akty prawne w konfliktach historycznych zyskiwały moc, a te, które zyskiwały, traciły ją na nowych zakrętach dziejowych, przekształcając się w źródła historyczne i tracąc swoją rolę regulatora stosunków prawnych i społecznych, a tym samym związek z rzeczywistością.

20 Oczywiście jest, że istniało wiele precedensów, w których dotacje miały charakter tymczasowy „до ласки господарское”, „до воли”, „до живота” itp.

la inwokacyjna „In nomine Domini, amen” / „Во имя Боже, аминь”). To nie tylko formuła, ale także wymiar świadomości zbiorowej poprzez wyrażenie konsensusu prawnego. Dzięki tej formule prawo jawiło się jako transcendentny regulator stosunków społecznych, które dzięki pisemnemu przywilejowi nabierały cech autonomii wobec podmiotów, w szczególności w zakresie dziedziczenia własności ziemi, darowizny, sprzedaży, zamiany, zastawu i postępowania sądowego. W ten sposób uregulowano sferę dziedziczenia i przestępstw, gwarantując nietykalność osobistą (zob. art. 3 (IV), 4 (V) przywileju ogólnoksiążęcego z 1447 r.). Pojęcie wieczności zostało przeniesione z płaszczyzny religijnej na świecką, na pole stosunków prawnych, ze względu na fakt, że korzystanie z prawa stało się przywilejem poddanych wielkiego księcia. Jak słusznie wykazał białoruski historyk Aleksander Grusza, w percepcji poddanych „osobowość Wielkiego Księcia była silniejsza niż czas”, co dało mu możliwość nadawania poddanym różnych praw. Przede wszystkim chrześcijański władca nadawał „dobre”, „wolne”, „chrześcijańskie prawa”²¹. Właściwość ta czyniła go odpornym na „давнине” i „старине”, tj. ponadczasowym („...Мы, г(о)с(по)д(а)рь, с поддаными нашими давности не маемъ...”)²².

Formuły aktów prawnych, takie jak „даю, дарю и на вечность записую”, które historycy znajdują w aktach darowizny, testamentach, zapisach wian itp. można rozumieć w sensie **konsensusu prawnego**, który odwołuje się do ponadczasowego wymiaru prawa przyznanego przez suwerennego monarchę. Ponieważ prawo, jako dar monarchy, było konsekrowane przez Boże błogosławieństwo w umysłach jego poddanych, musiało istnieć w zbiorowej świadomości w *modus operandi* wieczności. Dlatego pojęcie „prawa” koreluje zarówno z pojęciem „wieczności”, jak i z pojęciem „daru”, łącząc w sobie zarówno znaczenie religijne, jak i znaczenie kultury obdarowywania (darowania). W ten sposób pojęcia konkretnych aktów prawnych mogą być interpretowane z punktu widzenia samych kontrahentów. Oznacza to, że staje się jaśniejsze historyczne znaczenie tych pojęć prawnych, do których odwoływali się kontrahenci przy zawieraniu konkretnej czynności prawnej – w tym

21 A. Груша, Улада непарушнасці і памяці: “старина” і яе трансфармацыя ў XV – першай трэці XVI ст., in: *Соціум. Альманах сацыяльнай історыі*, Київ, 2013. Вип. 10, с. 242.

22 Ibid., с. 242.

przypadku aktu nadania praw publicznych, który uczynił przywilej ziemski aktem prawa publicznego.

Spróbujemy zidentyfikować pojęcia, z którymi dar (*donatio*) i dar wzajemny (*recompensatio*) korelują w przywileju ogólnoziemskim z 1447 r. i połączyć je z formą protokołu wprowadzającego. Zastanowimy się, jakie abstrakcyjne pojęcia pojawiają się w preambule i jak są one związane z darem i darem wzajemnym (даром-віддаруванням). Czy możemy przypisać te pojęcia konkretnej podmiotowości? Kto mówi do kogo?

Pojęcia abstrakcyjne z protokołu wstępnego przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r. Kazimierza Jagiellończyka²³

Abstrakcyjne pojęcia One	Cytat	Klauzule formularzu ²⁵
Бог	In nomine Domini. Amen. Во имя Боже, аминь»	<i>Inwokacja</i>
память вечность речи письмо потвержены	Ad perpetuam rei memoriam. Omnia, que geruntur in tempore, ab hominum memoria simul labuntur cum tempore, nec ad futurum possunt venire noticiam, nisi in scripturis reposita conserventur. Къ вѣчной рѣчи память. Все рѣчи, которые жъ бывають, от людскои памяти посполъ съ часомъ отходятъ ани потомъ къ памяти могутъ приведены быти: олижъ письмом имають потвержены быти	<i>Perpetuacja</i>

23 *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. III: 1392–1501, collectus opera Dr. A. Lewicki, Kraków, 1894 (Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia. t. 14), s. 9–15; *Помнікі права Беларусі*, с. 54–61; М.Ф. Владимирский-Буданов, *Хрестоматия по истории русского права*, вып. II, изд. 4-е, Киев, 1901, с. 20–31.

25 *Dyplomatyka staropolska...*, s. 47–48; С. М. Каштанов, *Русская дипломатика*, Москва, 1988, с. 170–171.

Abstrakcyjne pojęcia One	Cytat	Klauzule formularzu ²⁴
(Władcą jest Król Polski i Wielki Książę Litwy, Rusi i Żmudzi)	→ Proinde nos Kazimirus, Dei gracia electus rex Regni Polonie et magnus dux Littvaniae, Russie et Samagittie terrarum etc. →Протожъ мы, Казимиръ, съ Божей ми- лости выбранный король польский и вели- кий князь литовский, руский и жемоит- ский и иныхъ земель, →	<i>Intitulacja</i> (tytulatura)
(poddani): вѣрность почтивыѣ, достойныѣ, освѣченыѣ, выбранные, мудрыѣ	→ considerata fidelitatis constancia rever- endissimorum, venerabilium, illustrium, strennuorum, validorum et prudentium ac circumspectorum prelatorum spiritalium et secularium principum, baronum, nobilium, boyarorum et civium terrarum Magni Ducatus Litthvanie, Russie, Samagittie, → познавши вѣрность уставичную поч- тивихъ, достойных, освѣченыхъ, выбра- ныхъ, мудрыхъ, прелатовъ духовных и свѣтскихъ княжатъ, рыцеровъ, шляхти- чов, бояръ, мѣстичовъ земель Великого Княжства Литовского и Руского, Жемо- итского, которую жъ →	<i>Preambula</i> -1 – przyczy- na nadania przywileju
(monarcha): парсуна освячена, правый дѣдич пан прироженный	→ quam ad nos nostramque serenitatem ac personam, tanquam ad verum et legitimum heredem ac dominum natiralem habuerunt → которую жъ къ намъ и къ нашей пар- сунѣ освяченной, какъ жъ то до правого дѣдича и пана прироженного, →	— —
(poddani): уставичнѣ и вѣрнѣ мыслятъ	→ et de facto habent habereque intendunt constanter et fideliter in futurum, → имели и мають, а такожъ и напотомъ имѣти уставичнѣ и вѣрнѣ мыслятъ →	— —

24 Dyplomatyka staropolska..., s. 47–48; С. М. Каштанов, *Русская дипломатика*, Москва, 1988, с. 170–171.

Abstrakcyjne pojęcia One	Cytat	Klauzule formularzu ²⁴
(monarcha uzasadnia swoją decyzję w sprawie poddanych): иными ласками милостиве отдарить (od poddanych): доброты, ласки, дары	→ prout hoc bene per experientiam in ipsis effectualiter est repertum, dignum duximus pro tanto bono, graciарum et libertatum muneribus, aliisque nostris favoribus ipsis condignam et graciosam facere recompensam → якожь то чересь осмотрене наше есть найдено: достойнѣ умыслили есмы, за такыи доброты и ласкы, дары и иными ласками имѣ милостиве отдарить ; →	— —
службы (poddanych) (wyjaśnienie powodów darowania poddanych w imieniu monarchy) ласки (monarcha)	→ quia tunc in posterum ad nos et nostra obsequia invenientur propiciores, quando se viderint tantis graciis consolatos. → бо тогда потомъ къ намъ (Казимиру. – В.П.) и къ нашимъ службамъ найдени будутъ рыхлѣйши, коли собе узрять такими ласками утѣшоны →	— —
(Adresat przywileju ziemskiego z 1447 r.)	→ In primus, igitur, praedictis prelatis, principibus, baronibus, nobilibus et civitatibus dictarum terrarum Magni Ducatus Lithuaniae, Russie, Samagittie etc. dedimus → Того ж дѣля, наипервѣй, предреченымъ прелатомъ, княжатомъ, рытеремъ, шляхтичомъ, бояромъ, мѣстичомъ нареченыхъ земель Великого Княжства Литовского и Руского, Жемоитского. →	<i>Inskrypcja</i> (adres) -
права, зволенства, твердости, щедрѣ даваемъ, призволяемъ, вѣчнѣ даруемъ, посполито, моцью того то листа	→ concessimus et irrevocabiliter donavimus, vigoreque presencium damus, concedimus, donamus et in perpetuum largimur, generaliter et omnino, eadem iura, libertates et emunitates, prout habent prelati, principes, barones, nobiles et civitates Regni Polonie. → → Неотзывнѣ дали есмо и моцью того то листа щедрѣ даваемъ, призволяемъ и вѣчнѣ даруемъ посполито овшейкы права тые, зволенства, твердости, яко жъ имають прелати, княжата, рытери, шляхтичи, бояре, мѣстичи Коруны Полскоѣ, →	<i>Dyspozycja</i> czyli <i>narracja</i> (?) – decyzja o wydaniu aktu ustanawiającego stosunki prawne

Abstrakcyjne pojęcia One	Cytat	Klauzule formularzu ²⁴
отщепение недовѣрство	→ Sed ne ex hac generalitate aliqua ambiguitas sive dubietas in posterum quoquomodo possit suboriri, ipsas libertates seu quasdam ipsarum hic decrevimus ponere per expressum. → але бы потомъ въ томъ не было никоторое отщепение, а любо недовѣрство возникнуть, туто умыслили есмы положити чересь выкладъ письма явнѣ.	Preambuła -2 – przyczyna nadania przywileju

Terminy „dar” (*donatio*) i „dar wzajemny” (*recompensatio*) odnoszą się do poddanych Kazimierza Jagiellończyka. Oba pojęcia są ze sobą powiązane, wzajemnie się uzupełniają, tworząc integralność daru w imieniu monarchy: „**Неотзывнѣ дали есмо и моцью того то листа щедрѣ даваемъ, призволяемъ и вѣчнѣ даруемъ посполито овшейкы права тые, зволенства, твердости**, яко жъ имають прелати, княжата, рытери, шляхтичи, бояре, мѣстичи Коруны Полскоѣ”. Jednak w dalszej części tekstu preambuły ponownie wyjaśniono znaczenie darowania przywileju: „але бы потомъ въ томъ не было некоторое отщепение, а любо недовѣрство возникнуть, туто умыслили есмы положили чересь выкладъ письма явнѣ”. Wyraźnie odnosi się to do relacji między monarchą a jego poddanymi, co uzupełnia poprzednie wyrażenie „бо тогды потомъ къ намъ и къ нашимъ службамъ найдены будутъ рыхлѣйши”. Wydaje się, że takie określenie relacji z poddanymi, pokazując różne jej odcienie, nie jest zwykłą retoryką. Preambuła jasno wyraża moralną zachętę dla poddanych, którzy dzięki temu darowi (przywilejowi) będą mogli doświadczyć miłosierdzia władcy („коли себе узрятъ такими ласками утѣшоны”).

Dlaczego władca obdarowuje swoich poddanych? Jak głosi preambuła: za „доброты и ласки, дары”, które poddani okazali wcześniej swemu panu. Jak można przypuszczać, mogło to mieć miejsce podczas objazdu dóbr przez monarchę, składania przysięgi wierności przez poddanych, na sejmach czy wspólnych spotkaniach z panami radą. I tak na przykład Maciej Strykowski (1582), opisując epizod z obrad polskiego sejmu w Sandomierzu w 1452 r., przytacza słowa kardynała i biskupa krakowskiego Zbigniewa (Zbyszka) Oleśnickiego dotyczące stosunku Kazimierza Jagiellończyka do Litwinów.

Oleśnicki zarzucił Kazimierzowi, jako królowi polskiemu, że bardziej sprzyja Litwinom niż Polakom, gdyż stale z nimi **ucztuje i naradza się**: „Ale mu Zbigniew kardynał na wszystko szeroką rzeczą odpowiedź uczynił, strofując go z tego iż Litwie więcej niż Polakom życzył, i z nimi ustawicznie w biesiadach i w poradach obcował, i Łuck z Podolem gwoli im od Polski dopuścił oderwać”²⁶.

Pojęcie daru ma zawsze dwojaki charakter: jest darem-obdarowywaniem (darem i darem wzajemnym), który utrwała pewien stan relacji nie tylko w rodzinie – między krewnymi czy sąsiadami i przyjaciółmi, ale także między monarchą a jego poddanymi. Pojęcie daru prawa w ustach monarchy, który zamierza „милостиво отдарить” swoich poddanych, pełni zatem rolę swoistego sygnifikatora dla wszystkich czternastu norm (artykułów) przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r., które można analizować z tej perspektywy.

Podobną semantyczną konstrukcję darowania i obdarowywania można dostrzec w preambule przywileju ogólnoziemskiego wielkiego księcia litewskiego Aleksandra z 1492 r.: „dignum duximus pro tanto bonorum **gratiarum et libertatum** (łask i wolności) muneribus, aliisque nostris fauoribus ipsis condignam et gratiosam facere **recompensam**”²⁷. Jak widzimy, koncepcje *donatio* i *recompensatio* są tutaj również połączone (poprzez poświęcenie działań z zakresu prawa publicznego Bogu).

Kodeks sądowy (Судебник Казимира) z 1468 r. nie zawiera preambuły z przyznaniem praw ani nawet inwokacji „W imię Pańskie, amen”. Dzieje się tak prawdopodobnie dlatego, że jest ona przedstawiana jako wspólna decyzja monarchy, panów rady i całego „pospólstwa”: „иже мы с князми и с паны радю нашею великого Княжства Литовского и со всем поспольством погадавши и врядили есмо так...”²⁸ – zgodnie z klauzulą dyspozycji. W pewnym sensie można to wytłumaczyć skutkami przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r., a mianowicie artykułu o potwierdzeniu prawa własności ziem-

26 M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkich Rusi Macieja Strykowskiego*, Warszawa 1846, s. 233. Oczywiście jest, że narracja M. Strykowskiego, wyrażona w formie artystycznej, odnosi się do pewnej idei, a nie do precyzyjnie ustalonego faktu dokumentalnego, trudnego do zweryfikowania na podstawie innych źródeł.

27 *Помнікі права Беларусі*, c. 66. Tłum.: „Postanowiliśmy wynagrodzić ich w zamian darami, swobodami i innymi naszymi przysługami”.

28 И. П. Старостина, Судебник Казимира IV 1468 г. in: *Древнейшие государства на территории СССР, 1988–1989*, Москва, 1991, с. 336.

skiej na wzór szlachty koronnej, który obejmował postępowanie sądowe (art. 5 (VI)): „... съ правомъ имають держати, якожь то княжати и рытери, шляхтичи, боярѣ и мѣстичи у Корунѣ Полской своя имѣния держат, и добровольную моцъ имають продати и замѣнити, и зычити, и дарити, к своему лѣпшому обернути;...”²⁹.

Nie znajdujemy formuły nadania prawa w przywilejach poszczególnych ziem (dzielnicowych), ale nadanie może być rozumiane *implicite*, bez werbalizacji, lub poprzez pojęcie „petycji” („чолобиття”), choć ta kwestia wymaga osobnego rozważenia. Na marginesie należy zauważyć, że w preambule do potwierdzeń przywilejów poszczególnych ziem (dzielnicowych) ich nadanie było przedstawiane jako odpowiedź władcy na „чолобиття” (petycje) poddanych danej ziemi: Żmudzi (1492, 1569, 1574)³⁰; ziemi wołyńskiej (1501, 1509, 1547); Podlasia: powiatu drohickiego (1445 (kopia z oryginału), 1494), powiatu bielskiego (1501); ziemi witebskiej (1503, 1509), ziemi smoleńskiej (1505, 1513); ziemi kijowskiej (1507, 1529); ziemi połockiej (1511, 1547, 1580, 1593, 1634)³¹. Możliwe, że formuła „чолобиття” (petycji) została włączona tylko wtedy, gdy potwierdzono przywileje dzielnicowe (poszczególnych ziem), tj. od panowania Aleksandra, Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta. W czasach Kazimierza przywileje regionalne były przyznawane bez formuły petycji. Na przykład najwcześniejszy przywilej ziemski dla ziemi nowogrodzkiej z 1440 r., który jako pierwszy zachował się w oryginalnej formie, nie wspomina o „чолобитье”, jak ma to miejsce w późniejszych potwierdzeniach przywilejów ziemskich. Nie ma klauzuli inwokacyjnej ani preambuły z formułą o nadaniu praw i obdarowaniu poddanych. Protokół składa się z intytulacji, promulgacji, inskrypcji i dyspozycji nadania praw, wzorowanych na Koronie Polskiej: „штож дали есмо [инскрипцја] права волная, добрея, хрестыянская, какъ оу Полскои Коруне суть”³². Preambuła potwierdzonego przez Aleksandra w

29 *Помнікі права Беларусі*, с. 56 (арт. 7); *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией*, С-Петербург, 1846, т. 1, т. 75; М. Ф. Владимирский-Буданов, *Хрестоматия по истории русского права*. Издание третье, дополненное, Киев, С-Петербург, 1887, с. 27.

30 *Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a.*, par. D. Antanavičius, E. Savišcevas, Vilnius, 2010.

31 S. Polechow, Przywileje dzielnicowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań, in: *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. LXVI, 2014, nr 2, s. 44–65.

32 С. Жемайтис, Привилей Новогрудской земле 1440 г., in: *Рукописные памятники*.

1505 r. przywileju ziemi smoleńskiej zawiera powtórzenie preambuły (powodu nadania) wcześniejszego przywileju Kazimierza Jagiellończyka. Nadanie przywileju jawi się w nim jako przejaw „ласки” (przychylności, łaski) wielkiego księcia ze względu na wierną służbę mieszkańców ziemi smoleńskiej: „доброе памяти кврол(ь) Казимир за тую выше писану вѣрность их, хотячи им з особливое свое ласки досыть вчинити, дал им привилеи свои”³³. Nadanie przywileju przez Kazimierza można również interpretować jako dar i obdarowanie (za wierność), podczas gdy potwierdzenie przywileju przez Aleksandra wiąże się z „чолобиття” (petycją).

Preambuła I Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1529 r. odnosi się tylko do „даровизны прав” (*donatio*), podczas gdy nie ma wzmianki o rekompensacie (*recompensatio*) dla książąt, panów i szlachty. Darowanie praw jest semantycznie związane z nadaniem praw chrześcijańskich: „Мы, Жикгимонт, з ласки Божи[ей], король польский и великий князь литовский, etc., маючи себе достаточное розмышлене умыслом добрым и з ласки наше господарское, хотячи **обдаровати правы хрестьянскими**, всим...”³⁴. Potwierdzenie praw i wcześniejszych dotacji dla uprzywilejowanych właścicieli ziemskich jest również przejawem hojności właściciela, co jest równoznaczne z obdarowaniem: „...з ласки, с цноты, и щедрости наше умыслили есмо подтвердити и вмоцнити...”³⁵. I Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego z

Публикации и исследования, т. 4, 1997, с. 221. Inskrypcja: „духовным, и князем, и паном, и бояром, и земляном, и мѣстичом и всему посполству» земли Новгородское“. А. Радаман, Привілей Навагародскай (Навагрудскай) зямлі вялікага князя Казіміра 1440 г., in: *Кантакты і дыялогі. Інфармацыйна-аналітычны і культуралагічны бюлетэнь Грамадскага аб’яднання „Міжнародная асацыяцыя беларусістаў” і Грамадскай арганізацыі „Беларускае таварыства дружбы і культурнай сувязі з замежнымі краінамі”*, 2000, № 11–12 (59–60), с. 41; А. Радаман, Привілей Навагародскай зямлі вялікага князя Казіміра Ягайлавіча 22.07.1440 г. як крыніца агульназемскага прывілея 1447 г., in: *Правовые системы: история и современность. Материалы межвузовской научно-практической конференции. Минск, 5–6 января 2001 г.*, ред.: В. И. Ермолович, В. А. Шелкопляс, Минск, 2001, с. 57–59.

33 С. В. Полехов, Привилей Александра Ягеллона Смоленской земле 1505 г., in: *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, Москва, 2019, с. 97.

34 *Pirmasis Lietuvos Statutas = Первый Литовский Статут*, т. 2, д. 1: *Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Guda-vičius ir kt., Vilnius, 1991, p. 62.

35 *Ibid.*, p. 62.

1529 r. w sensie „давнини” pod tym względem naśladuje pojęcia „praw chrześcijańskich”, „wolnych”, „вольная, добрая, хрестьянская, какъ оу полской Коруне суть” z przywileju ziemi nowogródzkiej z 1440 r. i przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r., który zawiera dwa odniesienia do praw chrześcijańskich, co szczegółowo analizował Aleksander Hrusza³⁶.

Zdaniem Adama Vetulaniego i Stanisława Romana, o znajomości prawa polskiego przez elity ruskie świadczyć mogą tłumaczenia na język ruski statutów Kazimierza Wielkiego oraz statutów krakowsko-warckich Władysława Jagiełły, dokonane w latach 1423–1434 na ziemiach Rusi Koronnej (Halickiej)³⁷. Data ta jest bliska chronologicznie pierwszej wzmiance o nadaniu praw wzorowanych na Koronie Polskiej w przywileju ziemi nowogródzkiej z 1440 r. Juliusz Bardach wysoko ocenił profesjonalizm ruskiego tłumaczenia, stawiając je nawet wyżej niż oryginał: „przekład ruski z punktu widzenia jakości, więc ścisłości, zwartości i pojemności norm prawa, stoi wyżej niż łaciński oryginał, który na ogół grzeszył wielosłowiem i nadmierną szczegółowością”³⁸. Polski badacz uzasadnił, że tłumaczenie to zostało dostosowane do systemu społeczno-politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a w szczególności do Podlasia³⁹, choć kwestia ta pozostaje kontrowersyjna. A jeśli przypomnimy sobie, że wiele ruskich rodzin szlacheckich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego było spokrewnionych, to istnienie polskich statutów przetłumaczonych na język ruski w WKL jest zrozumiałe. Dobrym przykładem jest kasztelan chełmski Wańko Kierdejowicz, „син Джусин з Квасилова”, który był kasztelanem w latach 40.–70. XV wieku i zasłynął jako inicjator tłumaczenia na język ruski statutu wiślickiego Kazimierza Wielkiego

36 A. Груша, *op. cit.*, s. 238–240. Cytat: „Трактоўка хрысціянскіх правоў як “вольных” правоў указвае на тое, якія каштоўнасці ляжалі ў іх аснове – свабода асобы чалавека і свабода распаўсюджвання маёмасці”.

37 A. Ветуляни, С. Роман, О времени перевода земских статутів Казимира Великого и Владислава Ягелло на украинско-русский язык, *Ученые записки Института славяноведения*, т. IV. Москва, 1951, с. 351, 355.

38 J. Bardach, Ruskie przekłady polskich statutów ziemskich XIV i początku XV w., in: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, 1999, t. 3, s. 17.

39 J. Bardach, O przekładach ruskich polskich statutów ziemskich XIV i początku XV w. dla Wielkiego Księstwa Litewskiego i Chełmszczyzny, in: Idem, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa, 1970, s. 323, 340–342, 350.

go⁴⁰. Wiadomo, że szlachecki ród Kierdejów, który posiadał własny herb, na przełomie XIV i XV wieku podzielił się na trzy gałęzie: halicką, podolską i chełmsko-wołyńską⁴¹.

Obecność idei daru-obdarowania w preambule przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r., co dziwne, mogła zostać potwierdzona przez Zygmunta Augusta. Wskazuje na to również preambuła przywileju wileńskiego z 8 czerwca 1563 r., włączona do II Statutu Litewskiego z 1566 r. Należy przypomnieć, że przywilej ten zrównał prawa prawosławnych z katolikami w piastowaniu najwyższych stanowisk państwowych w WKL. W naszym przypadku istotny jest jednak nie przedmiot przywileju, ale jego preambuła, opisująca w imieniu monarchy okoliczności nadania przywileju horodelskiego w 1413 r., którego dwa przepisy miały anulować przywilej wileński z 1563 r.: „яко се стало **обдарованье и наданье** отъ прадѣда нашего, святое памяти славное Яггела, короля польского, наивышшого [князя] Великого Князства Литовского, в которых то ест описано: ...”⁴². W rzeczywistości, w wyniku zawarcia Unii Horodelskiej w 1413 r., prawa zostały przyznane w ten sposób: „за выданьемъ того ж привилія тамъ же, въ Коруне Польской, въ Городлѣ, иж панове шляхта и бояре земель наших литовскихъ **дарованьемъ привиліями и наданьем имъ данным**, узычным и поданым...”. Oczywiście jest wzajemne powiązanie terminów „darowanie” i „nadanie”, gdyż korelują one ze sobą w zakresie nadawania praw. Nie odnosi się to jednak do *recompensatio* ze strony monarchy, jak można przeczytać w przywileju ogólnoziemskim z 1447 r. W preambule przywileju horodelskiego z 1413 r. nie znajdujemy narracji o *recompensatio*, a jedynie o nadaniu praw w sensie *donatio*.

40 Н. М. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. Видання друге, переглянуте і виправлене, Київ 2008, с. 141. Мові о nim legenda, że „латини не вмеше, але літеру руску добре чтіяше”. Й. Первольф, Червонорусский перевод Вислицкого Статута, in: *Труды VI археологического съезда* (1884), Одесса, 1886, т. 1, с. 307; S. Roman, *Przepisy prawa polskiego w rękopisie supaskim z początku XVI wieku*, in: *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. XVII, 1965, s. 86; М. К. Любавский, *Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*, Москва, 1900, с. 153; J. Bardach, *Ruskie przekłady polskich statutów ziemskich...*, s. 344.

41 Ibid., с. 140.

42 *Статуты Великого князівства Литовського. У 3-х т. Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року*, Одеса, 2003 (dalej – *Статут Великого князівства Литовського 1566 року*), с. 23.

Dar jest przedstawiany jako łaska władcy, a sam przywilej – jako duchowa łaska wobec poddanych, ale rozumiana poprzez pojęcie „daru”: „Ponieważ często zasilaliśmy ich darami szczodroblewości naszej, chcemy duchowymi łaskami ich ożywić, a prawem i pracą tym pewniej to osiągnąć”⁴³. „Duchowe miłosierdzie” nadania przywileju objawiało się w umacnianiu wiary chrześcijańskiej i dostarczaniu „duchowego chleba”, co interpretowano w sensie religijnym jako pomoc władców w ratowaniu dusz poddanych i uwalnianiu ich od „jarzma niewoli”. Była to najwyższa wartość, która decydowała o przyznawaniu i nadawaniu praw: „Przeto, aby się w stałości swej wiary lepiej ćwiczyli i w cnoty wzrastali, zdejmujemy z nich jarzmo niewoli, którym dotąd byli skrępowani i związani, i z łaskawości wrodzonej nam szczodrości brzmieniem niniejszego [pisma] **nadajemy i darowujemy** im wolności, swobody, łaski, egzempcje i przywileje, które zwykle katolikom się daje”⁴⁴.

Temat wynagradzania poddanych za ich zasługi został wspomniany w przywileju wileńskim Zygmunta Augusta z 1565 r., który również włączono do II Statutu Litewskiego z 1566 r.: „А для таковых верных, цнотливых к нам миле **вдячных заслуг**, умыслили есьмо не толко таковых потреб речи посполитое належачих не отмовляти, але еще завжды **щодробливе**, яко есьмо звыкли, причиняти и примножати хочем и обецуем, абы вжо тымъ Статутом новым судили и справовалися вси станы...”⁴⁵. Ale tutaj idea obdarowywania (darowania) ma inne znaczenie i jest semantycznie powiązana z „zasługami” poddanych, którzy służą nie tylko osobiście monarsze, ale także „потребам речи посполитой”, tj. idei republikańskiego ustroju państwa.

Interesujący jest sposób, w jaki w preambule przywileju wileńskiego z 1563 r. opisano instytucjonalny mechanizm inicjowania tego przywileju przez

43 1413 m. *Horodlès aktai* = *Akty Horodelskie z 1413 roku: dokumentai ir tyrinėjimai*, sudarė Jūratė Kiaupienė, Lidia Korczak... [et al.], Vilnius, 2013, s. 43. Tłum. L. Korczak, Oryginał: „Cum eos sepe munificencie nostre donis refecimus summopere affectamus spiritualibus graciis refovere et per queque legitima studia et labores id fervemus mancipare”.

44 Ibid. Tłum. Lidia Korczak, s. 43. Oryginał: „Qui ut se in fidei constancia comodius exerceant et crescant de virtute in virtutem, iugum servitutis, quo hactenus fuerunt compediti et constricti, de cervice ipsorum deponentes et solventes, ex innate nobis benignitatis clemencia, ipsis libertates, immunitates, gracias, exempciones et privilegia dari, catholicis solita, iuxta continenciam articulorum subscriptorum tenore presencium concedimus et largimur.”

45 *Статут Великого князівства Литовського 1566 року*, с. 31.

szlachtę, która na sejmie Wielkiego Księstwa Litewskiego zwróciła się do wielkiego księcia z prośbą o zmianę przywileju horodelskiego z 1413 r.: „за што вси станы, чынечи **дяки съ чоломбительемъ** нам, господарю, пану своему приржоному, донесли намъ въ томъ **прозбу** свою, ижъ въ тыхъ же привиліяхъ земскихъ нѣкоторые артыкулы потребууть ширшого объясненія ку латвѣишому вырозумѣню...”. W cytacie tym można wyróżnić trzy kluczowe pojęcia opisujące instytucjonalny mechanizm inicjowania aktu prawnego przez szlachtę, które są pośrednio związane z obdarowywaniem: „(по)дяка”, „чолобиття”, „прозба”. Pojęcia te mogą być postrzegane jako semantycznie powiązane i synonimiczne, które występują w nadawaniu i potwierdzaniu przywilejów ziemskich („dzielnicowych”). Razem opisują mechanizm inicjatywy ustawodawczej ze strony szlachty. Na osobne podkreślenie zasługuje instytucja petycji („чолобиття”), o której pisał Juliusz Bardach⁴⁶ i którą można odczytywać w kategoriach dawania i oddawania darów, ujawniając ukrytą semantykę daru (*donatio*) przywileju jako daru wzajemnego (*recompensatio*) posiadacza za wierność i służbę. Wydaje się, że koncepcje te musiały korelować ze sobą jako pozostające w pewnej jedności w świadomości szlachty, kiedy nadanie przywileju gospodarskiego mogło być postrzegane jako dar wzajemny, a tym samym utożsamiane z *recompensatio* ogólnościemskiego przywileju z 1447 r. Jednak do połowy XVI wieku semantyka tych pojęć i ich związek z rzeczywistymi praktykami komunikacji z władcą prawdopodobnie uległy zmianom, które należy zbadać osobno. Podsumowując, zauważmy, że idea daru i obdarowania (daru wzajemnego) w sensie *donatio-recompensatio* władcy na rzecz poddanych występuje właściwie tylko w dwóch przywilejach ogólnościemskich: z 1447 i 1492 r., które zostały nadane w czasie, gdy wielcy książęta litewscy nie byli jeszcze królami polskimi (Kazimierz był wybrany, ale jeszcze przed koronacją).

Prowadzi to do pewnych refleksji: w szerszym kontekście historycznym idea darowania i obdarowywania (dar wzajemny), nasycona religijnym postrzeganiem rzeczywistości, łączyła się semantycznie z ideą nadawania autonomicznych (uprzywilejowanych) praw szlacheckich. Było to możliwe, ponieważ idea daru, jako korelat świadomości zbiorowej uprzywilejowanych

46 J. Bardach, Czołobicia i pokłony. Kartka z dziejów administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI w., in: Idem., *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa, 1970, s. 379–390.

właścicieli ziemskich WKL, opierała się na tradycjach kultury daru jako wspólnego języka władcy i poddanych w późnym średniowieczu.

Law as a Gift and Reciprocal Gift of the Monarch in the Grand Duchy of Lithuania (on the Example of the 1447 Common Noble Privilege).

VOLODYMYR POLISHCHUK

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, the common noble privilege of 1447, “gift” (donatio i recompensatio), legal consensus, noble rights.

Summary. The article analyzes the concept of “gift”, which is considered in the categories of mentality, through the concept of “legal consensus”, using the preamble of the common noble privilege of Casimir in 1447 as an example. The study combines diplomatic, semantic and structural anthropological approaches to read and interpret the legal act. The “gift” is considered as an element of the common language between the ruler and the subjects of the GDL. The terms “donatio” and “recompensatio” are analyzed in detail. The preamble of the common noble privilege justifies the granting of noble rights by the monarch as a reward for the gifts of his lordship (“доброты, ласкы и дары”/“bono, gracciarum et libertatum”). The anthropological understanding of the phenomenon of “gift” as a phenomenon of the customary culture of the late medieval and early modern society of the GDL becomes important. Some issues of translation of latin legal monuments into ruthenian are considered.

Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio kanceliarijos rusėniški dokumentai paleografiniu aspektu

ANDRIUS JURKEVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

El. paštas andrius.jurkevicius1989@gmail.com

Raktiniai žodžiai: Aleksandras Jogailaitis, rusėniški dokumentai, paleografija.

Įvadas. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio (1492–1506) valdymo laikotarpis susijęs su sparčia valdovo kanceliarijos raida¹ ir rusėniškosios dalykinės raštijos plėtra, kurią lėmė sudėtingėjanti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) valdymo sistema. Augantis raštvedybos poreikis turėjo įtakos ir minėto valdovo kanceliarijos rusėniškų dokumentų rašymo priemonių ir medžiagos naudojimui, rašto ženklų grafinėms formoms, santrumpų sistemai, raidžių puošybai. Visi šie aspektai, apibūdinantys rusėnišką paleografiją², ir yra šio straipsnio objektas.

Šiuolaikinėje istoriografijoje yra skiriami trys rusėniškieji rašto tipai: us-tavas arba nuostatas (*установка*), pusustavis arba pusiaunuostatas (*полуустановка*) ir greitraštis (*скоропись*)³. Šiuolaikinis lietuvių mokslininkas Stanislovas Pa-

- 1 Apie Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio kanceliariją plačiau žr.: K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Oświęcim, 2014, p. 19–53; A. I. Груша, *Канцелярия Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск, 2006; Idem., *Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом Княжестве Литовском (конец XIV–первая треть XVI в.)* (*Mediævalia: средневековые как историко-культурный феномен*, составитель А. К. Гладков), Москва–Санкт-Петербург, 2019, p. 270–289.
- 2 Remiamės „Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje“ pateiktu lietuvių istoriko Edvardo Gudavičiaus paleografijos apibrėžimu: <https://www.vle.lt/straipsnis/paleografija/> [žiūrėta 2023-11-03].
- 3 S. Pamernickis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos rusėniškoji paleografija. Mokomoji knyga*, Vilnius, 2012, p. 21–26; K. Pietkiewicz, *Paleografia ruska* (*Nauki Pomocnicze*

merneckis savo 2012 m. pasirodžiusioje mokomojoje knygoje, skirtoje LDK rusėniškajai paleografijai, teigia, jog „rusėniškasis greitraštis (*скоротис*) LDK valdovo raštinėje įsigalėjo XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje“⁴. Tačiau šį teiginį tenka laikyti pernelyg apibendrinančiu ir supaprastintu. Antai išlikusių 1529 m. Pirmojo Lietuvos Statuto nuorašų paleografinę ir tekstologinę analizę atlikę kiti lietuvių mokslininkai Stasys Lazutka ir Edvardas Gudavičius savo 1983 m. pasirodžiusiame darbe pažymėjo „greitraščio“ termino sąlygiškumą ir pabrėžė, kad minėtuose nuorašuose, kaip ir XVI a. Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinės aktuose, „iš esmės (nors gerokai suprastinus) išlaikomas pusiaunuostato stilius ir raidės visiškai ar beveik nejungiamos“⁵. Tad tenka kalbėti ne apie staigų greitraščio įsigalėjimą Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio kanceliarijos rusėniškojoje raštvedyboje, bet apie palaipsnį pusustavio (pusiaunuostato) bruožų nykimą ir greitraščio bruožų įsigalėjimą, kuris tęsėsi ir po šio valdovo mirties. Būtent šių dviejų rašto tipų santykį Aleksandro Jogailaičio kanceliarijos rusėniškuose dokumentuose ir nagrinėsime.

Galima teigti, kad per pastaruosius 40 metų pasirodę mokslininkų darbai, tiriantys LDK rusėniškąją paleografiją, reprezentatyviai susistemino ir reikšmingai papildė ankstesnius tos pačios temos tyrimus. Be minėtų lietuvių mokslininkų darbų, turėtume išskirti ir šiuolaikinio baltarusių mokslininko Aliksandro Hrušos 2006 m. pasirodžiusią mokomąją knygą, skirtą LDK rusėniškajai paleografijai⁶, taip pat šiai temai skirtą šiuolaikinio lenkų mokslininko Krzysztofo Pietkiewicziaus darbą, pasirodžiusį 2015 m.⁷

Keletą žodžių pravartu tarti ir apie šiame straipsnyje vartojamą terminiją. Galima teigti, jog lietuviškojoje istoriografijoje iki šiol nėra nusistovėjusi pirmųjų dviejų anksčiau minėtų rusėniškojo rašto tipų įvardijimo praktika. S. Pamerneckis vartoja „ustavo“ ir „pusustavio“ įvardijimus, o S. Lazutka ir E. Gudavičius vietoj „pusustavio“ įvardijimo vartoja „pusiaunuostato“ įvardijimą. Šiame tyrime pasirenkame chronologiškai naujesnę terminiją, pasiūly-

Historii. Seria nowa, pod redakcją A. Rachuby i S. Górzyskiego), Warszawa, 2015, p. 222–290.

4 S. Pamerneckis, *op. cit.*, p. 23.

5 *Pirmasis Lietuvos Statutas = Первый Литовский Статут*, t. I, d. 1: *Paleografinė ir tekstologinė nuorašų analizė*, S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius, 1983, p. 149.

6 A. I. Груша, *Беларуская кірылічная палеаграфія: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў гістарычнага факультэта*, Мінск, 2006.

7 K. Pietkiewicz, *Paleografia ruska...*

tą S. Pamerneckio. Tačiau pripažįstame, kad „nuostato“ ir „pusiaunuostato“ įvardijimai mokslininkų darbuose taip pat gali būti vartojami.

Pagrindiniai duomenys apie Aleksandro Jogailaičio rusėniškus dokumentus. Tyrimui pasitelkiame 17 Aleksandro Jogailaičio rusėniškų dokumentų, saugomų Lietuvoje (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – *LMAVB RS*), Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – *VUB RS*)) ir Lenkijoje (Senųjų aktų archyve Varšuvoje (*Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*, toliau – *AGAD*), Kunigaikščių Čartoriskių bibliotekoje Krokuvoje (*Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie*, toliau – *BCzart.*) ir Viešojoje Hieronimo Łopacińskiego vaivadijos bibliotekoje Liubline (*Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie*, toliau – *WBP*)). Toliau nurodome: a) kiekvieno dokumento išleidimo datą ir indiktą (paryškinta); b) dokumento išleidimo vietą; c) mūsų suteiktą dokumento antraštę; d) dokumento saugojimo vietą bei signatūrą. Dokumentai rikiuojami chronologine seka, juose nepaminėti ar neišskūs, tačiau iš kitur žinomi duomenys nurodomi laužtiniuose skliaustuose:

1. a) **[1495 m.]⁸ birželio 24 d., 13-as indiktas**; b) Vilnius; c) Aleksandro Jogailaičio pranešimas Vitebsko vietininkui kunigaikščiui Michailui Ivanovičiui [Zaslavskiui-Mstislavskiui]; d) *LMAVB RS*, f. 43 (Vilniaus kapitulos fondas), b. 23207, l. 1–1v.
2. a) **[1495 m.]⁹ rugpjūčio 18 d., 13-as indiktas**; b) Vilnius; c) Aleksandro Jogailaičio pranešimas Bobroko gyventojams; d) *AGAD*, *Archiwum Radziwiłłowskie*, dz. XI, Nr. 10, k. 11.
3. a) **7004[= 1495] m. spalio 4 d., 14-as indiktas**; b) Gardinas; c) Aleksandro Jogailaičio privilegija valdovo raštininkui, Žiežmarių vietininkui Fedkai Januškovičiui; d) *LMAVB RS*, f. 1 (Pergamentų rinkinys B1) (toliau – f. 1), b. 30.

8 Dokumente jo parašymo metai nenurodyti. Metai nustatomi pagal dokumente nurodytą indiktą ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio valdymo metus (1492–1506).

9 Dokumente jo parašymo metai nenurodyti. Metai nustatomi pagal dokumente nurodytą indiktą ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio valdymo metus (1492–1506). Tie patys metai nurodomi ir dokumento publikacijoje: K. Pietkiewicz, *Cyrylica. Skrypt do nauki odczytywania pisma staroruskiego i rosyjskiego dla studentów archiwistyki*, Poznań, 1996, p. 29.

4. a) [1496 m.]¹⁰ [kovo 15 d.]¹¹, 14-as indiktas; b) Berštai; c) Aleksandro Jogailaičio privilegija Lucko seniūnui, Voluinės žemės maršalkai kunigaikščiui Simonui Jurgaičiui [Alšėniškiui]; d) *WBP*, Dział Zbiorów Specjalnych, rkps sygn. 1205, k. 1–1v.
 5. a) [7006 = 1498 m. birželio 5 d., 1-as indiktas]¹²; b) [Vilnius]¹³; c) Aleksandro Jogailaičio privilegija LDK didžiajam etmonui, Braclovo, Zvenigorodo ir Vinicos vietininkui kunigaikščiui Konstantinui Ivanovičiui Ostrogiškiui; d) *WBP*, Dział Zbiorów Specjalnych, rkps sygn. 1209, k. 1–1v.
 6. a) [1499 m.]¹⁴ gegužės 25 d., 2-as indiktas; b) Vilnius; c) Aleksandro Jogailaičio išduotas Ščepano Einarovičiaus ir alytiškio Dauniaus Daševičiaus atlikto susitarimo patvirtinimo dokumentas; d) *LMAVB RS*, f. 16 (Rankraščių kolekcija B2) (toliau – f. 16), b. 22, l. 1–1v.
 7. a) [7008 = 1500 m.]¹⁵ gegužės 27 d., 3-ias indiktas; b) Vilnius; c) Aleksandro Jogailaičio privilegija valdovo raštininkui, Žiezmarių vietininkui Fedkai Januškovičiui; d) *LMAVB RS*, f. 1, b. 507.
10. Dokumente jo parašymo metai nenurodyti. Metai nustatomi pagal dokumente nurodytą indiktą ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio valdymo metus (1492–1506). Tie patys metai nurodomi ir dokumento publikacijoje: A. Baran, Dokumenty króla Aleksandra Jagiellończyka dotyczące miasta Łucka w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, in: *Bibliotekarz Lubelski*, 2018, rok LXI, p. 106.
 11. Dokumento originalo skaitmeninėje kopijoje (publikuota: A. Baran, *op. cit.*, p. 95) lapo vietą, kurioje nurodyti dokumento parašymo mėnuo ir diena, uždengia antspaudas. Kovo 15 d. data nurodyta dokumento publikacijoje (A. Baran, *op. cit.*, p. 106–107).
 12. Dokumento originalo skaitmeninėje kopijoje (publikuota: A. Baran, *op. cit.*, p. 96) lapo vieta, kurioje nurodyti dokumento parašymo data ir indiktas, užlenkta ir neiškaitoma. Tačiau dokumento parašymo data ir indiktas nurodyti dokumento publikacijoje (A. Baran, *op. cit.*, p. 107–108).
 13. Dokumento originalo skaitmeninėje kopijoje (publikuota: A. Baran, *op. cit.*, p. 96) lapo vieta, kurioje nurodyta dokumento parašymo vieta, užlenkta ir neiškaitoma. Tačiau dokumento parašymo vieta nurodyta dokumento publikacijoje (A. Baran, *op. cit.*, p. 107–108).
 14. Dokumente jo parašymo metai nenurodyti. Metai nustatomi pagal dokumente nurodytą indiktą ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio valdymo metus (1492–1506).
 15. Lapo vieta, kurioje nurodyti dokumento parašymo metai pagal bizantinę tradiciją, iš dalies išblukusi ir neiškaitoma. Galima įžvelgti tik skaitvardį 7000. Metai nustatomi pagal dokumente nurodytą indiktą ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio valdymo metus (1492–1506).

8. a) [1501 m.]¹⁶ sausio 3 d., 4-as indiktas; b) Vilnius; c) Aleksandro Jogailaičio pranešimas žmonėms, priskiriamiems jo žmonai Elenai priklausančiam Pienionių dvarui su jų žemėmis; d) *LMAVB RS*, f. 16, b. 22, l. 4–4v.
9. a) 7009 [= 1501] m. rugpjūčio 1 d., 4-as indiktas; b) Trakai; c) Aleksandro Jogailaičio privilegija poniai Mikalojienei Iljiničienei; d) *AGAD*, z. 1 (Zbiór dokumentów pergaminowych) (toliau – z. 1), sygn. 7432.
10. a) 7010 [= 1501] m. rugsėjo 26 d., 5-as indiktas; b) Melnikas; c) Aleksandro Jogailaičio išduotas valdovo raštininko, Skirsnemunės vietininko Fedkos Janušковиčiaus susitarimo su Brastos miestiečiais rusėnais ir stačiatikių šventikais patvirtinimo dokumentas; d) *LMAVB RS*, f. 1, b. 36.
11. a) [1502 m.]¹⁷ birželio 19 d., 5-as indiktas; b) Brasta; c) Aleksandro Jogailaičio pranešimas Trakų tijūnui Michnai Ivanovičiui; d) *VUB RS*, f. 5 (Mišrus), b. A21-4218-4219, l. 2–2v.
12. a) 7011 [= 1503] m. rugpjūčio 25 d., 6-as indiktas; b) Vilnius; c) Aleksandro Jogailaičio išduotas valdovo maršalkos, [Lenkijos] karalienės [ir Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Elenos] ochmistro, Kauno vietininko pono Vaitiekaus Jonaičio [Kločkos] ir šio žmonos Kotrynos susitarimo patvirtinimo dokumentas; d) *LMAVB RS*, f. 2 (Pergamentai rusų kalba), b. 1.
13. a) 7012 [= 1503] m. rugsėjo 6 d., 7-as indiktas; b) Gardinas; c) Aleksandro Jogailaičio privilegija Vilniaus miesto vaitui, burmistrams, tarėjams ir visiems miestiečiams; d) *LMAVB RS*, f. 1, b. 44.
14. a) 7013 [= 1505] m. kovo [? d.]¹⁸, 8-as indiktas; b) Brasta; c) Aleksandro Jogailaičio privilegija Smolensko žemei; d) *AGAD*, z. 1, sygn. 5874.

16 Dokumente jo parašymo metai nenurodyti. Metai nustatomi pagal dokumente nurodytą indiktą ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio valdymo metus (1492–1506).

17 Dokumente jo parašymo metai nenurodyti. Metai nustatomi pagal dokumente nurodytą indiktą ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio valdymo metus (1492–1506).

18 Lapo vieta, kurioje nurodyta dokumento parašymo diena, dėmėta ir neįskaitoma. Dokumento publikacijos parengėjas Sergejus Polechovas jį datuoja 1505 m. kovo 1 d. atsižvelgdamas į tai, kad taip datuojamas dokumento nuorašas Lietuvos Metrikos 5-ojoje Užrašymų knygoje (žr. С. В. Полехов, Привилей Александра Ягеллона Смоленской земле 1505 г., in: *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 2019, Nr. 1 (75), p. 95–99). Tačiau mūsų patirtis byloja, kad nuorašai ne visada datuojami taip pat kaip originalai. Tad aptariamo dokumento parašymo diena lieka neaiški.

15. a) 7013 [= 1505] m. kovo 10 d., 8-as indiktas; b) Brasta; c) Aleksandro Jogailaičio privilegija Vilniaus miesto vaitui, burmistrams, tarėjams ir visiems miestiečiams; d) *LMAVB RS*, f. 1, b. 43.
16. a) 7014 [= 1505] m. spalio 20 d., 9-as indiktas; b) Liublinas; c) Aleksandro Jogailaičio privilegija valdovo raštininkui, Vilniaus raktininkui, Svisločiaus vietininkui ponui Grigorijui Isajevičiui Hromykai; d) *LMAVB RS*, f. 4 (Pirmoji pergamentų kolekcija), b. 1.
17. a) 7014 [= 1506] m. [liepos 8 d.]¹⁹, 9-as indiktas; b) Vilnius; c) Aleksandro Jogailaičio privilegija valdovo dvarioniui kunigaikščiui Ivanui Filipovičiui Krošinskiui; d) *BCzart.*, 1313 Perg.

Dokumentų išorinių požymių apibūdinimas. Šioje straipsnio dalyje norėtume aptarti kiekvieno mums žinomo Aleksandro Jogailaičio rusėniško dokumento išorinius požymius: medžiagą, ant kurios rašyti dokumentai, rašalo, kuriuo rašyti dokumentai, spalvą, antspaudų būklę ir pagrindines rašto ypatybes.

Dokumentas Nr. 1. Dokumentas rašytas ant popieriaus, juodos spalvos rašalu. Popierius keliuose vietose įplyšęs ir ties sulenkimais išsitraęs, tose vietose tekstas sunkiai įskaitomas arba visai neįskaitomas. Apatinėje dokumento dalyje (l. 1) prispaustas Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, vaizdulus sunkiai įžiūrėjimas, centre matomas skydas.

Intituliacijoje Aleksandro Jogailaičio vardo pirmoji raidė (raidė A) padidinta, inskripcijos pirmoji raidė (raidė H) taip pat padidinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių, taip pat balsė и. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]-стѣю“, „лит[о]вский“, „кн[я]зь“, „ц[е]рк[о]вным“, „п[и]сан“. Tarpai tarp žodžių kai kur labai aiškūs, o kai kur jų nėra. Atskirų žodžių raidės neįjungiamos.

Dokumentas Nr. 2. Neaišku, ant kokios medžiagos – popieriaus ar pergamento – surašytas dokumentas. Taip pat neaišku, kokios spalvos rašalu jis buvo rašytas²⁰. Dokumentas gerai išsilaikęs, tekstas visur įskaitomas. Apatinė-

19 Lapo vieta, kurioje nurodyti dokumento parašymo mėnuo ir diena, užlenkta ir neįskaitoma. Liepos 8 d. data nurodyta skaitmeniniame archyve, kuriame įdėta aprašomo dokumento skaitmeninė kopija (žr. <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/20993/edition/20709/content>). Deja, bet susipažinti su dokumento originalu *de visu* ir patikrinti jo datą neturėjome progos.

20 Atlikdami tyrimą neturėjome progos susipažinti su dokumento originalu. Jo vaizdas publikuojamas: K. Pietkiewicz, *Cyrylica...*, p. 28.

je dokumento dalyje (k. 11) buvo prispaustas Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, tačiau išlikę tik šio antspaudo likučiai.

Intituliacijoje Aleksandro Jogailaičio vardo pirmoji raidė (raidė A) padidinta, inskripcijos pirmoji raidė (raidė K) taip pat padidinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „лит[о]вский“, „п[и]сан“, „д[е]нь“. Tarpai tarp žodžių kai kur labai aiškūs, o kai kur jų nėra. Atskirų žodžių raidės jungiamos labai retai.

Dokumentas Nr. 3. Dokumentas rašytas ant pergamento, juodos spalvos rašalu. Pergamentas gerai išsilaikęs, tekstas visose vietose įskaitomas. Apatinėje dokumento dalyje (l. 1) buvo prispaustas Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, tačiau išlikę tik šio antspaudo raudono vaško likučiai. Pergamentas buvusio antspaudo vietoje subadytas.

Intituliacijos pirmoji raidė (raidė C) padidinta, naracijos pirmoji raidė (raidė B) taip pat padidinta ir pagražinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių, taip pat balsė и. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „лит[о]вский“, „п[и]сан“, „м[е]с[е]ца“, „д[е]нь“. Tarpai tarp žodžių kai kur labai aiškūs, o kai kur jų nėra. Atskirų žodžių raidės nejungiamos.

Dokumentas Nr. 4. Dokumentas rašytas ant popieriaus, juodos spalvos rašalu. Popierių ties sulenkimais išplyšęs, tačiau tekstas visose vietose įskaitomas. Apatinėje dokumento dalyje (k. 1) prispaustas Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, pritvirtintas prie dokumento dviem baltais siūlais.

Intituliacijoje Aleksandro Jogailaičio vardo pirmoji raidė (raidė A) padidinta, naracijos pirmoji raidė (raidė П) taip pat padidinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių, taip pat balsė и. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „лит[о]вский“, „кн[я]зь“, „п[и]сан“. Tarpai tarp žodžių daugmaž visur aiškūs. Atskirų žodžių raidės jungiamos kai kuriuose žodžiuose.

Dokumentas Nr. 5. Dokumentas rašytas ant pergamento, juodos spalvos rašalu. Pergamentas ties sulenkimais šiek tiek išplyšęs, tekstas ties sulenkimais sunkiau įskaitomas. Apatinėje dokumento dalyje (k. 1) buvo prikabinatas Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, tačiau išlikusi tik jam perversi skirta raudonų siūlų virvutė.

Intituliacijoje žodžio „Самъ“ pirmoji raidė padidinta, Aleksandro Jogailaičio vardo pirmoji raidė (raidė A) taip pat padidinta ir pagražinta, promul-

gacijos pirmoji raidė (raidė Ч) padidinta ir pagražinta, naracijos pirmoji raidė (raidė Б) padidinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių, taip pat balsė и. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „кн[я]зь“, „лит[о]вский“, „п[и]сан“, „м[е]с[е]ца“, „д[е]нь“. Tarpai tarp žodžių kai kur labai aiškūs, o kai kur jų nėra. Atskirų žodžių raidės nejungiamos.

Dokumentas Nr. 6. Dokumentas rašytas ant popieriaus, juodos spalvos rašalu. Popierius vietomis išblukęs, tekstas tose vietose sunkiau įskaitomas. Apatinėje dokumento dalyje (l. 1) prispaustas Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, vaizduly sunkiai įžiūrimas, antspaud centre matomas skydas su Vyčio elementais (žirgo siluetas).

Intituliacijoje žodžio „Сам“ pirmoji raidė padidinta, Aleksandro Jogailaičio vardo pirmoji raidė (raidė А) taip pat padidinta, naracijos pirmoji raidė (raidė Б) padidinta ir pagražinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių, taip pat balsė и. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „кн[я]зь“, „лит[о]вский“, „п[и]сан“. Tarpai tarp žodžių daugmaž visur aiškūs. Atskirų žodžių raidės nejungiamos.

Dokumentas Nr. 7. Dokumentas rašytas ant pergamento, juodos spalvos rašalu. Pergamentas vietomis patamsėjęs, šiose vietose tekstas sunkiai įskaitomas arba visai neįskaitomas. Apatinėje dokumento dalyje (l. 1) buvo prispaustas Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, tačiau išlikę tik šio antspaud raudono vaško likučiai. Pergamentas buvusio antspaud vietoje subadytas.

Intituliacijoje žodžio „Самъ“ pirmoji raidė padidinta, naracijos pirmoji raidė (raidė Б) padidinta ir pagražinta, datavime žodžio „въ“ pirmoji raidė padidinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių, taip pat balsė и. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „кн[я]зь“, „лит[о]вский“, „ц[е]ркви“, „п[и]сан“, „д[е]нь“. Tarpai tarp žodžių daugmaž visur aiškūs. Atskirų žodžių raidės beveik niekur nejungiamos.

Dokumentas Nr. 8. Dokumentas rašytas ant popieriaus, juodos spalvos rašalu. Popierius išblukęs, tekstas daug kur sunkiai įskaitomas. Apatinėje dokumento dalyje (l. 4) prispaustas Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, vaizduly sunkiai įžiūrimas, antspaud centre matomas skydas.

Inskripcijos pirmoji raidė (raidė К) padidinta, žodyje „слугомъ“ pirmoji raidė taip pat padidinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai

pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių, taip pat balsė и. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „лит[о]вский“, „кн[я]-г[и]ни“, „д[е]нь“. Tarpai tarp žodžių daugmaž visur aiškūs. Atskirų žodžių raidės nejungiamos.

Dokumentas Nr. 9. Dokumentas rašytas ant pergamento, juodos spalvos rašalu. Pergamentas gerai išsilaikęs, tekstas visose vietose įskaitomas. Apatinėje dokumento dalyje buvo prispaustas Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, tačiau išlikę tik šio antspaudo raudono vaško likučiai. Pergamentas buvusio antspaudo vietoje subadytas.

Intituliacijoje žodžio „Сам“ pirmoji raidė padidinta, naracijos pirmoji raidė (raidė Б) taip pat padidinta ir pagražinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių, taip pat balsė и. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „кн[я]зь“, „лит[о]вский“, „п[и]сан“, „м[е]с[е]ца“, „д[е]нь“. Tarpai tarp žodžių daugmaž visur aiškūs. Atskirų žodžių raidės nejungiamos.

Dokumentas Nr. 10. Dokumentas rašytas ant pergamento, juodos spalvos rašalu. Pergamentas vietomis nesmarkiai išsitrainęs, tekstas visose vietose įskaitomas. Apatinėje dokumento dalyje (l. 1a) prispaustas Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, antspaudo centre matomas skydas ir Vyčio vaizdulis.

Intituliacijoje žodžio „Самъ“ pirmos dvi raidės padidintos, Aleksandro Jogailaičio vardo pirmoji raidė (raidė А) taip pat padidinta, naracijos pirmoji raidė (raidė Б) padidinta ir pagražinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių, taip pat balsė и. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „кн[я]зь“, „лит[о]вский“, „ц[е]рковную“, „п[и]сан“, „м[е]с[е]ца“, „д[е]нь“. Tarpai tarp žodžių kai kur labai aiškūs, o kai kur jų nėra. Atskirų žodžių raidės nejungiamos.

Dokumentas Nr. 11. Dokumentas rašytas ant popieriaus, tamsiai rudos / juodos spalvos rašalu. Popierius šiek tiek išblukęs, tačiau beveik visas tekstas aiškiai įskaitomas. Apatinėje dokumento dalyje (l. 2) prispaustas Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, vaizdulis sunkiai įžiūrimas, antspaudo centre matomas skydas.

Inskripcijos pirmoji raidė (raidė Т) padidinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „кн[я]зь“, „лит[о]вский“, „от[е]ць“, „Б[о]гъ“, „д[у]шу“, „п[и]сан“, „д[е]нь“. Tarpai tarp žodžių daugmaž visur aiškūs. Atskirų žodžių raidės nejungiamos.

Dokumentas Nr. 12. Dokumentas rašytas ant pergamento, rudos spalvos rašalu. Pergamentas gerai išsilaikęs, tekstas visose vietose įskaitomas. Buvusio prikabinamo Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudu nėra, matomos tik jo virvutėms perverti skirtos keturios skylės apatinėje pergamento dalyje.

Invokacijos pirmoji raidė (raidė B) padidinta ir pagražinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „кн[я]зь“, „п[и]сан“, „м[е]с[е]ца“, „д[е]нь“. Tarpai tarp žodžių daugmaž visur aiškūs. Atskirų žodžių raidės nejungiamos.

Dokumentas Nr. 13. Dokumentas rašytas ant pergamento, juodos spalvos rašalu. Pergamentas gerai išsilaikęs, tekstas visose vietose įskaitomas. Dokumento pabaigoje prikabinas raudono vaško Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, pervertas raudonų siūlų virvute. Antspaudu pakraščiuose matomas tekstas lotyniškėmis raidėmis, centre – skydas ir Vyčio vaizdulyis.

Intituliacijoje Aleksandro Jogailaičio vardo pirmoji raidė (raidė A) padidinta, promulgacijos pirmoji raidė (raidė Ч) padidinta ir pagražinta, datavime žodžio „въ“ abi raidės padidintos. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių, taip pat balsė и. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „кн[я]зь“, „лит[о]вский“, „п[и]сан“, „м[е]с[е]ца“. Tarpai tarp žodžių kai kur labai aiškūs, o kai kur jų nėra. Atskirų žodžių raidės nejungiamos.

Dokumentas Nr. 14. Dokumentas rašytas ant pergamento, tamsiai rudos ir (ar) juodos spalvos rašalu. Pergamentas vietomis dėmėtas, dėmių vietose tekstas neįskaitomas. Dokumento pabaigoje buvo prikabinas Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, tačiau išlikusi tik baltų ir juodų siūlų virvutė jam prikabinanti.

Invokacijos tekstas padidintomis raidėmis, pirmoji raidė (raidė B) pagražinta. Intituliacijoje žodžio „Мы“ pirmoji raidė, promulgacijos pirmoji raidė (raidė Ч), naracijos pirmoji raidė (raidė Б), datavime žodžio „въ“ abi raidės taip pat padidintos. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių, taip pat balsė и. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „Б[о]жье“, „кн[я]зь“, „вл[а]д[ы]ка“, „ц[е]рковный“, „м[е]с[е]ца“. Tarpai tarp žodžių daug kur vos vos išžiūrimi. Atskirų žodžių raidės nejungiamos.

Dokumentas Nr. 15. Dokumentas rašytas ant pergamento, juodos spalvos rašalu. Pergamentas gerai išsilaikęs, tekstas visose vietose įskaitomas.

Apatinėje dokumento dalyje (l. 1) buvo prispaustas Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, tačiau išlikę tik šio antspaudo raudono vaško likučiai.

Intituliacijoje žodžio „Сам“ pirmoji raidė padidinta, Aleksandro Jogailaičio vardo pirmoji raidė (raidė A) taip pat padidinta, naracijos pirmoji raidė (raidė B) padidinta ir pagražinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių, taip pat balsė и. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „кн[я]зь“, „лит[о]вский“, „п[и]сан“, „м[е]с[е]ца“. Tarpai tarp žodžių kai kur labai aiškūs, o kai kur jų nėra. Atskirų žodžių raidės nejungiamos.

Dokumentas Nr. 16. Dokumentas rašytas ant pergamento, rudos spalvos rašalu. Pergamentas smarkiai išblukęs, tekstas sunkiai įskaitomas. Dokumento pabaigoje prikabinas raudono vaško Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, perversas rudų siūlų virvute, tačiau išlikusi tik dalis antspaudo (maždaug pusė, antspaudas ties viduriu perskeltas). Išlikusios antspaudo dalies centre matomas skydas.

Intituliacijoje žodžio „Сам“ pirmos dvi raidės, Aleksandro Jogailaičio vardo pirmoji raidė (raidė A) ir promulgacijos pirmoji raidė (raidė Ч) padidintos. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „п[и]сан“, „м[е]с[е]ца“, „д[е]нь“. Tarpai tarp žodžių kai kur labai aiškūs, o kai kur jų nėra. Atskirų žodžių raidės nejungiamos.

Dokumentas Nr. 17. Dokumentas rašytas ant pergamento, rudos spalvos rašalu. Pergamentas vietomis išplyšęs ir dėmėtas, tose vietose tekstas neįskaitomas. Dokumento pabaigoje prikabinas raudono vaško Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudas, perversas raudonų siūlų virvute. Antspaudo pakraščiuose matomas tekstas lotyniškėmis raidėmis, centre – skydas ir Vyčio vaizdulyš.

Invokacijos pirmoji raidė (raidė B) padidinta ir pagražinta, datavime žodžio „въ“ pirmoji raidė taip pat padidinta. Raidžių posvyris tekste įvairus. Dokumente neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių priebalsių, taip pat balsė и. Taip pat pasitaiko žodžių trumpinių, praleidžiant balse: „м[и]л[о]стью“, „ц[е]рков“, „п[и]сан“. Tarpai tarp žodžių daugmaž visur aiškūs. Atskirų žodžių raidės nejungiamos.

Bendra dokumentų paleografinė charakteristika. Vertinant visus Aleksandro Jogailaičio rusėniškus dokumentus galima konstatuoti šiuos dalykus:

- 1) dokumentai būdavo rašomi ant dviejų rūšių medžiagos – pergamento arba popieriaus, juodos arba rudos spalvos rašalu;
- 2) dokumentai būdavo patvirtinami prikabinamais arba prispaudžiamais Lietuvos didžiojo kunigaikščio antspaudais, tačiau kitų patvirtinimo priemonių – valdovo ir (arba) jo pareigūnų parašų – neaptikta;
- 3) pavienės raidės dokumentų tekstuose padidintos ir (arba) pagražintos;
- 4) visuose mūsų aptartuose dokumentuose raidžių posvyris įvairus (raidės tiesios arba pasvirusios į kairę ar dešinę pusę);
- 5) neretai pasitaiko iškeltų virš žodžių raidžių (daugiausia priebalsių), nors tokios raidės visuose aptariamuose dokumentuose sudaro tik nedidelę dalį visų raidžių;
- 6) kai kurie žodžiai trumpinami praleidžiant balses;
- 7) žodžiai neretai (nors ir ne visada) atskiriami tarpais;
- 8) raidės paskiruose žodžiuose beveik niekada nejungiamos.

Išvardytus aspektus verta aptarti plačiau.

Kaip jau minėta, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio rusėniški dokumentai būdavo rašomi ant dviejų rūšių medžiagos – pergamento arba popieriaus, juodos arba rudos spalvos rašalu. Lietuvių istorikas Mindaugas Klovas, tyręs privačius LDK XIV a. pabaigos–XVI a. pradžios dokumentus, pažymi, kad jie dažniau rašyti pergamente, o ne popieriuje, tačiau popieriaus panaudojimas plito, nes tai buvo pigesnė medžiaga nei pergamentas ir sudarė prielaidas fiksuoti menkesnius sandorius²¹. Mūsų tyrimas leidžia teigti, kad popierius kaip rašytinio teksto fiksavimo priemonė buvo paplitęs ir Aleksandro Jogailaičio kanceliarijoje²². Tiesa, buvo naudojamas ne vietos gamybos, o užsienietiškas popierius²³. A. Hrušos duomenimis, pirmasis po-

21 M. Klovas, *Ad perpetuam rei memoriam: Privatūs dokumentai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje*, Vilnius, 2021, p. 97.

22 Beje, naujausi lenkų istorikų tyrimai rodo, kad Lenkijos karaliaus kanceliarijoje XV–XVI a. sandūroje ant pergamento rašytų dokumentų procentinis kiekis mažėjo, o ant popieriaus rašytų dokumentų procentinis kiekis didėjo (W. Chorążyczewski, *Polska kancelaria królewska w dobie unii wileńskiej i mielnickiej. Elementy modernizacyjnej*, in: *Akty unii wileńskiej i mielnickiej (1499–1501): Dokumenty i studia*, Kraków–Vilnius, 2022, p. 150–151). Tikėtina, kad tuo pačiu metu tokia pati tendencija egzistavo ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje. Visgi šiai prielaidai pagrįsti reikia atskirų tyrimų.

23 Neaišku, iš kurių šalių atvežtas popierius buvo panaudotas mūsų aptariamiems dokumentams surašyti. Vilniuje saugomuose Aleksandro Jogailaičio rusėniškuose do-

pieriaus malūnas LDK teritorijoje pradėjo veikti po Aleksandro Jogailaičio mirties, jo brolio Žygimanto Senojo valdymo laikais – 1524 m.²⁴

Aptardami kiekvieną dokumentą atskirai, mėginome identifikuoti rašalo, kuriuo jie buvo surašyti, spalvą. Galima teigti, kad šie dokumentai surašyti juodos arba rudos spalvos rašalu. Tačiau būtina atsižvelgti į tai, kad per daugiau nei 500 metų dokumentai ir jų tekstų rašalo spalva galėjo išblukti arba priešingai – patamsėti, atsižvelgiant į dokumentų laikymo (saugojimo) sąlygas. Tad vertinti Aleksandro Jogailaičio rusėniškų dokumentų rašalo spalvą iš šių dienų perspektyvos reikia atsargiai. Tačiau bent iš dalies susigaudyti mums gali padėti šiuolaikinių mokslininkų duomenys. Antai šiuolaikinė lietuvių mokslininkė, LDK rankraštinės knygos kultūros specialistė Rima Cicėnienė apie rašalo, kuriuo būdavo surašomos šios knygos, ypatybes pateikia tokią informaciją: „Tekstas buvo rašomas rudu rašalu (nuo blizgaus, juodo atspalvio iki blyškaus, šviesiai rudo). Tamsiai ar šviesiai rudo rašalo cheminė sudėtis, šiuo metu turimų kelių tyrimų duomenimis, labai nekito. Rašalas (vadinamas geležies-galo vardu) buvo gaminamas iš geležies druskos (geležies sulfato – FeSO_4), galų ekstrakto (galai, arba cecidijos, – tai parazitų sukeltų lapų ir pumpurų pakitimai) ir rišiklio – gumiarabiko (akacijų sākų). Šio rašalo sudėtyje taip pat rasta oksalatų. Kadangi rašalą gaminosi patys rašovai, gamyboje panaudotų cheminių medžiagų sudėtis nuolat keitėsi, nuo to priklausė ir rašalo spalvos intensyvumas.“²⁵ Tikėtina, kad toks pat rašalas būdavo naudojamas ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio kanceliarijoje ir kad juo buvo surašyti šio valdovo rusėniški dokumentai.

Prie Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio rusėniškų dokumentų antspaudų nenorėtume plačiau apsistoti, nes tai ne paleografijos, o sfragistikos mokslo objektas. Visgi aptardami šiuos dokumentus manėme esant reikalinga atkreipti dėmesį į patį antspaudų egzistavimo faktą, nes jie buvo svarbiausia šių dokumentų legitimumo patvirtinimo priemonė. O kitų minėtos dokumentų grupės galimų patvirtinimo priemonių – valdovo ir

kumentuose vandenženklų, kurie padėtų identifikuoti popieriaus kilmę, neaptikome. Apie Lenkijoje saugomų šio valdovo rusėniškų dokumentų vandenženklus informacijos taip pat neturime.

24 A. I. Груша, *Беларуская кірылічная палеаграфія...*, p. 88.

25 R. Cicėnienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rankraštinės knygos kultūra (iki XVI a. antrosios pusės)*, daktaro disertacija, Vilnius, 2011, p. 103–104.

(arba) jo pareigūnų parašų – nė viename dokumente nebuvo aptikta. Tiesa, yra žinoma, kad Aleksandras Jogailaitis visgi pasirašydavo kai kuriuos savo dokumentus²⁶. Taip pat yra žinoma, kad jo valdymo laikais Lietuvos valdovo kanceliarijoje tarnavo nemažai raštininkų, atsakingų už rusėniškų dokumentų parengimą. Juos yra identifikavęs A. Hruša (raštininkus išvardijame jų paminėjimų chronologine seka, kaip ir A. Hrušos monografijoje): Januška, Petraška Fominičius Liubičas, Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogovitinovičius, Ivanas Jackovičius Vladyka, Fedka Grigorijevičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega, Januška, Grigorijus Isajevičius Hromyka, Michailas Bogušas-Bogovitinovičius, Kopotas Vasiljevichius²⁷.

Reikia turėti omenyje ir tai, kad mūsų aptariamus dokumentus galėjo surašyti ne išvardyti raštininkai, bet jiems pavaldūs valdovo kanceliarijos tarnautojai – rašovai. Tačiau už pastarųjų darbą neabejotinai buvo atsakingi raštininkai²⁸.

Žygimanto Senojo valdymo laikais, priešingai nei jo brolio Aleksandro Jogailaičio valdymo metu, raštininkai pasirašydavo valdovo vardu išduodamus dokumentus. Raštininkų parašų reikšmę tvirtinant Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo dokumentus yra aptaręs A. Hruša. Jis pažymi, kad šio valdovo valdymo pradžioje kai kurie jo raštininkai pažeisdavo nusi-stovėjusią tvarką ir parengdavo dokumentus Lietuvos didžiojo kunigaikščio vardu be jo paliepimo ir žinios. Tokie raštininkai būdavo atleidžiami iš pareigų. Tam, kad būtų išvengta tokių atvejų, 1516 m. gegužę–birželį buvo įvesta tvarka, pagal kurią Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštininkai pradėjo nuolatos pasirašinėti savo parengtus dokumentus. Tokiu būdu jie turėjo prisiimti atsakomybę už šių dokumentų legitimumą²⁹.

Tikėtina, kad A. Hrušos įvardyta Lietuvos valdovo vardu išleistų dokumentų legitimumo problema ėmė ryškėti dar Žygimanto Senojo pirmtako Aleksandro Jogailaičio valdymo laikais. Tad šiame straipsnyje atliekama pastarojo valdovo rusėniškų dokumentų analizė tampa dar aktualesnė.

26 Žr. S. Szybkowski, Dokumenty i listy Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyka w zasobie Archiwum Państwowego w Gdańsku, in: *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. XXII, Warszawa, 2015, p. 20.

27 A. I. Груша, Канцелярия Вялікага княства Літоўскага..., p. 143–148.

28 A. Pacevičius, Skriptorius ir raštininkų kultūra Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis = Vilniaus dailės akademijos darbai. Dailė*, 2002, t. 24: *Tipas ir individas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, p. 27.

29 A. И. Груша, Кризис доверия?..., p. 371.

Kai kurios aptariamų dokumentų raidės yra padidintos ir (arba) pagražintos. Padidintos raidės, manytina, turėjo išskirti paskiras tekstų dalis, o padidintos ir pagražintos raidės turėjo pabrėžti dar ir dokumentų svarbą bei išskirtinumą. Pastarąsias raides aptinkame net 11 iš 17 dokumentų: Nr. 3, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 14, 15 ir 17 (žr. 1–11 iliustracijas).

Daugeliu atvejų (6 dokumentuose iš 11) išpuošta raidė Б, trijuose dokumentuose išpuošta raidė В, o dviejuose dokumentuose – raidė Ч. Tikėtina, kad šias raides išpuošę ne dokumentus rašę raštininkai ar rašovai, bet specialiai šiam darbui pasitelkti dailininkai. Deja, apie juos daugiau informacijos neturime.

Kaip jau minėjome anksčiau, visuose mūsų aptariamuose dokumentuose raidžių posvyris įvairus – jos tiesios arba pasvirusios į kairę ar dešinę pusę. Tai skubotumo, kuris suponuoja pačią „greitraščio“ termino prasmę, požymis. Nepaisant to, galima konstatuoti, kad dokumentai surašyti ganėtinai aiškiai. Nieko keisto, apie aukštą produkcijos lygį byloja tiek pačių dokumentų turinio svarba (visi šie dokumentai priskirtini dalykinei raštijai), tiek prestižinė jų sukūrimo vieta – valdovo kanceliarija.

K. Pietkiewicziaus teigimu, XIV–XV a. sandūroje Vakarų Rusios greitraščio bruožas buvo į kairę pusę pasvirusi raidė e³⁰. Tiesa, vėliau, XV–XVI a. pirmoje pusėje LDK vartotam rusėniškajam greitraščiui buvo būdingi įvairūs šios raidės rašymo variantai. Ji, kaip ir kitos kirilinės abėcėlės raidės, galėjo būti pakrypusi tiek į kairę, tiek į dešinę pusę arba tiesi³¹. Visgi XVI a. pirmoje pusėje LDK vartotame greitraštyje ryškėjo raidės e ir kitų kirilinės abėcėlės raidžių pokrypio į dešinę pusę tendencija³². Greitraščio raidos ypatybė – palaipsnis rašysenos polinkis ir raidžių plėtimas į dešinę pusę – akcentuojamas šiuolaikinėje istoriografijoje³³. O XV a. pusustaviui būdingas raidžių (įskaitant ir raidės e) rašymas tiesiai³⁴.

30 K. Pietkiewicz K., *Paleografia ruska...*, p. 268.

31 Žr. S. Pamerneckio parengtą LDK XV a. pabaigoje–XVI a. pirmoje pusėje vartoto greitraščio raidžių lentelę, publikuotą šiuose leidiniuose: S. Pamerneckis, *op. cit.*, p. 282; K. Pietkiewicz, *Paleografia ruska...*, p. 268.

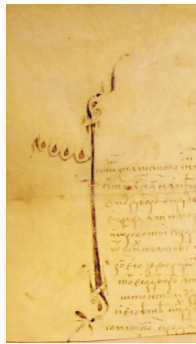
32 Žr. LDK XVI a. pirmoje pusėje vartoto greitraščio raidžių lentelę, publikuotą leidinyje K. Pietkiewicz, *Paleografia ruska...*, p. 269.

33 S. Pamerneckis, *op. cit.*, p. 23–25.

34 Žr. XV a. pusustavio raidžių grafinius vaizdus, publikuotus leidinyje K. Pietkiewicz, *Paleografia ruska...*, p. 239–244.

1 il. Dok. Nr. 3,
raidė B

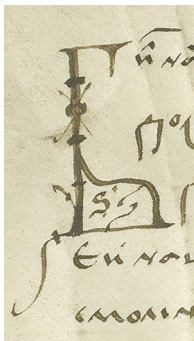
2 il. Dok. Nr. 5,
raidė Ч

3 il. Dok. Nr. 6,
raidė B

4 il. Dok. Nr. 7,
raidė B

5 il. Dok. Nr. 9,
raidė B

6 il. Dok. Nr. 10,
raidė B

7 il. Dok. Nr. 12,
raidė B

8 il. Dok. Nr. 13,
raidė Ч

9 il. Dok. Nr. 14,
raidė B

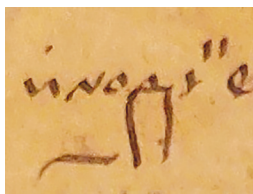

10 il. Dok. Nr. 15,
raidė B

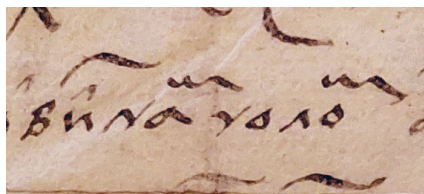

11 il. Dok. Nr. 17,
raidė B

Mūsų aptariamuose dokumentuose kai kurių raidžių ar net ištisų žodžių pokrypis į dešinę pusę, būdingas rusėniškajam greitraščiui, akivaizdus. Kaip pavyzdį pateikiame kelias iliustracijas iš mūsų aptariamų dokumentų Nr. 1 (žr. 12 iliustraciją) ir Nr. 6 (žr. 13 iliustraciją). Kaip matome 12-ojoje iliustracijoje, žodyje „ино“ raidė и pasvirusi į kairę pusę, o raidės н ir о – į dešinę pusę. O 13-ojoje iliustracijoje matomos frazės „бил нам чолом“ beveik visos raidės pakrypusios į dešinę pusę (išskyrus raidę и, kuri šiek tiek pakrypusi į kairę pusę). Tad galima teigti, kad Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio kanceliarijoje vartotame rusėniškajame rašte jau ryškėjo vėlesniems greitraščio etapams būdinga raidžių posvyrio į dešinę pusę tendencija. Tačiau didelė dalis raidžių visgi buvo rašoma tiesiai (pavyzdžiui, 12-ojoje iliustracijoje matomo žodžio „деи“ visos raidės tiesios), o tai jau pusustavio požymis. Tad, kalbėdami apie mūsų aptariamų dokumentų raidžių posvyrio tendencijas, galime įžvelgti pusustavio ir greitraščio bruožų susipynimą.

12 il. Dok. Nr. 1

13 il. Dok. Nr. 6

Priebalsių iškėlimas virš žodžio rusėniškojoje raštijoje buvo būdingas tiek pusustaviui, tiek greitraščiui³⁵. Pavyzdžiui, mūsų aptariamuose dokumentuose virš žodžių iškeliamos šios priebalsės: б, в, ж, к, л, м, н, с, т, х. Kartais virš žodžių iškeliami ir balsė и. Kai kurių iškeltų raidžių grafika, palyginti su tomis pačiomis neiškeltomis raidėmis, skiriasi. Antai iškelta virš žodžio raidė с būdavo žymima tašku. Tokia iškeltos virš žodžio raidės с grafika būdinga ne tik Aleksandro Jogailaičio rusėniškų dokumentų rašybai, bet ir vėlesnių laikų valdovo kanceliarijoje vartotam rusėniškajam greitraščiui³⁶. Tačiau iš-

35 S. Pamerneckis, *op. cit.*, p. 21, 25.

36 Pavyzdžiui, žr. žodžio „посмотрит“ rašybą 1541 m. datuojamo Lietuvos Metrikos dokumento vaizde, publikuotame leidinyje K. Pietkiewicz, *Paleografia ruska...*, p. 251.

keltos virš eilutės kirilinės c raidės žymėjimas tašku buvo būdingas ir XV a. pusustaviui³⁷. Tad galima kalbėti apie bendrą pusustavio ir greitraščio bruožą.

Aleksandro Jogailaičio rusėniškuose dokumentuose įvairi buvo ir balsės ir rašyba. 12-ojoje iliustracijoje matome, kad žodyje „ино“ raidę и sudaro du brūkšneliai, sujungti skersu, gerokai plonesniu brūkšneliu. Ši raidė pakrypusi į kairę. O toje pačioje 12-ojoje iliustracijoje matomo žodžio „деи“ raidės и, kuri yra iškelta virš žodžio, grafika kitokia – ją ženklina du paskiri brūkšneliai, kurie vienas su kitu nesujungti. Ši raidė tiesi.

Žodžiai, kurių pavienės raidės iškeltos virš žodžio, kartais pažymimi viršuje nubrėžtu brūkšneliu ar lankeliu (žr. 13-ojoje iliustracijoje matomo žodžio „бил“ rašybą), o kartais niekaip nepažymimi (žr. 12-ojoje iliustracijoje matomo žodžio „деи“ rašybą).

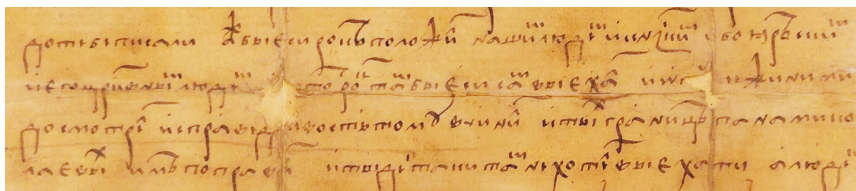
Aleksandro Jogailaičio rusėniškiems dokumentams būdinga dar viena savybė – kai kurie žodžiai trumpinami, praleidžiant balses. Šiuose dokumentuose pasitaikantys dažniausi žodžių trumpiniai yra „м[и]л[о]стью“, „кн[я]зь“, „лит[о]вский“, „п[и]сан“, „м[е]с[е]ца“. Pirmieji trys trumpiniai paprastai būna intuliacijoje, nurodant Aleksandro Jogailaičio kaip valdovo titulą. O paskutiniai du trumpiniai pasitaiko datavime, nurodant dokumentų parašymo vietą ir laiką. Žodžių trumpinimas praleidžiant balses buvo būdingas ir pačiam ankstyviausiam rusėniškojo rašto tipui – ustavui³⁸.

Aleksandro Jogailaičio rusėniškiems dokumentams būdinga ir tai, kad žodžiai neretai (nors ir ne visada) atskiriami tarpais. Tame pačiame dokumente dažnai pasitaiko nevienodi tarpai tarp žodžių – vienur aiškesni, o kai kur visai nematomi. Kaip pavyzdį iš mūsų aptariamų dokumentų pateikiame dokumento Nr. 1 kelių eilučių vaizdą (žr. 14 iliustraciją). Tokia įvairovė ženklina rašysenos skubotumą, kuris, kaip jau minėjome anksčiau, suponuoja pačią „greitraščio“ termino prasmę.

Norėtusi atkreipti dėmesį ir į dar vieną Aleksandro Jogailaičio rusėniškų dokumentų ypatybę – raidės paskiruose žodžiuose beveik niekada nejungiamos (pavyzdžiui, žr. 14 iliustraciją). Čia reikėtų priminti šio straipsnio įvade paminėtą S. Lazutkos ir E. Gudavičiaus 1983 m. išsakytą požiūrį, jog tarpusavyje nejungiamos raidės XVI a. Lietuvos didžiojo kunigaikščio

37 Žr. kirilinės c raidės variantų, būdingų XV a. pusustaviui, vaizdus leidinyje K. Pietkiewicz, *Paleografia ruska...*, p. 241.

38 S. Pamerneckis, *op. cit.*, p. 21.

14 il. Dok. Nr. 1

raštinės rusėniškuose aktuose yra pusustavio stiliaus bruožas³⁹. Su tuo tenka sutikti. Ir iš tiesų, Aleksandro Jogailaičio rusėniškų dokumentų rašto manierai toli iki XVII a. LDK vartotam greitraščiui būdingos rišliosios rašysenos.

Ką galima pasakyti apie Aleksandro Jogailaičio rusėniškų dokumentų autorystę? Kaip minėjome anksčiau, mūsų aptariamuose dokumentuose nei valdovo, nei jo pareigūnų parašų aptikta nebuvo. Tačiau remdamiesi A. Hrušos surinktais duomenimis apie Aleksandro Jogailaičio raštininkus⁴⁰ galime bent jau prielaidų lygmeniu pamėginti identifikuoti asmenis, kurie buvo atsakingi už šio valdovo rusėniškų dokumentų parengimą. Dokumentus išvardijame chronologine seka:

1. [1495 m.] birželio 24 d., 13-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Januška, Petraška Fominičius, Liubičas, Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogovitinovičius, Ivanas Jackovičius Vladyka, Fedka Grigorijevičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega ir Januška;
2. [1495 m.] rugpjūčio 18 d., 13-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Januška, Petraška Fominičius, Liubičas, Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogovitinovičius, Ivanas Jackovičius Vladyka, Fedka Grigorijevičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega ir Januška;
3. 7004 [= 1495] m. spalio 4 d., 14-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Januška, Petraška Fominičius, Liubičas, Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogoviti-

39 Pirmasis Lietuvos Statutas, t. I, d. 1, p. 149.

40 A. I. Груша, Канцелярия Вялікага княства Літоўскага..., p. 143–148.

- novičius, Ivanas Jackovičius Vladyka, Fedka Grigorijevičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega ir Januška;
4. [1496 m. kovo 15 d.], 14-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Januška, Petraška Fominičius Liubičas, Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogovitinovičius, Ivanas Jackovičius Vladyka, Fedka Grigorijevičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega ir Januška;
5. [7006 = 1498 m. birželio 5 d., 1-as indiktas] – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Petraška Fominičius Liubičas, Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogovitinovičius, Ivanas Jackovičius Vladyka, Fedka Grigorijevičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega ir Januška;
6. [1499 m.] gegužės 25 d., 2-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Petraška Fominičius Liubičas, Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogovitinovičius, Ivanas Jackovičius Vladyka, Fedka Grigorijevičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega ir Januška;
7. [7008 = 1500 m.] gegužės 27 d., 3-ias indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogovitinovičius, Fedka Grigorijevičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega ir Januška;
8. [1501 m.] sausio 3 d., 4-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogovitinovičius, Fedka Grigorijevičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega, Januška ir Michailas Bogušas-Bogovitinovičius;
9. 7009 [= 1501] m. rugpjūčio 1 d., 4-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogovitinovičius, Fedka Grigorijevičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega, Januška ir Michailas Bogušas-Bogovitinovičius;
10. 7010 [= 1501] m. rugsėjo 26 d., 5-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogovitinovičius, Fedka Grigorijevičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega, Januška ir Michailas Bogušas-Bogovitinovičius;

11. [1502 m.] birželio 19 d., 5-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogovitinovičius, Fedka Grigorijevičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega, Januška ir Michailas Bogušas-Bogovitinovičius;
12. 7011 [= 1503] m. rugpjūčio 25 d., 6-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogovitinovičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega, Grigorijus Isajevičius Hromyka ir Michailas Bogušas-Bogovitinovičius;
13. 7012 [= 1503] m. rugsėjo 6 d., 7-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Bogdanas Semionovičius Sapiega, Levas Bogovitinovičius, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega, Grigorijus Isajevičius Hromyka ir Michailas Bogušas-Bogovitinovičius;
14. 7013 [= 1505] m. kovo [? d.], 8-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Bogdanas Semionovičius Sapiega, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega, Grigorijus Isajevičius Hromyka ir Michailas Bogušas-Bogovitinovičius;
15. 7013 [= 1505] m. kovo 10 d., 8-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Bogdanas Semionovičius Sapiega, Fedka Januškovičius, Ivanas Semionovičius Sapiega, Grigorijus Isajevičius Hromyka ir Michailas Bogušas-Bogovitinovičius;
16. 7014 [= 1505] m. spalio 20 d., 9-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Bogdanas Semionovičius Sapiega, Ivanas Semionovičius Sapiega, Grigorijus Isajevičius Hromyka ir Michailas Bogušas-Bogovitinovičius;
17. 7014 [= 1506] m. [liepos 8 d.], 9-as indiktas – Aleksandro Jogailaičio raštininkai tuo metu buvo arba galėjo būti Bogdanas Semionovičius Sapiega, Ivanas Semionovičius Sapiega, Grigorijus Isajevičius Hromyka, Michailas Bogušas-Bogovitinovičius ir Kopotas Vasiljevičius.

Taigi variantų, kas galėjo būti atsakingi už mūsų aptariamų dokumentų parengimą, nemažai. Dokumentai Nr. 3, 7 ir 10 turinio požiūriu yra tiesiogiai

susiję su Aleksandro Jogailaičio raštininku Fedka Januškovičiumi, o dokumentas Nr. 16 – su kitu to paties valdovo raštininku Grigorijumi Isajevičiumi Hromyka. Galima daryti atsargią prielaidą, jog už minėtų dokumentų parengimą buvo atsakingi ne šie, o kiti raštininkai. Bent jau taip turėjo būti tuo atveju, jeigu rengiant šiuos dokumentus buvo vengiama galimos korupcijos. Nors, kaip jau buvome minėję anksčiau, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo valdymo pradžioje kai kurie jo raštininkai išduodavo dokumentus valdovo vardu be jo žinios. Tad negalima atmesti galimybės, kad ir minėti Aleksandro Jogailaičio raštininkai patys parengė su jų reikalais tiesiogiai susijusius dokumentus.

Vertindami Aleksandro Jogailaičio rusėniškų dokumentų rašysenos ir raidžių ortografijos ypatumus galime mėginti išskirti dokumentus, kurie buvo surašyti ta pačia ar labai panašia rašysena. Visuose šiuose dokumentuose nurodytas Aleksandro Jogailaičio kaip valdovo titulas. Tad jo žodžių rašybą mūsų aptariamuose dokumentuose toliau ir lyginsime.

Tam tikrų rašysenos ir raidžių ortografijos panašumų galime įžvelgti mūsų aptariamuose dokumentuose Nr. 1, 2, 3, 5 ir 6 (žr. 15–19 iliustracijas). Šių dokumentų intituliacijoje, asmenvardyje „Александръ“ labai panaši kirilinių raidžių а, л, с ir iškeltos virš žodžio raidės н rašysena. Pastaroji raidė visuose dokumentuose pasvirusi į dešinę pusę. Juose žodžio „м[и]-л[о]стью“ rašysena ir pavienių raidžių ortografija taip pat mažai kuo skiriasi. Be to, visuose minėtuose dokumentuose labai panaši raidės р žodyje „русский“ rašysena.

Tiesa, ką tik minėtuose dokumentuose galima įžvelgti ir skirtumų. Ne visur vienodai rašoma raidė ж žodyje „жомоитский“. Šiuo požiūriu ypač išsiskiria dokumentas Nr. 2, kuriame minėtame žodyje raidė ж turi iš viršaus į apačią, į kairę pusę nubrėžtą ganėtinai ilgą tiesę. Be to, nevienoda raidės х žodyje „иных“ rašysena ir pakrypis. Dokumente Nr. 1 ji pakrypusi į kairę pusę, dokumentuose Nr. 2, 3 ir 5 pakrypusi į dešinę pusę, o dokumente Nr. 6 – daugmaž tiesi.

Visų kitų Aleksandro Jogailaičio rusėniškų dokumentų bendras rašysenos ypatybes įžvelgti sudėtingiau. Grupuoti šiuos dokumentus pagal bendras rašysenos ypatybes keblu dėl ganėtinai didelių pavienių raidžių ortografijos skirtumų. Tad daryti prielaidą, kad šių dokumentų autorystė bendra, taip pat sudėtinga.

Знаменъ божественъ елисейскъ
всехъ родъ донской иль
всехъ родъ донской иль

15 il. Dok. Nr. 1

Знаменъ божественъ елисейскъ
всехъ родъ донской иль
всехъ родъ донской иль

16 il. Dok. Nr. 2

Знаменъ божественъ елисейскъ
всехъ родъ донской иль
всехъ родъ донской иль

17 il. Dok. Nr. 3

Знаменъ божественъ елисейскъ
всехъ родъ донской иль
всехъ родъ донской иль

18 il. Dok. Nr. 5

Знаменъ божественъ елисейскъ
всехъ родъ донской иль
всехъ родъ донской иль

19 il. Dok. Nr. 6

Išvados. Tyrimui buvo pasitelkta 17 Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio rusėniškų dokumentų, saugomų Lietuvoje ir Lenkijoje. Lietuvoje, tiksliau, Vilniuje, saugomus dokumentus galėjome pamatyti gyvai, o Lenkijoje saugomų dokumentų atveju rėmėmės jų vaizdų kopijomis.

Dokumentų fizinė būklė įvairi – vieni išlikę geriau, o kiti prasčiau. Jie surašyti ant dviejų rūšių medžiagos – pergamento arba popieriaus, juodos arba rudos spalvos rašalu.

Pagrindinė Aleksandro Jogailaičio rusėniškų dokumentų patvirtinimo priemonė – valdovo antspaudas – išliko tik dalyje dokumentų. Kituose matomi tik antspaudų likučiai. Kitų patvirtinimo priemonių – valdovo ir (arba) jo pareigūnų parašų – neaptikta. Visgi yra žinoma, kad Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio kanceliarijoje tarnavo nemažai raštininkų, kurie ir turėjo būti atsakingi už mūsų tirtų dokumentų sudarymą.

Kai kurios raidės Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio rusėniškuose dokumentuose padidintos ir (arba) pagražintos. Padidintos raidės turėjo išskirti pavienės teksto dalis, o padidintos ir pagražintos raidės – pabrėžti turinio svarbą. Tikėtina, kad raidžių puošyba užsiėmė ne raštininkai ar rašovai, bet specialūs dailininkai.

Aleksandro Jogailaičio rusėniškų dokumentų paleografinė analizė patvirtina istoriografijoje dar praėjusiame šimtmetyje išsakytą mintį apie „greitraščio“ termino sąlygiškumą ir pusustavio bruožų pasireiškimą XVI a. Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijos rusėniškuose dokumentuose. Minėto valdovo rusėniškuose dokumentuose įžvelgtina tiek greitraščio, tiek pusustavio ar net ustavo bruožų. Pagrindinis pusustavio bruožas šiuose dokumentuose – beveik niekada nejungiamos to paties žodžio raidės. Kai kurie bruožai (pavyzdžiui, priebalsių iškėlimas virš žodžio) būdingi ir pusustaviui, ir greitraščiui. Mūsų tirtuose dokumentuose taip pat įžvelgtina ir labiau greitraščiui, o ne pusustaviui būdingų požymių. Apie greitraščiui būdingą rašysenos skubotumą byloja dalies raidžių pokrypis į dešinę ar kairę pusę ir tai ryškesni, tai visai neryškūs tarpai tarp žodžių.

Remdamiesi istoriografija pamėginome identifikuoti Aleksandro Jogailaičio raštininkus, kurie galėjo būti atsakingi už kiekvieno mūsų tirtą dokumento parengimą. Kai kurių dokumentų bendri rašysenos ir raidžių ortografijos požymiai leidžia daryti prielaidą, kad šių dokumentų autorystė bendra.

Ruthenian Documents of the Chancery of Alexander Jagiellon, Grand Duke of Lithuania from a Paleographic Point of View

ANDRIUS JURKEVIČIUS

Key words: Alexander Jagiellon, Ruthenian documents, paleography.

Summary. The article examines paleographic specifics of Ruthenian documents of Alexander Jagiellon (1492–1506), Grand Duke of Lithuania. We looked into 17 documents of this ruler, kept in Lithuania and Poland. The examination of Alexander Jagiellon's Ruthenian documents enabled us to establish the following: 1) the documents were written on two types of material – parchment or paper – using black or brown ink; 2) the documents were authenticated with pendant or applied seals of the Grand Duke of Lithuania, while other means of authentication such as signatures of the ruler or his officials were not detected; 3) individual letters in the texts of the documents are enlarged and/or decorated; 4) in all these documents, the slant of the letters varies (the letters are either vertical or slanted to the left or right); 5) some letters (mostly consonants) are raised above words, even though they make only a small part of all letters in the documents; 6) some words are made shorter by omitting vowels; 7) words are often (but not always) separated by spaces; 8) letters in individual words are almost never connected. The paleographic analysis of Alexander Jagiellon's Ruthenian documents confirms an idea (expressed in historiography as early as in the last century) of the conditionality of the term “cursive” and manifestation of some traits of semi-uncial in Ruthenian documents of the Chancery of the Grand Duke of Lithuania in the 16th century. The Ruthenian documents of this ruler display features of both cursive and semi-uncial or even uncial. We also attempted to identify individuals (Alexander Jagiellon's scribes) who could have been responsible for the preparation of documents and documents that could have been written by the same individual.

DOI: <https://doi.org/10.15388/MPI5.2024.6>

Darbas, nesustodavęs net Viešpaties dieną. Zigmanto I darbadieniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisme 1506–1544 metais

EUGENIJUS SAVIŠČEVAS

Vilniaus universitetas

El. paštas eugenijus.savicevas@if.vu.lt

Raktiniai žodžiai: Zigmantas I (Žygimantas Senasis), valdovo teismas, Lietuvos Metrika.

Ši tyrimą paskatino trys priežastys. Visų pirma – neseniai pasirodžiusi fundamentali profesorės Irenos Valikonytės knyga, skirta XV a. pabaigos–XVI a. Lietuvos didžiųjų kunigaikščių teismo organizacijos ir veikimo mechanizmui¹. Joje koncentruojamasi į valdovo teismo fenomenus: valdovą, kaip vyriausiąjį teisėją, jo užvauduotojus – įvairiais būdais paskiriamus tarėjus, teismo procesą, įrodymų ypatybes, teisinius papročius ir pan. Todėl natūralu, kad knygoje visi XV–XVI a. Lietuvos valdovai susiliejo į vieną nuasmenintą figūrą, o juk norėtusi matyti jų skirtumus. Antra priežastis – šiandienos šaltinių leidybos pasiekimai. Per pastaruosius daugiau nei 30 metų, visų pirmiausia, Lietuvos archeografų dėka buvo publikuotos beveik visos Aleksandro, Zigmanto I ir Zigmanto II Augusto valdymo laikotarpio Lietuvos Metrikos (toliau – LM) teismų bylų knygos (toliau – TBK). Todėl man kilo idėja – iš visos šios LM aktų visumos išgauti tam tikrą ekstraktą, leisiantį nušviesti ir to meto LM knygų susidarymo raidą, ir konkrečių valdovų santykius su Lietuva. Valdovų Aleksandro ir Zigmanto II Augusto lietuviškosios istorijos jau yra sulaukusios istorikų dėmesio², o štai

1 I. Valikonytė, *Rex iustissimus. Valdovo teismas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. pabaigoje – XVI a.*, Vilnius, 2023.

2 XVI a. Jogailaičių biografijas kol kas rašė kone vien tik lenkų istorikai. Žinoma, jie labiau tyrinėjo Lenkijos karalių, o ne Lietuvos didžiųjų kunigaikščių gyvenimus. Tačiau yra ir malonių išimčių, kuriose daugiau dėmesio skiriama LDK. Pavyzdžiui, K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań, 1995;

ilgam Zigmanto I, pravardžiuojamo Seniu, valdymui dėmesio vis dar trūksta, todėl nusprendžiau koncentruotis į jo valdymo laikotarpį³. Paskutiniu metu tyrimo akstinu tapo smulkmena, kurią pastebėjau LM 12-ojoje TBK. Joje aptikau kelis dokumentus, surašytus sekmadienį⁴. Kai, nepasitikėdamas jokių kitų kalendoriumi, LM 27-osios Užrašymų knygos⁵ (toliau – UŽK), kurioje aktų datos surašytos ne tik mėnesių, bet ir savaitės dienomis, pagrindu atkūriau 1541–1542 m. LDK kanceliarijoje naudotą kalendorių ir jį sulyginau su to paties laikotarpio valdovo vardu išduotų teisminių dokumentų datomis, suradau dar 10 atvejų, kai valdovo teismas turėjo dirbti sekma dieną⁶. Prisimenant reformacijos laikotarpiu paaštrėjusius teologinio pobūdžio ginčus apie šabo dieną, su kuria per Dešimt Dievo įsakymų buvo susiję krikščionių gyvenimo pamatai, valdovo darbas sekmadienį mane nustebino. Tiesa, XVI a. Lietuvos valdovo kanceliarijos, turbūt, kaip ir kitų to meto valdovų kanceliarijų darbe, buvo daroma daugybė klaidų, kartu ir datuojant dokumentus. Vien ką reiškia minėtos 12-osios TBK aktas, datuotas 1542 m. vasario 32-ąją⁷! Vargšai raštininkai, visada turėjo abejonių dėl keliamųjų metų vasario dienų skaičiaus, nors 1542-ieji nebuvo tokie. O ką jau kalbėti apie susipainiojimą savaitės dienose. Bet kuriuo atveju – tai smulkmena. O štai valdovo darbas sekmadieniais vargu ar gali būti vadinamas smulkmena. Nejau Zigmantas I buvo taip apkrautas valdinių bylo-

L. Kołankowski, *Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548*, Lwów, 1913. Aleksandriui Jogailaičiui yra skirtas straipsnių rinkinys: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, Vilnius, 2007. O Zigmanto II, neskaitant jo ryšių su Radvilomis skirto solidaus dėmesio, gyvenimo kelią nušviečia į lietuvių kalbą išversta S. Cynarski knyga *Žygimantas Augustas*, Vilnius, 2007, vertė V. Skliutaitė.

- 3 Lenkų istoriografijoje Zigmanto I biografija rašyta ne kartą. Garsiausi bandymai: S. Nowogrodzki, *Rządy Zygmunta Jagiellończyka na Śląsku i Łużycach (1499–1506)*, Kraków, 1937; L. Finkel, *Elekcyja Zygmunta I. Sprawy dynastji Jagiellońskiej i unii polsko-litewskiej*, Kraków, 1910; Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary (1506–1548)*, Warszawa, 1979; J. Besala, *Zygmunt Stary i Bona Sforza*, Poznań, 2012.
- 4 *Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė, Vilnius, 2007 (toliau – LM 12-oji TBK), p. 181–183.
- 5 *Lietuvos Metrika (1541–1542). 27-oji Užrašymų knyga*, parengė I. Valikonytė, T. Čelkis, L. Steponavičienė, Vilnius, 2016.
- 6 Tiesą pasakius, tas mano darbas pasirodė esąs tuštukas, nes sudarytas kalendorius kuo puikiausiai atitiko 1541 m., t. y. metų, kurių Velykos išpuolė balandžio 17 d., kalendoriaus versiją. *Chronologia Polska*, red. B. Włodarski, Warszawa, 1957, p. 400–401.
- 7 LM 12-oji TBK, Nr. 222.

mis, kad jo darbui neužteko šešių darbo dienų per savaitę ir teko aukoti net jam priklausančią septintąją? Suskaičiavus valdovo teisminius raštus būtų galima tiksliau apibūdinti istorikų ne kartą pastebėtą „didelę“ ar „nepakeliamą“ teisėjo našta, slėgusią valdovo pečius.

Šio straipsnio tikslas – pateikti Zigmanto I darbo LDK teismuose laiko apskaitą. Chronologine prasme valdovo valdymo epocha nevysiškai sutampa su jo teisėjavimo laiku. Paskutiniuosius ketverius gyvenimo metus Zigmantas I vyriausiojo LDK teisėjo pareigas buvo perdavęs savo sūnui – įpėdiniui. Todėl pirminė chronologijos data yra 1506 m. spalio 20 d., kai Zigmantas Jogailaitis Vilniuje buvo paskelbtas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, o galutinė – 1544 m. spalio 6 d., kai Brastos seime jis oficialiu raštu perdavė LDK vyriausiojo teisėjo pareigas Zigmantui II Augustui⁸.

Šaltiniai. Publikuotos Zigmanto I laikų LM knygos smarkiai palengvina užduotį tyrinėjant konkretaus valdovo valdymo ypatybes. Tiesa, kai pradedame atrinkti LM medžiagą, atspindinčią Zigmanto I, kaip vyriausiojo LDK teisėjo, darbą, susiduriame su šiokia tokia LM knygų serijų painiava. Nemaža dalis į LM patekusių teismų knygų yra ne valdovo, o dvaro teisėjų⁹ (pavyzdžiui, jau minėta LM 27-oji UžK), vaivadų (pavyzdžiui, Vilniaus, Vitebsko, Polocko) ar seniūnų (pavyzdžiui, Žemaitijos) teismų knygos. Todėl, nors ir turime gana gausią XVI a. pirmosios pusės LM TBK seriją, valdovo teismą atspindi vos penkios iš jų¹⁰ (žr. 1 schemą). Laimei, santykinai dideli Zigmanto I teismų aktų kiekiai yra išlikę net dešimtyje užrašymų knygų¹¹, kur teisminiai doku-

8 L. Kołankowski, *op. cit.*, p. 364–365.

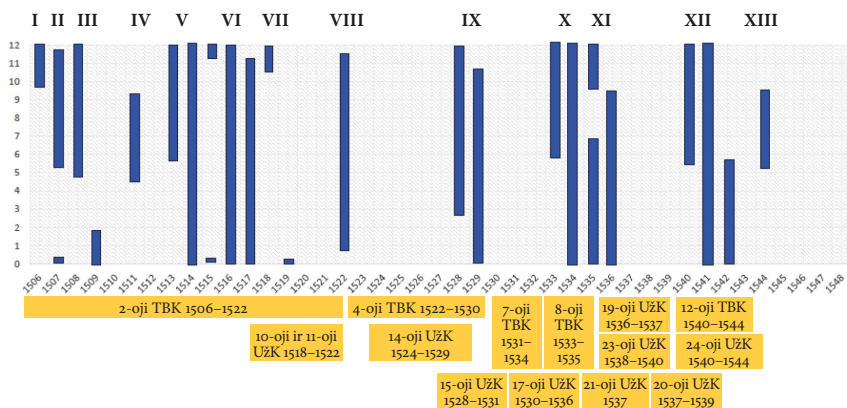
9 I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 106–116.

10 LM 2-oji TBK buvo išleista leidinyje: *Русская историческая библиотека*, т. 20: *Литовская Метрика. Книги судных дел*, Санкт-Петербург, 1903 (toliau – RIB, t. 20, II dalis); *Lietuvos Metrika (1522–1530) 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt., Vilnius, 1997 (toliau – LM 4-oji TBK); *Lietuvos Metrika. Knyga (1532–1534). 7-oji Teismų bylų knyga*, parengė L. Karalius, Vilnius, 2019 (toliau – LM 7-oji TBK); *Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, parengė I. Valikonytė, S. Lazutka ir kt. Vilnius, 1999 (toliau – LM 8-oji TBK); ir jau minėta LM 12-oji TBK.

11 *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523). Užrašymų knyga 10*, parengė E. Banionis ir A. Baliulis, Vilnius, 1997 (toliau – LM 10-oji UžK); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523). Užrašymų knyga 11*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 1997 (toliau – LM 11-oji UžK); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14*, parengė L. Kara-

mentai yra sumaišyti su kitokio pobūdžio dokumentais. Kai kurios iš tų knygų tik iš pagarbos tradicijai vadintinos užrašymų, nors dauguma jų aktų yra valdovo teismo aktai. Be to, dar aštuoniose šios serijos LM knygose galime rasti mažus ar kiek didesnius teismų bylų pluoštus¹². Taigi, norint visą šią medžiagą susisteminti, reikia ją atrinkti ir sudėti į nuoseklią chronologinę eilę. Tai padarius pasirodė, kad skirtingų knygų medžiaga dubliuojasi nesmarkiai. Bene didžiausia išimtis – keturiolikos LM 17-osios UžK aktų sutapimas su atitinkamu skaičiumi aktų kitose LM knygose bei LM 2-osios TBK dvylikos aktų sutapimas su 8-osios UžK aktais. Be minėtų, galima surasti dar vieną kitą atvejį, bet jų nėra daug. Iš viso 35¹³.

- lius, D. Antanavičius, Vilnius, 2008 (toliau – LM 14-oji UžK); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 2002 (toliau – LM 10-oji UžK); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 17 (1530–1536). Užrašymų knyga 17*, parengė L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius, 2015 (toliau – LM 15-oji UžK); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19*, parengė D. Vilimas, Vilnius, 2009 (toliau – LM 19-oji UžK); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1535–1537). Užrašymų knyga 20*, parengė R. Ragauskienė, D. Antanavičius, Vilnius, 2009 (toliau – LM 20-oji UžK); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 21 (1536–1537). Užrašymų knyga 21*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 2019; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 24 (1540–1544). Užrašymų knyga 24*, parengė A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius, 2023 (toliau – LM 24-oji UžK). Už galimybę pasinaudoti 24-os UžK maketu nuoširdžiai dėkoju dr. Artūriui Duboniui. LM 23-ioji UžK dar nepublikuota. Jos medžiagą įvertinau pasinaudojęs Lietuvos valstybės istorijos archyve saugomu mikrofilmu (toliau – LM 23-ioji UžK).
- 12 *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7*, parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius, 2011 (toliau – LM 7-oji UžK); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8*, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius, 1995 (toliau – LM 8-oji UžK); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9*, parengė K. Pietkiewicz, Vilnius, 2003 (toliau – LM 9-oji UžK); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12*, parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis, Vilnius, 2001 (toliau – LM 12-oji UžK); *Акты, относящиеся к истории Западной России, выпуск 2: 18-я и 32-я книги записей Литовской метрики. Метрика королевы Боны*, составители тома: О. И. Хоруженко и др., Москва, 2018 (toliau – LM 18-oji UžK); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1535–1537). Užrašymų knyga 20*, parengė R. Ragauskienė, D. Antanavičius, Vilnius, 2009 (toliau – LM 20-oji UžK); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25*, parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis, Vilnius, 1998 (toliau – LM 25-oji UžK); *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 (Копія канца XVI ст.)*, падрыхтавалі В. Мянжынскі, У. Свяжынскі, Менск, 2000 (toliau – LM 28-oji UžK).
- 13 Sutampančius aktus galime sudėti į tris serijas. 1) Pirmasis skaičius nurodo akto Nr. LM 2-ojoje TBK (RIB, t. 20, II dalis), o skaičius skliaustuose – jį atitinkančio 8-ojoje UžK: akto Nr.: 1 (389), 2 (390), 3 (391), 4 (392), 5 (394), 6 (395), 7 (400), 8 (401), 9 (402), 11 (403), 21 (404), 33 (407). 2) Pirmasis skaičius nurodo akto Nr. LM 17-ojoje UžK, o skaičius

1 schema. Trylika Zigmanto I vizitų į LDK ir didžiausi valdovo teismo dokumentų rinkiniai LM knygoje. Kairiajame schemas krašte vertikaliai surašyti skaičiai nurodo metų mėnesius. Vizitų **chronologija**: I. 1506-10-20–1507-01-08; II. 1507-06-06–1507-12-29; III. 1508-05-22–1509-02-26; IV. 1511-05-15–10-07; V. 1513-06-27–1515-01-11; VI. 1515-12-05–1517-12-06; VII. 1518-11-15–1519-01-03; VIII. 1522-01-23–12-20; IX. 1528-03-18–1529-11-21; X. 1533-06-27–1535-07-28; XI. 1535-10-18–1536-10-26; XII. 1540-05-10–1542-05-24; XIII. 1544-06-08–10-12. Parengta pagal A. Gąsierowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagielonów*, in: *Studia historyczne*, R. 16, 1973, z. 2 (61), p. 257–273.

Valdovo teismo dokumentų atrankos metodas. LDK valdovas buvo aukščiausias teisėjas ir į jo, kaip šalies tėvonio, teismo kompetencijos lauką galėjo pakliūti bet kokie kazusai, susiję su valdovo interesais¹⁴. Ši aplinkybė smarkiai supainioja valdovo teismo supratimą, nes, iš esmės, bet kuris viešą pobūdį turėjęs valdovo veiksmas galėjo būti suprantamas kaip teisėjavimas, pavyzdžiui, turto suteiktys, pareigūnų paskyrimai, muitų nuoma, mokesčių lengvatos, apdovanojimas laisvėmis bei teisėmis ir t. t. Žinoma, tokio pobū-

skliaustuose – jį atitinkančio 7-ojoje UžK: akto Nr.: 97 (8), 182 (1.3), 262 (35), 304 (58), 312 (70), 314 (65), 346 (78), 406 (68). 3) Kiti sutapimai: 17-oji UžK Nr. 90 (15-oji UžK Nr. 92), 17-oji UžK Nr. 414 (15-oji UžK Nr. 130), 17-oji UžK Nr. 502 (19-oji UžK Nr. 70), 17-oji UžK Nr. 497 (19-oji UžK Nr. 35), 8-oji TBK Nr. 412 (25-oji UžK Nr. 48), 20-oji UžK Nr. 168 (23-ioji UžK, l. 43v), 11-oji UžK Nr. 124 (11-oji UžK Nr. 148), 4-oji TBK Nr. 169 (12-oji UžK Nr. 747), 4-oji TBK Nr. 303 (11-oji UžK Nr. 132 ir 25-oji UžK Nr. 46), 4-oji TBK Nr. 307 (15-oji UžK Nr. 38), 4-oji TBK Nr. 335 (15-oji UžK Nr. 56), 4-oji TBK Nr. 502 (17-oji UžK Nr. 12), 7-oji TBK Nr. 1.1 (14-oji UžK Nr. 922).

¹⁴ Apie valdovo teismo kompetenciją žr. I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 67–88.

džio dokumentų paprastai nevadiname teisiniais. Bet tada verta patikslinti, kuriuos LM aktus galime priskirti valdovo teismo dokumentų kategorijai.

LM aktų rūšiavimas įmanomas tik įvertinus juose, jų antraštėse arba knygos registre vartotą žodyną. Valdovo teismo dokumentus dažniausiai išduoda akto įvardijimas *nuosprendžiu* (*wyrok, dekret*) arba *byla* (*sprawa*), nors greičiau po šiuo pavadinimu slepiasi valdovo potvarkis, įsakymas ar procesinis sprendimas, nei teismo byla šiuolaikiniu supratimu. Taip pat teisiniai dokumentai gali slėptis ir po *rašto* (*list*) pavadinimu, nors taip daugiausia vadinti įvairūs administraciniai potvarkiai ar tam tikrą informaciją perduodantys raštai / laišakai. Visų minėtų rūšių teisminių dokumentų atsiradimo priežastis visgi buvo valdovui pateiktas bylininko skundas. Todėl nuosprendžiai, procesiniai sprendimai ar teisiniai raštai paprastai prasideda valdovo vardu tariamais žodžiais: „*skundėsi tums*“ (*жаловал нам*). Bet verta atminti, kad skundas, kaip formalus kreipimasis į valdovo teismą, galėjo būti užrašomas ir kitais žodžiais: „*sakė tums*“, „*priminė tums*“ (*говорил нам, мовил нам, впоминал / припоминал нам, впоминался перед нами*). Ypač gausu tokių formuluočių įvairaus pobūdžio *atmintinėse* (jos kartais vadinamos ir memorialais), t. y. įrašuose atminimui (*по памяти*). Visgi toli gražu ne visų antraštėse *raštais* ar *atmintinėmis* vadinamų aktų turinys atspindi valdovo teismo veiklą. Todėl galutinė atranka įmanoma tik skaitant pačius aktus. Darbą dar labiau apsunkina teisminių aktų turinio įvairovė. Antai, atmintinėse labai dažnai atspindi teismo proceso raida: skundas, šaukimas į teismą, teislaikio skyrimas ir atidėjimas, valdovo potvarkiai perduodant bylą skirtiems teisėjams (įsakymai pasiimti teisėjus „savo ranka“, t. y. komisių pasirinkimas), skirtinių teisėjų patvirtinimas, žvelgūnų ir diečkų siuntimas į ginčinio vietą, dvarionių siuntimas įvykdyti ar stebėti valdovo sprendimų / nuosprendžių įgyvendinimo, priesaikos laiko skyrimas ir pan. Be to, Zigmanto I valdymo metais LM smarkiai pagausėjo ikiteisminį procesą atspindinčių atmintinių, registravusių bylos šalies (dažniausiai vienos) *prisistatymą* (*оповеданье*) valdovo teisme, dar vadinamų *pasirengtinėmis* bylinėmis (*пильность*). Antai, Lietuvos valdovų Kazimiero ir Aleksandro LM knygų medžiagoje randame vos vieną kitą teislaikių organizavimą atspindintį dokumentą¹⁵. O Zigmanto I lai-

15 *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*, parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004 (toliau – LM 4-oji UžK), Nr. 124, 125; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius, 2012 (toliau – LM 5-oji UžK) Nr. 147; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6*, parengė A. Baliulis, Vilnius, 200 (toliau – LM 6-oji UžK), Nr. 260.

kų knygose jų skaičius smarkiai išauga: ankstyviausioje šio valdovo LM 2-ojoje TBK, kuri apima 1506–1522 m. laikotarpį, yra per 130 tokių aktų, o 8-ojoje TBK, kurios chronologija viso labo 1533–1535 m., tokių aktų yra apie pusantro šimto.

Atmintinių turinys dažnai sutampa su raštų ar net nuosprendžių turiniu, bet skiriasi savo paskirtimi: atmintinės skirtos priminti proceso raidą, o raštais ar potvarkiais (*list, sprawa*) valdovas stengėsi pakreipti ikiteisminį procesą tam tikra linkme, įsakydavo savo paties įgaliotiems pareigūnams ar šiaip privatiems asmenims atlikti tam tikrus veiksmus, pamokydavo, kaip tai padaryti, ar tiesiog pagrasindavo savo rūstybe. Taigi teisminiais *raštais* toliau vadinsiu visus LM aktus, kuriuose atsispindi valdovo teisminė veikla. Dviprasmybių, matyt, nepavyks išvengti dėl *rašto* sąvokos platumo, nes jis suvokiamas ir kaip abstraktus tekstas (raštas plačiąja prasme), ir kaip normatyvinis dokumentas (raštas siaurąja prasme). Rašto suvokimą dar labiau komplikuoja šios dokumentų grupės įvairovė, pažyminti tam tikrą teisinę specifiką. Teisminiais raštais reikia vadinti, pavyzdžiui, disponavimo turtu teisės apribojimus, laikinus privačių asmenų skolų išmokėjimo atidėjimus, globos teisės suteiktis, kilmės (nebūtinai bajoriškos) patvirtinimus, šalių sulygimo (*еднанье*) liudijimus ar jų patvirtinimus, dokumentų kasacijas, laidų (*зарука, заклад*) skyrimus, ikiteisminės apsaugos raštus (*gleitus*). Be to, raštais tenka vadinti ir tuos LM aktus, kurie atsirado ne bylininkų, o paties valdovo, kaip vyriausiojo teisėjo, iniciatyva. Tai dokumentai, kuriais buvo taisomos iki tol galiojusios teisinės normos (jas dabar vadintume įstatymų pataisomis), ir ne paskirų bylų, o viso valdovo teismo veiklos laikino sustabdymo skelbimai (limitacijos). Galiausiai, teisminį turinį turėjo ir nemaža dalis trumpų LM įrašų, vadinamų *minutėmis*. Tai nepilno formuliario, o kartais tik rašto adresatą teturinčios raštininkų pastabos (juodraščiai), pagal kurias turėjo būti sudaryti oficialūs raštai. Dėl dažno minučių turinio skurdumo priskirti jas Lietuvos valdovo teisminės veiklos šaltiniams galime tik įvertinę jų santykį su prieš jas arba po jų į LM knygas įrašytų aktų turiniu.

Teisminių dokumentų rūšių ir porūšių įvairovė nepalieka jokios kitos galimybės, kaip tik po vieną aktą rankioti Zigmanto I teisminės veiklos pėdsakus, beveik visai nekreipiant dėmesio į LM leidėjų aktams suteiktą numeraciją, kuri bene kiekviename leidinyje turi savitų niuansų. Ir čia turiu galvoje ne tarp teisminių dokumentų įsimaišiusius neteisminius dokumentus, o pasitaikantį kelių bylų sujungimą į vieną registrinį aktą (t. y. kelių aktų užvardijimą viena registre atsispindinčia antrašte) arba antraštės prilyginimą atskiram aktui, jau nekalbant apie pastangas suprasti minučių turinį. Sumuodami visa tai turime pripa-

žinti – vargu ar apskritai galime sukurti patikimą valdovo teismo dokumentų atrankos ir apskaitos metodą, nepriklausomą nuo tyrėjo asmeninės patirties, kuri kartais siūlė at mesti kai kurias dokumentų rūšis. Antai, abejoju, ar buvau teisingas neįtraukęs į valdovo teismo dokumentų sąrašą žemesnės instancijos teismų (vaivados, seniūno, Palenkės paviety) nuosprendžių patvirtinimų, nors tuo pačiu metu įtraukiau valdovo deleguotų komisorių teismo nuosprendžių patvirtinimus, nes laikiausi nuomonės, kad pirmieji nereikalavo daugiau valdovo dėmesio, o antrieji – reikalavo. Guodžia tik tai, kad tokių kazusų nebuvo daug. Bet vis dėlto pastarieji duomenų atrankos niuansai primena, kad visus tyrime pateiktus skaičius reikia vertinti kaip apytikrius – jų vertė ne absoliuti, o santykinė. Tokių santykių (proporcijos prasme) nustatymas ir turi būti šio tyrimo svarbiausias rezultatas. Kiekybinius atrankos rezultatus matome lentelėje.

Atrinktą Zigmanto I teisinių dokumentų masę sudaro 3116 aktų, iš kurių atėmę 35 pasikartojimo atvejus (žr. 13 šio darbo išnašą) gausime 3081 aktą. Juos atrenkant kiekvienas buvo aprašytas fiksuojant dokumento sudarymo datą ir vietą, dokumento rūšį, bylininkus ir ginčo objektą bei pažymint, ar prie dokumento buvo liudytojų sąrašas.

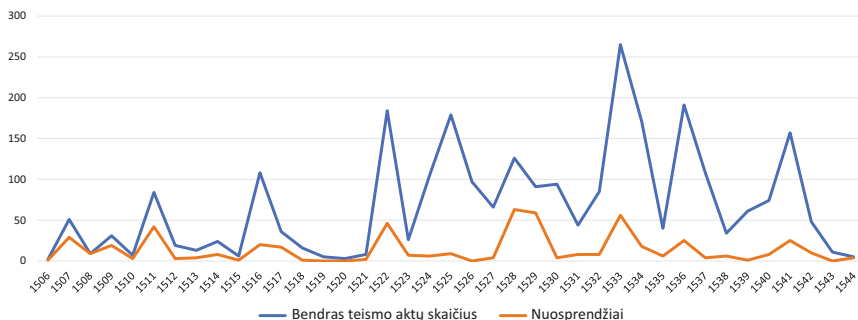
Lentelė. Valdovo teisinių aktų kiekiai LM knygose

LM teismų bylų knygos	Aktų kiekis	LM Užrašymų knygos (didesnieji rinkiniai)	Aktų kiekis	LM Užrašymų knygos (mažesnieji rinkiniai)	Aktų kiekis
LM 222, 2-oji TBK	465	LM 10-oji UžK	23	LM 7-oji UžK	4
LM 224, 4-oji TBK	399	LM 11-oji UžK	53	LM 8-oji UžK	16
LM 226, 7-oji TBK	62	LM 14-oji UžK	750	LM 9-oji UžK	5
LM 227, 8-oji TBK	378	LM 15-oji UžK	76	LM 12-oji UžK	8
LM 231, 12-oji TBK	227	LM 17-oji UžK	176	LM 18-oji UžK	7
		LM 19-oji UžK	179	LM 25-oji UžK	11
		LM 20-oji UžK	39	LM 28-oji UžK	20
		LM 21-oji UžK	107		
		LM 23-ioji UžK	81		
		LM 24-oji UžK	30		
Iš viso aktų knygų grupėje	1531		1514		71
Iš viso 3116					

Teismo aktai kaip valdovo asmeninės veiklos padarinys. Vien minėta Zigmano I teisminių dokumentų įvairovė koreguoja rudimentinį supratimą apie valdovo teisėjavimą, kaip apie bylos svarstymą konkrečioje vietoje ir laike, dalyvaujant ieškovui ir atsakovui (ar jų įgaliotiems atstovams – prokuratoriams) bei valdovui padedančiam personalui: Ponų Tarybos atstovams – teismo tarėjams, raštininkams ir nuosprendžių bei potvarkių vykdymą prižiūrintiems dvarionims. Valdovo kaip teisėjo veikla niekada neapsiribojo vien tokiomis sesijomis, nors akivaizdu, kad tokių sesijų būta. Tai liudija teislaikių skyrimo praktika, kuri pati savaime reikalauja atskiro tyrimo¹⁶. Jai čia negalime skirti reikalingo dėmesio. Kur kas labiau nei teismo sesijos valdovą turėjo slėgti vos ne kasdieniai valdinių prašymai užtikrinti teisingumą. Reaguodamas į juos valdovas nuolat turėjo gilintis į skundus, rūpintis jų perdavimu žemesnio lygio teismams arba tiesiog bandyti sustabdyti neteisėtus valdinių veiksmus. Kita vertus, nors visų tyrimui atrinktų dokumentų atsiradimas turi būti tiesiogiai siejamas su asmenine valdovo veikla, visgi akivaizdu, kad nei jis pats skaitydavo skundus, nei pats vienas formuluodavo ir surašydavo nuosprendžius. Tai jam padėjo daryti nuolat šalia jo buvęs pagalbininkų kolektyvas: nuosprendį padėję suformuluoti tarėjai, aktus surašydavę rašovai (djokai), o kokybę, ar tinkama, patikrindavo raštininkai. Kadangi neturime valdovo darbų dienoraščių, apie jo veiklą galime susidaryti vaizdą tik analizuodami išlikusių dokumentų kiekius ir kokybinį pasiskyrų dokumentų rūšių santykį su valdovo asmeniu.

Kiekybinį valdovo teisminės veiklos aspektą paaiškinti lengviau. Tereikia teisminių dokumentų kiekius perkelti į tyrime apsibrėžtą laiko juostą. Atrinktų dokumentų bendras kiekis rodo, kad kasmet vidutiniškai valdovo vardu buvo surašomi 86 teismo pobūdžio dokumentai. Bet, apskritai paėmus, tokių dokumentų kiekis nuolat svyravo ir staigūs jo pagausėjimai ar sumažėjimai dažniausiai buvo susiję su valdovo atvykimu į LDK, kai šalia seimų dar buvo skelbiami ir teislaikiai (žr. 1 diagramą). Tiesa, 1524–1525 m. šuolis sutampa su Zigmanto I laiku, praleistu Karūnoje. Jį tik iš dalies galime paaiškinti LM 14-os UžK specifika: šioje knygoje išliko didelis kiekis juodraščių ir (ar) minučių (žr. paaiškinimą po 1 diagrama), kurių dauguma iš iki mūsų

16 Pamatas tam jau padėtas. I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 41–51. Apie teislaikių praktiką žemesniojo rango teismuose truputį jau esu rašęs. Žr. E. Saviščevs, Sądy starostów generalnych żmudzkich (druga połowa XV – pierwsza połowa XVI w.), in: *Rocznik Lituanistyczny*, 2020, t. 6, p. 27–29.

1 diagrama. Zigmanto I teismo aktų dinamika 1506–1544 m. LM aktų, atspindinčių valdovo teismo veiklą, bendras ir nuosprendžių kiekiai. Išimtis. Į 1524 ir 1525 m. rodiklius įskaičiuoti tik apytikriai pilno formuliario aktai, o ne dokumentų minutės. Minučių apskaičiavimas yra sudėtingas, nes yra dar pora 1524 m. datuojamų minučių ne iš 14-osios UžK, keliose vietose knygos leidėjai neišskyrė įrašų ir pateikė juos sudubliuotus, be to, ne visada turime objektyvius kriterijus atskirti „grynąsias“ minutes nuo nepilno formuliario akto. Subjektyviu mano apskaičiavimu, LM 14-osios UžK publikacijoje yra 313 minučių (ypač jų gausu tarp aktų Nr. 67–513): 1524 m. datuotų – 274, 1525 m. – 31, 1526 m. – 3, 1527 m. – 5. Dauguma jų įeina į 14-ąją UžK sudarančius ir leidėjų išskirtus Krokuvoje, Sandomiere ir Lvove sudarytus sąsiuvinius / aplankus¹⁷. Minučių prilyginimas aktams smarkiai keičia bendrą Zigmanto I teisminių raštų dinamiką – vietoj dabar pažymėto 1524 m. rodiklio 105 turėtume žymėti 379. Todėl, sudarant grafiką, minutės nebuvo įskaičiuotos.

laikų išlikusių LM knygų buvo pašalintos. Kita vertus, diagrama parodo dar ir ilgalaikę valdovo teismų dinamiką, kai nuo jo valdymo pradžios bylų kiekiai vis didėjo, o po 1533 m. pradėjo mažėti. Turbūt tai reiškė progresuojantį LDK visuomenės susivokimą apie valdovo teismo prieinamumą¹⁸, kuris visgi XVI a. ketvirtame dešimtmetyje pasiekė valdovo galimybių ribas: tuo metu Zigmantas I jau buvo įkopęs į savo gyvenimo septinto dešimtmečio vidurį. Beje, 1529 m. įsigaliojęs Pirmasis Lietuvos Statutas, turėjęs optimizuoti LDK

17 LM 14-oji UžK, p. 8–18.

18 Šiuo požiūriu dar reikėtų išsamiau patyrinti valdovų Kazimiero ir Aleksandro Jogailaičių teismų dokumentus. Kai ką galima spręsti iš keturių ankstyvųjų LM knygų. Deja, jose tėra dvi dešimtys Kazimiero Jogailaičio teisminių dokumentų, datuojamų paskutiniuoju jo valdymo dešimtmečiu. Aleksandro Jogailaičio teisminių aktų rinkinys daug didesnis: apie 200 aktų per 14 valdymo metų. Apskaičiuota pagal: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498). Užrašymų knyga 3*, parengė L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius, 1998; LM 4-oji UžK; LM 5-oji UžK; LM 6-oji UžK.

teismų veiklą, tiesioginio poveikio valdovo bylų kiekiui nepadarė. Ko gero, galime manyti, kad Statuto veikimas, bent pirmaisiais metais po paskelbimo, nepakeitė LDK gyventojų bylinėjimosi įpročių.

Pėdsakas, atskleidžiantis asmeninį (kokybinį) valdovo santykį su teismo proceso dalyviais, yra įspaustas į dokumentų formuliarius. Ir šiuo atveju istorijos tyrimo metodą diktuoja šaltinių leksika. Neprivalome akiai ja pasitikėti, bet neturime teisės jos ignoruoti. Lietuvos valdovų, ne vien Zigmanto I, beveik visi teisminiai dokumentai buvo sudaromi valdovo vardu, nurodant valdovo tiesioginį kontaktą su bylininkais. Tai atsispindi formuliaro figūroje: „Stovėjo mūsų akivaizdoje, skundėsi mums“ (*стояли перед нами очевисто, жаловал нам...*). Valdovo sprendimas ar nuosprendis paprastai baigiasi kita figūra: „ir mes [valdovas], apsvartę [bylą], taip nustatėme“ (*Ино мы, о том досмотревши, так есмо врядили...*). Net jeigu nė vienos iš tųdviejų figūrų dokumente nėra, yra kitos, kurios kalba apie bylos svarstymą pirmuoju (valdovo) asmeniu, o jeigu ir ne, tai nurodomi asmeniniai valdovo veiksmai: „[...] ir valdovas [...] tą bylą taip užbaigė“ (*ино господар [...] тому делу конец так вчинил*). Be to, vienas svarbiausių viešo bylos svarstymo valdovo teisme akcentų buvo Lietuvos Ponų Tarybos narių dalyvavimas tiek svarstant bylą, tiek formuluojant nuosprendžius. Tarėjų dalyvavimas paprastai buvo pažymimas pradiniam protokole žodžiais: „svarstėme tą bylą su mūsų [valdovo] *ponais tarėjais*“ (*смотрели есмо того дела с паны радами нашими*), o nuosprendžio įžangoje: „[...] ir jo malonybė valdovas su savo *ponais tarėjais* tą bylą taip pabaigė“ (*ино господар, его милость, с паны радами своими тому делу конец так вчинили* arba *ино господару и панам раде виделося* ir pan.). Žinoma, aiškiausias Tarybos narių dalyvavimo byloje paliudijimas buvo dokumento koroboracija – šiuo atveju vardinis teismo tarėjų sąrašas. Bet LM knygoje jis pridedamas toli gražu ne visada. Kartais teisme valdovui asistavusių Ponų Tarybos narių sąrašas buvo surašomas ne paskirų dokumentų koroboracijose, o prieš pirmąją kurios nors dienos ar net sesijos bylą¹⁹. Kadangi Metrikos kalba vadinami „į knygas surašyti“ aktai iš tikrųjų buvo atskiri dokumentai, sudėti į nuolat vartomus ir papildomus aplankus (kartais vadinamus sąsiuviniais), po kiekvieno peržiūrėjimo jie vis susimaišydavo, nors ir buvo bandoma išsaugoti jų chronologinę tvarką. Paskiri doku-

mentai visgi atitrūkdavo nuo aplanke buvusių pirmųjų aktų su įrašytais tarėjų sąrašais. Tokių dokumentų nei pradinis protokolai, nei koroboracija neperspėja, jog valdovas teisė Ponų Tarybos narių apsuptyje, bet kartais tai vis tiek išduoda pirmieji sankcinės dokumento dalies žodžiai, pavyzdžiui, „[...] ir jo malonybei valdovui ir ponams tarėjams, kurie tuo metu su jo malonybe buvo, taip pasirodė“ (*ино господару, его милости, и паном раде, которые в тот час при его милости были, так ся видело*). Kaip tik šiais leksiniais požymiais paženklinėti nuosprendžiai nepalieka jokių abejonių dėl valdovo gilaus įsitraukimo į procesą, jo akivaizdoje vykusį bylos šalių teisinį rungtyniavimą, pateikiant įrodymus, liudijimus ir argumentus, Ponų Tarybos narių patarimų išklausymą ir nuosprendžio formuluotės kontrolę. Visa tai reikalavo laiko bei pastangų ir, žinoma, labai vargino valdovą. Tačiau tokio pobūdžio dokumentai, t. y. nuosprendžiai, sudaro santykinai nedidelę Zigmanto I teisminių raštų dalį (žr. 1 diagramą).

Didelė dalis valdovo teismo dokumentų buvo sudaromi skundo įteikimo, proceso parengimo ir poprocesiniu laikotarpiu valdovui iš bylininko reikalaujant vykdyti teismo sprendimus arba įsakant vietos pareigūnams prievarta įvykdyti nuosprendį. Visais šiais atvejais valdovo asmeninis dalyvavimas parengiant reikalingus dokumentus nebuvo būtinas. Tačiau ir tokiais atvejais LM aktų leksika, gal ir apgaulingai, mums liudija valdovą buvus pagrindinį veikėją: „Anksčiau jau ne kartą skundėsi mums [valdovui]...“ (*Што перво сего неоднократно жаловал нам...*); „Valdovas [...] įsakė atminimui į knygas užrašyti“ (*Господар [...] казал про память у книги записати*) ir pan. Kaip jau minėta, atmintinių raštų kategorija savo turiniu yra labai įvairi. Joje daug valdovo potvarkių, kurių tiesioginis santykis su valdovo asmeniu nėra kvestionuotinas. Net ikiteisminio proceso dokumentai (teislaikių nustatymai ir pasirengtinės bylinėtis) irgi suformuluoti taip, it atspindėtų veiksmus, vykčius valdovo akivaizdoje. Visgi tuo galima suabejoti, nes teislaikio perkėlimas į kitą dieną, tarkime, dėl valdovo užimtumo kitais svarbiais reikalais ar ligos, savaime nurodo, jog į teismą atvykęs bylininkas akis į akį su valdovu nesusidurdavo. Pasirengtinių atveju irgi pakako kanceliarijos darbuotojų veiksmų, tačiau užtikrintai tvirtinti, kad valdovas prie šių aktų atsiradimo asmeniškai neprisidėjo – negalime. Net vertindami minučių santykį su valdovo asmeniu paradoksaliai turime pripažinti, kad jos kone tiksliausiai parodo valdovo įsakymų turinį. Tiesa, jei svarstysime, kiek vargo tai kėlė valdovui, turėsime pripažinti, kad nedaug.

Išdėstyti pastebėjimai leidžia daryti svarbias prielaidas: visi į LM knygas pakliuvę teisminiai aktai yra atsiradę valdovo valia, jam su jais vienaip ar kitaip susipažinus; skirtingas valdovo kaip teisėjo darbo intensyvumas turi būti siejamas su skirtingų rūšių teismo dokumentais, liudijančiais apie nevienodą svarstytų kazusų sudėtingumą ir jų nagrinėjimo trukmę. Žinoma, abu šie valdovo kaip teisėjo darbo niuansai atsispindėjo teisminių dokumentų (kaip tekstų) dydyje, tačiau jo nevertėtų absoliutinti. Raštininkas galėjo bylos esmę perteikti keliomis trumpomis frazėmis, tai puikiai iliustruoja LM išlikusios minutės. Bet neverta pamiršti, kad valdovas asmeniškai toli gražu ne visada buvo suinteresuotas privačių asmenų bylų užrašymu jo kanceliarinėse knygosė. Tuo buvo suinteresuotos besibylinėjančios šalys, kurios turėjo sumokėti ir už teismo dokumentų įrašymą į valdovo kanceliarijos knygas, ir už kiekvieną išrašą iš jų. Todėl detalus proceso aprašymas atsirasdavo tik tada, jei tuo buvo suinterasuota bent viena iš bylos šalių. Labai tikėtina, kad ir teksto dydis labiau priklausė nuo dokumento užsakovo, siekusio detaliau įamžinti bylą, kuri, atsiradus naujoms aplinkybėms, galėjo būti atnaujinta.

Bandymas LM aktų pagrindu išskirti dokumentų grupes, kurios liudytų skirtingą valdovo kaip teisėjo darbo intensyvumą, duoda tik apytikrius rezultatus. Tikėtina, kad daugiausia laiko ir įsigilinimo reikalavo nuosprendžiais pabaigiamos bylos, ypač jei tuo metu šalia valdovo buvo dar ir Ponų Taryba, kurios narių pasisakymai turėjo užimti laiko²⁰. Įvairius procesinius veiksmus atspindintys potvarkiai (*raštai*) irgi turėjo būti svarstomi, tiesa, ne Taryboje, o, jeigu galima taip vadinti, sekretariate – valdovui išklausus visur jį lydėjusių Lietuvos maršalkų, iždininkų ir, ypač, raštininkų patarimus. Beje, būtent *minutės* dažniausiai buvo tokių potvarkių juodraščiai. Bendrame Zigmanto I teisminių aktų masyve priskaičiavau 325 minutes. Jų vertė dar gali atsiskleisti, ypač jei tirtume ne valdovo teismo dokumentų kiekius, o dėl konkrečių ginčų kilusius procesus, t. y. jei paskirus vieną procesą atspindinčius dokumentus / aktus sujungtume į vieną bylą-aplanką. Toks darbas pareikalautų daug laiko, o ir jo rezultatas būtų ne valdovo teisminės veiklos atspindžiai, o konkretaus proceso istorija. Menkiausiai valdovo darbo reikalavo pasirengtinės ir teislaikių reguliavimas.

20 Apie ponų tarėjų pasisakymus žinome tik iš nereikšmingai atrodančių užuominų, kai bylos svarstymo kontekste kas nors iš jų primindavo apie savo interesus. pavyzdžiui, RIB, t. 20, dalis II, Nr. 181, 182, 476, 478, 479; LM 8-oji TBK, Nr. 60.

Taigi galime išskirti keturias valdovo teisminių aktų kategorijas ir nustatyti jų kiekybę: 545 nuosprendžiai; 584 ikiteisminiai raštai (teislaikių nustatymas ir pasirengtinės); 325 minutės; 1629 teisiniai potvarkiai (raštai siaurąja prasme). Gautiems skaičiams pritaikę valdovo laiko sąnaudų koeficientus galėtume pretenduoti į grynojo valdovo darbo laiko teisme apskaičiavimus. Bet, akivaizdu, tokio skaičiavimo rezultatas būtų tik aritmetinė spekuliacija. Didžiausias potvarkių skaičius liudija, kad pagrindinė teisminė valdovo veikla vyko ne teismo sesijose. Ten pasimatydavo tik svarbiausi tos veiklos rezultatai.

Laiko juostos problemos: datavimas. Valdovo Zigmanto I teismų dokumentai, kaip ir visi istoriniai dokumentai, nukentėjo nuo laiko. Tačiau, regis, tie praradimai nebuvo ypač dideli. Sudėjus visas Zigmanto I valdymo laikotarpio bylas chronologine tvarka nuo pirmosios, surašytos Gardine 1506 m. lapkričio 20 d.²¹, iki paskutinės – Brastoje 1544 m. rugpjūčio 23 d.²², aiškėja skirtingos trukmės laikotarpiai, kuriais valdovo teisminė veikla nepaliko liudijimų (žr. 2 schemą). Per beveik 38 valdovo teisėjavimo metus, kuriuos galima paversti 456 mėnesiais, neturime 137 mėnesių duomenų apie Zigmanto I teisėjavimą. Tai atrodo įspūdingai: LM medžiaga neteikia mums duomenų apie beveik 11 su puse Zigmanto I valdymo metų (t. y. daugiau nei 30 proc. valdymo laikotarpio). Žinoma, šie skaičiai tėra aritmetinio sumavimo efektas. Ilgiausiai, kiek teisėjo pareigas LDK buvo apleidęs Zigmantas I, – du po 13 mėnesių trukę laikotarpiai: 1519 m. kovas–1520 m. kovas ir 1520 m. birželis–1521 m. birželis. Kaip tik su tais laikotarpiais galime bandyti sieti valdovo teismo aktų spėjamus praradimus, tačiau glaudi (be didesnių tarpų) LM knygų aktų chronologija (žr. 1 schemą) leidžia manyti, kad neretai išstisus pusmečius trukęs valdovo teismo neveiklumas gali būti paaiškintas kitaip. Visų pirmiausia, į akis krinta valdovo teismo neveiklumo laikotarpių sutapimas su jo rezidavimo Karūnoje laikotarpiais. Būtent tokie buvo net 109 iš minėtų 137 valdovo teismo neveiklumo mėnesių. Abu minėti ilgieji neveiklumo laikotarpiai 1519–1521 m. irgi sutampa su valdovo rezidavimu Lenkijoje, o kartu ir su 1519 m. kilusia Lenkijos santykių su Vokiečių ordinu įtampa, virtusia iki 1521 m. balandžio trukusiu karu. Lygiai taip pat pats ilgiausias teismo neveiklumo laikotarpis Zigmantui I reziduojant LDK, o vėliau ir Karūnoje (iš viso

21 RIB, t. 20, II dalis, Nr. 1.

22 LM 24-oji UžK, Nr. 211.

Mėnuo Metai	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1506	Zigmanto I pakėlimas didžiuoju kunigaikščiu 1506-10-20										LDK	
1507	LDK	Karūna		Karūna		LDK			→	LDK		
1508	Karūna → → → → →											
1509	→		→			→		→		→	→	→
1510	→	→				→			→			
1511	→		→	Karūna	LDK					Karūna		
1512	→		→	→					→		→	
1513	Karūna						LDK			→		→
1514	→		→	→	→							
1515	LDK	Karūna										LDK
1516	→						→	→	→		→	
1517	→				→							
1518	Karūna	→		→				Karūna			LDK	→
1519	LDK	Karūna	→									
1520	→		→			→						
1521	→				→				Karūna			
1522	LDK											
1523	Karūna											
1524	→											→
1525	→											
1526	→											
1527	→								→	→		
1528	Karūna		LDK									
1529	LDK											Karūna
1530	Karūna											
1531	→											
1532	→		→	→								
1533	Karūna					LDK						
1534	→				→				→		→	
1535	→				→		LDK	Karūna			Karūna	LDK
1536	LDK										Karūna	
1537	→											→
1538	→	→	→	→	→							
1539	→											
1540	Karūna				LDK	→						
1541	→											
1542	LDK					Karūna		→			→	
1543	→		→	→	→			→		→		
1544	Karūna					LDK	→		Valdymo perdavimas 1544-10-06			

2 schema. Valdovo teisminių dokumentų chronologija pamėnesiui. LM knygos išlikusių valdovo teismo bylų chronologija pamėnesiui, atsižvelgiant į rezidavimą LDK ir Lenkijoje (Karūnoje). Tamsesne spalva pažymėti mėnesiai, kurių metu buvo sudaryti valdovo teismų atspindintys dokumentai. Neužspalvinti laukai rodo mėnesius, kuriais teisminiai dokumentai arba nebuvo įtraukti į LM knygas, arba neišliko.

19 mėnesių nuo 1514 m. gegužės iki 1515 m. lapkričio imtinai) turi būti aiškinamas LDK karu su Maskva. Belieka priminti, kad nuo seno karo metu teismų veikla buvo stabdoma. Tiesa, antrojoje Zigmanto I valdymo pusėje net ir karo metu buvo užrašomi skundai ir kiti teisminiai dokumentai.

Negalime atmesti ir kitų faktorių, iš kurių pats akivaizdžiausias buvo Lenkijos seimai. Dažniausiai jie vykdavo metų sandūroje: prasidėdavo gruodį

ir trukdavo iki vasario ar kovo mėnesio. Kaip rodo 2 schema, kai kurių metų pirmaisiais ir paskutiniais mėnesiais į LM knygas nebuvo įrašyti valdovo teisminiai dokumentai. Tarp 1507 ir 1544 m. Zigmantas I dalyvavo 31 Karūnos seime²³, o praleido vos 4: 1514 m. ir 1517 m. pavasarį bei 1534–1535 m. sandūros ir 1535 m. pabaigos. Iš schemos matome, kad valdovas tuo metu buvo Lietuvoje (tų seimų laikotarpiai sutapo su LDK–Maskvos karais) ir, šalia kitų veiklų, vykdė teisėjo pareigas. Lietuvos seimus Zigmantas I lankė ne taip kruopščiai: dalyvavo 14 iš 25 seimų²⁴. Tačiau kiekvienu kartu, kai valdovas atvykdavo į LDK Seimą, jo teisminė veikla suaktyvėdavo. Tai galime matyti iš 1 diagramos, kurioje teisminių dokumentų kiekį rodančios kreivės viršūnės dažniausiai sutampa su LDK Seimo laikotarpiais: 1507 m. liepa–rugpjūtis; 1509 m. sausis–vasaris; 1511 m. gegužė–liepa; 1522 m. gegužė–rugpjūtis ir lapkritis–gruodis; 1528 m. gegužė–rugpjūtis; 1534 m. kovas–balandis ir net vos pastebima viršūnėlė, sietina su 1514 m. sausiu–vasariu. Tačiau trys paskutinės kreivės viršūnės 1533, 1536 ir 1541 m. su seimų laiku nesutampa, todėl didesnis teisminių dokumentų skaičius tuo metu, turbūt, buvo susijęs su ilgesniu Zigmanto I rezidavimu Lietuvoje ir, ko gero, išskirtiniu dėmesiu teismams. Per paskutinius du seimus (1540 m. birželis–liepa ir 1544 m. birželis–spalis) tokio dėmesio teismams jau nebematome. Valdovas buvo senas, ligotas ir, turbūt, mąstė apie teisėjo naštos perdavimą įpėdiniui.

Tam tikrą įtaką lietuviškų teismo dokumentų kiekiams turėjo ir valdovo kelionės, persikraustymas iš Lenkijos į Lietuvą ir atgal. Beje, įdėmiau išsižiūrėję į 2 schemą galime pastebėti, kad valdovas, vos pasiekęs LDK teritoriją, kone iš karto imdavosi spręsti bylas. Panašiai būdavo ir jam išvykstant, kai net pačiame pasienyje valdovui tekdavo teisėjauti²⁵. Bet vos valdovas perkirsdavo Lenkijos sieną, teisminių dokumentų srautas kuriam laikui visiškai nutrūkdavo.

2 schemeje pasiūlytas teisminių dokumentų išsidėstymo laiko juostoje metodas turi savų trūkumų, o svarbiausias iš jų tas, kad šis metodas neleidžia konkrečiam mėnesiui priskirti netiksliai ar visai nedatuotų dokumentų. LM

23 W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, in: *Archiwum komisji historycznej. Seria 2*, t. 4, Nr. 3, p. 133–138. Plg. A. Gąsierowski, *op. cit.*, p. 158–167.

24 LDK seimų sąrašas nėra išsamus. Tikėtina, kad galėjo vykti keliais seimais daugiau, nei manė Matvėjus Liubavskis, žr. M. Любавский, *Литовско-русский сейм*, Москва, 1900, p. 173–310. Plg. E. Gudavičius, *Lietuvos istorija: nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius, 1999, p. 503–550.

25 Pavyzdžiui, LM 11-oji UžK, Nr. 151.

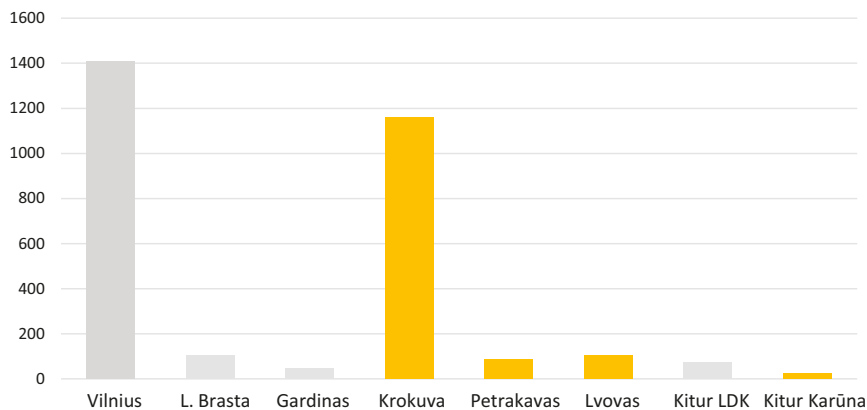
leidėjų plačiai taikomas būdas apytikriai datuoti nedatuotus aktus pagal LM knygos gretimų aktų chronologinį nuoseklumą (kitais tariant, nedatuotą aktą datuoti atsižvelgus į prieš jį ir po jo įrašytų aktų datas) daug kur pasiteisina, tačiau ne visur. Surinktoje teisminių dokumentų bazėje yra apie 90 netiksliai datuotų aktų (su didesne tikimybe juos galime priskirti vieniems ar kitiems metams, bet ne mėnesiams).

Valdovo darbadieniai LDK teisme. LM esančių teismo aktų medžiaga rodo chaotišką valdovo kaip vyriausiojo teisėjo darbo pobūdį. Šiai veiklai vykdyti valdovas neturėjo nei pastovios vietos, nei pastovaus sezono, nei pastovių savaitės dienų ir vargu ar turėjo bent kiek nusistovėjusią dienos darbo trukmę. Tiesa, apie kiekvieną iš minėtų nepastovumų šį bei tą galime pasakyti.

Teismų vietos klausimas istoriografijoje jau yra aptartas²⁶. Ir nors reikia patvirtinti, kad dauguma valdovo teismo dokumentų, ypač nuosprendžių, buvo sudaryti Vilniaus žemutinės pilies rūmuose, Vilnius toli gražu ne visiems buvo valdovo teisėjavimo vieta. Iš LM aktų matyti, kad Zigmantas I savo teisminius dokumentus išdavė apytikriai iš 40 vietovių tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje. Bet apskritai šių dokumentų liūto dalis buvo sudaryta 6-iose vietose, kurias reikia sieti ir su Lenkijos bei Lietuvos valdovo svarbiausiomis rezidencijomis, ir su seimų susirinkimo vietomis (žr. 2 diagramą). XVI a. pirmoje pusėje Lenkijos seimai dažniausiai vykdavo Petrakave. Per kiekvieno atskirai paimto Seimo laiką valdovas išduodavo vos po kelis ar keliolika su LDK susijusių teisminių raštų. Tai nepalyginami skaičiai su LDK seimuose Brastoje, Gardine, jau nekalbant apie Vilnių, duodamų raštų kiekiais. Apskritai, itinerarijus padedami galime lokalizuoti 3013 raštų (įskaitant minutes). 1633 iš jų buvo sudaryti LDK teritorijoje (iš jų Vilniuje – 1410), o likę 1380 – Lenkijoje (iš jų Krokuvoje – 1163). Taigi teismų raštų, sudarytų LDK ir Lenkijoje, santykis yra apytikriai 51,2 proc. ir 48,8 proc. Vertinant šiuos skaičius, visgi nereikėtų pamiršti, kad Lenkijoje valdovas rezidavo beveik dvigubai ilgiau nei LDK²⁷. Be to, Lenkijoje sudarytų aktų skaičių smarkiai padidina dokumentų minutės, kurios beveik visada nėra datuotos, tačiau jų sudarymo vieta ganėtinai tiksliai nustatoma.

26 I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 37–41.

27 Pasirėmęs itinerarijumi (žr. A. Gąsierowski, *op. cit.*) apytikriai apskaičiavau, kad šiame straipsnyje pasirinktu analizuoti laikotarpiu Zigmantas I LDK teritorijoje praleido 34,6 proc. savo laiko.

2 diagrama. Valdovo teismo dokumentų grupės pagal surašymo vietą. Daugiau nei pusė LM Zigmanto I teismų dokumentų neturi priedašo apie sudarymo vietą. Ją dažniausiai nesunku nustatyti pagal dokumento sudarymo datą, palyginus ją su valdovo itinerrarijumi arba pagal tos pačios LM knygos dokumentų, turinčių nuorodą, kur jie buvo sudaryti, eiliškumą. Nors pastarasis metodas dažnai taikomas, visgi reikia pripažinti, kad jis nėra tikslus, tad ir šiame grafike pateikti duomenys turi būti suvokiami kaip tikslintini. Be to, kelių dokumentų sudarymo vietos apytikriai nepavyko nustatyti, nes jų aktai nedatuoti.

Įvertinus 2 diagramą, valdovo teisėjavimas iš Lenkijos įgyja kitokį, nei atrodė prieš apskaičiavimą, vaizdą. Metai po metų atidedamos ar ne iki galo išspręstos bylos vertė teisybės ieškotojus brautis pas valdovą, kai šis būdavo Lenkijoje. Lietuvos ponija, bent jau nuo 1538 m., stengėsi tam užkirsti kelią reikalaujama iš valdovo pažado neteisėjauti „lietuviškose“ bylose būnant už LDK ribų²⁸. Tačiau laikui bėgant LM valdovo teismo aktų, sudarytų ne tik Krokuvoje, bet ir kituose Karūnos miestuose (Petrakave, Lvoje, Gdanske ir t. t.) kiekiai didėjo. Žinoma, ir čia verta atkreipti dėmesį į kai kurias detales. Būdamas Lenkijoje valdovas dažniausiai teisėjavo LDK miestiečių, žydų, savo dvarionių, valdinių bei jų administratorių ir pan. bylose, t. y. tose sferose, kurios priklausė betarpiškam valdovo pavaldumui ir iš esmės nesikirto su LDK piliečių – kilmingųjų interesais. Svarbi detalė: tokių bylų nuosprendžių raštuose dažniausiai nėra liudytojų sąrašų, o

28 I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 38–41.

tai nurodo, kad valdovas nematė reikalo nuosprendžio teisėtumo sutvirtinimui kviesti papildomus liudytojus. Tačiau Lietuvos ponijos brėžtos ribos buvo nuolat peržengiamos. Tai leidžia matyti LDK kilmingųjų bylos, spręstos Lenkijoje, kai šalia valdovo nebebuvo Ponų Tarybos. Jų dalyvavimas valdovo teisme prisidėjo prie nuosprendžio legitimacijos. Ir nors tai buvo pageidautinas, o nebūtiną²⁹ nuosprendžio elementas, ponų tarėjų nebuvimas Karūnoje kėlė valdovui rūpesčių ieškant jo nuosprendžių liudytojų. Retai pasitaikančiose Zigmanto I Lenkijoje padarytų nuosprendžių raštų koroboracijose matome, kad „ponų tarėjų“ padėti užimdavo arba atsitiktinai tuo metu į valdovo dvarą užsukę LDK didikai, arba prie valdovo nuolat buvęs, Lietuvos reikalus prižiūrėjęs savotiškas „sekretoriatas“: LDK žemės arba dvaro išdininkai ir ypač raštininkai³⁰. Tokia valdovo teisėjavimo praktika erzino Lietuvos diduomenę. Galbūt net priešino didikus ir tarpusavyje, ir su valdovo „lietuviškuoju sekretoriatu“. Antai, 1536 m. spalio pabaigoje valdovui ruošiantis išvykti į Lenkiją, Brastoje į jį kreipėsi LDK žemės išdininkas, maršalka ir raštininkas Ivanas Hornostajus skųsdamasis, kad kai kurie Ponų Tarybos tarėjai ant jo pyksta ir visaip demonstruoja savo nemaloningą, todėl prašė paskirti jam globėją, kuris jį nuo tų ponų gintų³¹. Tiesa, negalima tvirtinti, kad tie didikų pykčiai buvo susiję vien tik su „sekretorio“ teismine veikla. Tačiau valdovas diduomenės nepasitenkinimą jo teisėjavimu iš už sienos puikiai žinojo ir stengėsi nekelti nereikalingų audrų. Tai matome 3 diagramoje, iš kurios aiškėja, kad valdovo teisme Lenkijoje LDK gyventojų keltos bylos nepalyginti rečiau, nei teismui veikiant LDK, pasibaigdavo nuosprendžiais. Iš viso LM medžiagoje pavyko aptikti 545 nuosprendžius (kai kurie iš jų registruose taip nevadinami), iš kurių LDK teritorijoje paskelbta 462 (84,8 proc.), o Karūnoje – likę 83 (15,2 proc.). Vis dėlto 1542 m. gegužės 24 d. Zigmantui I teko savo potvarkiu nustatyti, kad bet kurio luomo LDK gyventojams draudžiama ieškoti teismo Karūnoje³². Bet tai visiškai nesustabdė precedentą turėjusios senosios veiklos: LDK gyventojai ir toliau ieškojo valdovo teismo Karūnoje³³ (žr. 3 diagramą).

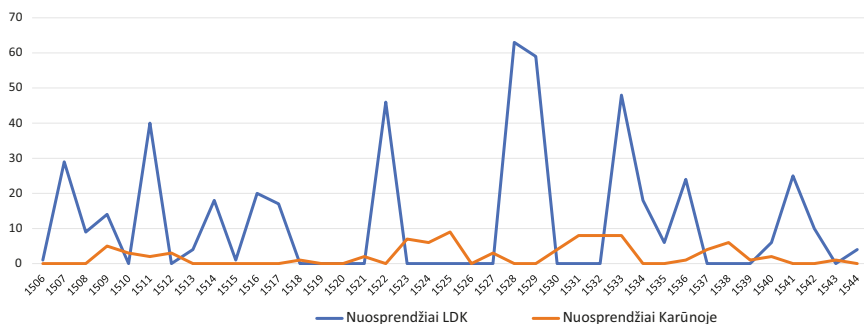
29 Buvo atvejų, kai valdovas atidėdavo bylą, nes buvo susirinkęs nepakankamas ponų tarėjų skaičius (RIB, t. 20, II dalis, Nr. 180). Kartais nedaugelio tarėjų buvimas nurodomas netiesiogiai – atidedant bylą iki Seimo (RIB, t. 20, II dalis, Nr. 206).

30 RIB, t. 20, II dalis, Nr. 79, 81, 168, 172, 296; LM 8-oji UžK, Nr. 594; LM 17-oji UžK, Nr. 122.

31 LM 19-oji UžK, Nr. 250.

32 LM 12-oji TBK, Nr. 252.

33 I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 39–41.

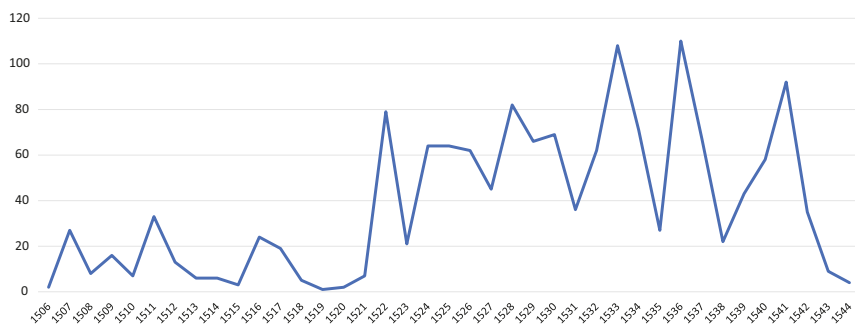
3 diagrama. Zigmanto I nuosprendžių, paskelbtų LDK ir Karūnoje, kiekis

Teismų laiko organizacijos prasme nesimato jokio metų sezono, kuris būtų buvęs tvirtai susijęs su valdovo teismo vykdymu. Teismų veikimo praktikas galutinai nustatęs Antrasis Lietuvos Statutas (IV skyriaus 27 straipsnis) pavietų lygiu įtvirtino trijų metinių sesijų tvarką: Švč. Trejybės (birželis, pirmas sekmadienis po Sekminių), Šv. Mykolo (rugsėjo 29 d.) ir Trijų Karalių (sausio 6 d.)³⁴. Datas pasirinktos neatsitiktinai, nes jos sutampa su sausais metų laikotarpiais, tikėtina, tinkamiausiais keliauti. Valdovo teismas tokiu stabilium kalendoriumi negalėjo apsiriboti dėl nuolat kylančių naujų politinio gyvenimo iššūkių, į kuriuos valdovas turėjo reaguoti operatyviai. Vienintelis aiškesnis teismų laikotarpis, kaip jau minėta, sietinas su valdovo dalyvavimu LDK seimuose³⁵, kurie, kitaip nei Lenkijoje, vyko ne tik metų sandūroje (lapkritį–vasarį), bet ir metų viduryje (gegužę–liepą). Jeigu ir galime kalbėti apie Zigmanto I teismų sesijas, tai jos buvo gana neapibrėžtos: prasidėdavo prieš Seimą, kai šalia valdovo pamažu pradėdavo rinktis Ponų Taryba, naują pagreitį įgydavo iš karto po Seimo, kai Lietuvos ponija pamažu išsivažinėdavo, ir iki pat valdovo išvykimo į Lenkiją, kai dalis ponų likdavo prie valdovo palydos.

Bet kiek gi dienų per metus valdovas asmeniškai aukėjo teisingumo Lietuvoje labui? Iš 4 diagramos matome nuolat kitusį Zigmanto I teisminės veiklos aktyvumą, kai kreivės viršūnės beveik visada sutapo su Lietuvos sei-

34 *Statut Litewski drugiej redakcyi (1566)*, Archiwum komisji prawniczej, t. 7, Kraków, 1900, p. 95–96.

35 I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 41–51.

4 diagrama. Valdovo darbadieniai per metus. Valdovo darbo dienos teisme apskaičiuotos pagal principą: viena Zigmanto I teismo rašto data – viena darbo diena, t. y. įvertinti tik datuoti raštai, neatsižvelgiant nei į jų rūšį (atmintinė, potvarkis ar nuosprendis), nei į tos pačios datos raštų kiekį.

mų laikotarpiais, o žemumos – su valdovo rezidavimu Lenkijoje. Vis dėlto bendroji tendencija rodo nuo 1522 m. padidėjusį valdovo teisminių aktyvumą ir kai valdovas būdavo LDK, ir kai Karūnoje. Vertindamas rodiklius skeptikas galėtų pasakyti: „Na, nepersidirbdavo tas mūsų valdovas.“ Bet neskubėkime teisti teisėjo.

Dvyliktojo atvykimo į LDK laikotarpiu (1540–1543 m., žr. 1 schemą) Zigmantas I sušaukė Seimą tik pačioje vizito pradžioje (1540 m. birželio ir liepos sandūroje), o vėliau daugiau laiko galėjo paskirti teismams. LM 12-ojoje TBK aktų datos liudija, kad per maždaug 750 Lietuvoje išbūtų dienų valdovas bent jau pusantro šimto dienų praleido vienaip ar kitaip vykdydamas teisėjo funkcijas. Jei pažymėtume tas dienas kalendoriuje, pamatytume, kad jokio aiškesnio mėnesio ar savaitės ritmo šis darbas neturėjo. Iš to galime susidaryti įspūdį, neva valdovo teisėjavimas visiškai priklausė nuo jo valios ir nuotaikos. Tačiau darbas sekmadieniais (jau nekalbant apie šeštadienius) liudija ką kita. Net jei dalį LM aktų datų vertinsime kaip klaidingas, vis dėlto neįmanoma neigti valdovo darbo sekmadieniais, nes man pavyko aptikti net 218 Zigmanto I teisminių raštų, išduotų per 143 skirtingus sekmadenius. Tarp šių dokumentų yra ne tik ikiteisminių atmintinių, bet ir potvarkių, taip pat, o tai yra svarbiausia, nuosprendžių³⁶.

36 RIB, t. 20, II dalis, Nr. 21, 33 (tas pats LM 8-oji UžK, Nr. 407), 66, 74, 124–127, 159, 160, 172, 225, 271, 283, 382; LM 8-oji UžK, Nr. 104, 394, 515, 594; LM 4-oji TBK, Nr. 1, 8, 28, 35, 156, 229, 263, 264, 277, 278, 298, 303, 336, 339, 350, 353, 362, 379, 354; LM 11-oji UžK,

Vargu ar valdovas savo valia būtų norėjęs dirbti ir per Kalėdas, kaip tai atsitiko 1533 ir 1541 m.³⁷

Jei valdovo teismas veikė beveik visada, tai ar būta kalendoriuje dienų, kai apie valdovo teisminę veiklą nieko nežinome? Neabejotina šventė, kurios dieną valdovas neturėjo vykdyti jokios valstybinės veiklos, buvo Velykos. Patikrinęs šios, kalendoriuje nuolat vietą keičiančios, šventės santykį su Zigmanto I teisminių raštų datomis neradau nė vieno sutapimo. Bet kartu išaiškėjo, kad teisminiai raštai buvo beveik nuolat išduodami ir 1517 m. Verbų sekmadienį³⁸, ir, kone nuolatinai, Didžiosios savaitės dienomis³⁹, ir net 1530 bei 1534 m. Didžiaisiais penktadieniais⁴⁰. Apskritai aptikau tik 12 kalendorinių dienų, kuriomis niekada nebuvo išduotas joks Zigmanto I teisminis raštas. Dauguma iš jų, be abejonės, yra atsitiktinės (sausio 7, 24, balandžio 13, 30 ir t. t. Tik lapkričio 1-oji (Visų Šventųjų) ir sausio 1-oji dienos atsitiktinės, turbūt, nebuvo⁴¹. Bet jau Zigmanto I „tinginystė“ sausio 1-ąją, greičiausiai, turi būti paaiškinta ne Naujųjų metų, o jo asmeninio gimtadienio šventimu.

Visi šie ženklai rodo teisėjavimą buvus sunkią valdovo statuso naštą. Be abejo, galima kritikuoti šiam tyrimui parinktą metodą, kai konkrečia diena datuotas teisminis raštas traktuojamas kaip valdovo darbadienio įrodymas. Nesiginčydamas su tuo, visgi priminčiau apie nuolat virš valdovo galvos kybojusį pareigos teisti debesį. Pagalvokime vien apie senstančio valdovo psichologinę būseną, kai jam ponų tarėjų akivaizdoje tekdavo prisiminti prieš kelis dešimtmečius svarstytyt bylas ir lėtai, bet be perstojo besikeičiančius

Nr. 94, 103, 109, 133, 142; LM 12-oji TBK, Nr. 197, 224, 262, 263; LM 15-oji UžK, Nr. 89, 104; LM 17-oji UžK, Nr. 93, 297, 303, 308, 457, 487.

37 LM 8-oji TBK, Nr. 173; LM 12-oji TBK, Nr. 197.

38 RIB, t. 20, II dalis, Nr. 283.

39 Dokumentai, išduoti per Didžiąsias savaites: 1516 (RIB, t. 20, II dalis, Nr. 219), 1522 (RIB, t. 20, II dalis, Nr. 349), 1526 (LM 14-oji UžK, Nr. 29), 1527 (LM 14-oji UžK, Nr. 52–54), 1533 (LM 17-oji UžK, Nr. 333), 1534 (LM 8-oji TBK, Nr. 282), 1536 (LM 19-oji UžK, Nr. 88, 90, 92, 93), 1540 (LM 23-ioji UžK, I. 194, 203), 1542 (LM 12-oji TBK, Nr. 230), 1543 (LM 12-oji TBK, Nr. 266).

40 LM 4-oji TBK, Nr. 491; LM 8-oji TBK, Nr. 261.

41 Nesusilaikiau šiuo požiūriu nepatikrinęs LM užrašymų knygų medžiagos. Didžiam savo nuliūdumui aptikau Zigmanto I dokumentų, datuotų ir sausio 1-ąją (LM 9-oji UžK, Nr. 441, 649; LM 11-oji UžK, Nr. 53), ir lapkričio 1-ąją (LM 9-oji UžK, Nr. 573; LM 11-oji UžK, Nr. 84), atvejų.

teisinius papročius. Ar ne todėl paskutinis ilgas teisėjavimas (1540–1543) iš esmės apsiėjo be Ponų Tarybos balso⁴²?

Braižant Zigmanto I teisėjavimo eskizą paskutinės linijos gali būti skirtos valdovo teisme praleistoms valandoms. Lietuvoje, matyt, jau XV a. prigijo teismo organizavimo praktika, kuri išdėstyta Lenkijos karaliaus Kazimiero Didžiojo Vislicos statute (1347). Pagal ją teisėjai turėjo pradėti darbą iš ankstyvo rytmečio, t. y. nepietavę, nepersivalgę ir neišgėrę⁴³. Lietuvoje tą normą galutinai įtvirtino Antrojo Lietuvos Statuto IV skyriaus 27 straipsnis, kuris žemės teismui nurodė bylas nagrinėti nuo rytmečio iki pat mišparų, t. y. iki pavakarių. Nors neturime tiesioginių šaltinių, kalbančių apie valdovo teismo darbo valandas, labai tikėtina, kad jis laikėsi tuo metu ir Karūnoje, ir Lietuvoje teismams įprastinėmis tapusių minėtų normų.

Siekdami tikslumo galime susieti valdovo darbo valandas su per dieną sudarytų teismo raštų kiekiu. Bet nepervertinkime šios galimybės, nes ji mums siūlo ne darbo valandų, o teisminių dokumentų apskaitą. Niekuo neišsiskiriančiomis valdovo dienomis dažniausiai susiduriame su 1–3 ta pačia diena datuotais valdovo teisiniais dokumentais. 4–6 dokumentai per dieną pasitaiko kur kas rečiau. Per visą Zigmanto I valdymo laikotarpį tokių dienų galime priskaičiuoti apie tris dešimtis. Kaip tik tokie atvejai neretai sutampa su LDK Seimo posėdžių chronologija. Štai tokių teisminių dokumentų surašymo suintensyvėjimą matome 1511 m. birželio Seimo metu, kai valdovo teismai neretai vykdavo net sekmadieniais. Čia verta atkreipti dėmesį į ketvirtąjį Zigmanto I vizito į LDK pobūdį ir trukmę (žr. 1 schemą). Kita vertus, panašių valdovo teisminės veiklos suintensyvėjimų būdavo ir laikotarpiais prieš seimus ir po jų. Antai, panašius teisminių dokumentų kiekius matome prieš 1534 m. kovo mėn. vykusį Seimą, per 1533 m. spalį–lapkritį ir iš karto po Seimo – 1534 m. kovą. Tik labai retais atvejais pasitaiko Zigmanto I darbo dienų, kurių laiku buvo sudaromi 7–10 teisminių dokumentų. Tokių atvejų aptikau

42 Nors to laikotarpio bylose nuolat minimas Ponų Tarybos dalyvavimas valdovo teismuose, tačiau vardinių jų sąrašų beveik nėra. Kone vienintelis – 1541 m. gegužės 23 d. (LM 24-oji UžK, Nr. 116), kur nebuvo nė vieno iš penkių vyriausiųjų tarėjų (Vilniaus ir Trakų vaivadų bei kašteliono ir Žemaitijos seniūno).

43 *Volumina Legum*, Petersburg, 1859, t. 1, p. 9–10. Santykinai ankstyvą šio teisyso adaptavimą LDK rodo jo vertimo į rusenų kalbą atsiradimas: *Акты, относящиеся к истории Западной России*, t. 1, Санкт-Петербург, 1846, p. 2–21.

vos 11⁴⁴. Visi jie yra gana komplikuoti tiek dėl galimų klaidų, kai nedatuoti dokumentai priskiriami konkrečiais dienais, tiek dėl skirtingų dokumentų rūšių: dažniausiai net tokiais „darbingomis“ valdovo dienomis buvo paskelbiami vienas du nuosprendžiai arba jų visai nepaskelbiama, o išduoti dokumentai buvo tik pasirengtinės ir teislaikių reguliavimo potvarkiai. Vertindamas visas šias pastabas susivoki, kiek dviprasmiškus rezultatus istorikui duoda kiekybinių metodų taikymas.

Išvados. LM išlikusių Zigmanto I aktų atranka parodė, kad atlikdami valdovo užimtumo teisme tyrimus turime atsižvelgti į nevienodą dokumentų pobūdį. Galime išskirti 4 teisminių aktų rūšis: nuosprendžiai, potvarkiai (įsakymai), ikiteisminiai ar poteisminiai raštai, minutės (juodraščiai). Šiam tyrimui buvo atrinktas 3081 aktas, iš kurių tik apie pusę yra fiksuoti teismų bylų knygos, o likusi dalis – užrašymų knygos. Gausiausia aktų rūšis yra potvarkiai, sudarantys daugiau nei pusę visų Zigmanto I teisminių aktų (1629).

Dėl valdovo teisminių funkcijų platumo ir jų susipynimo su kitokio pobūdžio veiklomis teisminių dokumentų atrankos ir jų rūšiavimo metodika nėra apsaugota nuo subjektyvių tyrėjo sprendimų. Todėl tyrimu pasiektos kiekybinės išraiškos turi būti suprantamos kaip santykinės. Tačiau ir jos leidžia matyti valdovo teisminės veiklos dinamiką: pirmojoje Zigmanto I valdymo pusėje (1506–1521) valdovo teisminė veikla nebuvo aktyvi, bet nuo 1522 m. ji pastebimai suaktyvėjo, o apogėjų pasiekė 1533 m. Vėliau aktyvumas kryptingai mažėjo.

Lietuvos valdovo (tikėtina, ne vien tik Zigmanto I) teisėjavimas vyko dviem skirtingomis fazėmis: valdovui reziduojant LDK, kai jo teisminė veikla smarkiai suaktyvėdavo, ir Karūnoje, kai veikla susilpnėdavo. Beveik visada pirmosios fazės aktyviausias laikas sutapdavo su LDK seimais. Tačiau priešpaskutinio apsilankymo metu Zigmantas I didžiąją dalį bylų sprendė ne Seimo metu. Teisminių dokumentų apskritai ir ypač nuosprendžių (t. y. bylų išsprendimo) dinamika rodo, kad pradedant 1523 m. Zigmantas I vis aktyviau teisėjavo LDK gyventojų bylose pats būdamas Lenkijoje. Nepaisant dėl to kilusių protestų ir 1542 m. valdovo duoto pažado neteisėjauti „lietuviškoms byloms“ Lenkijoje, ši praktika gyvavo ir vėliau, tačiau nebuvo ženkli.

44 Trys iš tų atvejų datuoti jau minėto 1511 m. Brastos seimo laikotarpiu, o dar 6 irgi minėtu 1533 m. spalio–1534 m. kovo mėn. laikotarpiu.

Zigmanto I darbo dienų per metus apskaita parodė chaotišką valdovo kaip teisėjo veiklos pobūdį. Kiekybinė LM išlikusių teisminių aktų analizė neleidžia teigti, kad valdovo dienotvarkė buvo perkrauta teisėjavimo prievole. Tačiau kokybiniai faktoriai (teisėjavimas sekmadieniais, Didžiosios savaitės metu ir per Kalėdas) liudija besibylinėjančių valdinių sudarytą nuolatinį spaudimą valdovo asmeniui. Tai ir buvo istorikų jau anksčiau pastebėtos valdovo teisėjavimo naštos esmė.

The Work did not stop Even on the Lord's Day Sigismund I's Workdays at the Court of the Grand Duchy of Lithuania 1506–1544

EUGENIJUS SAVIŠČEVAS

Keywords: Sigismundus I (Sigismundus the Old), Lord's / Ruler's court, Lithuania Metrica.

Summary. The selection of the judicial acts of Sigismund I preserved in the Lithuanian Metrica showed that when conducting investigations of the ruler's employment at court, we must take into account the uneven nature of the documents. We can distinguish 4 types of judicial acts: judgments or sentences, ordinances (orders), pre-trial or post-trial documents and minutes (drafts). 3081 acts were selected for this study, only about half of which are recorded in court record books, and the rest in books of inscriptions. The most numerous types of acts are ordinances, which make up more than half of all the judicial acts (1629) of Sigismund I.

Due to the breadth of the ruler's judicial functions and their interweaving with other types of activities, the methodology of selecting and sorting judicial documents is not protected from the subjective decisions of the researcher. Therefore, the quantitative expressions achieved by the research must be understood as relative. However, they also allow us to see the dynamics of the ruler's judicial activity: in the first half of the reign of Sigismund I (1506–1521), the ruler's judicial activity was not active, but from 1522 it began to grow noticeably, reaching its apogee in 1533. Later, the activity steadily decreased.

Judging by the ruler of Lithuania (probably not only Sigismund I) took place in two different phases: during the ruler's residence in the Grand Duchy of Lithuania, when his judicial activity became more active, and in the Crown, when his activity weakened. Almost always, the most active time of the first phase coincided with the Seim of the Grand Duchy of Lithuania. However, during the penultimate visit, Sigismund I handled most of the cases outside the Seim time. The dynamics of judicial

documents in general and judgments in particular (i.e. the resolution of cases) show that starting from 1523 he was increasingly active as a judge in the cases of residents of the Grand Duchy of Lithuania while he was in Poland. Despite the resulting protests and in 1542 the ruler's promise not to judge "Lithuanian cases" in Poland, this practice continued even later, but it was not significant.

The accounting of Sigismund I's working days per year showed the chaotic nature of the activity of the ruler-judge. Quantitative analysis of judicial acts preserved in Lithuanian Metrics does not allow us to claim that the ruler's agenda was overloaded with the obligation to judge. However, qualitative factors (judging on Sundays, during Holy Week and during Christmas) testify to the constant pressure exerted by the litigating authorities on the person of the ruler. This was the essence of the ruler's burden of judging.

Pirmojo Lietuvos Statuto kūnai

KAROLIS ČIŽAUSKAS

Vilniaus universitetas

El. paštas karoliscizauskas@yahoo.com

Raktiniai žodžiai: kūnas, Pirmasis Lietuvos Statutas, valdovas, kilmingieji, politinė teologija, teisė, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė.

Įvadas. 1565 m. kovo mėnesį į Petrakave vykusį valdovo Žygimanto Augusto teismą kunigaikštis Romanas Sanguška kartu atsigabeno savo brolio Jaroslavo palaikus. Panašu, kad prieš pusmetį nužudyto velionio kūnui tai buvo ne pirmoji kelionė, o jos metu lavonas turėjo būti kaip įrodymas. Ši tik iš pirmo žvilgsnio makabrišką nutikimą Irena Valikonytė pateikė greta keleto ne mažiau intriguojančių XVI a. pirmos pusės ekshumacijos atvejų. Pastarieji pavyzdžiai nurodo bendresnę egzistavusią įrodinėjimų sistemą (lot. *ordo iudiciorum*), kurioje kūnas, tad, funkcionavo kaip vienas iš racionalių – daiktinis – įrodymas¹. Šie – palaikai, lavonai, jau negyvi ir besieliai, tuo besiskiria nuo gyvasties dar nepraradusiųjų kūnų². Žinoma, kai kada (kaip kunigaikščio Sanguškos nužudymo bylos atveju) tai ir yra svarbiausia.

Profesorės apčiuoptas siužetas veria Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose pamažu jau vis labiau žvalgomą ir vis labiau pažįstamą kūno tematiką. Šioji istoriografinė erdvė, matyt, jau laikytina ištisu regionu ar net žemynu (ypač vis labiau matant kūną ir kaip kultūrinį vienetą), išsijudino XX a. pirmojoje, o itin išpopuliarėjo antrojoje pusėje, ir vis dar nepraran-

1 I. Valikonytė, *Rex iustissimus. Valdovo teismas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. pabaigoje – XVI a.*, Vilnius, 2023, p. 185–189.

2 Lotyniškoje Pirmojo Lietuvos Statuto (toliau – PLS) redakcijoje (XIII, 20) funkcionuoja atskira palaikų sąvoka (lot. *cadaver*), kuri, tiesa, rusėniškajame tekste nepasirodo. Bendrai tąja kalba palaikai ar lavonas apibūdinti kaip *mpyn*, tačiau kartais skirties tarp mirusio ir gyvo kūno nedaryta, tiesiog nurodyta *meno*. (*Pirmasis Lietuvos Statutas*, t. II, 1 d. (tekstai senąja baltarusių, lotynų ir lenkų kalbomis), Vilnius, 1991, p. 306–307 (toliau – PLS, II, t. 1 (1991); I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 188.)

da kvapo³. Dėl savo (kartais galbūt net per daug akivaizdaus, todėl pražiūrėto) fundamentalumo objektas išsidriekia ir tarpsta gausioje tematikoje ir jos paribiuose. „Korporalikai“ gali būti priskirta tokia gausybė temų kaip joslės (sensorika), seksualumas ir jo kultūra, kūno savivaizdis ir jo vaizdavimo estetika, smurtas ir bausmės, politinė filosofija ir (politinė) teologija, šventųjų relikvijos⁴ ar net „kognityvika“⁵ ir t. t. Jeigu kaip to paties lauko dalis taip pat traktuojama medicinos tema, ligų sampratos ir jų gydymo istorija, tada tyrimų kryptis yra ir senesnė, ir dar platesnė nei plati⁶.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrinėjimų skryniuose ir lobynuose būtų galima identifikuoti bent keletą šios tematikos ar su ja besisiejančių darbų, jų segmentų. Tai – bene išskirtinai medicinos istorijos tyrimai. Dainoros Pociūtės tyrinėjimai, skirti Stepono Batoro gydytojui Nicollo Buccelli, sieja konfesijos ir medicinos aspektus, byloja apie kūno neatsiejamumą nuo sielos ir tikėjimo, o Stepono Batoro disekcijos (skrodimo) aptarimu nurodo kūno tapimą mokslinio susidomėjimo ir tyrimo objektu⁷. Petys į petį panašioje triadoje (kūnas – liga – tikėjimas) Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio melancholiją ir tuometę jos sampratą nagrinėjo ir Eleonora Terleckienė⁸. Jau kiek kitokiu kampu Biržų-Dubingių šakos Radvilų „biologinę egzistenciją“

3 *Cultural History of the Human Body in the Medieval Age*, edited by Linda Kalof, London–New Delhi–New York–Sydney, 2014, p. 1–16; J. Le Goff, N. Truong, *Historia ciała w średniowieczu*, Warszawa, 2018 (orig. pirmas leidimas prancūzų k.: *Une histoire de corps au Moyen Âge*, Paris, 2006), p. 16–30. Numanu, simptomiškai temos neapėriamumui kai kuriais atvejais jau net nesivarginama darbų kontekstualizuoti bendrame tyrimų lauke, pavyzdžiui: *Medieval and Early Modern Philosophy and Science*, vol. 30: *The Body of Evidence. Corpses and Proofs in Early Modern European Medicine*, edited by Francesco Paolo de Ceglia, Leiden and Boston, 2020.

4 Plg. prieš metus (2022-11-23 – 2023-02-15) Bažnytinio paveldo muziejuje vykusią parodą „Corpanti. Katakombų relikvijos-skulptūros Valkininkų ir Buivydžių bažnyčiose“.

5 Taip teigta turint omenyje vieną iš Viduramžiais egzistavusių protavimo ir intelekto, jo negalios aiškinimų, siejamą su smegenimis, tad – kūno dalimi (turima omenyje „materialaus intelekto teorija“, žr. I. Metzler, *Fools and Idiots? Intellectual Disability in the Middle Ages*, Manchester, 2016, p. 62–65, 73.

6 Plg. taip traktuojama: R. Ragauskienė, *Mirties nugalėti nepavyko. Biržų ir Dubingių kunigaikščių Radvilų biologinė istorija (XV a. pabaiga – XVII a.)*, Vilnius, 2017, p. 27.

7 D. Pociūtė, *Niccolò Buccella: inkvizijos kalinys, karaliaus medikas. Heterodoksija, medicina ir italų egzilis XVI antrojoje pusėje*, Vilnius, 2022, p. 57–72, 442–451, ir kt.

8 E. Terleckienė, *Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio (1549–1616) kultūrinė aplinka ir katalikiškojo atsinaujinimo procesas LDK*, daktaro disertacija, Vilnius, 2023, p. 105–141.

tyrė Raimonda Ragauskienė – pagrindiniu objektu tapo konkreti giminystės ryšių siejama grupė, kurios (ne)sveikatą, rūpinimąsi ja, mirtingumo ir pan. rodiklius istorikė ir tyrė⁹. Atskira, nedidele, bet susijusia, grupele laikyti būtų galima tyrimus, pirmiausia besidominčius kilmingumu ir jo metalygiu, kas „aplink“ (garbė, savivaizdžiai, literatūra, diskursas etc.)¹⁰. Kilmingojo kūną ir garbę susiejo Povilas Dikavičius¹¹. Platesniame nei lituanistika lauke aptariamą tematiką senosios literatūros kontekste gliaudo Dariuszas Śniežko, kurio tekstuose išskirtinas dėmesys kilmingumo ir kūno sąsajai, kaip tam tikrai priklausymo luomui išraiškai¹². Tiesa, be to, egzistuoja ir pabirų kūno temos siužetų įvairesnio pobūdžio darbuose, šitaip išplečiant „korporaliką“ Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose. Irena Valikonytė nurodė ne tik minėtus ekshumacijos ir kūno, kaip įrodymo, atvejus, bet, pavyzdžiui, aptarė ir kaklo, gerklės, galvos, (teisinės) mirties ir laisvės ryšį, kuris veda į kūno ir jo narių simbolizmo lauką¹³. Edvardas Gudavičius, Jūratė Kiaupienė ir Rimvydas Petrauskas prie politinio kūno problematikos prisilietė bent jau klausimais ar užuominomis¹⁴.

Nėra abejonės, kad vienaip ar kitaip su tema besiribojančių ar joje dalyvaujančių istorinių tekstų yra ir daugiau, tačiau nužymėti tam tikras dabar egzistuojančias istoriografines trajektorijas pakanka ir to. Šiuo tekstu tuotarp bus bandoma: atkreipti dėmesį į kūną ne tik kaip į visumą, bet ir į paskirus jo narius; paplėtoti jau kai kurias egzistuojančias (kūno ir kilmingumo bei

9 R. Ragauskienė, *Mirties nugalėti nepavyko...*

10 Plg.: U. Świderska-Włodarczyk, *Homo nobilis. Wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*, Warszawa, 2017.

11 P. Dikavičius, *Honor among nobles in the 16th century Grand Duchy of Lithuania*. A dissertation, Budapest and Vienna, 2022, p. 250–267.

12 D. Śniežko, *Corpus nobile, Społeczeństwo Staropolskie. Seria nowa*, t. V: *Społeczeństwo a elity*, Warszawa, 2018, p. 117–126. Taip pat žr. istoriko rinkinį: idem, *Kompleksja literatury: studia staropolskie*, Kraków, 2019.

13 I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 246–248.

14 E. Gudavičius, Valdovas, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas et al., Vilnius, 2001, p. 746; R. Petrauskas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Politika ir visuomenė vėlyvaisiais Viduramžiais*, Vilnius, 2017, p. 144–145; J. Kiaupienė, Radvilos ir XVI a. Lietuvos valstybė. Trys portretai, in: *Radvilos. Kunigaikščių istorija ir paveldas. Tarpautinės parodos katalogas*, I kn. (Tekstai) = *Radziwills. History and Legacy of the Princes. International exhibition catalogue*, book I (Texts), Vilnius, 2020, p. 257–258.

politinės kultūros) temas; išvysti kūną kaip tam tikrą kultūrinę mąstymo matricą, kuria aiškinta pažinimo ir pažinumo, veiksnio ir veikimo bei individualumo (nepadalomo, atskirumo ir kitoniškumo) klausimai. Tokiais klausimais, be to, siekiama pirmą kartą atidžiau patyrinėti patį kūną, kaip kategoriją, ir nužymėti kai kuriuos jo sampratos kontūrus. Šio, žinoma, į koki nors temos užbaigtumą nepretenduojančio, tyrimo imamasi vieno šaltinio – 1529 m. Pirmojo Lietuvos Statuto (toliau – PLS)¹⁵ – pagrindu. Jame „atrasti“ kūnai ar jų dalys, be to, bus interpretuojami ir plastesniame XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kontekste bei šaltinyne. PLS pasirinkimas motyvuotinas keliais aspektais: kaip konkrečiai visuomenei (jos dalims) duotu teisės visuotinumui, savo vidiniu koherentiškumu ir išplėtotumu, keliakalbiškumu (pirmiausia, rusėnų ir lotynų), taip pat galimybe susieti su konkrečiais rašto ir politinės kultūros centrais (žinoma, kas „kalba“)¹⁶. Be to, faktas, jog reikalas turimas su teisės rinkiniu, bent iš dalies nugina galimą priekaištą, kad taip esą netiriama niekas daugiau nei kalba ar žodžiai. Teisingumą vykdančios simbolinės valdovo rankos yra pakankamai tikros pajutusiems jų veikimą.

Kūnai. Pirmiausia bus aptariami trys PLS apčiuopti kūnai: kilmingojo, valdovo ir Didžiosios Kunigaikštystės. Šiuo atveju šių identifikavimą derėtų suprasti ir kaip nuorodą į jų subjektiškumą. Kita vertus, nors teisės požiūriu visi trys vienodai realūs, materialumo prasme jie vis abstraktėja: kilmingojo kūnas kraujuoja, valdovo patiriamas nebent joslėmis, o valstybės – veikiau metafizinis. Žinoma, įsidėmėtina ir tai, jog šių trijų buvinių identifikacija neteigia PLS neegzistavus ir kitų ar kitokio pobūdžio kūnų, o akivaizdžiausias šį kartą praleistas kūnas, matyt, – moters.

15 Pirmiausia naudotasi kritine PLS tekstų publikacija PLS, II, t. 1 (1991) (žr. 2 nuorodą). Be to, omenyje turėtas ir Statuto teksto vertimas į lietuvių kalbą (palyginimui) ir kartu paskelbti paskirų straipsnių komentarai: *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, parengė Irena Valikonytė, Stanislovas Lazutka, Edvardas Gudavičius, Vilnius, 2001 (toliau – PLS (2001)).

16 Čia turima omenyje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarija, Alberto Goštauto (kaip galutinio sudarytojo) ir dėl PLS Lauryno nuorašo (vertimo į lotynų kalbą) – Bonos Sforzos aplinka.

Kilmingasis. Vilniaus katedroje išlikusioje visafigūrėje Alberto Goštauto (†1539) antkapinėje skulptūroje vaizduojamas tam metui įspūdingo stoto augalotas vyriškis. Jis vilki šarvus, dešinė ranka laiko vėliavą, o jo kairioji – ties kalaviju. Nors tokio didelio pono kilme niekieno neabejota, riteriškas pasirengimas pabrėžiamas, šitaip darsyt susisieję kilmingumo ir karo tarnybos idėjų plotmėms¹⁷. Galima prisiminti, kaip A. Goštautas menkino kai kuriuos smulkesnius kilminguosius, kurie „prieš save ištraukto kalavijo niekadės neregėjo“¹⁸. Sugebėjimas atlikti karo tarnybą, ypač ekonominiams ištekliams ribojant galimybę turėti vietoj savęs pasiūstiną tarną, buvo tiesiogiai sąlygojamas kūno būklės¹⁹. Valdyti ietį ar kardokšnį, jodinėti, fizinėse grumtynėse susidurti su priešo pajėgomis – nesužalotos rankos ar abi akys tam praverčia.

Vilniaus katedroje A. Goštauto atvaizdo sudarkytos abi pėdos, kairė ranka ties alkūne ir visi pirštai, vienas dešinės rankos pirštas ir kone visas veidas (smakras, lūpos, nosis ir akys, taip pat ausys). Tiesa, visa tai, panašu, vėlesnių niokojimų rezultatas, o tikrasis didikas, kiek žinoma, tokių rimtų traumų neturėjo²⁰. Kad ir kaip būtų, būtent tokio pobūdžio kilmingojo kūno dalių, tiesiogiai susijusių su galimybe veikti, sužalojimas buvo itin nepageidaujamas. Būtent tokio nutikimo atveju Pirmajame Lietuvos Statute bene išsitas ir su ne viena išskirta dalimi pasirodo kilmingojo kūnas, kaip kas savaime ir net daugiau

17 Apie vyriško kūno sąsaja su riteryste, jo fizinį rengimą karui, to demonstravimą etc. žr. *Cultural History of the Human Body in the Renaissance*, edited by Linda Kalof, Wiliam Bynum, London, 2014, p. 247–252.

18 Šitaip A. Goštautas, siekdamas diskredituoti vidutinių ir smulkiųjų kilmingųjų siekį taip pat dalyvauti teisminėje valdžioje, Bonai Sforzai nusakė to prašančiuosius: „[...] quod Paulus cum Nicodemus illum petunt, qui nunquam contra se evaginatū viderunt ensem [...]“ (klaidingai datuota 1529 m.: *Acta Tomiciana*, t. 11, Posnaniae, 1901, Nr. 214, p. 164).

19 Plg. PLS nuostatus dėl karo tarnybos (II, 4 [5]), kai tarnybininkas „paliegs“ (rusėn. *правдиве немощон*, lot. *vere infirmatus*), žr. PLS (2001), p. 142; PLS, II, t. 1 (1991), p. 96–97.

20 Galbūt buvo patirtas kojos lūžis (V. Urbanavičius, R. Jankauskas, L. Vedrickienė, A. Širmulis, Alberto Goštauto kapas, in: *Mokslas ir Lietuva*, t. III, 2–3 knyga, Vilnius, 1992, p. 124. Taip pat apie A. Goštauto palaidojimo atradimą: V. Urbanavičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovo ir didikų panteonas Vilniuje*, Vilnius, 2018, p. 128–138. Žinoma apie didiką vis užklupdavusius podagros priepuolius, apie vieną kurių 1535–07–19 iš Vilniaus jis rašė Jurgiui Radvilai (*Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в.*, составитель М. М. Кром, Москва–Варшава, 2002, Nr. 71, p. 159).

vertingo (VII, 9)²¹. Išskirta plaštaka²², kurią galima sužaloti, koja, kurią galima suluošinti, akis, kurią galima išmušti, nosis, kurią galima nurėžti, lūpos, kurias galima perkirsti, ausis, kurią galima nupjauti. Šitaip (to meto medicinai, turbūt, nepataisomai) sužalojus bet kokią kilmingąjį, t. y. esmingai neigiamai paveikus jo galimybę veikti apskritai (ne tik atlikti karo tarnybą), tekdavo mokėti „pusę žmogaus“²³ (pusę galvapingių, VII, 9). Nors dėl taip sužaloto kilmingojo pavadinimo „pusiau žmogumi“²⁴ nėra visai aišku, turbūt nėra per drąsu numanyti, kad būtent taip ir galvota – nors asmuo ir gyvas, tačiau tam tikra prasme jau tik pusiau. Jūsų nuolat suvoktos kaip kartinis pažinimo mediumas, besisijęs su intelektu ir protavimu, o kūnas pasiduoda laisvos valios įgyvendinimui²⁵.

- 21 Šitaip bus nurodomi aktualūs PLS straipsniai – romėniškaisiais numeriais žymimas skyrius, o arabiškais – straipsnis. Kai rusėniškosios ir lotyniškiosios redakcijų straipsniai savo numeracija nesutampa, laužtiniuose skliaustuose bus pažymėta lotyniškiosios redakcijos numeracija.
- 22 Statute išsiskiria dvi kalbant apie ranką ir jos dalis vartojamos sąvokos: lot. *manus* ir *brachium* bei rusėn. *рука* ir *румень*. Tokioje poroje šios nuosekliai viena kitos atžvilgiu ir vartojamos. Ar kiekvieną kart pirmoji turi būti suprasta kaip „plaštaka“, referuojant į rankos dalį nuo riešo iki pirštų galų, o antroji – „ranka“, turint omenyje visą ranką (plaštaką, dilbį ir žastą), o galbūt kažkurią jos dalį į viršų nuo riešo, neaišku.
- 23 PLS (2001), p. 199; PLS, II, t. 1 (1991), p. 200–201: rusėn.: „[...] Коли бы хто шляхтича ранил, а с тое раны его в руку або в ногу охромил або око выбил, або в нос втял, або губы врубал, або ухо втял, тогда маеть предся платити пол чоловека; кром того, естли бы ранил у твар, тогда ма платити тридцать коп грошей тот виноватый битому [...]“; lot.: „[...] Nobilis, qui wlneratus ab aliquo mutilatur in manu vel pede, aut oculum auremve, nasum vel labrum ammittit, solucionem dimidij hominis a lesore accipit. Et si acceperit wlnus in facie, tunc compensabitur wlnus illud triginta sexagenis [...]“.
- 24 Būtent šitaip lietuviškajame komentare vienos iš su tuo susijusių bylų rusėnišką segmentą („[...] а брату его Петру Утиловичу за охромене рук его яко за полчоловека [...]“) pateikė R. Ragauskienė (*Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 253 (1559–1562). 39-oji Teismų bylų knyga (Vilniaus vaivados vietininko Stanislovo Hamšėjiaus teismo knyga)* (toliau – LM), parengė Raimonda Ragauskienė, Vilnius, 2021, Nr. 131, p. 55–56, 299). Visgi turbūt „pusiau žmogaus“ (o tiksliau, „pusės žmogaus“) frazė tikriausiai sietina su pusės galvapingių mokėjimu.
- 25 R. G. Newhauser, The Senses, the Medieval Sensorium, and Sensing (in) the Middle Ages, in: *Handbook of Medieval Culture. Fundamental Aspects and Conditions of the European Middle Ages*, vol. 3, edited by Albrecht Classen, p. 159–161, 164–165, 170–174; T. Duranti, Reading the Corpse in the Late Middle Ages (Bologna, Mid-13th Century – Early 16th Century), in: *The Body of Evidence*, p. 101–104; J. Hartnell, *Medieval Bodies. Life, Death and Art in the Middle Ages*, London, 2019, p. 53–80.

Be to, kad buvo svarbi galimybė atpažinti, pavyzdžiui, užpuoliką²⁶ (VII 21), radikalesniu atveju kūno negalia kilmingajam net galėjo grasyti jo veiksniumi (angl. *agency*). Vitebsko vaivadaitis Stanislovas Kiška (†1617) veikusiai nebuvo vienintelis XVI a. kurčėbylys²⁷. Neabejotinai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vis besiplėtusi viešojo gyvenimo sfera, veikti kurioje kilmingasis buvo laisvas, pavyzdžiui, eidamas pareigas, kūną ir jo nepaslėptas dalis padarydavo matomas ir svarbias reprezentacijai, o balsą girdimą²⁸. Visuomenėse, kuriose išore naudotasi kaip galimybe iš(si)skirti (pavyzdžiui, taip pat pozomis ar rūbais), aptartame Statuto straipsnyje sudarkytas veidas išskirtas neatsitiktinai²⁹. Nenuostabu tad, jog ir išvaizdą paveikiantis sifilis – „nekilni liga“ (lenk. *nieszlachetna choroba*)³⁰.

Individo kilmingumui besisiejęs su kūnu, abu šiuos dėmenis tarpusavyje rišo garbės kategorija. Pasikėsinimas į kilmingojo kūną buvo lyg pasikėsinimas ir į šio kilmingumą³¹. Išvirkščių tokio ryšio variantą pateikia PLS VII, 3: užmušus į „žemę“ grįžusį, nors prieš tai ištremtą ir garbę praradusį asmenį, galvapinigiai nebeišieškomi³². Nes kaip galima tikėtis atlygio už kažką, ko jau

26 PLS (2001), p. 203–204; PLS, II, t. 1 (1991), p. 208–209: „Jeigu šlėkta kelyje šlėktą apiplėštų“: rusėn.: „[...] если бы [...] разбил [...] а оный разбитый его в парсуну познал и раны свои людям добрым оказал або злупенье в раду або сторонним людям оказал, а при том оказе або при ранех предся того в парсуну меновал, хто его разбил [...]“; lot.: „[...] Si nobilis nobilem in itinere depredatus fuerit et ille cognouerit depredatorem ipsum in facie et wlnera sua aut depredacionem suam officio vel hominibus extraneis ostenderit, et circa ostensionem aut circa wlnera nominauerit depredatorem, et ad iudicium eum citauerit [...]“.

27 N. Asadauskienė, *Kiškų giminė LDK XV–XVII a.*, Vilnius, 2003, p. 211–212, 216; R. Ragauskienė, *Mirties nugalėti nepavyko...*, p. 165–166.

28 *Cultural History of the Human Body in the Medieval Age*, p. 156–159, 181. Taip pat žr., kas XVI a. pabaigoje–XVII a. svarstyta apie kilmingajam pritinkančią išvaizdą: U. Świdarska-Włodarczyk, *op. cit.*, p. 68–71.

29 Apie galvą, veidą ir nosį: P. Dikavičius, *op. cit.*, p. 206–207. Beje, įsidėmėtina sąsaja tarp veido ir asmens kategorijų. Kai kuriais atvejais rusėn. *парсуна* (ne tik *тварь*) Statute vertas tiesiog kaip *facies*, šitaip dar labiau sugretinant ir taip kartais sinonimiškus terminus (žr. 26 nuorodą); A. Gurevič, *Individas viduramžių Europoje*, Vilnius, 1999, p. 92, 99.

30 Šitaip 1607 m. laiške Mikalojui Kristupui Radvilai Našlaitėliui liga apibūdinta Jonušo Radvilos (pagal: R. Ragauskienė, *Mirties nugalėti nepavyko...*, p. 159).

31 P. Dikavičius, *op. cit.*, p. 174–175, 179–180, 250–267. Principas kilmingųjų tardymui ir kankinimui netaikytas (I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 186–187).

32 PLS (2001), p. 196 – rusėn. *земля* ir lot. *terra* išversta kaip „šalis“. Šiuo terminu, neabejotinai, turima omenyje valstybė – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Žr.: B. Воронин,

ir taip nebėra? Apskritai su garbe susijusį pasikėsinimą į kilmingojo kūną galima išskirti į du tipus: 1) pasikėsinimą į kūną jį sužalojant ar taikantis³³ sužaloti; 2) pasikėsinimą į kūną jį suvaržant (įkalinant)³⁴. Su pirmuoju tipu susijęs savo premisa spalvingas Statuto straipsnis „Jeigu ką nepririštas šuo apkan-džiotų“ (XII, 13)³⁵. Kad tokiu atveju nukentėjus kilmingajam, mokama ne kaip už žaizdas, o įžeistinė – iškalbinga. Taip pat šis kazusas neblogai iliustruoja ne visada aiškią skirtį tarp fizinio įžeidimo ir tiesiog smurto³⁶, nors šuns įsivėlimas garbės visam reikalui bet kuriuo atveju pridėti negalėjo³⁷. O dargi nepririšto. Tai yra vienas iš įvairių bruožų, pagal kurį šuo gali būti suvokiamas kaip savotiška kilmingojo antitezė – kilmingąjį charakterizuoja jo laisvė, taip pat ir judėjimo arba, jeigu ši nėra sąlygota žemės valda, pasitraukimo iš tarnystės ponui. Todėl kaip antrasis tipas išskirtas kilmingojo kūno ribojimas, pavyzdžiui, jį neteisėtai kalinant, tiesiogiai užkardo galimybę naudotis turima laisve ir teisėmis, šitaip „pažeisdamas“ ir patį kilmingojo statusą³⁸.

Tadgi, jeigu bajoro, šlėktos ar kunigaikščio kūnas tampa jo luominio išskirtinumo (pirmiausia, privilegijuotumo prasme) išraiška ir net prielaida tuo naudotis, lauktina perskyra kitokiems – nekilmingiems – kūnams³⁹. Nors konstatuotina, jog PLS skirtumas tarp luominių kūnų nėra drastiškai ar hiperbolizuotai eksplikuotas kaip nors dehumanizuojant ar niekinant valstiečio

Термины, использовавшиеся для обозначения понятия «государство» в Великом Княжестве Литовском в XIV–XVII вв., *Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė*, sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė, Vilnius, 2015, p. 236–240.

33 Stovėjimo teismo akivaizdoje atveju intencija lygiai svarbi VI, 17 [20] (PLS (2001), p. 187–188; PLS, II, t. 1 (1991), p. 180–181): rusėn.: „[...] А хто бы перед судом добыл корда або меча, хотя н не ранить, тот тратить руку [...]“; lot.: „[...] Et qui cora iudicio euaginauerit cultrum vel gladium, eciam si non wlnerauerit, si perdit manum [...]“.

34 P. Dikavičius, *op. cit.*, p. 250–267.

35 PLS (2001), p. 247–248; PLS, II, t. 1 (1991), p. 290–291.

36 P. Dikavičius, *op. cit.*, p. 251.

37 Plg. R. Ragauskienės konstatavimą dėl kultūrinio šuns įvaizdžio Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje – šis geriausiai atveju neutralus, o veikiausiai iš tiesų pirmiausia, visgi, neigiamas (R. Ragauskienė, „Cave canem“: žmogus ir šuo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a., in: *Istorija*, 2010, Nr. 80, p. 40–41).

38 Ypač (ne)galimybę pasitraukti vis labiau susiejant su valstietiška būkle, plg.: R. Petrauskas, *op. cit.*, p. 105–106, 118.

39 D. Śnieżko, *Corpus nobile*, p. 118.

kūną, visgi šis egzistuoja. Pirma, elementariai skiriasi jų vertė. Individo gyvybės kainą ir vietą visuomenėje aproksimavęs galvapinigių institutas kilmingojo „galvą“ įkainojo 100 kapų, o nekilmingojo – 10 ar net mažiau kapų grašių⁴⁰. Amžininkai į tai dėmesį, aišku, atkreipė⁴¹. Dar labiau plebėjų ir nobilių kūnų nelygiavertiškumas atsiskleidžia įsidėmėjus taliono teisės („akis už akį“) principo taikymą kazusuose nevienodo statuso pusėms. Juk pasikėsinimas į kilmingojo kūną baustinas intenciją ir vykdymą įkūnijančios plaštakos ar rankos (mat ja „siektą“) nukirtimu (III, 14)⁴², o priešingu atveju už valstiečio net ir galvą buvo galima ramiai atsipirkti kompozicija. Turbūt lygiavertčio atlygio už kilmingojo ir nekilmingojo kūną būti ir negalėjo. Aptarto smurtavimo išraiška – sukravinimas (veiksmažodinė forma: rusėn. *окривавить*, lot. *sanguinauerit*), turbūt natūraliausia kūno vientisumo pažeidimo išraiška⁴³. Įdomu, o, tiesą sakant, ir netikėta, kad ši įprastai su kilmingumu siejama genealoginė giminystės kategorija PLS tokia funkcija nepasirodė. III, 11 normuota šlėktystės „išvedimo“ procedūra numatė kilmingųjų giminaičių, ar šių nelikus, tiesiog kitų kilmingųjų liudijimą apie prideramą kilmę ir, kitaip nei 1522 m. nuostatuose šiuo klausimu, kraujo jau neminėjo⁴⁴.

Apibendrinant tam tikrus su kilmingojo kūnu PLS susijusius pastebėjimus, pirmiausia, konstatuotinas aktualių kūnų ir jų narių realumas. Šis, be to, jog su-

40 PLS (2001), p. 236, 319.

41 Plg. XVI a. vidurio Lenkijos karalystės atvejis, kai Stanislovas Orzechowskis atkreipė dėmesį, jog, sprendžiant iš galvapinigių, kiaulės vertingesnės nei nekilmingi žmonės (S. Baczewski, *Szlachectwo. Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim. Druga połowa XVI wieku – XVII wiek*, Lublin, 2009, p. 32).

42 PLS (2001), p. 153; PLS, II, t. 1 (1991), p. 116–117: rusėn.: „[...] простой хлоп або мещанин [...] а рукою на него сягнуть, а окривавить его [...] тогда иным ничим не маеть каран быти, только руки втятьем“; lot.: „[...] simplex vero plebeus vel ciuis, si scilicet manum in nobilem extenderit et sanguinauerit eum [...] tunc non alio modo puniri debet, quam amputationem manus.“

43 J. Le Goff, N. Truong, *op. cit.*, p. 41–42; B. Bildhauer, Medieval European Conceptions of Blood: Truth and Human Integrity, in: *The Journal of the Royal Anthropological Institute (Blood will out: essays on liquid transfers and flows)*, 2013, p. S66.

44 III, 11, PLS (2001), p. 151–152. O 1522 m. Vilniaus seime priimti nuostatai numatė, kad kas nors, apšmeižtas nekilme, turėjo pasirūpinti kitų kilmingųjų paliudijimu, jog yra „iš vieno gimimo nuo prosenelio, nuo senelio, iš vieno kraujo yra jiems brolis“ (*Русская историческая библиотека*, т. 20, *Литовская метрика*, т. 1, Петербург, 1903, Nr. 388, p. 1114: „[...] съ одного роду от прадеда, от деда, съ одное крови имъ есть брать [...]“).

sijęs su baudžiamosios teisės prigimtimi ir kasdieniu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų darbu, manytina, atskleidžia kilmingojo kūną kaip tam tikrą jo luominio statuso išraišką. Jis suvokiamas taip pat kaip galimybė ir prielaida įgyvendinti bent jau dalį savo teisių. Šitaip kilmingojo kūnas tiesiogiai susietas su jo subjektiškumu ir veiksnumu ir traktuotinas kaip galima laisvės išraiška.

Valdovas. Statute išnyrantis kilmingojo kūnas pirmiausia pasirodė kaip labai realus, toks, kurį įmanoma ne tik regėti, bet ir lytėti ir, žinoma, pažeisti: pralieti kraują ar padaryti luošiu. Truizmas, tačiau susiję tai su tuo, ką teismams teko spręsti daugiausia. O valdovas, matuojant ta pačia uolektimi, PLS „paliečiamas“ jau ir antrąja – perkeltine – prasme. Be to, kad priesaiką duoda asmeniškai, savo kūnu⁴⁵, pats būdamas, dažniau pasirodo netiesiogiai, o tekste minimi jo nariai yra metaforos. Į materialų Lietuvos didžiojo kunigaikščio kūną PLS niekas net nesikėsina, o paskutinius kartus grėsmė jam iškilusi buvo tik valdant Kazimieriui 1453 ir 1481 m.⁴⁶ Valdovo rankos (lot. *ex brachnio nostro*, rusėn. *з рамени нашего* (II, 8 [10]; VI, 5 [8]⁴⁷)) lyg pavyzdžiu paaiškina šiaip jau nematerialią valdovo valią ar jos įvykdymą: perimti ką iš netinkamų rankų ir perduoti į teisėtą⁴⁸.

Didžiojo kunigaikščio ir jo valdžios pamąstymas tokia Viduramžiams be galo tipiška organologine metafora turėjo padėti paaiškinti kai kurias mo-

45 I [1], PLS (2001), p. 123–124; PLS, II, t. 1 (1991), p. 64–65: „[...] valdovišku žodžiu bei mūsų pačių priesaika, atlikta ties šventa evangelija“, lot.: „[...] firmiter tenere et observare volumus et verbo nostro regio, sub nostro corporali iuramento ad sancta dei weangelia prestito [...]“; rusėn.: „[...] которые словом нашим господарским и под присягою телесною, на светую евангелию [...]“. Dėl priesaikos asmeniškumo ir jos santykio su kūnu taip pat žr. I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 216–217, 221–222.

46 S. C. Rowell, *Bears and Traitors, or: Political Tensions in the Grand Duchy, ca. 1440–1481*, in: *Lithuanian Historical Studies*, vol. 2, Vilnius, 1997, p. 37–38, 42.

47 II, 8 [10], PLS (2001), p. 144; PLS, II, t. 1 (1991), p. 100–101: „Kurie būtų pasiūsti į įgulą vyresniaisiais“. Lot.: „[...] Prohibemus eciam, ne campiductores alias capitanei nostri, aut qui missi fuerint ex brachnio nostro super presidys [...]“; rusėn.: „[...] з рамени нашего або гетмани наши [...]“. VI, 5 [8], PLS (2001), p. 181–183; PLS, II, t. 1 (1991), p. 170–171 (dėl ponų pavaldinių teisimo tvarkos); rusėn.: „[...] бо мы з рамени нашего господарского уставляем комисари панов рад наших [...]“; lot.: „[...] de brachio maestatis nostrae [...]“. Frazę į lietuvių kalbą išvertus nepažodžiui, o pagal prasmę „[valdovo] paliepimu“, nuo esmės nenutolta.

48 IV, 6, PLS (2001), p. 158–159; PLS, II, t. 1 (1991), p. 128–129 (apie našlės padėties trukmę ir gerą tvarkymąsi), rusėn.: „[...] дети и имена в нее з рук выняти и подати в овеку [...]“; lot.: „[...] puertos et bona de manibus eius eximere eet conferre in tutelam patruis [...]“.

narcho valdžios Lietuvoje realijas ir pačią valdžios „motoriką“ – kaip ji įgyvendinama⁴⁹. Kaip galbūt medžioklėje Punios girioje, o gal kurioje Vavelio menėje berymojusio Žygimanto Senojo ištarti žodžiai turėjo būti išgirstami ir įvykdomi? Kas buvo valdovo rankos, mojavusios, kaip rašė Jonas Solsberietis, „kardu balandžio, kuris ginčijasi be įniršio, ir visiškai niekam nesukelia įtūžio, nors ir mojuoja kardu“⁵⁰? Bendresnį valdžios įgyvendinimo ir pareiškimo aktų klausimą galima suskirstyti bent jau į du siužetus. Viena vertus, „valdovo kūno narių“ metaforos, o kita vertus – „valdymo medijų“ (turint omenyje valdovo raštus ir jo „valdžios ženklus“).

1513 m. Ponų Taryba karo ir taikos reguliavimo klausimu kreipėsi tiesiai į Maskvos didžiojo kunigaikščio tarybos, manė, narius⁵¹. Bandydami pagrįsti tokį savo veiksmą ir, tikėtasi, „Maskvėno“ pavaldinių reakciją, Lucko vyskupas Paulius Alšėniškis, Vilniaus vaivada ir kancleris Mikalojus II Radvila, Vilniaus kaštelionas ir didysis etmonas Konstantinas Ostrogiškis ir kiti ponai pasitelkė kūno narių metaforą: „[...] žmogaus [kūno] nariai visada galvai prievoles atlieka, taip pavaldiniai ir taryba privalo kiekvieną savo valdovo bėdą prisergėti.“⁵² Nurodžius tai kaip biblinę išmintį, galbūt sekta Šv. Pauliaus laišku korintiečiams (1 Kor 12, 12–31). Istoriografijoje vis paminima ir ponus tarėjus apibūdinanti ištara „jo valdoviškojo kūno nariai“⁵³. Taigi nematerialusis valdovo kūnas ir jo dalys – metafora, kuria išreiškiamas ne tik monarcho valios įgyvendinimas, bet ir juose slypinti hierarchija. „Valdoviškoji galva“

49 *A Cultural History of Body in the Medieval Age*, p. 200–202; J. Le Goff, N. Truong, *op. cit.*, p. 180–187; E. Kantorowicz, *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton and Oxford, 2016 (orig. leidimas 1957), p. 193–232.

50 Jonas Solsberietis, *Polikratika*, IV knyga, II sk. (*Filosofijos istorijos chrestomatija. Viduramžiai*, sudarė Bronius Genzelis, Vilnius, 1980, p. 380). Dėl didžiojo kunigaikščio valdžios ir kalavijo žr. G. Zujienė, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro pakėlimo ceremoninio susiformavimas, in: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, Vilnius, 2007, p. 64–65.

51 Apie tokią praktiką: M. Sirutavičius, *Diplomatinės veiklos organizacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1569–1604 metais*, Kaunas, 2018, p. 32–33.

52 *LM: Užrašymų knyga 7 (1506–1539)*, parengė Inga Ilarienė, Laimontas Karalius, Darius Antanavičius, Vilnius, 2011, Nr. 157, p. 297–298; Vilnius, [1513].12.01: „[...] яко ж и в писме написано, иж члонки чоловечьи завжды повинность чинят голове, так подданыи и рада повиннии сут стеречи речи каждое шкодливое своего господаря [...]“. Dokumentas taip pat publikuotas: *Акты, относящиеся к истории Западной России*, t. 2, Санктпетербургъ, 1848, Nr. 84, p. 111.

53 R. Petrauskas, *op. cit.*, p. 144; E. Gudavičius, *op. cit.*, p. 746.

(rusėn. *голова господарская*)⁵⁴ įsako, o nariai paklūsta ir vykdo. Mistinio valdovo kūno dalimi gali būti tiek etmonas, kuriam, „kuomet išeina į [mūšio] lauką, tada visa valdovo galia pereina“⁵⁵, tiek bet koks kitas valdovo pareigūnas ar pasiuntinys. Juos sužalojęs ar paniekinęs – lyg tą valdovui pačiam padaręs (I, 6 [7])⁵⁶.

Toks valdymo struktūrų, nelyg valdovo kūno tąsų, apsaugojimas PLS taip pat pasireiškė monarcho vardu išduotų dokumentų ir antspaudų klastojimo apsauga (I, 5). Kaip ir etmono ar kito pareigūno „nepagerbimo“ atveju tai laikyta valdovo išdavyste, neteisėtu ištikimybės ir pavaldumo nutraukimu. Į nematerialųjį valdovo kūną (ir valdovą lyg galvą) pasikėsinę tokiais būdais turėjo būti baudžiami tuo pačiu – galvos praradimu ar gerkle, taigi bent jau teisine mirtimi (laisvės praradimu, kaip 1522 m. Mitka Vnučkaitis). Atvaizdu antspaude, vardu intuliacijoje ar „ranka“ po tekstu pati medija šitaip tapo valdovo kūno tąsa ir jo ištarto žodžio įkūnijimu⁵⁷. Ja, viena vertus,

54 Taip valdovas apibūdintas 1520 m. Ponų Tarybos pasiuntinybėje Žygimantui Senajam, be to, pabrėžiant anos galvos buvimo „namuose“ svarbą: „А такъ, Богъ ведаеть, кому быхмо мяли отпор чинити, бо коли бы ваша милость господаръ нашъ своею головою господарскою в здешнемъ панстве вашею милости были, латве бы нам было на росказанье вашею милости господарское чинити то, што бы ся вашей милости господару нашему налепи видело“ (*LM, Užrašymų knyga 7 (1506–1539)*, Nr. 198, p. 376). Verta dėmesio ir tai, jog 1518 m. lietuvių pasiuntinybės dokumente imperatoriui šis apibūdintas „яко пану а голове хрестианьскои“ (ten pat, Nr. 131, p. 362).

55 1534 m. rudenį rašytame laiške J. Radvilai A. Goštautas perduoda tokius esą Bonos pasakytus žodžius: „[...] бо деи кгда гетман выедет в поле, тогда вся моц господарская переходит на гетмана. А так деи, хто ся гетману противит, тот ся противит самому господарю, а хто ся господарю противит, тот ображает маистат господарский, а хто деи маистат ображает, тот впадает в такавую вину и в каране, яко есть описано в правех цесарских де крымине лезе маестатис [...]“ (Archiwum Głównie Akt Dawnych, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dział XI, 17, p. 30–34, čia pasinaudota Andrejaus Ryčkovo atlikta ir dar nepublikuota teksto transkripcija, už tai jam ačiū). Taip pat žr. 47 nuorodą.

56 I 6 [7], PLS (2001), p. 127; PLS, II, t. 1 (1991), p. 68–69: „Kas valdovo urėdininko ar pasiuntinio nepagerbtų, kaip turėtų būti baudžiamas“: „nepagerbtų“ – rusėn. *не втичил*, lot. *violauerit*; rusėn.: „[...] кто бы [...] на справе нашей земской закалтовал, зранил або збил [...] маеть каран быти горлом, так, как бы маистат наш господаркий образал [...]“; lot.: „[...] violaverit, wlnerauerit aut verbauebrit, talis debe puniri collo, perinde ac si maiestatem leserit nostram [...]“.

57 A. Ryčkov, *Judo bučiny: valdovo išdavystės samprata Lietuvoje (XIII a. pabaiga – XVI a. vidury)*, Vilnius, 2018, p. 106–113, 138–139; V. Ališauskas, *Sakymas ir rašymas. Kultūros*

įgarsinamas valdovo balsas ir įvaizdinama valia („kas į jį pažvelgs arba skaitant išgirs“), ja, antra vertus, galiausiai informacija pasiekdavo ir patį tikrąjį valdovo kūną ir jo jusles („apžiūrėję ir juos išklausę“). Šitaip valdovo kūnas galės būti ir teisme, kurio akivaizda yra ir valdovo akivaizda (VI 17 [20])⁵⁸, o komunikacija pareigūnais, pasiuntiniais ar dokumentu galiausiai pasiekia ir tikrąjį – materialųjį, galbūt ne ranka paliečiamą, tačiau regimą ir girdimą valdovą. Reikalas – lyg šv. Augustino klausimas: „Tai kodėl gi, matydami vien tirštus dūmus, žinome po jais besislepiant ugnį, nors jos ir nematome?“⁵⁹

Taigi galima išskirti tam tikrus Lietuvos didžiojo kunigaikščio kūno, aptinkamo PLS, modalumus. Svarbu šįkart konstatuoti, kad permanyta buvo tiek realioji, tiek metaforinė valdovo kūno pusės. Galiausiai be materialiojo, maraus, valdovo nebūtų ir nematerialiojo. Pats asmeniškai, savo kūnu, valdovas turi prisiekti, šitaip jį paversdamas Kunigaikštystės teisių ir laisvių prielaida ir jų įkūnijimu. Todėl taip ir siekta 1506 m. negyvo Aleksandro mirusio kūno likimo sostinėje⁶⁰. Kita vertus, nors teoriniu ar politinės filosofijos lygiu valdovo kūno metafora nebuvo išplėtotą taip kaip kituose į Vakarų besidriekusiuose kraštuose, ši egzistavo. Ar tai reiškia Lietuvos didžiojo kunigaikščio, kaip institucijos, atsietumą nuo Lietuvos didžiojo kunigaikščio, kaip konkretaus asmens, šįkart gal net ir ne tiek svarbu. Tačiau pats dviejų kūniškumo polių atsietumas ir apskritai metaforos pasitelkimas turėtų būti įsidėmėtinas, nors ir neturėtų stebinti prisiminus keletą politinei kultūrai neišvengiamai svarbių aplinkybių. O kas, jeigu tas pats kūnas yra ne tik Lietuvos didysis kunigaikštis? O kas, jeigu valdovo nėra „namuose“? Ir kas, jeigu valdovo neliks?

modelių tvermė ir kaita Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, Vilnius, 2009, p. 191–207. Dėl gerklės, kaklo ir galvos: I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 246–248.

58 VI 17 [20], PLS (2001), p. 187–188; PLS, II, t. 1 (1991), p. 180–181: „Kas ką pastumtų arba užgautų teismo akivaizdoje“: rusėn.: „[...] А хто бы перед судом добыл корда або меча, хотя н не ранить, тот тратить руку; а коли бы хто перед судом ранил кого, тот шию тратить“; lot.: „[...] et qui cora iudicio euaginauerit cultrum vel gladium, eciam si non wlnerauerit, si perdit manum; ille vero, qui cora iudicio wlnerauerit aliquem, perdit collum.“

59 [Apie sielos didybę], Aurelijus Augustinas, *Dialogai*, vertė Ona Daukšienė, Vilnius, 2001, p. 135.

60 V. Voronin, Lenkijos karalius, besiilsintis ramybėje ne Krokuvoje: Aleksandro Jogailaičio palaidojimo Vilniuje aplinkybės, in: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, p. 41–42.

Didžioji Kunigaikštystė. Tiesiogiai, kaip tam tikra visuma, sąvoka „kūnas“ PLS lotyniškojoje versijoje pasirodo, panašu, vienašyk, būtent III skyriaus antraštėje: *De manutenendo corpore Magni Ducatus et de liberatibus Nobilitatis*. Antraštę ir patį Didžiosios Kunigaikštystės buvinį būtina interpretuoti gretimų skyriaus straipsnių (o ypač III, 1–4, 6–7) kontekste⁶¹. Ir nors aktuali antraštės dalis rusėniškai buvo išreikšta „plėtimo“ (rusėn. *о размножении Великого Князьства*) sąvoka, esmės tai nekeičia. Iš aptartųjų kūnų, be abejonės, šis – pats abstrakčiausias, be to, pirmiausias besisiejąs su valdoviškuoju kūnu ir, manytina, iš šio išaugęs. Šis PLS kūnas bus aptartas dviem individualumo aspektais: nedalumo ir atskirumo.

Valdoviškojo kūno ir jo narių idėjoje, reikia nepamiršti, glūdi valdovo ir (kai kurių) jo pavaldinių bendrystės idėja. Juk kūnas – vienas, o „Jei visuma tebūtų vienas narys, kur beliktų kūnas?“ (1 Kor, 12, 19). Galva gali teisėtai įsakinėti ir skelbti teisingumą savo kūno nariams, tačiau ne imtis nepagrįstų ir neteisėtų veiksmų (rusėn. *кзвалт*, lot. *violentia*) – tai tirono būdai⁶². „[N]eteisėtai veikiant, žemiškas kūnas galėjo nukentėti“, – iliustruoja tai Bychovecio kronikos pasakojimai apie Aleksandro paralyžių⁶³ arba Žygimanto Kęstutaičio pelnytą galą. Todėl didysis kunigaikštis negali to kūno narių menkinti (III, 1), keisti narių „galvai prievolių“⁶⁴ (III, 7), jų nustoti (III, 4), o turi su jais tartis ir kooperuotis (III, 6)⁶⁵. Esminis III, 2 („Valdovas įsipareigoja plėsti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ir, kas neteisėtai atimta, prie valstybės prijungti“) išreiškė Viduramžiams taip pat būdingą idėją, jog valdovas, nors ir paveldėtojas, savo tėvonija disponuoja ne absoliučiai laisvai – alienacijos ir suteikimo valdyti „laiskymui“ (lot. *manutenendum*) galimybės yra apribotos (III, 2, 3). Visa tai ir toliau

61 Be to, kaip pažymėta, itin svarbu, kad tame pačiame skyriuje paliečiama ir galimybė, jog valdovas valdys ne tik Lietuvą (PLS (2001), p. 276–277).

62 A. Zakrzewski, *Prawo oporu w Wielkim Księstwie Litewskim od wieku XIV do XVIII*, in: *Król a prawo stanów do oporu*, pod redakcją Mariusza Markiewicza, Edwarda Opalińskiego i Ryszarda Skowrona, Kraków, 2010, p. 28; dėl Žygimanto Kęstutaičio įvaizdžio, žr. S. C. Rowell, *op. cit.*, p. 45–53.

63 R. Petrauskas, *op. cit.*, p. 145.

64 Žr. 52 nuorodą.

65 Valdovas visiškai negali keisti dalies kūno struktūros (III, 4), o dėl kūno nutariama ne tik dėl galvos, bet ir dėl kitų jo narių (III, 6), šitaip įgyvendinant *quod omnes tangit ab omnibus comprobetur* principą, lygiai didysis kunigaikštis nebegali atšaukti jau priimtų sprendimų dėl to kūno narių teisių ir atsakomybių („prievolių galvai“, III, 7).

gali būti paveldėta, tačiau Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Lietuvos didysis kunigaikštis – jau netapatu, tai atskiri individai⁶⁶. 1496 m. Lietuvos kilmingųjų pasipriešinimas „iki savo gerklių“ (t. y. iki mirties) planui iš Didžiosios Kunigaikštystės išskirti dalį be jokio apnažo likusiam Žygimantui Senajam skaitytinas tokiaime kontekste⁶⁷. Valdovui netapatus jo valdystės kūnas yra nedalomas. O jeigu kas, PLS žodžiais, pakliuvę į „nedraugiškas rankas“ (V, 6 [7])⁶⁸, tai neteisėtai. Į tai, šitaip kūno nedalumą išlaikant bent (ar ir!) metafiziniu ar idealiu – pretenzijos – lygiu, referuoja PLS III, 2 dalis („kas neteisėtai atdalyta“)⁶⁹.

Kai kurie šio kūno atskirumo aspektai turėtų geriau paaiškinti idėjos funkcijas, paskirtį ir šį svarstymą padaryti labiau įtikinantį. Lenkiškoji įvykių traktuotė dėl 1506 m. Aleksandro palaikų likimo Vilniuje buvo tokia: tegu tas kūnas lieka, „kad tai taptų, kaip mums atrodo, amžina mūsų unijos su ponais lietuviais garantija“⁷⁰. Dievui panorėjus suteikti „taip pat ir karalystę“ (III, 10), valstybes siejo personalinė unija. Esant tokiai situacijai, galvos tapatumas visam kūnui, o kūno – galvai vertintinas atidžiai ir atsargiai – Kazimieras ir Aleksandras, Žygimantas Senasis ir Žygimantas Augustas – visi jie vienu kūnu turėjo bent dar du – ne tik Lietuvos didžiojo kunigaikščio, bet ir Lenkijos karaliaus. Tai, kad Didžiosios Kunigaikštystės valdiniai monarchui karaliaus titulo nešykštė-

66 E. Kantorowicz, *op. cit.*, p. 347–358; E. Gudavičius, *op. cit.*, p. 742.

67 1496 m. Aleksandro pasiuntinybėje Jonui Albertui teigiama: „[...] бо братъ нашъ, королевичъ его милость Жигимонтъ хочетъ, абыхмо дали дѣль его милости въ нашемъ панствѣ; а тое нашо панъство, великое князство, николи не было дѣлено здавна, за нашихъ предковъ. Ачъ быхмо и хотѣли то вчинити для нашего брата, ино панове рада наша и вся земля никакo не хотятъ того дозволити и допустити, до горлъ своихъ, и то мовятъ завжды передъ нами, ижъ не звывкли двухъ пановъ мѣти, бо того николи передъ тымъ не бывало [...]“ (*Акты, относящиеся к истории Западной Россіи*, т. 2, Санктпетербургъ, 1846, т. 1, № 135, p. 156). Tai, beje, buvo ne pirmas bandymas padalyti valstybės kūną XV a., taip pat žr. R. R. Trimonienė, Jogailaičių titulūra ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo problema (XV a. antra pusė–XVI a. pradžia), in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos. Profesoriaus Mečislovo Jučo 90-mečio jubiliejui skirtas mokslinių straipsnių rinkinys*, Vilnius, 2016, p. 254.

68 PLS (2001), p. 168–169, PLS, II, t. 1 (1991), p. 146–147: rusėn.: „[...] а был на службе в чужой земли або на науце, або в рукахъ непріяельскихъ [...]“; lot.: „[...] fuerit in seruicio in regione externa aut in studio, aut in manibus hostilibus [...]“.

69 PLS, II, t. 1 (1991), p. 108–109: rusėn.: „[...] што будетъ неспрадедливе отдалено и неслушне розобрано [...]“; lot.: „[...] non imminuere et alienata recuperate [...]“.

70 V. Voronin, *op. cit.*, p. 43.

davo (ir šis mielai visur vadintas karaliumi), suklaidinti neturėtų. Egzistavus nerimui ir spaudimui dėl atskiros Lietuvos didžiojo kunigaikščio pakėlimo⁷¹, tačiau suvokus, jog ryšys su Lenkijos karalyste neišvengiamas ir, galų gale, kartais naudingas, atdalyti valdovo ir jo valdystės kūnus – dėsninga. Vieno monarcho valdomų kelių politinių kūnų atskirumą turėjo užtikrinti ir nuostatos dėl žemėvaldos ir pareigybių susiejimu su indigenato principu (III, 3).

Taigi PLS išnyrantis Kunigaikštystės kūnas, svarbiausia, pasižymi atskirumu nuo valdovo ir kitų kūnų („Lenkijos Karūnos“, plg. I, 25) bei nedalomumo principu, galiojančiu tiek kūno laikytojui didžiajam kunigaikščiui, tiek kitiems kūnams. Visgi Kunigaikštystės kūno atskirumas ir nedalumas dabar (tuomet) savaime nereiškė tokios būklės amžinumo. Dargi dinastijos tęstinumo ateitis nebuvo nemiglota. Žygimantui Senajam teturėjus vieną mažametį ir vieną nesantuokinį sūnų, o Liudvikui Jogailaičiui 1526 m. žuvus, galėjo įvykti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę tik mitinėje istorijoje užklupusi dilema: o kas, jeigu Lietuva, *patria omnis filiorum regis*, liks vienos iš dukterų kraičiu?⁷² Dar iki Jogailai sėdant į sostą Lenkija XIV a. dukart funkcionavo personalinėje unijoje su Bohemija, o vėliau su Vengrija. Su tuo susijusios amžiaus vidurio ir antrosios pusės dinastinės krizės Lenkijoje išryškino karalystės bendruomenės (lot. *communitas regni*) svarbą ir jos tvirtą politinio kūno nedalomumo dabar ir niekados siekį. Jį vainikavo *Corona Regni Poloniae* idėja⁷³. Dar iki tol Prancūzijoje, Bohemijoje, Vengrijoje ir kitur funkcionavusi politinės teologijos mintis numatė politinio darinio, jau atsieto nuo valdovo, universalijoms būdingą nemarumą, garantavusį kūno individualumą, o kai kuriais atvejais (Vengrija ir Lenkija) ir bendruomenės teises į jį⁷⁴. Ar su XIV a.

71 G. Zujienė, *op. cit.*, p. 58.

72 *Acta Tomiciana*, t. 11, Nr. 214, p. 164.

73 A. Marzec, Wenceslaus II Přemyslid and Louis I of Anjou. Two Personal Unions of the Polish Kingdom in the Fourteenth Century, in: *Unions and Divisions. New Forms of Rule in Medieval and Renaissance Europe*, edited by Paul Srodecki, Norbert Kersken and Rimvydas Petrauskas, London and New York, 2023, p. 197, 202–204; K. Górski, The Origins of the Polish Sejm, in: *Communitas, Princeps, Corona Regni. Studia Selecta* (Roczniki towarzystwa naukowego w Toruniu, 78, zes. 1), Warszawa–Poznań–Toruń, 1976, p. 58–59; R. Frost, *The Oxford History of Poland-Lithuania*, vol. 1: *The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569*, Oxford, 2015, p. 5–12.

74 P. Srodecki, Medieval and Renaissance Political Unions. Terminology and Research History, *Unions and Divisions*, p. 11–13; E. Kantorowicz, *op. cit.*, p. 336–372; R. Frost, *op. cit.*, p. 14–15.

prancūzų ir kitais šio klausimo teoretikais ir jų skaitiniais buvo susidūrę ir Lietuvos valdovai, tikrai neaišku⁷⁵, tačiau 1384 m. Jogaila ir jo aplinka Krėvoje tikrai susidūrė su lenkiškąja⁷⁶. Politinei bendruomenei, atidžiai skaičiuosiai, nagrinėjusiai ir, prireikus, net pakeisdavusiai XV a. unijinių dokumentų formuluotes, inkorporacijos sąvoka negalėjo būti nežinoma⁷⁷. Todėl 1526 m. karūnacinis sumanymas, gal ir „mažiausiai parengtas“⁷⁸, tačiau politinės kultūros raiškos ir intelektualinės ambicijos požiūriu – išskirtiniausias, [...] *бо Корона в Коруну втєлена* [pabraukta – K. Č.] *быт не може* [...] ⁷⁹.

Apie kūnų savybes. Taigi PLS buvo išrankioti ir aptarti trys kūnai: vienas jų įmanomas lytėti, antrasis patirti akimis, ausimis ar jo valios pasireiškimu, trečiasis meta metafizinį šešėlį. Tačiau jų visų tikrumas neabejotinas: tiek apsisireišimo ir daromos įtakos socialinei ir fizinei anos būtovės realybei požiūriu, tiek ir tuo, jog Viduramžiams būdingos metafizinės ir epistemologinės prielaidos (pri)pažino ir nematomąją (ir ne tik) tikrovės pusę. Vienoje iš asmeninio maldyno miniatiūrų priešais klūpantį A. Goštautą iš kapo kylantis Kristus – lyg Jano van Eycko nutapyta priešais Burgundijos kanclerį Nicolas Roliną kūnu apsisireiškusi Švč. Mergelė Marija – tikri lyg pats ponas, net jeigu ir matomi jie sielos akimis⁸⁰. Tad analizuoti ir traktuoti juos visus galima lyg ir jie buvo tos pačios kategorijos nariai. Kai kurios aptartųjų kūnų savybės jau pasirodė (mat jomis ir buvo aptiktos), pavyzdžiui, pažeidumas – tiesiogine fizinio sužalojimo, sukravinimo ar pažeminimo prasme. Ši baigiamoji teksto dalis skirta tokių (kai kurių) savybių analizei. Pagrindinis žiūros traukos centras – ne pavieniai individai, o jiems bendri atributai, turį išduoti apie kai kurias apibendrintinas kūno funkcijas. Trejopai sugrupuotos šios atlieka

75 J. Kiaupienė, *op. cit.*, p. 257–258.

76 „[...] demum eciam Jagalo dux epe dictus promittit terras suas Litvaniae et Ruse Corone Regni Polonie perpetuo aplicare [...]“ (1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas, sudarė J. Kiaupienė (Lietuvos užsienio politikos dokumentai, XIII–XVIII a.), Vilnius, 2002, p. 19).

77 D. Kuolys, *Res Lituana. Kunigaikštystės bendrija. Pirmoji knyga: Respubliko steigimas*, Vilnius, 2009, p. 86–89.

78 R. Petrauskas, *op. cit.*, p. 136.

79 1526 m. pasiuntinybės tekstas: *LM: Užrašymų knyga 7 (1506–1539)*, Nr. 368, p. 597–602.

80 *Modlitewnik Olbrachta Gasztolda, kanclerza wielkiego litewskiego 1528 r.* (facsimil), wstęp Wiesław Wydra, Poznań, 2015, l. 1v; R. G. Newhauser, *op. cit.*, p. 1566–1569.

epistemologines (tikrovės pažinumo), veiksnio (agentiškumo) ir individualumo pareigas, tarpusavyje, žinoma, susijusias.

Nors taikyti leistinių ar ne kankinimo metodų ir technikų požiūriu PLS tylėjo, tikrai tačiau aišku reikalą nebuvus malonią patirtį. Tardymo ir kankinimo aktais kūnas turėjo atskleisti tiesą⁸¹. Aptariant įkalinto vagies kankinimą, nurodoma intriguojanti aplinkybė: „O jeigu tas žmogus, apžavais naudodamasis, šitaip kankinamas nejaustų ir dėl to tarsi miegotų“ (XIII, 14)⁸². Ši straipsnio aplinkybė atveria antrąją pažinumo vektorių – juslių svarbą pažįstant. Šis nejuslaus kūno atvejis nurodo kūno dvifunkciškumą šiuo klausimu: kūnu (ir jo narių juslynu) pažįstama ir būnama pažiniam. Pirmąjį iš jų (būtų galima sakyti, aktyviają perskyros dalį) per neiginį įprasmina paslėpti ir neviešai, „už akių“ (rusėn. *заочное поведанье*, lot. *occultam*) atlikti veiksmams (I, 1 [2]), „tylėjimas“ (VII, 27) ir kilmingojo kūno kontekste aptartas už jusles atsakingų kūno narių, pavyzdžiui, akies, pažeidimas (VII, 9)⁸³. Antrąjį – pažinimo kūnu (pasyvųjį) – komponentą išduoda įrodyti galėję „prievertos ženkli“ (VII, 6)⁸⁴. Nuostabiai šių abiejų elementų svarbą ir susietumą teisinėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje iliustruoja rūpinimasis vaznio plaukais, kurie turi būti pakerpami virš akių ir ausų, kad šis „gerai matytų ir girdėtų“⁸⁵. Tiesa, kartais kūnai, kaip, pavyzdžiui, vienas toks 1617 m. rastas Eustachijaus Tiškevičiaus valdose, sudraskyti šunų ar vilkų, jau būdavo neatpažįstami⁸⁶. Vizualumo sąlygotas pažinimas susijęs ir su intencionalių siekių žymėti kūną, šitaip pažymėtąjį „inventorizuojant“ kurioje nors iš daugelio galimų priskyrimo sferų; „kūno žymėjimas“ (angl. *body marking*) būda-

81 I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 186–187.

82 PLS (2001), p. 254–255; PLS, II, t. 1 (1991), p. 302–303: rusėn.: „[...] А естли бы оный человек в оной муце, чары маючи, муки не чул, а в том яко бы спал [...]“; lot.: „[...] Si vero ipse, qui torquetur, reddiderit se per artem maleficam in tortura supidum et quasi insensatum ac dormientem [...]“.

83 PLS (2001), p. 125, 199, 206; PLS, II, t. 1 (1991), p. 64–65, 200–201, 212–213.

84 PLS (2001), p. 197–198, PLS, II, t. 1 (1991), p. 198–199: „Apie moteris ir merginos žagininimą“; rusėn.: „[...] а она бы перед ними знаки кгвалту вказала [...]“; lot.: „[...] signa violencie ostenderit [...]“.

85 K. Jablonskis, *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai*, Vilnius, 1973, p. 371.

86 *Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею*, т. XVIII, Вильна, 1891, Nr. 214, p. 244–245. Apie panašų atvejį XV a. Valensijoje, kai, pirmiausia, siekta išsiaiškinti sudraskytojo tikybinę tapatybę: C. Ferragud, *Unfamiliar Faces: The Identification of Corpses in Late Medieval Valencia*, in: *The Body of Evidence*, p. 60–61.

vo pasitelkiamas atributuoti individą lyčiai, profesijai, grupei ir pan.⁸⁷ Tadgi amputuota plaštaka buvo vieša nuoroda į galimą nusikaltimą smurtu (III, 14), o nupjautos ausys – vagystę valdovo kieme (XIII, 23)⁸⁸. PLS atveju galima pasitelkti „episteminio objekto“ (angl. *epistemic object*) apibūdinimą, validų ne tik mokslinio kūno pažinimo plotmėje⁸⁹.

Statute aptinkamas ir kiek kitokio pobūdžio „kūno žymėjimas“, jį fiziškai suvaržant: nustatytos apsirūpinimo proviantu tvarkos nesilaikanti karo prievolinką „etmonas turi [...] grandinėmis surakinti“ (II, 14 [16]⁹⁰). Svarbus ne tik pats laisvės suvaržymas, bet ir jį vizualizuojantys pančiojimo prietaisai ar būdai⁹¹. Anas Statuto straipsnis apima ką tik aptartą pažinumo ir veda į kitą – veiksnio – temą. Kūno judėjimo suvaržymas šiek tiek jau aptartas kilmingųjų kontekste, tačiau galimas pasitelkti ir didžiojo kunigaikščio atveju. Grandinėmis prasikaltėję apdedas etmonas (o juk išties ir tai ne pats) nurodo to kūno judinimą – valdovo valios įgyvendinimą, charakterizuojanti „laisvą poną“⁹². Lygiai veiksnumą įkūnija PLS vis pačiupti galimi ir, panašu, sinonimiškai pasitelkiami „kaklas“ ir „gerklė“ (rusėn. *горло, шия*; lot. *collum*; II, 11 [13], 14 [17]; VI, 11 [14]; X, 1)⁹³. Bent jau kai kuriuos šių dalių

87 *Cultural History of the Human Body in the Medieval Age*, p. 141–142, 160–162.

88 III, 14 – PLS (2001), p. 153; PLS, II, t. 1 (1991), p. 116–117: rusėn.: „[...] простый хлоп або мещанин [...] а рукою на него сягнуть, а окриавить его [...] тогда иным ничим не маеть каран быти, только руки втятьем [...]“; lot.: „[...] simplex vero plebeus vel ciuis, si scilicet manum in nobilem extenderit et sanguinauerit eum [...] tunc non alio modo puniri debet, quam amputationem manus [...]“ Dėl galimai šio principo taikymo ir paleopatologinio LDK konteksto žr.: J. Kozakaitė, A. Ryčkov, M. Ramonaitė, R. Brindzaitė, R. Jankauskas, D. Piombino-Mascali, On Some Paleopathological Examples of Amputation and the Implications for Healthcare in 13th–17th Century Lithuania, in: *International Journal of Paleopathology*, 37 (2022), p. 69. XIII, 23 – PLS (2001), p. 258; PLS, II, t. 1 (1991), p. 307–309: rusėn.: „[...] што бы стояло меньшей полукопья, которая бы реч не шию шла, а то бы на него переведено або вынято, таковому мають уши обрезать“; lot.: „[...] tali aures abscindi adebent [...]“.

89 *The Body of Evidence*, p. 15.

90 PLS (2001), p. 146–147; PLS, II, t. 1 (1991), p. 104, 106–107: „O kam kare neužtektų pastočių [...]“: rusėn.: „[...] маеть гетман наш таковых в ланцуг сажати [...]“; lot.: „[...] tunc debent tales a campiductoribus cathenis vinculari.“

91 Plg. A. Petrilonis, *Belaisviai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Vokiečių ordino karuose (XIV–XV amžiai)*, daktaro disertacija, Vilnius, 2022, p. 146–149.

92 R. Petrauskas, *op. cit.*, p. 123–125.

93 PLS (2001), p. 145–147, 186, 229; PLS, II, t. 1 (1991), p. 102, 105–106, 176–177, 258–259.

praradimo atvejus siejant su teisine mirtimi laisvojo statuso praradimo prasme⁹⁴, kūnas yra sąsajūs veiksnui, įgalintam socialinės būklės. 1528 m. bajoras Andriejus Pancovičius, jį teisman dėl savavališkai nutrauktos tarnybos pašaukus našlei Onai Bakalaurienei, tepasakė: *Правда есть, ям служыль пану ее и пошол есми прочъ, а не зашкодивъшы ее милости ничего, а есми чоловекъ вольный*⁹⁵.

Anokia laisvės ir kūno sąsaja turi ir hierarchinę implikaciją: kas „už gerklės suimtas“ arba „už gerklės išduotas“ paklūsta surišusiojo valiai. Laisvą disponavimą savo kūnu siejant su individualumo problematika, pančiai kūnų atskirumą (per pavaldumą) blukina, o grandinėmis sukaustytojo subjektiškumas menksta lyg (ne)priřisto šuns⁹⁶. Net ir valdovo kūno metaforos atveju galvai pavaldūs nariai tokia prasme individualumu nepasižymi, o tėvą arba motiną įžeidę, sužaloję ar nužudę vaikai, šitaip paniekindami vidinę hierarchiją ir kūno integralumą, yra atskiriami arba nuo jo (išveldinami), arba ir nuo savojo (baudžiami „gerkle“, VII, 13, 14)⁹⁷. Tad PLS kūnas funkcionuoja ne tik kaip individualumą nepriklausymu ir atskirumu (III, 2; jį pažeidus, kraujuojama, III, 14), bet ir priklausymu žyminti kategorija. Todėl III PLS skyrių („Apie šlėktijos laisvės ir apie Didžiosios Kunigaikštystės plėtimą“) reikia interpretuoti ir kaip aptariantį, kas yra valstybės (ne valdovo) kūnas ir kas jį sudaro. Kilmingumo įrodymui (III, 11, 12, 13) ir plebėjų pavaldumo įamžinimui (III, 10) skirti straipsniai lemia „narystės“ Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje sąlygas⁹⁸. Taigi kilmingųjų kūnai PLS įgavo kai ką gerokai daugiau nei tik realų, sužalojimui paveikų, dėmenį – Didžiosios Kunigaikštystės kūnas yra kilmingųjų kūnų visuma. Todėl kaip kilmingieji savo kūnais ir kraujo auka gulusi už jį, kad nemenktų, taip jis saugo ir juos (III, 14).

94 I. Valikonytė, *op. cit.*, p. 247–248.

95 *LM: 6-oji Teismo bylų knyga (1528–1547)*, parengė S. Lazuta, I. Valikonytė, Vilnius, 1995, Nr. 23 [22], p. 38.

96 Žr. pasvarstymus šuns subjektiškumo PLS klausimu (PLS (2001), p. 362).

97 VII, 13, PLS (2001), p. 162–163, 200; PLS, II, t. 1 (1991), p. 135: rusėn.: „[...] вдарил або зсормотил, або которые втиски [...]“; lot.: „Parens filium, facto verbove ab eo offensus, potest exheredare [...]“; VII, 14, PLS (2001), p. 200; PLS, II, t. 1 (1991), p. 204–205.

98 Taip pat ir III, 3 atveju, sprendusiu indigenato klausimą.

* * *

Panašu, jog rusėniškajame PLS tekste „kūnas“ paminėtas vienintelįsyk. Tai buvo „Kristaus kūnas“ (komunija), tapęs pagrindine sąlyga liudyti bylose dėl žemės ir žemės valdymo (rusėn.: [...] *которые божьего тела не приимуютъ* [...]; lot.: *Qui vero [...] non communicant* (VIII, 5))⁹⁹. XIV a. Lenkijos karalystėje paplitusi ir mielai priimta Kristaus kūno ir kraujo šventė (*Corpus Christi*) pasiekė ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Išpopuliarėjo ne tik šventė Vilniaus katedroje, bet ir (ypač) Švč. Sakramento procesijos. 1474 m. indulgenciją leisti tokias procesijas rengti Vilniaus pranciškonams išrūpino Martynas Goštautas, o 1493 m. tą patį nespacificuotai bažnyčiai gavo Mikalojus Radvilaitis. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, kaip ir kitur, iškilmingas valdovo įžengimas į miestą vyko imituojant *Corpus Christi* ceremoniją¹⁰⁰.

Išvados. Šiuo tekstu nusprendus imtis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrinėjimuose dar menkai plėtotos kūno tematikos, pagrindiniu šaltiniu tokiame provizoriniam tyrimui pasirinktas 1529 m. Pirmasis Lietuvos Statutas. Tik juo tačiau neapsiribota (ypač turint omenyje, kad ne paties Statuto, kad ir kokio įstabaus, tyrimas šįkart aktualus). Tekstu siekta pasiaiškinti ir nužymėti bent jau kai kurias kūno sampratos ir raiškos plotmes Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, be to, paplėtojant kai kuriuos jau besimezgančius ar užsimezgusius istoriografinius siužetus (pavyzdžiui, kilmingumo ar politinės kultūros). Kūnas suprastas ir analizei pasitelktas dvejopai: tiek kaip tai, ko ieškoma, tiek kaip tai, kuo ieškoma; taigi – tikslingai ir įnagiškai tuopatmet. Galima, pirma, konstatuoti paties objekto kompleksiskumą, kūnas – ir visuma, ir visumą sudarančios dalys (nariai: kilmingojo veidas ar valdovo rankos), ir, be to, tarsi išvestinės, tačiau be kūno negalimos, epistemologinės-juslinės (pažinimo ir pažinumo) savybės. Kūno kategorijos nevienalypiškumą papildoma ir iš

99 VIII, 5, PLS (2001), p. 210; PLS, II, t. 1 (1991), p. 222–223: rusėn.: „А хотя бы хрестяне, – будь латынского або греческого закону, которые божьего тела не приимуютъ и на исповедь не ходять, тые в жадном свидецстве перед правом не мають допущоны быти о земную реч“; lot.: „Qui vero, eciam catholici religionum predictarum, non communicant et non confitentur, hij ad nullum testimonium in causis terrestribus sund admittendi.“

100 D. Baronas, S. C. Rowell, *The Conversion of Lithuania. From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*, Vilnius, 2015, p. 425–428.

trijų išskirtų kūnų (kilmingojo, valdovo ir valstybės) ontologinio statuso palyginimo išnyranti galimo koncepcijos abstraktumo amplitudė: nuo sužeisti ir sukruvinti galimo kilmingojo iki jau bene metafizinio valstybės kūno. Kita vertus, tam tikra prasme abu jie – lyg vienas kito sinekdocha. Tokie net keleriopi nagrinėtos kūno kategorijos kompleksiskumai veda itin įsidėmėtinos ir šiam tekstui galbūt ir svarbiausios konstatacijos link: PLS ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje apčiuopiamas kūnas – universali kategorija, savotiška kultūrinė ir mąstymo matrica. Ji pasitelkiama skirtingose sferose ir toms sferoms apibūdinti: ne tik tiesiogiai, tarsi akivaizdžiai, nusakant paskirų buvinių egzistavimą, subjektiškumą, individualumą ar to pažeidimą (valstybės kūno sumažėjimą ar smurtinę traumą), bet ir, pavyzdžiui, racionalizuojant monarcho valdžios veikimo principus ar, galiausiai, aiškinant išskirtines kilmingojo prerogatyvas bei agentiškumą. Kita vertus, tokia konstatacija visuomenių, nemaža dalimi suręstų tarpasmeninių, o ne institucinių santykių pagrindu ir gyvenusių įsikūnijimu grįstoje teologijoje, atžvilgiu stebinti neturėtų. Tačiau tai ir neteigiama.

The Many Bodies of the First Statute of Lithuania

KAROLIS ČIŽAUSKAS

Keywords: body, the First Statute of Lithuania, monarch, nobility, political theology, law, Grand Duchy of Lithuania.

Summary. The category of the body is the main object of this study. The paper hopes to further examine the “corporal” theme in the research of the history of the Grand Duchy of Lithuania while simultaneously aiming to outline the countours of the concept. Being a legal codex, The First Statute of Lithuania (1529) was chosen as a foundational text for this study since it pertains to various aspects of both public and private life. Albeit not exhausting all possible interpretations, three bodies were examined more closely: that of a nobleman, of the grand duke, and of the state (the Grand Duchy) – each more abstract than the former. First of these can be associated with terms of status and honour, the second functions as if by extensions of ducal officers and medias, while the third is characterized by the matters of indivisibility, inalienation and membership. Moreover, three different properties (or faculties) were attributed to the body: epistemological (*via* senses and body marking), agential (as a mean to exercise one’s will and freedoms), and individualizing (as in the problem of belonging).

DOI: <https://doi.org/10.15388/MPI5.2024.8>

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės viešieji notarai XVI amžiaus kryžkelėse: nuo 1512 metų Europos notariato nuostatų iki Antrojo Lietuvos Statuto

INGA ILARIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

El. paštas inga.ilariene@istorija.lt

Raktiniai žodžiai: 1512 m. Notariato nuostatai, *Reichsnotariatsordnung*, LDK viešieji notarai, *Ars notariae*, Pirmasis Lietuvos Statutas, Antrasis Lietuvos Statutas, lotynų kalba, rusėnų kalba.

1512 m. Kelno reichstage imperatorius Maksimilijonas I paskelbė Šventosios vokiečių tautos Romos imperijos (toliau – Šventosios Romos imperijos) notariato veiklos nuostatus („Reichsnotariatsordnung“, „Constitutio de Notariis“)¹. XV–XVI a. sandūroje vykusiame Vormso reichstage priimti sprendimai vykdyti struktūrines ir įstatymines valstybės sąrangos reformas tapo naujųjų laikų Šventosios Romos imperijos virsmo ženklais. Valdžios balanso, teismų, teritorijų administravimo reformų inicijavimo kelyje buvo svarbūs du įvykiai ir dvi aktyviai veikusios neeilinės asmenybės: Mainco arkivyskupu 1484 m. išrinktas Bertholdas fon Hennebergas ir Austrijos ir Burgundijos ercherco-

1 *Kaiserliche Notariatsordnung von 1512. Spiegel der Entwicklung des Europäischen Notariats*, H. Grziwotz, unter Verantwortung für den Inhalt herausgegeben von der Bundesnotarkammer, München, 1995, 253 p. Čia ir toliau naudotasi būtent šia 1512 m. Notariato nuostatų publikacija su nuostatų tekstais vokiečių ir lotynų kalbomis (p. 3–18), kurios tekstai paimti iš *Neue und vollständigere Sammlung der Reichs-Abschiede, In Vier Theilen*, Hrsg. H. Ch. v. Seckenberg, Franckfurt am Mayn bey E. A. Koch, 1747, Zweyter Theil, p. 151–166, o nuostatų tekstas dabartine vokiečių kalba (žr. p. 19–34) publikuotas iš A. Meyer, *Die Notariatsordnungen von 1512 und 1871 als Beiträge zur Rechtssicherheit*. Festschrift des Delegiertentages der österreichischen Notariatskammern anlässlich des hundertsten Jahrestages der Kundmachung der Notariatsordnung zu 1871, Salzburg, 1971, p. 16–40.

gas Maksimilijonas, 1486 m. pirmą kartą per rinkimus išrinktas ir popiežiaus nekarūnuotas vokiečių tautos Šventosios Romos karalius. Kaip imperatorius (1508–1519) Maksimilijonas I įkūnijo savarankiškėjančios ir pasaulietišėjančios valstybės, teisinės visuomenės tapimo bei perėjimo nuo seno prie naujo simbolį². 1512 m. Notariato nuostatų preambulėje imperatoriaus vardu buvo skelbiamas siekis Imperijoje vykdytomis reformomis sugrąžinti visuomenėse taiką ir teisingumą, taikant naujuosius nuostatus užtikrinti pasitikėjimą notariais, kurie būtų tinkami šioms pareigoms, deramai tarnautų bendram gėriui, nenusižengtų ir atlygintų padarytą žalą. Imperijos reformų kontekste tai buvo bandymas įstatymais sureguliuoti notariato sistemą dinamiškai besikeičiančioje naujųjų laikų Europoje.

Straipsnio dėmesio centre yra 1512 m. Notariato nuostatų poveikio ir įtakos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) notariato raidai XVI a. pirmojoje pusėje galimybės. Čia keliama klausimai: ar nuostatai turėjo įtakos LDK viešiesiems notarams ir ar nuostatai galėjo pretenduoti į Lietuvos Statutų (1529 ir 1566 m.) vieno iš šaltinių poziciją. Atsakymų ieškota verifikuojant dvi darbinės hipotezes: apie ryškėjančią viešųjų notarų pasaulėjimo tendenciją XVI a. pirmojoje pusėje ir apie Antrojo Lietuvos Statuto (toliau – ALS) rengimo komisijos narių, turėjusių viešųjų notarų kompetenciją, notaro patirties ir teisinės, pirmiausia romėnų teisės, minties indėlį į šio Statuto tekstą.

Pirmoji kryžkelė: būti popiežiaus ar imperatoriaus? 1512 m. Notariato nuostatai buvo pirmieji adresuoti visai plačiajai Šventosios Romos imperijai, nors ne pirmieji nuostatai Europos notariato istorijoje. Iki tol atskirose valstybėse veikė partikuliariniai nuostatai ir teisės praktikos. Jau XIII a. viešieji notariai Sicilijos karalystėje naudojo imperatoriaus Frydricho II (1220–1250) 1231 m. paskelbtą ir 1246 m. papildytą tvarka *Apie teisėjų ir viešųjų notarų skyrimą bei jų skaičių*³, kuri reguliavo, bet iš esmės ribojo, teisėjų bei viešųjų notarų

2 H. Grziwotz, Die kaiserliche Notariatsordnung von 1512 als Spiegel der Entwicklung des Europäischen Notariats. Ein Struktur-Beispiel für das UINL-Notariat, *Kaiserliche Notariatsordnung von 1512*, München, 1995, p. 38–39.

3 *Monumenta Germaniae historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*, Tomus II: Supplementum „Die Konstitutionen Friedrichs II. für das Königreich Sizilien“, hersg. v. Wolfgang Stürner, Hannover, 1996, Nr. I-79, „De ordinatione iudicum et notariorum publicorum et numero eorum“, p. 252–253. Pagal šiuos nuostatus, turėjo

skirimą ir skaičių imperatoriaus valdose Sicilijos karalystėje ir jos miestuose, kėlė reikalavimus, kuriuos turėjo atitikti teisėjais ir notariais skiriami asmenys. Pažymėsime, kad XIII šimtmetis laikytas Italijos notariato klestėjimo amžiumi: dokumentų parengimo notarinio instrumento forma čia buvo dominuojanti jau nuo XII a., viešiesiems notarams priklausė didžioji dauguma visos Viduramžiais Italijoje sukurtos dokumentacijos⁴, notariato dalykinės brandos aukštumas demonstravo Bolonijoje susikūrusi teisės mokykla, kurios įkūrėjai Ranjeras Perudžietis (*Raniero da Perugia*, apie 1185–apie 1255), Salatjelė Bolonietis (*Salatiele Bononiensis*, apie 1210–1275) ir Rolandinas Pasadžeris (*Rolandino De' Passaggeri*, 1234–1300) plėtojo notariato mokslo *Ars Notariae* teorinę ir praktinę sritis ir rengė tam skirtas parankines knygas, tobulindami ir prisodrindami jas teorinių bei kultūrinių komentarų⁵. XIII a. notariai Italijos miestuose iškilo iki socialinio, ekonominio ir politinio gyvenimo lyderių. Ryškiai išsiskiriantis to meto notaro augančio vaidmens visuomenėje pavyzdys buvo minėtasis viešasis imperatoriaus įgaliojimų notaras Rolandinas Pasadžeris, notaro profesijai skirtų teorinių ir praktinių darbų autorius, miesto tarybos reformatorius, agitavęs už miesto nelaisvųjų išlaisvinimą, aktyviai rėmęs prieš magnatus nukreiptas politines jėgas, tapęs vyresniuolu Bolonijos notarų gildijos konsulu iki gyvos galvos (1215–1300)⁶. Tokie pavyzdžiai rodė, kaip kilo ir kito notaro vaidmuo visuomenėje, nuo techninių darbų atliekančio rašto profesionalo, tarnaujančio (ir) neraštingiems, link nešališko bendram geriui tarnaujančio tarpininko tarp asmens ir valdžios.

Nors būtiniausių teisinių dalykų buvo išmokstama universitetų laisvųjų menų ir teisės fakultetuose, į notarus kandidatuojantys asmenys turėjo papil-

būti skiriami ne daugiau kaip trys teisėjai ir šeši viešieji notariai, o Neapolyje, Salerne ir Kapujoye – penki teisėjai ir aštuoni viešieji notariai.

4 Notariatsinstrumente / Notariatsurkunden, Weileder, Magdalena. (2021) – *Digitale Studieneinführung*, prieiga per internetą: <https://mittelalterliche-geschichte.de/weileder-magdalena-01>; A. Bartoli Langeli, Il notaio, intellettuale organico della città comunale, in: *Intellettuali: preistoria, storia e destino di una categoria*, a cura di A. D'Orsi, F. Chiarotto, Aragno, Torino, 2010, p. 21. Jį cituoja A. Luongo, Notariato e mobilità sociale nell'Italia cittadina del XIV secolo, in: *La mobilità sociale nel Medioevo italiano. Competenze, conoscenze e saperi tra professioni e ruoli sociali (secc. XII–XV)*, Roma, 2016, p. 243.

5 M. Giansante, Salatiele, *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 89 (2017).

6 A. Bassani, Il notarius mediatore fra comunità e autorità, in: *Tabellio, notarius, notario: quale funzione? Una vicenda bimillenaria*, a cura di Alessandra Bassani e Francesca Pulitanò, Milano, 2022, p. 65–90.

domai baigti specialius kelerių metų kursus, išlaikyti egzaminus, atlikti praktiką vyskupijoje. Tyrinėtojai neabejoja, kad, be *Ars notariae* teorijos, raštų ir instrumentų formuliarių mokėjimo bei praktikos, kiekvienas, besiruošiantis egzaminui notaro vardui ar tarnybos leidimui gauti, turėjo išmanyti ir naujųjų nuostatų turinį⁷. Juolab netrukus po 1512 m. Notariato nuostatų vokiečių kalba paskelbimo Kelne, jie publikuoti Maince. Kaip visi svarbūs tų laikų Europos įstatymai, nuostatai imperatoriaus valia išversti ir į antrąją teisinę imperijos kalbą – lotynų. Netrukus nuostatų tekstai išplito ir kaip atskiri leidiniai, ir kaip notariato vadovėlių bei formuliarių rinkinių dalis⁸. Lygia greta neturėtume abejoti tokių spaudinių buvimu tiek LDK valdovo, tiek vyskupijų kanceliarijose⁹, tiek asmeninėse notarų įgaliojimus turėjusių iškiliųjų teisininkų bibliotekose.

Sutikdami, kad Notariato nuostatai galėjo būti tarp parankinės dalyko literatūros ir prieinami ruošiantis tapti notariais, remsimės ir prielaida, kad nuostatų turinys turėjo būti žinomas LDK veikusiems viešiesiems notarams, kurių pagrindinės studijos ir pasiruošimai notarystei vyko už LDK ribų: išvykus į Krokuvą, Prahą, Poznanę, Vitenbergą, Frankfurtą prie Oderio ir net į pačią notariato tėvynę Italiją studijuoti Romos, Bolonijos, Paduvos, Feraros kolegijose. Čia svarbu paminėti, kad didžioji dauguma LDK veikusių viešųjų notarų buvo kilę iš Lenkijos (Plocko, Poznanės, Gniezno, Krokuvos vyskupijų), kur notariatas atkeliavo ir įsitvirtino per Bažnyčios teismus, konsistorijų kanceliarias, ir kur jau XIII a. pabaigoje Gniezno arkivyskupo aplinkoje pradėta rengti notarinio patvirtinimo formos dokumentus¹⁰.

LDK lotyniškojo notariato, besiformavusio toli nuo notariato lopšio, Italijos, bruožus lėmė LDK istorinė situacija, vietos sąlygos, valstybiniai ir bažnytiniai ryšiai su Lenkijos karalyste. Sąlygos skleistis viešajam notariatui Lie-

7 H. Grziwotz, *op. cit.*, p. 45.

8 *Artis notariatus, siue tabellionum tomus primus. Formularium Romanum artis notariae*, t. 1, Lugduni, 1546, čia žr. „Diui Imperatoris Maximiliani Constitutio, super exercitio officij Notariatus“.

9 Apie tai liudija išlikę paleotipai, kur aptinkami provenienciniai įrašai su LDK viešųjų notarų vardais, žr. *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai. Katalogas*, sudarė I. Daugirdaitė, N. Feigelmanas, P. Račius, Vilnius, 2003 (toliau – *VUB paleotipai*), Nr. 623: 1557 m. minimas viešasis notaras Tomas Sarbskis (*LKD*, Nr. 2464); Nr. 621: Vilniaus kapitulos ir vyskupijos kanceliarijos viešieji notari Mikalojus Motička (*LKD*, Nr. 1490/1490*) ir Jonas Strembošas (*LKD*, Nr. 827/827*).

10 K. Skupieński, Miejsce notariuszy publicznych wśród środków realizacji programu politycznego arcybiskupa Jakuba Świnki, in: *Kwartalnik Historyczny*, t. 96, 1989, z. 3–4.

tuvoje susidarė steigiantis vyskupijoms, katedroms, kapituloms, bažnytiniam teismui, parapijų tinklui. Žvelgiant į notariato recepcijos Lietuvoje procesą kaip į sudedamąją integravimosi į krikščioniškąją Europą dalį, šiame procese matomas reikšmingas Krokuvos, kaip karalystės sostinės, universiteto miesto, vyskupijos metropolijos vaidmuo¹¹. XV a. Lenkijos karalystėje viešasis notariatas išgyveno brandos amžių, o notarinio dokumento forma čia jau buvo prigijusi. Tai neabejotinai turėjo tiesioginę įtaką ir viešojo notariato klostymuisi LDK, kur tuo pat metu palaipsniui vyko notariato recepcija, labiausiai atpažįstama Bažnyčios struktūroje.

Jau XV a. pirmojoje pusėje pradėjo formuotis aukštąjį mokslą įgijęs sluoksnis. Didelę įtaką šio sluoksnio formavimuisi turėjo tuo metu artimiausiai esantis Krokuvos universitetas, atlikęs svarbiausio ir lankomiausio universiteto vaidmenį iki pat XVI a. vidurio. Iš Lietuvos kunigaikštystės studijuoti į Krokuvą atvykusiuosius globojo pagalbą studijuojantiems numatančios Lenkijos karaliaus Vladislovo Jogailos privilegijos su valdovo intencija, „kad vietinius Lietuvos kunigaikštystės gyventojus paverstų šviesos sūnumis“¹². Nuo XV a. ketvirto dešimtmečio LDK išsilavinusiųjų sluoksnis pildėsi jau ne tik studijuoti į Krokuvą atvykusiaisiais iš didžiųjų miestų Vilniaus, Kauno, Trakų, bet ir iš kitų Lietuvos miestų bei miestelių. Pirmiausia apie juos sužinoje iš į Krokuvą atvykusių studentų kilmėvardžių: iš Raseinių, Šalčininkų, Maišiagalos, Eišiškių, Tabariškių, Sudervės, Rūdninkų¹³, Ašmenos¹⁴, Lydos¹⁵, Kėdainių bei Anykščių¹⁶ ir kt. Visgi ryškiausiai LDK visuomenės intelektualėjimas skleidėsi tarp dvasininkijos su vyskupais priešakyje. Tarp profesoriaus E. Gudavičiaus pateiktų XV–XVI a. sandūros kultūrinio Lietuvos elito narių dominuoja viešųjų notarų kompetenciją turėję asmenys¹⁷. Svarbu paminėti, kad jau nuo XV a. pabaigos LDK vyskupijose pra-

11 W. Urban, S. Lūžys, *Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI. Lietuvių Krokuva XIV–XVI amžiais*, Vilnius, 1999, p. 7–9.

12 W. Urban, S. Lūžys, *op. cit.*, Nr. I-12, p. 22–23.

13 W. Urban, S. Lūžys, *op. cit.*, Nr. I-28, p. 28–29.

14 W. Urban, S. Lūžys, *op. cit.*, Nr. I-29, p. 28–29.

15 W. Urban, S. Lūžys, *op. cit.*, Nr. I-42, p. 32–33.

16 W. Urban, S. Lūžys, *op. cit.*, Nr. II-80, p. 110–111.

17 E. Gudavičius, *Lietuvos istorija, t. 1: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius, 1999, p. 463–471.

deda veikti viešieji notariai, kurių kilmės vieta buvo etninė Lietuva: Vilnius, Kaunas, Trakai, Maišiagala, Šalčininkai, Raseiniai, Deltuva, Žemaitija, Eišiškės, Valkaviskas, Vosyliškės¹⁸.

Kalbėdamas apie viešojo notariato pozicijas Viduramžių Lenkijoje ir pasiremdamas garsių teisės istorikų S. Estreicherio, A. Vetulani, J. Sondelio sintezėmis, žymus notariato tyrinėtojas Krzysztof Skupieński pažymėjo, kad viešosios teisės įrankio, notariato, augimą ir stiprėjimą Lenkijos visuomenėje lėmė tai, kiek plačiai valstybės teisėkūra rėmėsi Romos teise, kurios raidė ir dvasia buvo viešojo notariato šaknys. Visuomenėje, turinčioje senas paprotinės teisės tradicijas, idėja apie nuo teismo nepriklausomą notarą, įgaliotą valstybinės ar (ir) bažnytinės valdžios ir su tų valdžių priežiūra rengti viešuosius dokumentus, turėjo būti visiškai svetima. Svetima turėjo būti ir mintis, kad tas pareigūnas galėtų saugoti teismų bylų protokolus, kuriuose įrašyti visuomenei gyvybiškai svarbūs dalykai¹⁹. Šiuo požiūriu notariato raidos tendencijos Lenkijos karalystėje ir LDK buvo daug kuo panašios.

Notariato situacija Šventosios Romos imperijos teritorijose nebuvo vienalytė. Naujieji nuostatai ne tik sutvirtino Vėlyvųjų viduramžių *Ars notariae* mokymo priemonėse išdėstytus teiginius ir susiejo praktikoje nusistovėjusias normas²⁰. Pirmiausia Nuostatų naujumas reiškėsi tuo, kad jie buvo taikomi ir galiojo visoje Šventosios Romos imperijos teritorijoje, t. y. notariatas buvo apribotas teritoriškai. Notariato nuostatų preambulėje imperatorius minėjo iki jo ateinančius skundus apie netinkamą notarui luomą, nepakankamą išsilavinimą, daromus nusižengimus (klastojimus) bei nederamą elgesį. Siekiant taisyti padėtį, pirmajame paragrafe apie notaro tarnybą buvo nurodyta, kad pareigos turi būti atliekamos davus priesaiką, sąžiningai, ištikimai, dorai, o padaryta žala – atlyginta. Nuostatai formulavo priėmimo į notarus reikalavimus, skelbdami, kas negali tapti notaru (§ 2): priimamas asmuo negali būti

18 VUB paleotipai, LKD, Nr. 12*; 389; 854A; 1046; 330; 1886/1883A; 1615; 498; 839; 75*; 151*; 514; 1059*; 1045*; 2491*; 1281*. *Acta capituli ecclesiae cathedralis Vilnensis saec. XVI–XVIII. Vilniaus katedros bažnyčios kapitulos posėdžių protokolai XVI–XVIII a., t. 1 (1502–1533)*, parengė D. Antanavičius, D. E. Staškevičienė, Vilnius, 2018, Nr. 99. M. Klovvas, *Ad perpetuam rei memoriam. Privatūs dokumentai LDK XIV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje*, Vilnius, 2021, p. 464.

19 K. Skupieński, *Notariat publiczny w Średniowiecznej Polsce*, Lublin, 1997, p. 65.

20 N. Kersken, *Viešasis notariatas viduramžių Europoje*, in: *Lietuvos notariato istorija*, sudarė Jolanta Karpavičienė, Vilnius, 2012, p. 12.

netikintis, nelaisvas, negarbingas, neturintis reikalingų žinių, gavęs ekskomuniką ar imperatoriaus draudimą, negebantis atlikti notaro darbo; turi atitikti liudytojams keliamus reikalavimus, „nes jie [notariai] nuolat naudojami kaip liudytojai“²¹. Tokie reikalavimai asmeniui rodė, su kokiais netinkamais atvejais tarp notarų buvo susiduriama. Kliūtis tapti notaru galėjo būti ir lotynų kalbos nemokėjimas arba nepakankamas mokėjimas. Padėčiai taisyti Nuostatuose skirti net du straipsniai: § 45 – apie notarų būtiniausią teisinį išsilavinimą, § 46 – apie notarų nuolatinį žinių atnaujinimą. Dalyko literatūroje atskiri tyrimai rodo, kad analizuojamu laikotarpiu Šventosios Romos imperijoje „netinkamų“, minėtų kriterijų aukštai iškeltos kartelės neatitinkančių notarų buvo kiek daugiau nei profesionalių, teisinį išsilavinimą turinčių²². Viena vertus, tokią situaciją sąlygojo tai, kad skirtingose žemėse priėmimo į notarus sąlygos galėjo būti skirtingos (vienas tokių skirtumų buvo amžius, nuo kiek metų asmuo galėjo tapti notaru), kita vertus, neretai pasitaikydavo reikalavimų nesilaikymo atvejų nominuojant notarus, dėl to kandidatai lengviau jais tapdavo. Gal todėl vyravo nuomonė, kad tapti notaru imperatoriaus įgaliojimu buvo lengviau. Pažymėsime, kad notarų profesijos atstovai visada priklausė socialiai aukštesniam visuomenės sluoksniui. Kaip rodo LDK vyskupijose veikusių notarų prozopografinė medžiaga²³, tokia prieskyra yra galima tiek dėl kilmės, tiek dėl priklausymo dvasininkų luomui.

Didesnė Nuostatų straipsnių dalis buvo artima *Ars notariae* vadovėliui: išdėstyti reikalavimai viešosios formos dokumentams, protokolų vedimui, dokumentų kopijų išdavimui, notariniam patvirtinimui, notaro pavadavimui ar pakeitimui, protokolų įrašų parengimui, teisiniams sandoriams, notarinėms sutartims ir jų taisymui, dokumento klaidų pašalinimui, reikalavimas vengti įtartinų aplinkybių, kurios sukeltų įtarimus, t. y. nerengti dokumento slaptose vietose, paslapčia ir naktį, jei nėra neatidėliotinos priežasties. Net vienuolika straipsnių skirti testamentų dalykui (§ 25–36), juose pirmiausia nusakoma testamentų rūšis. Be rašytinio ir sakytinio testamentų, imperijos

21 H. Grziwotz, *op. cit.*, p. 20.

22 H. Grziwotz, *op. cit.*, p. 44, čia 76 nuoroda.

23 V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a. Bažnyčios istorijos studijos*, II tomas, Vilnius, 2009; V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a. II: Addenda et corrigenda, Bažnyčios istorijos studijos*, XI tomas, Vilnius, 2020.

teisėje jau įrašytų testamentų rūšių, įvesta trečioji, neregio testamentų rūšis (§ 33), ir detalai aptartas reglamentas tokiam testamentui parengti: turi būti 8 liudytojai kartu su notaru (įprastai testamentui užtekdavo 7 liudytojų imtinai su notaru (§ 26)), jei notaro nėra, kviečiamas aštuntasis liudytojas, o pats testamentas surašomas nepertraukiamai, nebent prireiktų pauzės gaminiams reikalams atlikti. Pabaigus rašyti, testamentų tekstas perskaitomas, tada dedami parašai ir antspaudai.

Į ALS VIII skyrių „Apie testamentus“ taip pat buvo įtrauktas PLS nebuvęs naujas skyrius „Apie aklo žmogaus testamentą“²⁴. Nors jis labai glaustas, tačiau svarbus dėl to paties privalomo liudytojų skaičiaus: suformuluotas reikalavimas nereginiui asmeniui pasikviesti ne mažiau kaip 8 liudytojus, kad pagal teisę surašytas testamentas būtų galiojantis. PLS šio straipsnio dar nėra, tačiau būtent siedamas su testamentais PLS vienintelį kartą pamini viešąjį notarą – V skyriaus 15 straipsnyje „Apie testamentus kilnojamam turtui: kaip turi būti sudaromi“: tokie testamentai sudaromi pasišaukus „tam kapelionus ar kitus liudytojus, ar vertus pasitikėjimo žmones, arba taip pat viešąjį prisiekusįjį raštininką“²⁵ (*notarius publicus iuratus; iavny pisarz przysiężny; явный писар присяжный*²⁶). Tai nebuvo atsitiktinumas, žinant, kad būtent V skyrius vadinas vienu iš moderniausių visame PLS, o jame „lengvai atpažįstama romėnų teisės įtaka“. Toliau cituojant garbiuosius PLS tyrinėtojus ir publikuotojus, būtent V skyriaus 14–16 straipsniuose, skirtuose testamentų sudarymui, aiškiau siai matoma romėnų teisės principų recepcija²⁷. Romėnų teisės principų įnašas į dalyko literatūrą priskiriamas humanistinių pažiūrų ratui, kurio nariai buvo prie PLS turinio ir redakcijos prisidėję Vilniaus kanauninkai²⁸: valdovo lotyniš-

24 *Statut Litewski drugiej redakcji (1566). Statutum Lituanicum alterius editionis (1566)* (Archiwum Komisji Prawniczej, t. 7), Kraków, 1900 (toliau – *Statut Litewski drugiej redakcji*), p. 170.

25 I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius, 2001 (toliau – *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*), p. 173.

26 Iš PLS rusėnų, lenkų, lotynų kalbomis, žr. *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius, A. Vasiliauskienė, t. II, Vilnius, 1991, p. 154–155.

27 *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 294–295.

28 W. Pawlikowska-Butterwick, Biskupi, prałaci, kanonicy i notariusze. Duchowieństwo skupione przy katedrach wileńskiej i żmudzkiej i ustawodawstwo i rozwój kultury prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego doby Renesansu, in: *Lietuvos Statutas: Temidės ir Klėjos teritorijos*, sudarė I. Valikonytė ir N. Šlimienė, Vilnius, 2017, p. 133–135.

kasis sekretorius Mikalojus Viežgaila²⁹, viešasis apaštalinų įgaliojimų notaras, teisės daktaras, ilgą laiką praleidęs Romos kurijoje Jurgis Eišišketis³⁰, Romoje studijavęs viešasis apaštalinų ir imperatoriaus įgaliojimų notaras Vaclovas Čirka³¹. Pažymėsime, kad būtent romėnų teisėje buvo viešojo notariato ir šaknys, ir dvasia. O testamentų rengimas, surašymas, patvirtinimas, transumavimas buvo dažniausiai su viešaisiais notariais siejamos teisinės procedūros tiek notariato lopšyje Italijoje, tiek į vakarus, šiaurę ir rytus už Italijos Alpių.

Lotyniškojo notariato kelias Lietuvoje buvo glaudžiai susijęs su Lenkijos Bažnyčios institucija ir ypač jos žmogiškaisiais ištekliais, todėl pirmiausia svarbu, kaip, 1512 m. paskelbus Notariato nuostatus, keitėsi situacija Lenkijoje. Lenkijos notariato tyrinėtojo prof. K. Skupieńskiego teigimu, paskelbus naujus Šventosios Romos imperijos notariato veiklos nuostatus, traktuojančius notariatą kaip valstybės teisės instituciją, Lenkijos notariate pastebėta imperatoriaus įtakos mažinimo tendencija, kai buvo nominuojama daugiau notarų, turinčių apaštalinius įgaliojimus, labiau remiama popiežiaus institucija ir teiseną pagal Bažnyčios teisę³². LDK XVI a. veikusių viešųjų notarų situacija taip pat atspindi tokią dinamiką. Surinkta medžiaga³³ apie Lietuvos viešuosius notarus rodo, kad XVI a. pirmojoje pusėje akivaizdžiai dominavo apaštalinų įgaliojimų notariai. Preliminariais apskaičiavimais, viešųjų notarų, apie kuriuos šaltiniai nurodo, kad jie buvo viešieji notariai (*notarius publicus*), yra 106, absoliuti jų dauguma, 99, priklauso XVI a. Antrą didžiausią, 103 asmenų, grupę sudaro apaštalinų įgaliojimų notariai (*publicus apostolica auctoritate notarius*), iš jų taip pat 99 priklauso XVI a. Trečioje pagal dydį grupėje – asmenys, vadinami tiesiog notariais (*notarius*), o patikslinimui nėra duomenų: iš viso jų yra 27, iš XVI a. – 19. Ketvirtą pagal dydį grupę sudaro viešieji apaštalinų ir imperatoriaus įgaliojimų notariai (*publicus apostolica et imperiali auctoritate notarius*). Iš XVI a. jų žinome 24. Mažiausią grupę su-

29 VUB *paleotipai*, LKD, Nr. 1451.

30 VUB *paleotipai*, LKD, Nr. 1045/1045*.

31 VUB *paleotipai*, LKD, Nr. 2491/2491*.

32 K. Skupieński, *Notariat publiczny w Średniowiecznej Polsce*, Lublin, 1997, p. 67–68.

33 Čia skelbiami skaičiai iš dar nepublikuotos medžiagos, kuri papildo ankstesnę LDK vyskupijose 1500–1566 m. veikusių viešųjų notarų registrą, jį žr. čia: I. Ilarienė, Viešųjų notarų veikla LDK vyskupijose XVI a., in: *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 6, sudarė A. Dubonis, Vilnius, 2018, p. 274–306.

daro viešieji imperatoriaus įgaliojimų notarai (*publicus imperiali auctoritate notarius*), kurių iš XVI a. žinome tik šešis:

- 1484–1501 m. Jurgis Paulaitis (*Georgius Pauli*)³⁴ veikė Vilniaus vyskupijoje.
- 1495–1504 m. Albertas Vongrovičius, Jono sūnus (*Albertus Johannis de Wangrowycz*)³⁵ iš Gniezno vyskupijos, veikė Lucko vyskupijoje.
- 1495–1510 m. Jonas Vengrovičius, Petro sūnus (*Johannes curatus in Tra-by*)³⁶ iš Lucko vyskupijos, veikė Vilniaus vyskupijoje.
- 1502–1507 m. Jonas Rybnietis, Mikalojaus sūnus (*Johannes Nicolai de Rybno*)³⁷ iš Gniezno vyskupijos, buvo valdovo vyriausiasis sekretorius (*supremo secretario*), veikė Vilniaus vyskupijoje.
- 1503 m. Baltramiejus Bromiežietis (*Bartholomeus de Bromirz*) iš Plocko vyskupijos, veikė Vilniaus vyskupijoje.
- 1503 m. Jonas (*Johannes de Rokszycze*)³⁸, veikė Vilniaus vyskupijoje.

Iš pateiktų LDK viešųjų notarų, turinčių imperatoriaus įgaliojimus, pavyzdžių matome, kad šie notarai veikė santykinai trumpą laikotarpį XV–XVI a. sandūroje, o per XVI a. ši nedidelė viešųjų notarų grupė nebeatsinaujino. Verta palyginti skaičius ir proporcijas su kitų Europos regionų, pavyzdžiui, su Bavarijos regiono, viešųjų notarų situacija XII–XVI a., kad pamatytume visiškai kitokias tendencijas: iš 2884 viešųjų notarų imperatoriaus įgaliojimus turinčių notarų šiame regione buvo 2599, iš jų 618 turėjo ir apaštalinius įgaliojimus. Iš 2884 notarų tik 87 nenurodė, kieno įgaliojimu veikia³⁹. Pasirinkimą, kurios visuotinės valdžios įgaliotuoju notaru būti, lėmė tai, kiek plačiai tos valdžios teisė buvo pripažįstama kaip aukščiausia. Tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje bažnytinės teisės kompetencijomis nebuvo abejojama.

34 VUB paleotipai, LKD, Nr. 1039*.

35 VUB paleotipai, LKD, Nr. 66A.

36 VUB paleotipai, LKD, Nr. 752A.

37 VUB paleotipai, LKD, Nr. 779*.

38 *Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioecesis Vilnensis*, edd. J. Fijałek, S. Kutrzeba, Kraków, 1932–1948 (toliau – CV), Nr. 566.

39 A. Liess, Einführung, *Notare und Notarssignete vom Mittelalter bis zum Jahr 1600 aus den Beständen der Staatlichen Archive Bayerns*, Walter Jaroschka, Elfriede Kern, Albrecht Liess, Karl E. Lupprian, München, 2008, p. 11, 15.

Antroji kryžkelė: būti Bažnyčios ar pasaulio? Toliau analizuodami Imperijos Notariato nuostatų atgarsius Pirmajame ir Antrajame Lietuvos Statutuose, turėtume sustoti prie rašto kalbų klausimo. Nuostatuose buvo atskiras nurodymas, skirtas rašto medžiagoms ir kalbai (§ 19). Notarai turėjo rašyti ant pergamento, ne ant popieriaus, ir „rašyti lotynų arba vokiečių kalba“. Naujieji nuostatai oficialiai skelbė dviejų rašto kalbų lygiaverčio vartojimo galimybę ir jos įteisinimą. PLS neturime rašto kalbai skirto straipsnio, kuris reguliuotų kalbos vartojimą. O ALS IV skyriaus pirmajame straipsnyje suformuluotas draudimas teismo notarams / raštininkams visus raštus ir šaukimus į teismą rašyti kita kalba ar raidėmis nei rusėnų⁴⁰. Trečiajame Lietuvos Statute (TLS) tai pakartota⁴¹. Toks apribojimas nebuvo lotynų kalbai į naudą ir silpnino jos vartojimo pozicijas. Lotynų kaip teismų rašto kalbos eliminavimas ir vienos, rusėnų, teismo rašto kalbos įteisinimas provokuoja klausimą apie tokios nuostatos kilmę, juolab kai ALS rengimo komisijoje dalyvavo ir viešųjų notarų įgaliojimus turinčių asmenų, o tarp jų – aukštas pareigas einančių dvasininkų.

ALS rengimo komisijos sudėties klausimas dalyko literatūroje yra išsamiai nagrinėtas: profesorė Irena Valikonytė pateikė naujų faktų, greta bičiulystės, kuri gaubė A. Rotundą, J. Domanovskį, S. Narkuskį ir P. Roizijų, rodančių buvus giminytės ryšių tarp kitų vadinamosios komisijos narių, Povilo Ostrovickio ir Martyno Valadkavičiaus⁴². Tikslinga visgi dar kartą grįžti prie ALS rengėjų grupės ir pažvelgti į komisijos narius ne tik kaip turėjusius teisės, jurisprudencijos, kalbų mokėjimo kompetenciją, bet ir viešųjų notarų vardą. 1551 m. Vilniaus seimas paskelbė apie sudaromą komisiją Statutui pildyti. Komisiją turėjo sudaryti 10 asmenų, 5 Romos katalikai ir 5 stačiatikiai. Šie atrinkti nariai turėjo būti „dori, patikimi, kruopštūs, gerai išmanantys

40 *Statut Litewski drugiej redakcji*, p. 71: *omnes litteras et citaciones; wszystkie listy i pozwy*.

41 *Trečiasis Lietuvos Statutas*, www.3statutas.lt, vertėjai: Ričardas Jaramičius ir Jevgenij Machovenko, Kaunas: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės institutas, 2023, IV skyrius, I (1) straipsnis: *O žemės teismo raštininkas turi rusėniškais raidėmis ir rusėniškais žodžiais visus raštus, išrašus ir šaukimus rašyti, o ne kitokia kalba ir žodžiais*.

42 ALS rengimo aplinkybes, redakcinių komisijų sudėties ir narių giminytės klausimus kruopščiai išnagrinėjo prof. I. Valikonytė, žr. I. Valikonytė, Antrojo Lietuvos Statuto rengimo komisijos nariai – giminaičiai?, in: *Ministri Historiae. Pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose*, sudarė Z. Kiaupa, J. Sarcevičienė, Vilnius, 2013, p. 229–245.

valstybės teisę ir senuosius vietos papročius“⁴³. Komisijoje dalyvavo tiek dvasininkai, tiek pasauliečiai. Žinoma, kad 1558 m. komisijos nariai iš katalikų pusės buvo Žemaičių vyskupas Jonas Domanovskis, Vilniaus kanauninkas Stanislovas Narkuskis, Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas, Vilniaus pavieto teisėjas Povilas Ostrovickis ir Martynas Valadkavičius. Dviejų pastarųjų asmenų priklausymo komisijai aplinkybės ir jų giminystės ryšius atskleidė I. Valikonytė, P. Ostrovickio skyrimą kaip Vilniaus vaivados, LDK elito politinio lyderio sprendimą pagrindė tiek J. Kiaupienė⁴⁴, tiek LDK valdžios elito teisinę sąmonę tiriantis T. Vaitkus⁴⁵, o klientelinius santykius buvus svarbų narystės komisijoje veiksnį nurodė R. Ragauskienė⁴⁶. Turimos žinios apie jų išsilavinimą rodo, kad S. Narkuskis ir A. Rotundas turėjo teisinį universitetinį išsilavinimą, buvo studijavę Krokuvoje, Vitenberge, Italijos universitetuose. Apie J. Domanovskio studijas žinoma, kad lankėsi Italijoje, Ispanijoje, Portugalijoje. Ruošiant ALS po J. Domanovskio mirties 1563 m. talkino garsusis abiejų teisių daktaras, viešasis apaštalinis įgaliojimų ir valdovo notaras (savo notariniam signete naudojęs devizą *veritas*⁴⁷), teisės teoretikas ir praktikas Petras Roizijus⁴⁸, laikęs A. Rotundą, J. Domanovskį ir S. Narkuskį ne tik savo bičiuliais, bet ir puikiai išmanančiais teisę, sąžiningai taikančiais įstatymus teismuose⁴⁹.

Būtina pažymėti, kad dar viena svarbi paminėtų keturių asmenų jungtis greta buvimo teisės teoretikais ir praktikais, pagarbios tarpusavio bičiulystės, buvo jų įgyta notarystės kvalifikacija. J. Domanovskis, S. Narkuskis, A. Rotundas ir P. Roizijus ne tik turėjo viešųjų notarų kvalifikaciją, bet ir veikė kaip viešieji notariai, pavyzdžiui, būdavo notarinio dokumento liudytojai ir

43 J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas*, I tomas, Tyrinėjimas, d. 1, Kaunas, 1934, p. 41.

44 J. Kiaupienė, XVI a. ikireforminio Vilniaus pilies teismo knygos-kopijos Lietuvos Metrikoje struktūrinė ir informacinė analizė, in: *Lietuvos Metrika. 1991–1996 metų tyrinėjimai*, Vilnius, 1998, p. 54–55.

45 T. Vaitkus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdžios elito teisinės sąmonės raida XVI amžiaus viduryje (1529–1566 metais), in: *Lietuvos istorijos studijos*, t. 41, 2018, p. 49.

46 R. Ragauskienė, Du žinomi-nežinomi 1566 m. Antrojo Lietuvos Statuto rengimo komisijos nariai – Povilas Ostrovickis ir Martynas Volodkevičius, in: *Florilegium Lithuanum. In honorem... Eugenii Jovaiša*, Vilnius, 2010, p. 215–228.

47 Archiwum Główny Akta Dawnych w Warszawie (toliau – AGAD), Dział dokumentów pergaminowych, nr 5498.

48 *VUB paleotipai, LKD*, Nr. 2024, 2024*.

49 I. Valikonytė, Antrojo Lietuvos Statuto rengimo komisijos nariai – giminaičiai?, p. 231.

vieni iš rengėjų⁵⁰. S. Narkuskis, A. Rotundas ir P. Roizijus kaip civilinės teisės žinovai, o kartu ir viešieji notariai, dalyvavo sudarant 1562 m. karališkų vedybų sutartį – pagal viešųjų notarų formulę pasirašė ir nupiešė savo notarinius signetus⁵¹. Aptariamam laikotarpiui vienas iš šio ketverto, A. Rotundas (apie 1520–1582), jau nebe priklausė dvasininkų luomui: savo karjeros pradžioje, apie 1544 m. buvęs žemųjų šventimų dvasininkas⁵², vėliau sekuliarizavosi⁵³. Visi keturi panašiu metu ėjo valdovo sekretoriaus ir kitas pareigas valdovo dvare: Jonas Domanovskis 1539–1554 m., P. Roizijus 1550–1551 m. priimtas į karaliaus dvarą, 1567–1569 m. minimas kaip valdovo patarėjas teisės klausimais⁵⁴, S. Narkuskis 1560–1564 m., A. Rotundas 1544–1546 m. tarnavo valdovo kanceliarijoje Lenkijoje, nuo 1551 m. – kaip valdovo Žygimanto Augusto sekretorius Lietuvoje.

- 50 J. Domanovskis, S. Narkuskis turėjo viešojo apaštalinio teisių notaro įgaliojimus, žr. V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a. Bažnyčios istorijos studijos*, II tomas, Vilnius, 2009, Nr. 83o (J. Domanovskis); V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a. II: Addenda et corrigenda*, *Bažnyčios istorijos studijos*, XI tomas, Vilnius, 2020, Nr. 2267* (S. Narkuskis). A. Rotundas buvo karaliaus įgaliojimų viešasis notaras, žr. I. Ilarienė, Viešųjų notarų veikla LDK vyskupijose XVI a., in: *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 6, sudarė A. Dubonis, Vilnius, 2018, p. 277.
- 51 1562 m. Vilniuje notarinio dokumento forma buvo surašyta karalaitės Kotrynos Jogailaitės ir būsimo karaliaus Suomijos kunigaikščio Jono vedybų sutartis, žr. AGAD, Dział dokumentów pergaminowych, nr 5498. Dokumentas aptartas čia: I. Ilarienė, 1388 m.–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyskupijų viešieji notariai, in: *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 5, sudarė A. Dubonis, Vilnius, 2014, p. 161–162.
- 52 M. Baryczowa, Augustyn Rotundus Mielecki – pierwszy historyk i apologeta Litwy, in: *Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1976, p. 84; A. Jovaiša, Augustino Rotundo Lietuvos valstybės vizija, in: *Šešioliktojo amžiaus raštija, Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5, Vilnius, 2000, p. 76 (autorius remiasi M. Baryczowa); T. Kempa, Sekretarze królewscy na służbie u Radziwiłłów w drugiej połowie XVI wieku, in: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Warszawa, 2006, p. 252–253.
- 53 R. Ragauskienė, A. Ragauskas, Vieną ar dvi žmonas turėjo Augustinas Rotundas Meleskis (apie 1520–1582 m.)? Nauji duomenys įžymiojo Vilniaus vaito biografijai, in: *Lietuvos istorijos metraštis*. 2000 metai, Vilnius, 2001, p. 20–54; R. Ragauskienė, Karaliaus sekretoriaus ir Vilniaus vaito Augustino Meleskio Rotundo (apie 1520–1582 m.) turtas, in: *Istorija*, 2003, Nr. 55, p. 12–21.
- 54 *VUB paleotipai*, LKD, Nr. 2024, prieš tai, 1561 m., P. Roizijus buvo imperatoriaus Ferdinando I ir Lenkijos karalienės Kotrynos Habsburgaitės rekomenduotas į Romos Rotos teismo auditorių kolegiją, žr. *VUB paleotipai*, LKD, Nr. 2024*.

Kaip Renesanso epochos žmogus A. Rotundas siekė kuo plačiau skleisti Lietuvoje lotynų kalbą ir stiprinti jos vartojimo pozicijas, buvo aktyvus ir aistringas „romėniškos“ Lietuvos propaguotojas⁵⁵. Jam buvo pavesta rengti ALS tekstą lotynų kalba⁵⁶. Todėl puikiai suprantamas A. Rotundo susirūpinimas 1565–1566 m. Vilniaus seimo sprendimu rengti ALS tekstą vien rusėnų kalba, atmetus lotynų kalbą ir jo siūlymą ruošti ALS tekstą dviem skiltimis, lotynų ir rusėnų kalbomis. Dėl to pats Rotundas kaltinęs kitatikių, veikiausiai valdžios elitui priklausiusių protestantų, įtaką⁵⁷, tačiau taip pat neturėtume atmesti rusėnų bajorų pasipriešinimo lotynų kalbos sklaidai viešajame gyvenime vaidmens⁵⁸. Tuoj po ALS paskelbimo, 1569 m., Liublino seimas greta abiejų tautų unijos sudarymo pasirūpino rengti papildymus naujai priimtam statutui ir sudarė komisiją, į kurią kartu su kitais Ponų Tarybos nariais delegavo ir Rotundą „ad correcturam iurium“⁵⁹. Manytume, kad puikus europinės teisės išmanymas ir profesinės notarinės žinios bei patirtis, aukšta teisinių dalykinių diskusijų kultūra – šiais intelektualiais turtais pasižymėjo ALS rengėjai – neabejotinai turėjo būti naudingi rengiant Lietuvos Statutus, ypač siekiant kurti nepriklausomą teismą, nors lemiamą įtaką įgyvendinimui ir darė valstybės vidaus politinė konjunktūra.

ALS didžiausiame teismams skirtame IV skyriuje, jo 8-ajame straipsnyje keliama reikalavimai teisėjams, pateisėjams ir notarams yra tokie: jie negali būti renkami iš dvasininkų, seniūnų, valdytojų, tijųnų nei vėliavininkų ir iš visų, kurie tame pavieta ėjo kokias nors pareigas⁶⁰. Šie reikalavimai yra tiek reguliuojantys, tiek ribojantys: sakoma, kad minėti pareigūnai neturi būti susaistyti kitų pareigų ar tarnybų, nei pavaldūs bažnytinei ar pasaulietinei valdžiai. Tai rodė rengėjų siekį kurti nepriklausomą teismą, kai į teisėjus renkami asmenys nėra pavaldūs nei bažnytinei, nei pasaulietinei valdžiai. Nuostata atskirti teisėjus, pa-

55 A. Jovaišas, *op. cit.*, p. 81.

56 M. Baryczowa, *op. cit.*

57 A. Jovaišas, *op. cit.*, p. 83.

58 J. Lappo, *op. cit.*, p. 44–45. Kartu tai vienas iš pasipriešinimo lotynų kalbos vartojimo plėtrai XVI a. viduryje ženklų, apie šiuos procesus XVI a. žr. A. Dubonis, Kodėl Lietuvos valstiečiai nekalbėjo rusėniškai XVI amžiuje?, in: *Lietuvos istorijos metraštis*. 2016/2, Vilnius, 2017, p. 27–49.

59 J. Lappo, *op. cit.*, p. 48.

60 *Statut Litewski drugiej redakcyi*, p. 79.

teisėjus, notarus nuo vykdomosios administracinės valdžios ir pati žemės teismo teisėjų skyrimo tvarka garantavo tam tikrą šio teismo nepriklausomumą nuo vykdomosios valdžios, kai, esant būtinybei, kartais išrinkti žemės teisėjai galėjo pradėti eiti pareigas⁶¹. Kaip teigia teisės specialistas Vaidotas A. Vaičaitis, nei ALS, nei TLS nesukūrė atskiros profesionalių teisėjų profesijos šiulaikine prasme ir galutinai neatskyrė jų nuo vykdomosios administracinės valdžios, visgi ALS daugiausia dėmesio skyrė būtent teisminei valdžiai, o apimtimi didžiausio IV skyriaus atskiri straipsniai specialistų laikomi dideliu žingsniu teisminės valdžios nepriklausomumo principo link⁶².

Negalime tvirtinti, kad ALS kūrėjai, planavę reformuoti LDK teismus, neturėjo idėjos apie nuo teismo nepriklausomą notarą, tačiau akivaizdu, kad realizuojant nepriklausomų teismų viziją notaro pareigybė tokia dar netapo, raštininkas buvo trečiasis iš trijų teismo pareigūnų. Taip naujuose žemės teismuose radosi naujo tipo raštininkas (*pisar, notarius*) – teismo pareigūnas, kurio profesinė tapatybė dar turėjo atsiskleisti praktikoje, pirmiausia pradėjus vykdyti notarui būdingas dokumentų rengimo funkcijas, tiesa, rusėnų kalba. Manytume, ALS bendraautoriams išties rūpėjo naujųjų teismo pareigūnų išsilavinimas: 1563–1571 m. Petras Roizijus dėstė Vilniaus katedros mokykloje romėnų teisę ir Lietuvos Statuto normas, kūrė civilinės teisės mokyklą Vilniuje, skirtą rengti teisininkus praktikus teismams⁶³.

LDK vyskupijose tuo tarpu ir toliau veikė būtent viešieji notariai. Jie tarnavo Vilniaus, Žemaičių, Lucko vyskupijų, kapitulų, konsistorijų kanceliarijose, vieni toliau kildami dvasininkų luomo pareigų laipteliais, kiti pasilikdami prie kasdienio notarinio darbo vyskupijų kanceliarijose⁶⁴. Viešųjų notarų rengtų Vilniaus ir Lucko kapitulų knygų medžiaga rodo, kad jų veikla vyskupijose tęsėsi visą XVI a. Apibendrinami pirmiau pateiktą medžiagą galime tvirtinti, kad viešųjų notarų kompetenciją turintys asmenys buvo aktyvūs ne tik lotyniškosios rašto kultūros kūrėjai ir sklaidos dalyviai, bet ir teisinės sa-

61 V. A. Vaičaitis, 1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas Lietuvos konstitucionalizmo tradicijos kontekste, in: *Lietuvos Statutas: Temidės ir Klėjos teritorijos*, sudarė I. Valikonytė, N. Šlimienė, Vilnius, 2017, p. 161.

62 V. A. Vaičaitis, *op. cit.*, p. 159–160.

63 J. Kiaupienė, I. Lukšaitė, *Lietuvos istorija. Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529–1588 m.*, t. 5, Vilnius, 2013, p. 290.

64 Plačiau žr. I. Ilarienė, Viešųjų notarų veikla LDK vyskupijose XVI a., in: *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 6, sudarė A. Dubonis, Vilnius, 2018, p. 251–308.

vimonės, teisinės kultūros formuotojai, tarnavę bendram gėriui, vykdydami savo pašaukimą.

Ieškodami notaro, kaip nešališko tarpininko tarp asmens ir valdžios, pirmiausia turime konstatuoti, kad notariato institucijos recepcija ir formavimasis XV a. LDK vyko „vėluojančioje“ valstybėje, kur tuo pat metu statėsi Bažnyčia, formavosi, plėtėsi raštijos ir raštingumo tradicija, vyko valstybės teisėkūra. Pasitikėjimas rašytinio dokumento autoritetu buvo vienas iš svarbiausių dalykų, kurį kūrė rašto profesionalai – viešieji notariai. XVI a. bažnytinė ir pasaulietinė valdžia dar nebuvo pasiruošusios deleguoti, o visuomenė – dar nepasirengusi priimti viešiesiems notarams deleguotinos viešojo pasitikėjimo (*fides*) funkcijos galimybes ir jomis naudotis. Tam turėjo subręsti ir objektyvios, ir subjektyvios sąlygos: įsitvirtinti viešojo instrumento, t. y. notarinio dokumento, formos naudojimas tiek valstybės, tiek privačių lygmeniu. XVI a. viduryje viešojo apaštalinio įgaliojimų notaro Mykolo Lietuvio įrašas garsiajame veikale „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“, kad „pardavimams bei kitiems reikalams įrašyti mes neturime viešųjų knygų (*librum publicum [...] non habemus*), o naudojames tik privačiomis“⁶⁵, liudijo apie valstybės lygmeniu dar nerealizuotą viešojo notariato funkciją.

Trečioji kryžkelė: pasitraukti į pasaulį gavus pasaulietinę tarnybą? Pasaulietinėje valdžioje Lietuvos viešasis notariatas plėtojosi tiek, kiek joje dalyvavo ir bendradarbiavo vyskupijų viešieji notariai, stodami į tarnybą valdovo, vaivadų kanceliarijose. Profesorės Irenos Valikonytės teigimu, valdovo raštinėje XVI a. pastebima tarnavusių raštininkų veiklos, kompetencijų plėtra ir skaičiaus didėjimas⁶⁶. Galutinai susiklosčius valstybiniam dokumentų archyvui, Lietuvos Metrikai, LDK kanceliarijoje formavosi dalykinės raštijos kompleksas, reguliavęs visuomenei svarbius dalykus, to pavyzdžiu galima laikyti valdovo lotyniškojo sekretoriaus Erazmo Cioleko pradėtą valdovo dvaro išlaidų ir pajamų knygų vedimą⁶⁷. Su Erazmo Cioleko asmeniu yra susijęs LDK notariato raidai

65 Mykolas Lietuvis, Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius, *Lituanistinė biblioteka*, Vilnius, 1966, p. 47.

66 I. Valikonytė, *Rex iustissimus. Valdovo teismas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. pabaigoje – XVI a.*, Vilnius, 2023, p. 62–66.

67 A. Dubonis, D. Antanavičius, R. Ragauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė, *Susigrąžinant praeitį: Lietuvos Metrikos istorija ir tyrimai*, Vilnius, 2016, p. 62–64.

svarbus epizodas, kai 1501 m. Vilniaus prepozitui Erazmui Vitelijui Ciolekui (viešajam apaštalinį įgaliojimų notarui), kaip Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro pasiuntiniui prie Šventojo Sosto, popiežius Aleksandras VI, atsižvelgęs į pavyzdinę asmens gyvenimą, dorybes ir tinkamumą, suteikė „savo notarui“ Erazmui teisę skirti viešuosius notarus, tabelionus ir teisėjus⁶⁸. Vyskupijose tokią teisę turėjo vyskapai, oficiolai ir generaliniai vikarai. Papildomai viešųjų notarų skyrimo funkcijos buvo deleguojamos su titulais *comes apostolicus / imperialis* ir *vicecomes apostolicus / imperialis*. Valdovo lotyniškasis sekretorius Jonas Filipavičius (*Johannis Philipovecz de Vilna*) turėjo popiežiaus *vicecomes* titulą, o nuo 1518 m. – apaštalinio protonotaro⁶⁹; nuo 1517 m. apaštalinio protonotaro titulą turėjo Vilniaus kanauninkas, valdovo notaras ir viešasis apaštalinį ir imperatoriaus įgaliojimų notaras Laurynas Miendzyleskis (*Laurentius Mateii de Miedzilesie*)⁷⁰; nuo 1521 m. apaštalinio protonotaru buvo prie PLS rengimo prisidėjęs valdovo lotyniškasis sekretorius Mikalojus Viežgaila⁷¹; nuo 1527 m. *comes apostolicus* titulą turėjo valdovo notaras ir sekretorius Erazmas Eustachijus⁷². Paminėti asmenys buvo vieni iš tų, kurie, kildami dvasininkų pareigybiniais laipteliais, tuo pat metu kaip notarai, lotyniškieji sekretoriai bendradarbiavo valdovo kanceliarijoje.

XVI a. pirmojoje pusėje galima matyti ir viešųjų notarų pasaulėjimo tendenciją – jie pereidavo vien į pasaulietinę tarnybą ar (ir) pasitraukdavo iš dvasininkų luomo. Išsilavinusių, kvalifikuotų rašto specialistų paklausa valstybės valdymo struktūrose buvo nuolatinė, o tarnyba valdovui ir centrinės valdžios pareigūnams atrodė daug žadanti.

Naudodamiesi prozopografinė medžiaga turime galimybę paminėti kelis žinomus viešųjų notarų sekularizacijos atvejus, o plačiau apsistosime prie vieno. Ankstyviausias žinomas pasitraukęs notaras – tai viešasis apaštalinį ir imperatoriaus įgaliojimų notaras Martynas Jonaitis Poznanietis (1484–1511), ilgus metus tarnavęs Vilniaus konsistorijoje⁷³. Motiejus Bertrandas atsisakė priimti aukštesnius dvasininko šventimus (kunigų), per dvejus metus persikėlė iš Vil-

68 CV, Nr. 495, p. 595–596.

69 VUB *paleotipai*, LKD, Nr. 754/754*.

70 VUB *paleotipai*, LKD, Nr. 1149.

71 VUB *paleotipai*, LKD, Nr. 1451.

72 VUB *paleotipai*, LKD, Nr. 421/421*.

73 VUB *paleotipai*, LKD, Nr. 1261A.

niaus ir 1531 m. šaltiniuose minimas jau kaip Plocko žemės notaras⁷⁴. Ryškią karjerą padarė Vilniaus vyskupijos dvasininkas, viešasis apaštalinųjų įgaliojimų notaras Stanislovas Komorovskis (1522–1539 m.)⁷⁵. Turėdamas tik žemuosius šventimus, užėmė Utenos beneficiją. Nuo 1529 m. jis buvo Vilniaus vaivados ir kanclerio Alberto Goštauto pagrindinis notaras, ėjo sekretoriaus pareigas, veikė kaip kanclerio atstovas, pelnė Goštautų šeimos pasitikėjimą. 1539 m. Geranainyse Stanislovas Komorovskis, kaip Utenos klebonas, Vilniaus vyskupijos dvasininkas, viešasis apaštalinųjų įgaliojimų notaras, ypatingasis ir pagrindinis rašovas (*scriba*) testatoriaus pavedimu surašė Alberto Goštauto testamentą⁷⁶. Po A. Goštauto mirties tapo Vilniaus vaivadienės Sofijos Goštautienės raštininku⁷⁷. Manoma, kad sekuliarizavosi penktajame dešimtmetyje, perėjęs į tarnybą Žygimantui Augustui. Toliau darbavosi valdovo kanceliarijoje: 1551–1552 m. protokolavo valdovo teismo bylų medžiagą, rengė ir į knygas įrašė valdovo suteiktis, patvirtinimus ir einamuosius dokumentus⁷⁸. 1552 m. valdovas patvirtino Goštautų suteiktis Geranainių bajorams, iš kurių paminėtas Stanislovas Komorovskis: kartu su žmona Dorota Cibulska jis buvo atleistas nuo tarnybos Geranainyse už jų valdomą Kondratiškių dvarą. 1553 m. gruodį, atsidėkodamas S. Komorovskiui už ilgametę ištikimą tarnybą, o jo sutuoktinei D. Cibulskai už ištikimą tarnybą karaliai Barborai iki pat karalienės mirties, Žygimantas Augustas dovanojo jiems abiem, jų vaikams ir palikuonims Dorahavo dvarą su visa nuosavybe bei priklausiniais ir dvarą su smukle Naugarduko mieste⁷⁹. Stanislovo Komorovskio atvejis rodo platų viešojo notaro veiklos spektrą pasaulietinėje tarnyboje ir jo kompetencijų pripažinimą bei įvertinimą.

74 VUB *paleotipai*, LKD, Nr. 1725*.

75 VUB *paleotipai*, LKD, Nr. 2235, 2235*. Daug aktualios faktinės informacijos pateikė S. C. Rowell, žr. *Acta primae visitationis diocesis Vilnensis anno Domini 1522 peractae. Vilniaus Kapitulos archyvo Liber IIb atkūrimas*, sudarė, tekstus iš rankraščių parengė, mokslinį įvadą ir paaiškinimus parašė S. C. Rowell, Vilnius, 2015, p. XXXIII, 47 nuoroda.

76 S. C. Rowell, *op. cit.*, p. 154–158.

77 R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius, 2002, p. 310–311.

78 *Lietuvos Metrika (1551 m.). 24-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, parengė S. Viskantaitė-Saviščevienė, Vilnius, 2023, p. IX; *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга № 35 (1551–1558). Кніга запісаў № 35 (копія каніца XVI ст.)*, падр. А. А. Мяцельскі, Мінск, 2020.

79 R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris*, p. 311.

Dar vienas viešasis apaštalinųjų įgaliojimų notaras Jeronimas Makovieckis nuo 1551 m. yra žinomas kaip Radvilos Juodojo dvariškis, išsiųstas prižiūrėti Strasbūre studijuojančio Radvilos Našlaitėlio⁸⁰. 1560 m. ėjo Vilniaus vaivados valdoms priklausiusio Klecko vietininko pareigas⁸¹. 1562 m. spalio 5 d. dar kaip viešasis apaštalinųjų įgaliojimų notaras pasirašė karalaitės Kotrynos Jogailaitės vedybų sutarties notarinį dokumentą, nupiešdamas ir savo notarinį signetą⁸². Iš šio notaro biogramos galime spręsti, kad J. Makovieckio gyvenimas, tarnybos ir šeimos reikalai susiklostė sėkmingai, tarnaujant Radviloms Juodajam, Rudajam, Našlaitėliui, pastarojo užtarimu nemokant vadinamojo kapščinzo mokesčio už savo namą Vilniuje. Įdomu, kad stojęs į evangelikų reformatų gretas, gyvenimo pabaigoje (mirė prieš 1583 m. rugsėjo 20 d.) jis grįžo, matyt, paveiktas Radvilos Našlaitėlio sugrįžimo, į Katalikų Bažnyčią⁸³.

Atidžiau pažvelgsime į dar vieną pasitraukimo atvejį, į viešojo notaro, Punios, Mstibogovo klebono Jeronimo Kvileckio asmeninio gyvenimo pokyčius, perėjus į pasaulietinę tarnybą. Kilęs iš vidutinių lenkų bajorų⁸⁴, J. Kvileckis 1543–1544 m. tarnavęs Lucko vyskupo Jurgio Chvalčevskio notaru, vėliau karalienės Bonos notaru ir karalienės valdų administratoriumi⁸⁵. 1551 m. už ištikimą tarnybą karalienė suteikė savo raštininkui Kvileckiui žemės sklypą Punios valsčiuje⁸⁶. Nuo 1557 m. ėjo LDK izdo notaro pareigas, tuo pat metu vis dar būdamas Punios ir Mstibogovo klebonu. 1558 m. iš Žygimanto Augusto gavo privilegiją Sverdų valdai Punios valsčiuje⁸⁷. 1560 m.

80 R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris*, p. 312–313.

81 *Lietuvos Metrika (1559–1563). 40-oji Teismų bylų knyga (XVII a. pradžios kopija)*, parengė N. Šlimienė, I. Valikonytė, Vilnius, 2015, Nr. 110.

82 AGAD, Dział dokumentów pergaminowych, Nr. 5498.

83 R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris*, p. 313.

84 Apie Kvileckių kilmę žr. I. Lukšaitė, Andrius Volanas XVI–XVII a. Lietuvos visuomenės pertvarkos kryžkelėse, in: *Andrius Volanas. Rinktiniai raštai*, sudarė M. Ročka ir I. Lukšaitė, Vilnius, 1996, p. 28; R. Ragauskienė, *Karališkojo Birštono praeitis. Istorinė raida iki XIX a.*, Vilnius, 2004, p. 73–77.

85 *Акты Российского государства, т. 2, Акты, относящиеся к истории Западной России, вып. 2, 18-я и 32-я книги записей Литовской метрики*, Москва, 2018, Nr. II-67, p. 364–365.

86 R. Leonavičiūtė-Gecevičienė, *Bona Sforca ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: Jogailaičių dinastijos stiprinimas*, daktaro disertacija, Humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija H 005, Vilnius, 2021, p. 76.

87 R. Ragauskienė, *Karališkojo Birštono praeitis*, p. 73.

pabaigoje⁸⁸–1561 m. pradžioje⁸⁹ šaltiniuose pradedamas minėti jau kaip LDK išdo notaras ir Josvainių valdytojas. Nors dalyko literatūroje nemažai Jeronimo Kvileckio biografijos detalių, įvairių giminystės ryšių yra atsekta ir aptinkama rimtuose XVI a. tyrinėtojų darbuose, visgi, skaitant šio asmens testamentą, paaiškėja ir pasitvirtina keli reikšmingi gyvenimo momentai, kuriuos svarbu paminėti. Iš testament⁹⁰ sužinome, kad Jeronimas buvo vedęs kunigaikštę Eleną Borovskytę, Žemaitijos valdžios elitui priklausiusio kunigaikščio Jurgio Borovskio dukterį⁹¹, ir vaikų susilaukė, cituojant patį testatorių, *z malženstva svetogo*⁹². Iš testament⁹⁰ teksto paaiškėja, kad surašymo metu, 1571 m., jo dukterys Margarita⁹³ ir Elžbieta buvo dar nepilnametės, o žmona Elena jau mirusi, todėl dukterims testamentu paskirti globėjai ir egzекutoriai, turėję pasirūpinti savo globotinių luomui deramomis gyvenimo sąlygomis, geru išsilavinimu ir, laikui atėjus, jų santuokos reikalais. Testamente pabrėžta, kad globa turi vykti taip, kaip numatyta Lietuvos Statute. Matome, kad dukterų globėjais parinkti asmenys iš artimos aplinkos: karaliaus notaras, LDK monetų prefektas Albertas Pšetockis ir testatoriaus seserėnas Vilniaus vaivados sekretorius Andrius Volanas. Globėjų pasirinkime galima įžvelgti kilmės, einamų pareigų ir giminystės ryšių įtaką. Su A. Pšetockiu galėjo sieti

88 1560 12 25 datuotame dokumente J. Kvileckis paminėtas kaip LDK išdo notaras ir Josvainių valdytojas, žr. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Mikrofilmų kolekcija, Lietuvos Metrika, Nr. 41, l. 186r–186v.

89 Dar 1561 01 24 LDK kanceliarijoje vadinamas (iš inercijos?) kunigu, išdo raštininku, Punios ir Mstibogovo klebonu, o vasario 8 d. rašte – tik Josvainių valdytoju, žr. *Lietuvos Metrika Nr. 37 (1552–1561), Užrašymų knyga 37*, parengė D. Baronas, Vilnius, 2011, Nr. 507, 513.

90 D. Vilimas, *Bajoras Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės žemės teisme (1566–1600)*, Vilnius, 2019, p. 99 su nuoroda 235. Testamentas žinomas iš peraktavimo nuorašo Kauno žemės teismo knygoje, o testament⁹⁰ turinį pirmoji aptarė R. Ragauskienė, žr. R. Ragauskienė, *Karališkojo Birštono praeitis*, p. 74–75.

91 Tėvas kunigaikštis Jurgis Borovskis priklausė Žemaitijos valdžios elitui, plačiau žr. E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais*, Vilnius, 2010, p. 306–307.

92 Tai verčia performuluoti teiginį apie Kvileckį kaip katalikų kunigą, gyvenusį su moterimi ir turėjusį dukterį, žr. D. Pociūtė, *Nematomos tikrovės šviesa. Reformacijos Lietuvoje asmenybės ir idėjos*, Vilnius, 2017, p. 253.

93 Vėlesni Kauno žemės teismo knygoje esantys testament⁹⁰ peraktavimo įrašai nurodo, kad Jeronimo duktė Margarita mirė 1583 m. būdama ištekejusi už Andriaus Volano brolio Jokūbo.

tarnybiniai, profesiniai ryšiai, užsimezgę turint viešųjų notarų kompetenciją ir pareigas LDK ižde (J. Kvileckis), LDK monetų kalykloje (A. Pšetockis). Su Andriumi Volanu Jeronimą siejo artimi giminystės ryšiai: Andriaus motina buvo Kvileckio sesuo Sofija, ištekęjusi už Jono Volano. Dėdės rekomenduotas A. Volanas 1547 m. gavo darbą pas Radvilą Rudąjį, o studijų užsienyje metais Jeronimas teikė sūnėnui nuolatinę pagalbą reikalingoms išlaidoms padengti⁹⁴.

Tolesnis testamentu turinys nušviečia galbūt tikrąją pasitraukimo iš katalikų dvasininkų luomo priežastį. Dalyko literatūroje nebuvo vienodos nuomonės, ar Jeronimas įsitraukė į evangelikų reformatų gretas, o testamente išreikšta jo valia būti palaidotam Vilniuje, kalvinistų koplyčios sode (*u ogorode zboru vilenskogo*)⁹⁵ pagal krikščioniškas apeigas yra atsakymas, kad J. Kvileckis tapo reformatu, beje, kaip ir jo sūnėnas Andrius Volanas, kuris tyrinėtojų vadinamas Vilniaus reformatų religiniu lyderiu⁹⁶. Testatorius vykdytojams pavedė jam priklausančią sklypą (*plac*) Bernardinų gatvėje⁹⁷, pirktą iš ponios Stanisloviienės Narbutienės, ir medieną, buvusią prie Vilnelės upės, perduoti reformatų bendruomenei, kad jos vyresnieji (vardai nenurodyti) tame sklype savo nuožiūra statytų maldos susirinkimų pastatą. Statyboms dar paskirta 300 lenkiškų auksinų, kurių kiekvienas, J. Kvileckio (kaip išdo notaro) teigimu, yra 24 kapų grašių vertės, o giminaičiams, testatoriaus valia, atimta teisė kištis į statybų procesą ir kelti klausimus dėl šios nuosavybės. Surašydamas paskutinę savo valią Jeronimas Kvileckis parodė teisingumą ir rūpestį ne tik savo mažametėmis dukterimis, svainiais, seserėnu, bet ir siekė pasirūpinti naujos evangelikų reformatų bažnyčios statybos pradžia, paliudydamas įvykusią asmeninę konversiją ir savo išsitraukimą į evangelizmą išpažįstančiųjų kilmingųjų būrį⁹⁸. Testamentą Jeronimas sudarė jau sun-

94 R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris*, p. 255.

95 Iki iškeldinimo 1574 m. evangelikų pamaldų vieta Vilniuje buvo Radvilos Juodojo įkurtoje koplyčioje Radvilų rūmuose, vadinamajame Goštauto mūrnamyje, dabartinėje Didžiojoje gatvėje netoli Šv. Jonų bažnyčios, žr. D. Pociūtė, *op. cit.*, p. 250.

96 D. Pociūtė, *op. cit.*, p. 249.

97 1581 m. paminėta kalvinų maldos namų vieta yra visai šalia Bernardinų g. – dabartinių Šv. Mykolo ir A. Volano gatvių kampas, žr. V. Drėma, *Vilniaus bažnyčios. Iš Vlodo Drėmos archyvų*, sudarė A. Lėvertienė, A. Mickevičius, R. Mosiejienė, Vilnius, 2008, p. 451.

98 Dalyko literatūroje yra paminėta, kad evangelikų bendruomenei priklausę senatoriai ir didikai tuo metu rinko lėšas bažnyčios statybai, žr. D. Pociūtė, *op. cit.*, p. 250. R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris*, p. 270.

kiai sirgdamas, negalėdamas pats jo pristatyti į pilies teismą patvirtinimui ir įrašymui į knygas. Kaip teisiškai išprusęs notaras siekė, kad būtų laikomasi formalių teisinių testamentui keliamų reikalavimų „pagal LDK žemės Statutą“, todėl kvietėsi į namus tris Vilniaus pilies teismo urėdus: Vilniaus vietininką Joną Abramavičių, teisėją Martyną Juknaitį ir raštininką Joną Herciką, kuriems atvykus įteikė jau surašytą, pasirašytą ir antspauduotą testamentą. Apie viešojo notaro įgaliojimus turėjusio Jeronimo Kvileckio aukštąjį išsilavinimą ir profesionalumą byloja testamente esanti žinutė apie jo knygas: „[...] nemažai knygų – Naujojo ir Senojo Testamento šventraštis ir daktarų, tiek pasaulietiniais, tiek dvasiniais klausimais bei medicinos mokslų ir įvairių istorikų, tiek senųjų, tiek naujųjų [knygos]. Taip pat ir kitos [knygos], laisviesiems menams priklausančios.“⁹⁹

Čia aptarti atskiri pasitraukimo į pasaulietinę tarnybą atvejai liudija ne tik apie tarnybinę karjerą, bet pirmiausia apie aukštą notarų kvalifikaciją ir ištikimybę profesiniam pašaukimui veikti dėl visuotinės naudos.

Apibendrinimas. Dar XV a. pabaigoje pradėti rengti naujieji Šventosios Romos imperijos Notariato nuostatai ne tik sutvirtino Vėlyvųjų viduramžių *Ars notariae* išdėstytus teiginius, bet ir iš esmės keitė notariato statusą, skelbdami notariatą valstybės institucija. Notariato specialistų nuomone, šie 1512 m. paskelbti nuostatai yra esmingai svarbūs, kaip turintys pagrindinius profesinius šiuolaikinio lotyniškojo notariato bruožus. Toks artimumas savo ruožtu išryškina moderniosios Europos notariato tęstinumą.

Lietuvos visuomenė XVI a. pradžioje dar gyveno nevisiškai išplėto to notariato sąlygomis, nes tik gavus teisę iš popiežiaus 1501 m., viešuosius notarus pradėta nominuoti Vilniaus vyskupijoje. Visą XVI a. pirmąją pusę viešojo notariato žingsniai ir plėtra buvo matomi būtent LDK vyskupijose. Tai dėsnin-ga, žinant, kad notariatas į LDK atėjo per Bažnyčią. Pasaulietinėje valdžioje viešasis notariatas plėtojosi tiek, kiek joje dalyvavo ir bendradarbiavo vyskupijų viešieji notariai, stodami į tarnybą valdovo, vaivadų kanceliarijose. XVI a. pirmojoje pusėje galima matyti ir viešųjų notarų pasaulėjimo tendenciją – jie pereidavo vien į pasaulietinę tarnybą, pasitraukę iš dvasininkų luomo ar (ir) tapę reformacijos šalininkais. Lygia greta nuo XV a. pabaigos Lietuvoje, kaip

99 R. Ragauskienė, *Karališkojo Birštono praeitis*, p. 75.

ir Lenkijoje, didėjo viešųjų apaštalinų įgaliojimų notarų skaičius, deklaruojantis popiežiaus valdžiai teikiamą pirmenybę. Manome, kad 1512 m. Notariato nuostatai galėjo turėti poveikio (atvirkštinio?) tolesnei LDK notariato raidai, pirmiausia iškeldami politinio lojalumo ir asmeninio apsisprendimo klausimus, kuriai aukščiausiai valdžiai paklusti, popiežiaus ar imperatoriaus, bažnytiniai ar pasaulietiniai.

Tyrimo metu pripažiname, kad Pirmajame ir Antrajame Lietuvos Statutuose būtent per viešuosius notarus, dalyvavusius rengiant Statutus, galėjo pasireikšti ne tik dalinis Notariato nuostatų poveikis: jų dėka radosi ir su romėnų teise susiję Statutų straipsniai. Lotynų kalbos kaip naujųjų teismų rašto kalbos eliminavimas Antrajame Statute buvo lotyniškajam notariatui ne į naudą ir stiprus iššūkis patiems viešiesiems notarams bei tolesnei notariato plėtrai LDK. Naujasis Statutas tapo nauja galimybe formuoti pasaulietiniam notariatui, kaip teisinei institucijai, tačiau tam reikėjo laiko, politinių valdžios sprendimų, kvalifikuotų specialistų ir visuomenės pasirengimo priimti ir pasitikėti.

Notaries Public of Grand Duchy of Lithuania at the Crossroads of Sixteenth Century: From the Imperial Notary Ordinance of 1512 to the Second Statute of Lithuania

INGA ILARIENĖ

Keywords: Imperial Notary Ordinance of 1512, Notaries public of Grand Duchy of Lithuania, *Ars notariae*, the First Statute of Lithuania, the Second Statute of Lithuania, Latin language, Ruthenian language.

Summary. The Imperial Notary Ordinance, which began being written in the late fifteenth century, not only further cemented the statements set forth in *Ars notariae*, but also fundamentally transformed the status of notariat, declaring the notariat a governmental institution. According to the opinion of Notariat experts, this Ordinance that was declared in 1512 is fundamental for having the main professional characteristics of the contemporary Latin notariat. This similarity also outlines the continuity of modern European notariat.

Lithuanian society in the beginning of the sixteenth century lived with a notariat that was not fully developed, since, only after receiving the right from the Pope in 1501, public notaries began being nominated in the Vilnius diocese. During the first half of the sixteenth century, the development of notariat was visible particularly in

the dioceses of GDL. This was to be expected, knowing that the notariat was established in GDL through the Church. Notariat developed in the secular government only as much as there was cooperation with and participation of diocesan notaries public, by serving in the office of a ruler or a voivod. We can observe a tendency in the beginning of the sixteenth century of secularization of the notaries public – they would switch to service in a purely secular office after leaving the clergy and/or becoming supporters of the Reformation. At the same time, similarly to Poland, in the later half of fifteenth century and onwards, Lithuania saw the rise of notaries with apostolic mandate, which declared the primacy of the Pope's rule. We think, that the Notary Ordinance of 1512, could have had impact (negative?) to the further development of GDL notariat. Firstly by raising the questions of political loyalty and personal choice in regards to which highest authority to obey – the Pope's or the emperor's, ecclesiastical or secular.

During research we acknowledge that both the First and the Second Statutes of Lithuania could have been partially influenced by the Notary Ordinance by notaries public participating in their conception. Thanks to them, articles regarding the Roman law have been created. The removal of Latin language as the written language of the courts by the Second Statute was not beneficial to the Roman notariat and a serious challenge to the notaries public and to the further development of notariat in GDL. The New Statute became an opportunity for the secular notariat to form as a legal institute. However, for it to happen there had to be further political decisions in support of it, there had to have been the right conditions and enough time to prepare qualified specialists and for the society to be prepared to trust those specialists.

DOI: <https://doi.org/10.15388/MPI5.2024.9>

Kelios pastabos iš valdovo kanceliarijos darbo praktikų jos laikino valdytojo Ivano Hornostajaus laikais 1540–1546 metais (Lietuvos Metrikos knygų Nr. 24, 28 ir 231 (12-osios TBK) duomenimis)

ARTŪRAS DUBONIS

Lietuvos istorijos institutas

El. paštas arturas.dubonis@istorija.lt

Raktiniai žodžiai: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, Lietuvos Metrika, Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarija, Ivanas Hornostajus (Jonas Gornostajus).

Dažnam išleidžiamų Lietuvos Metrikos knygų (toliau – LM) rengėjui jo paleografiniuose-archeografiniuose darbuose pasitaiko šaltiniotyrynės mikropainiavos arba atvejų, kurie it šaukštas deguto medaus statinėje pagadina daugiau mažiau jam aiškius valdovo kanceliarijos knygų formavimąsi, jų sandarą, paskirtį, įrašytų dokumentų teikiamos informacijos patikimumą – juk tvarkingai surašytos knygos! Šių eilučių autoriui taip nutiko rengiant spaudai LM-24 knygą-kopiją¹, kai dalį joje skelbiamų dokumentų lygino su iš pirmo žvilgsnio tokiais pačiais, esančiais LM knygose-kopijose Nr. 28 (toliau – LM-28) ir Nr. 231 (toliau – 12-oji TBK)². Tačiau jie nebuvo identiški, o kai kurie net labai skyrėsi. Kokių skirtumų aptikome, kokias konkrečias šaltiniotyrynes problemas jie kelia, panagrinėsime šiame tyrime. Iš esmės – tai mūsų dieno mis pamėgto „vieno atvejo“ tyrimo metodikos taikymas, kai nedidelis pavyz-

1 *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 24 (1540–1544). Užrašymų knyga 24* (toliau – LM-24), parengė A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius, 2023.

2 *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 (копія канца XVI ст.)* (toliau – LM-28), да друку падрыхтавалі В. Мянжынскі, У. Свяжынскі, Менск, 2000; *Lietuvos Metrika (1540–1543): 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)* (toliau – 12-oji TBK), parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė, Vilnius, 2007.

dys paaiškina šiek tiek platesnes Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) valdovo kanceliarijos darbo praktikas. Drauge reikia pasakyti, kad visus tuos dokumentus LM knygoje vienija bendra maždaug 1540–1544 m. chronologija, t. y. laikas, kai valdovas po Alberto Goštauto mirties nepaskyrė kanclerio, todėl valdovo kanceliariją valdė LDK raštininkas ir išdininkas Ivanas Hornostajus. Nors su šiuo asmeniu istorijos šaltiniuose neabejotinai „susitiko“ kiekvienas XVI a. pirmosios pusės LDK istorijos tyrinėtojas, visgi literatūroje jam trūksta dėmesio – ir kaip įžymiam XVI a. pirmosios pusės LDK finansų valdytojui, biurokratui, ištikimam valdovo pavaldiniui, ir kaip kanceliarijos valdytojui³.

Savo tekste neketiname lopyti hornostajiškos istoriografijos spragų – tai prilygtų mokslo monografijos apimties tyrimui⁴. Mums rūpi per I. Hornostajaus eitę kanceliarijos valdytojo pareigų penkmetį susiformavusių trijų minėtų LM knygų paskirtis, sąsajos ir jų kaip istorijos šaltinio teikiamos informacijos vertė. Visa tai ne dirbtinė tyrimo problema. Pakanka perskaityti I. Hornostajui skirtą valdovo dokumentą – iš išorės oficialų ir patikimą, o savo vidine informacine verte iš tikrųjų kitokį – LM-28 knygoje-kopijoje įrašytą, publikacijos rengėjų 1541 m. datuotą atsistatydinimo iš LDK išdininko pareigų aktą⁵, kurį patvirtino visi valdovai: karaliai ir didieji kunigaikščiai Žygimantas Senasis su sūnumi Žygimantu Augustu, karalienė Bona. Šis I. Hornostajaus atsistatydinimas iš pareigų be galo abejotinas, nes kitų duomenų apie tokį įvykį nėra⁶. Kaip ir kodėl galėjo atsirasti atsistatydinimo dokumentas, kuo jis svarbus, mėginsime paaiškinti artėdami prie šio tyrimo pabaigos.

3 Н. Сліж, Сям’я Івана Гарнастая, падскарбія ВКЛ, *Białoruskie Zeszyty Historyczne. Беларускі гістарычны зборнік*. Nr. 38, Białystok, 2012, p. 7–47; K. Pawłań, Dzieje rodu Hornostajów herbu Hippocentaurus i losy ich archiwów, *Археологія і давня історія України*, 2016, d. 3 (20), p. 228–241.

4 Išliko santykinai vientisas Hornostajų giminės archyvas, žr. W. Mikulski, Dokumenty Hornostajów i innych rodzin rusko-litewskich z XVI–XVII w. w zespole Archiwum Potockich z Radzyna, *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. 8, Warszawa, 1997, p. 133–141; K. Pawłań, Dzieje, p. 237–239. Šiek tiek dokumentų saugoma: *Archiwum Narodowe w Krakowie*, Zbiór Rusieckich, nr 595, 655. Už šią nuorodą dėkoju kolegai Andrejui Ryčkovui.

5 LM-28, Nr. 41, p. 89–90.

6 *Urządnicy* rengėjai regi I. Hornostajų nepertraukiamai ėjus LDK išdininko pareigas 1531–1558, žr. *Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*. *Spisy*, opracował H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik, 1994, Nr. 1208, p. 156.

Šiaipgi narplioti šią faktografinę painiavą puikiai padeda tų pačių dokumentų minėtose LM knygoje-kopijoje Nr. 24, 28 ir 12-ojoje TBK tyrimas. Kadangi šį tyrimą paskatino LM-24 knygos-kopijos publikavimo darbai, todėl nuo jos kaip „rakto“ ir pradėsime.

Dokumentus LM-24 knygoje-kopijoje galime suskirstyti į kelias raštininkų tvarkomas serijas, kurios apima 1540–1544 m.⁷ Iš jų LM-24 knygoje-kopijoje susiformuoja trys didesnės dalys: susiruošusio ir keliaujančio iš Lenkijos į LDK valdovo bei jo rezidavimo Vilniuje (1540–1542 m.) (raštininkai I. Hornostajus ir Michailas), Krokuvos (1542–1543 m.) (raštininkas Michailas) ir Bresto seimo (1544 m.) (raštininkai I. Hornostajus ir Paulius Naruševičius) laikotarpių dokumentai. Tiesą sakant, dokumentus pasirašė daugiau raštininkų nei minėti trys⁸.

Dariaus Antanavičiaus identifikuotame ir ištirtame originaliųjų LM knygų sąrašė LM-24 knygą lydėjo šios dabartinės knygos (iš eilės): Nr. 231 (12-oji TBK), 229 (10-oji TBK), 27, 28 ir saugomoji *Archiwum Główny Akt Dawnych*, II A 5°. Šių eilučių autorius jas visas, išskyrus paskutinę⁹, patikrino *de visu*. LM-229 knygoje-kopijoje¹¹ tokių pačių kaip LM-24 knygoje-kopijoje dokumentų nėra. Tam tikrų sąsajų su pastarąja turi LM-27 knyga-kopija¹². O LM-24 knygoje-kopijoje įrašyta 12-a 12-osios TBK ir 18-a LM-28-osios dokumentų¹³. (Trys LM-24 dokumentai LM-28-ojoje pakartoti: vienas – tris kartus, du – po kartą.) Absoliuti dauguma visų trijų laikotarpių dokumentų priklausė dviem raštininkams – I. Hornostajui ir Michailui, t. y. jų sukurtoms

7 A. Dubonis, Įvadas, LM-24, p. VIII–IX.

8 Jie – Venclovas Mikalojaitis, Paulius Naruševičius, Valerijonas Protasevičius, Jonas Domonovskis ir Bogušas Vasiljevičius Zarojskis, žr. LM-24, p. IX.

9 D. Antanavičius, Originalių Lietuvos Metrikos XVI a. knygų sąrašas, *Istorijos šaltinių tyrimai*, [kn.] 4, sudarė A. Dubonis, Vilnius, 2012, p. 169–170 [22–27].

10 Knygoje nėra lietuviškų bylų, netinkama chronologija 1526–1536 m., žr. K. Pietkiewicz, Originaliosios Lietuvos Metrikos knygos Vyriausiojo senųjų aktų archyvo Varšuvoje fonde „Vadinamoji Lietuvos Metrika“, in: *Lietuvos Metrikos naujienos*, 11-2009, Vilnius, 2010, p. 27–28.

11 *Lietuvos Metrika (1540–1541): 10-oji teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, J. Karpavičienė, Vilnius, 2003.

12 *Lietuvos Metrika (1541–1542). 27-oji Užrašymų knyga* (toliau – LM-27), parengė I. Valikonytė, T. Čelkis, L. Steponavičienė, Vilnius, 2016.

13 Žr. „Pastabas“, LM-24, p. 231–261.

serijoms. Tačiau ne jie suformavo LM-24 knygą – dabar išlikusią kopiją. Tai – raštininko Martyno Turo darbo vaisius.

Martynas Turas prisistato LM-24 antraštėje, pranešdamas pradėjęs, valdovui įsakius, pildyti šias *knygas* Krokuvoje 1540 m. vasario 10 d. po kanclerio Alberto Goštauto mirties:

Тые sprawy почали ся писати в книги по смерти велможного пана Олбрахта Мартиновича Кваштолта, воеводы виленьског(о), канцлєра Великог(о) Кназства Литовского, з росказанья короля его м(и)л(о)сти через воиско-го берестейского Мартина Тура лета Божог(о) 1540 м(е)с(е)ца февраля 10 день, инъдикта третегонадцать.¹⁴

Antrą kartą M. Turas pasirodo 1540 m. gegužės 20 d. įrašė, pažymėdamas pradėjęs valdovo bylas, reikalus *справы* įrašyti *кnygose*, šiam atvykus į Vilnių¹⁵. LM-24 knygoje-kopijoje taip pat yra dvi raštininko nepasirašytos Krokuvos ir Bresto laikotarpio dokumentų antraštės: „Тые sprawy почали ся прїехавшы зъ Великого Кн(я)зьства Литовского до Кракова лето Божего Нарожєна 1543“¹⁶ ir „Тии sprawy почали ся на валном соиме в Берестии лета Божего Нарожєня 1544“¹⁷. Labai tikėtina, kad jų antraštės, kaip ir Vilniaus laikotarpio, sukūrė ne kas kitas, o M. Turas.

M. Turo darbą su LM-24 knyga – dar ne Sapiegos iniciatyva daryta kopija – galima patvirtinti papildomais patikimais faktais. Raštininkas Michailas tuo metu užvedė atskirą savo įrašų, *bylų* pogoštautinę seriją, kurią pradėjo 1540 m. kovo 6 d. Krokuvoje, t. y. beveik kartu su M. Turu. Ilgainiui ji atsidūrė 12-ojoje TBK knygoje¹⁸:

Тые sprawy початы в тые книги быт записываны будучы г(о)с(по)д(а)-ру королю и великому кн(я)зю его м(и)л(о)сти Жикгимонту у Кракове за

14 LM-24, p. 27.

15 Ten pat, Nr. 12, p. 52: „Того ж году прїехавшы королю его м(и)л(о)сти до Вилни м(есе)ца мая двадцатии день тые sprawy почали ся вписыват у книги черезъ Мартина Тура, воиског(о) берестейского.“

16 Ten pat, Nr. 197, p. 207.

17 Ten pat, Nr. 203, p. 214.

18 I. Valikonytė, Įvadas, 12-oji TBK, p. XI, XIII.

п(а)на Михаила, писара, державъцу впитского, лет Бож(его) нарож(енья) 1540 м(е)с(е)ца март(а) 6 дня, индикт 13.¹⁹

Kaip ir M. Turas, jis susikūrė antraštę valdovo rezidavimo metu Vilniuje įrašams pažymėti:

Приехавши г(о)с(по)д(а)ру королю и великому кн(я)зю его м(ило)сти Жикгимонту с Кракова до здешнег(о) панства своег(о), Князства Велико-г(о) Лит(о)вского, к Вилни, тые sprawy почали се в тую книгу быт записованы за пана Михаила, писара, державцу уписцкого.²⁰

Iš Michailo bylų serijos 12-ojoje TBK knygoje 12-a jos dokumentų²¹ tik santykinai galime pavadinti tapačiais įrašytiesiems originaliosios LM-24 knygos rankraštyje, nes beveik visi abiejose knygose daugiau ar mažiau skiriasi. Kitaip nei diplomatiškai užbaigti, tvarkingi LM-24-osios dokumentai, jų atitikmenys 12-ojoje TBK turi nesutapimų naracijose ir dispozicijose, trūksta koroboracijos, eschatokolo formulių (t. y. jų formuliaras be pabaigos).

Labai iškalbingi gramatinės dokumentų sandaros skirtumai. Tokių bylų yra trys.

1. 12-ojoje TBK įrašytas kelių Ponų Tarybos narių atliktas tyrimas dėl būrio Pienionių valščiaus bajorų vertimo valstiečiais (Nr. 86). Pagal tai buvo sudarytas valdovo nurodymas Vilniaus vaivadijos dvarų raštininkui Mikalojui Andrušaičiui, įsakantis neengti bajorų ir neimti iš jų kapos lietuviškų grašių mokesčio *osados*. Apie valdovo priimtą sprendimą parašyti nurodymą M. Andrušaičiui 12-ojoje TBK kalbama vienaskaitos trečiuoju asmeniu – „jis, valdovas, įpareigojo“, t. y. rezultatai regimi tyrimo pristatymo pas valdovą dalyvio akimis:

Король [...] тот листъ велель у книги уписати, а имъ до Анъдрошевича листъ данъ, абы тых копъ осадных на них не правиль [...].

Suprantama, kad įpareigotas buvo būtent raštininkas Michailas, gavęs valdovo nurodymą įrašyti tiriamąjį raštą *knygose*. Jis tokį sudarė, o įpareigojamojo rašto oficiali versija įrašoma M. Turo bylose – LM-24 knygoje (Nr. 120).

19 12-oji TBK, p. 29.

20 Ten pat, p. 34.

21 Žr. LM-24 publikacijos „Pastabas“ ir „Chronologinį dokumentų sąrašą“.

Ten valdovas jau prabyla daugiskaitos pirmuoju asmeniu „mes“:

Жыкгимонт [...] Писарю дворов наших повету Виленского, державцы ожскому и переломскому, пану Миколаю Андрошевичу [...]. Где ж мы, того листу панов рад наших огледавши, казали его слово *от слова* в сем н(а)шом листе к тебе выписати [...].

2. Gramatiniai asmenys taip pat kaitomi tokio paties dokumento versijoje 12-ojoje TBK, Nr. 138 ir LM-24, Nr. 135. Tai – Žygimanto Senojo ir Ponų Tarybos sprendimas dėl Upytės vėliavininko „karužo“ Mikalojaus Budkaičio skundo prieš žemaičių bajorės Daratos Andruškaitienės testamento vykdytojus, datuojamas 1541 m. rugsėjo 1 (12-ojoje TBK) ir 3 (LM-24-ojoje) dienomis. Pirmojoje užrašytas skundo nagrinėjimo protokolas ir valdovo sprendimas, kuriame valdovas, „jis“, regimas teismo proceso dalyvio (vėlgi, neabejotinai, raštininko Michailo) akimis, o skelbiamojame LM-24 knygoje-kopijoje randame teisiškai įpareigojantį, oficialiai išduoti skirtą sprendimą valdovo vardu – „mes“.

3. Oficialaus dokumento genezės „virtuvę“ puikiai atskleidžia trečios bylos įrašas LM-24 knygoje (Nr. 169): Žygimanto ir Ponų Tarybos 1542 m. sausio 23 d. sprendimas dėl Vilniaus vaito, burmistrų, tarėjų ir miestiečių skundo prieš asmenis, kurie neteisėtai apmuitina miesto poreikiams Neries ir Žeimenos upėmis plukdomus sielius ir prekes. Jam būdingas toks pats gramatinis kaitymas asmenimis, lyginant su dviem „giminingais“ dokumentais 12-ojoje TBK, Nr. 161 ir 185, datuojamais 1541 m. rugsėjo 6 d. ir lapkričio 21 d. Tačiau bylų turinys abiejose LM knygos labai skiriasi: abi bylos iš 12-osios TBK stipriai perredaguojamos, sujungiamos ir LM-24-ojoje įrašomos kaip bendras valdovo sprendimas.

Galima teigti, jog 12-ojoje TBK įrašyti 12-a dokumentų, tapačių įrašytiems LM-24 knygoje, nebuvo skirti išduoti. Jie neįgalinti teisiškai, nes neturėjo privalomų diplomatikos atributų, ypač krinta į akis – raštininko parašo. Jie iš raštininko Michailo tvarkytų bylų, įrašų *справы* serijos, naudotų kaip šaltinis oficialiems dokumentams sudaryti, kuriuos M. Turas įrašė būsimajame LM-24-ojoje knygoje.

Lygiai tokias pačias asmenines bylų įrašų serijas kaip Michailas turėjo LDK išdininkas I. Hornostajus. Dalis šių serijų vėliau sugulė būsimosios LM-28 knygos rankraštyje. LM-24 knygoje-kopijoje įrašyta 18-a LM-28-osios

dokumentų iš jos pirmosios 108-ių 1540–1542 m. įrašų dalies²². Dokumentų turinys, formuliaras, atskiros klauzulės abiejose knygoje, kaip ir Michailo bylų serijos atveju, daugiau ar mažiau skiriasi. (Skirtumus aptarsime vėliau.) Dokumentai LM-28 knygoje I. Hornostajaus, kaip raštininko, nepasirašyti, o M. Turo knygoje (LM-24-ojoje) jis pasirašė visus iš savo *knygų* perduotus dokumentus. Šiuo atveju I. Hornostajaus ir Michailo tvarkytos valdovo kanceliarijos *knygos*, raštininkų bylų serijos, buvo LDK kanceliarijos raštininkų savarankiškos raštvedybos vaisiai. Tai – juodraščiai, konceptai (minutės), parengtinės, teismų bylų protokolai, valdovo sprendimų parengtinės²³. Iš bylų suformuotą seriją galime vadinti *minutarijumi*. M. Turo tvarkoma dokumentų (bylų) serija iš esmės skyrėsi nuo I. Hornostajaus ir Michailo. Ji buvo formuojama iš oficialių, teisiškai įgalintų valdovo dokumentų, skirtų valstybės administravimui arba interesantams. M. Turo sukurta LM-24 knygą teisinga vadinti *kartuliarijumi*.

Trisdešimt (30) identiškų arba vietomis skirtingų, bet turiniu susijusių įrašų iš dviejų identifikuotų raštininkų serijų LM-28 ir 12-ojoje TBK apytiksliai sudaro 15 proc. LM-24 knygos-kopijos dokumentų. Reikia manyti, kad I. Hornostajus ir Michailas kontroliavo daugiau dokumentų serijų, iš kurių sudarytais oficialiais dokumentais M. Turas užpildė beveik 85 proc. knygos. Neabejotina, kad anonimines serijas turėjo ne tik I. Hornostajus ar Michai-

22 Nors LM-28 knygos-kopijos rengėjai (žr. 2 nuorodą) nepaaiškino, kuriam LDK raštininkui reikėtų ją priskirti, bet nustatytas 18-os I. Hornostajaus dokumentų įrašymas LM-24-ojoje ir pastebimos knygos įrašų Nr. 41 (valdovas tenkina I. Hornostajaus atsisistatinimo iš krašto išdininko pareigų!) ir Nr. 95 (minima I. Hornostajaus laikinai tvarkoma valdovo kanceliarija) sąsajos su jo veikla leidžia LM-28 knygą kildinti iš dviejų sujungtų jam priklausiusių dokumentų, įvairių raštų ir įrašų serijų – 1540–1542 m. ir 1551–1552 m.

23 Reikia pritarti I. Valikonytės išvadai, kad 12-osios TBK dokumentų profilis ir turinys neabejotinai leidžia ją laikyti teismų bylų knyga, kurią tvarkė raštininkas Michailas, žr. I. Valikonytė, Įvadas, 12-oji TBK, p. IX–XI. Kita vertus, Michailas tvarkė daugiau bylų serijų, nes nuo atvykimo su valdovu į Vilnių 1540 m. gegužę iki išvykimo 1542 m. gegužę įrašyti M. Turo LM-24-ojoje jis parengė apie 60 dokumentų. Be to, būdamas greta valdovo Krokuvoje 1536–1537 m. tvarkė bent tris savo įrašų serijas: savo veiklos bylas, valdovo davimų (suteikčių) ir pan. užrašymus, pasiuntinybių įrašus, žr. A. Dubonis, Įvadas, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 21 (1536–1537). Užrašymų knyga 21 (toliau – LM-21)*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 2019, p. XIV. Michailas buvo universalus raštininkas, vykdęs arba valdovo, arba I. Hornostajaus nurodytus darbus. Matyti, kad formuojantis 12-osios TBK turiniui nemažą įtaką turėjo stichiškumo faktoriai. Joje aptinkamas pluoštelis „neprofilinių“ dokumentų iš dalies tai paliudytų, žr. I. Valikonytė, Įvadas, 12-oji TBK, p. XIV.

las, bet tai galėjo daryti ir jų „žinybų“ rašovai (djakai). Raštininko Michailo tarnybininkas Matas (*Матис*), minimas 1542 m. vasario 23 d. valdovo teisme kaip lotynų kalbos rašovas, jo nurodymu dar Krokuvoje sudaręs skolraščių lotynų kalba 1537 m. lapkričio 28 d.²⁴ pradėtoje vienos skolos išieškojimo byloje. Toje pat byloje minimas kitas jo rašovas (djakas) Benediktas Vasiljevičius Protasovičius²⁵, kuris Michailui tarnauja ir vėliau, nes I. Hornostajaus įsakymu 1540 m. spalį–1541 m. sausį kanceliarijoje pavadavo Michailą, šiam su reikalais išvykus į Voluinę²⁶. Ir M. Turas po A. Goštauto mirties neabejotinai jau I. Hornostajaus rašovas (djakas). Vienoje 1536 m. rugsėjo 22 d. byloje minimas išdininko I. Hornostajaus išdo? rašovas (djakas) Sasinas Vaskevičius²⁷. Vadinasi, kažkiek oficialių LM-24-osios dokumentų galėjo būti sukurti iš I. Hornostajaus kaip išdininko *minutarijų*, bet, deja, ar tai tiesa, nebesužinosime, nes beveik visos XV–XVI a. LDK išdo knygos yra žuvusios.

Kokie biurokratiniai ryšiai siejo raštininkus I. Hornostajų, Michailą ir M. Turą? Visiškai aišku, kad pirmi du savo „žinyboje“ parengdavo oficialų dokumentą ir pasirašydavo. Šiame etape daugiau tekdavo nudirbti jų rašovui (djakui). Paruoštas ir raštininko pasirašytas dokumentas keliaudavo pas M. Turą, kad būtų nurašytas (jei gaudavo valdovo nurodymą arba gavėjas už šią paslaugą sumokėdavo) jo oficialių bylų, įrašų knygoje – *kartuliarijuje*. Dokumentas dar neturėdavo antspaudo ir valdovo parašo. Valdovo parašas nebuvo privalomas, bet raštininko – privalomas²⁸. Išduodamas gavėjui parengtą dokumentą M. Turas jį antspauduodavo valdovo (LDK) spaudu – dažniausiai

24 12-oji TBK, Nr. 217, p. 186. Bylos datą Krokuvoje 1537 m. lapkričio 28 d. ir galutinį valdovo sprendimą 1542 m. balandžio 28 d. atrasime LM-24 knygoje-kopijoje, Nr. 173, p. 187.

25 12-oji TBK, Nr. 217, p. 186.

26 Ten pat, p. 47, 54.

27 *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19*, parengė D. Vilimas, Vilnius, 2009, Nr. 205, p. 213–214.

28 Į LM-24 knygą M. Turas nurašė tik tris dokumentus su senojo karaliaus Žygimanto parašu (Nr. 139, 153, 161) ir du su jaunojo karaliaus Žygimanto Augusto (Nr. 103, 165). Pavyzdžiui, valdovo parašo nėra keturiuose žinomuose LM-24 knygoje įrašytų dokumentų originaluose Nr. 138, 162, 169, 195, žr. LM-24, p. 250, 253–255, 258 („Pastabos“). Parašų klausimu išsamiau žr. A. I. Груша, *Канцелярия Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск, 2006, p. 122–126, ураç p. 126; p. 127 – apie privalomą raštininko parašą nuo 1516 m.

didžiuoju (majestotiniu)²⁹. Šią procedūrą atlikdavo įrašęs dokumentą į savo *knygas*. M. Turo pareiga antspauduoti valdovo raštus bus susijusi su tarnystė kancleriui Albertui Goštautui³⁰. M. Turas, publikuojamos LM-24 knygos-kopijos duomenimis, 1540–1544 m. dirbo LDK kanceliarijoje, kurios valdytojo pareigas po A. Goštauto mirties 1539 m. gruodį iki Jono Hlebavičiaus paskyrimo kancleriu 1546 m. ėjo I. Hornostajus³¹, pagal einamas kanceliarijos valdytojo pareigas privalėjęs kontroliuoti valdovo spaudo naudojimą.

LM-24 knygoje-kopijoje matome daugiau I. Hornostajaus atsakomybės sričių valdovo kanceliarijoje. Jis kontroliavo raštininko Michailo raštvedybos darbų organizavimą: jau minėta, kad įsakė jo djakui Benediktui Vasiljevičiui Protasovičiui pavaduoti Michailą 1540–1541 m. I. Hornostajui teko rusėniškų dokumentų kūrimo pirmenybė: karalienė Bona jam įsakė parengti raštus (LM-24, Nr. 76 ir 77); Valerijonas Protasevičius buvo atėjęs pas jį sudaryti rašto (LM-24, Nr. 19); Vitebsko vaivada Motiejus Kločka teikė duomenis raštui *pravil* (LM-24, Nr. 143). Palyginimui pažymėsime, kad LM-24 knygoje-kopijoje nėra nė vieno Michailo dokumento, sudaryto aukštesniųjų pareigūnų nurodymu.

29 Ten pat, p. 128.

30 M. Turas kanclerio A. Goštauto *notarius*, žr. *Urządnicy centralni i dygnitarze*, p. 127, Nr. 939; plg. A. Dubonis, D. Antanavičius, R. Ragauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė, *Susigrąžinant praeitį. Lietuvos Metrikos istorija ir tyrimai*, Vilnius, 2016, p. 65. M. Turas turi arba LDK didįjį, arba signetinį spaudą Krokuvoje, kur 1537 m. lapkritį antspaudojo raštininko Michailo perduotą dokumentą, žr. *12-oji TBK*, Nr. 217, p. 186. Į Krokuvą valdovo spaudas su M. Turu galėjo atkeliauti, kai 1537 m. lapkritį–gruodį ten lankėsi I. Hornostajus, žr. A. Dubonis, Įvadas, p. XIV. Svarbu, kad tuomet spaudas buvo jau LDK pareigūno rankose. Kancleriui A. Goštautui rūpėjo valdovo spaudo kontrolė, kai šis reziduodavo Lenkijoje. 1527–1528 m. laiške Vilniaus kaštelionui Jurgiui Radvilai Goštautas sakosi gavęs žinių iš karalienės Bonos, kad jam nesant Lenkijoje lenkai turi Lietuvos spaudą ir naudoja kaip nori, ir praneša, kad karalienė tuo klausimu norės pasitarti, kai atvyks į Lietuvą, žr. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dz. 11, nr 17: „[...] К тому теж поведаю тв(оеи) м(и)л(о)сти, иж королевая еє м(и)л(ость) писала до мене, иж, как еє м(и)л(ость) маєт тут быти у Великом Кн(я)зствѣ, хочет за мною розмовити и королю єго м(и)л(о)сти мовити о печат литовскую, абы без бытности моеє концлѣрское иншим способом была хована у Коруне Полскои: не так как тепер, иж ляхове мевають єє в руках, а как хочут, так єю справують [...]“. Laiško data nurodoma remiantis R. Ragauskiene, žr. A. Dubonis ir kt., *Susigrąžinant praeitį*, p. 69. Šių eilučių autorius dėkoja kolegai Andrejui Ryčkovui už galimybę susipažinti su laišku.

31 *Urządnicy centralni i dygnitarze*, p. 52, Nr. 214.

I. Hornostajus turėjo galių kontroliuoti valdovo raštininko ir sekretoriaus Venclovo Mikalojaičio darbą. Du šio parengti chronologiškai artimi dokumentai lotynų kalba – 1540 12 18 (LM-24, Nr. 104 ir 176 – tapatūs) ir 1540 12 31 (LM-24, Nr. 145) – atsidūrė tarp įrašytųjų iš I. Hornostajaus *minutarijaus*³². Dokumentą Nr. 145 pasirašė sudarytojas Venclovas Mikalojaitis, o anųdviejų tapačių kilmę reikia paaiškinti. Žinome, kad dokumentą Nr. 176 Venclovas Mikalojaitis sukūrė valdovo pavedimu: „Ad mandatum Sacre Maiestatis Regie eiusdemque Magniducalis“. Analogiškas Nr. 104 neturi raštininko parašo. Abiejuose dokumentuose – ta pati Vilniaus vyskupo Pauliaus Alšėniškio ir valdovo dvaro virtuvininko Alberto Jasienskio mainų naudmenomis ir jų verčių skirtumo kompensacijos sutartis. Galima spėti, kad Venclovo Mikalojaičio parengti dokumentai per I. Hornostajaus rankas pateko M. Turui įrašyti į *knygas* ir antspauduoti. Tokią grandinę patvirtina kitas dokumentas. Tai byla dėl Parčevo klebono Mikalojaus reikalavimo, kad kunigaikštis Vasilijus Andrejevičius Polubinskis nuo savo Jablonkos dvaro Jasenskijų žemių mokėtų dešimtinę Parčevo bažnyčiai. Ginčą kunigaikščio naudai 1541 06 21 išsprendė valdovo iš Ponų Tarybos paskirtų trijų teisėjų teismas, kuriame raštininko pareigas ėjo Venclovas Mikalojaitis³³. Ilgai nedelsdamas V. Polubinskis kreipėsi į valdovą, kad patvirtintų Ponų Tarybos teisėjų teismo sprendimą. Publikuojamoje LM-24 knygoje-kopijoje toks patvirtinimas jau valdovo vardu – Nr. 123 (1541 07 06). Jį pasirašė raštininkas I. Hornostajus. Vadinasi, Venclovo Mikalojaičio sukurtą teismo dokumento patvirtinimo pas valdovą kelias vedė per I. Hornostajų. Jo vaidmenį antspauduojant netiesiogiai paliudija 1542 m. sausio 13 d. Šeduvos bažnyčios klebono aprūpinimo fundacija³⁴. Ji įrašyta ir I. Hornostajaus *minutarijuje* (LM-28-ojoje), tačiau ne kaip juodraštis, nes žodis žodin sutampa su oficialia dokumento versija, išduota Žemaičių vyskupijai³⁵, bet šiek tiek skiriasi nuo įrašytosios M. Turo *kartuliarijuje* (LM-24-ojoje), kurioje iš naracijos ir dispozicijos pašalintos dvi devocijos – Dievo pagalbos prašymas ir pašlovinimas. Keista, kad visos trys Šeduvos bažnyčios fundavimo akto versijos yra oficialios, bet neturi raštininko parašo. Kita vertus, vienas iškalbingas nesutapimas ofi-

32 Chronologinis dokumentų sąrašas, LM-24, p. 268.

33 LM-27, Nr. 39.

34 LM-24, Nr. 165.

35 *Codex Mednicensis seu Samogitiae dioecesis*, p. 1 (1416.II.13–1609.IV.2), collegit P. Jatulis, Roma, 1984, Nr. 193, p. 292–293.

cialiose dokumentų versijose atskleidžia galimą Šeduvos bažnyčios fundacijos genezės vietą ir biurokratinę kelionę. M. Turo *kartuliarijuje* įrašytą fundacijos kopiją palydi pastaba, kad ją pasirašė jaunasis karalius Žygimantas Augustas, – vadinasi, turėjo būti parengta jo aplinkoje ir galėjo būti įteisinta be raštininko parašo. Pas M. Turą, kad būtų antspauduota, ji bus atėjusi per I. Hornostajų, kaip leidžia manyti fundacijos nuorašas LM-28 knygoje-kopijoje. (Kita vertus, sunku paaiškinti, kodėl joje įrašyta ir Žemaičių vyskupijai išduota fundacijos versijos dviem devocijomis skyrėsi nuo kopijos LM-24-ojoje.) Galima spėti, kad raštininkas Michailas savo paruoštus dokumentus antspauduoti M. Turui teikdavo su I. Hornostajaus žinia.

Apibendrinami raštininko, LDK iždininko I. Hornostajaus veiklą galime konstatuoti jo neabejotiną viršenybę to meto kanceliarijoje „be kanclerio“ organizuojant biurokratinį darbą ir formuojant LM-24 knygą, kaip ilgalaikio oficialių dokumentų saugojimo vienetą. Tokią aukštą tarnybinių, biurokratinę ir socialinę kalbamo pareigūno padėtį garantavo išskirtinis valdovo Žygimanto Senojo pasitikėjimas. Jį nesunku įrodyti palyginant I. Hornostajaus *minutarijaus* (LM-28) dokumentų juodraščius su valdovo patvirtintomis, išduodomomis jų galutinėmis versijomis *kartuliarijuje* (LM-24).

Tvirta LDK, būtent, iždininko ranka matyti valdovo 1540 m. birželio 22 d. leidime Turkų sultono pirkliui Andrejui Graikui laisvai prekiauti LDK pilyse (t. y. valsčiuose) ir miestuose, o už gabenamas prekes muito mokestis jam sumažinamas nuo 6 grašių iki pusgrašio už kapą lietuviškų grašių³⁶. I. Hornostajaus LM-28 įrašyti du šio dokumento juodraščiai vėlesne 1541 m. spalio 13 d. data³⁷. Juose A. Graikui buvo numatyta daugiau prekybos laisvių, tačiau jos pašalintos iš valdovo patvirtinto galutinio akto: teisė pigiau prekiauti LDK paliekama tik pirkliui, o pirklio sūnus ir tarnybininkai iš oficialaus dokumento išbraukiami. Tačiau neįrašoma antrame juodraštyje (Nr. 74) esanti sankcija, kuria A. Graikui uždraudžiama naudotis gautu dokumentu, kai vėl atvyks prekiauti į LDK, nes lengvatinį mokestį valdovas nustatė tik vienam pirklio vizitui. Krašto materialinės gerovės siekis pastebimas valdovo 1541 m. spalio 2 d. privilegijoje, kuria savo dvarioniui Ivanui Nemiričiui leido iš Kijevo Švento Mikalojaus vienuolyno mainais įgytose Gorodiščės dvaro žemėse statyti pilaitę, steigti miestelį, kuriame vyktų sekmadienio turgūs ir veiktų karčemos, ir savo valdose rinkti

36 LM-24, Nr. 20.

37 LM-28, Nr. 2 ir 74.

pusgrašio muitą³⁸. Pastaroji klauzulė dokumento dispozicijos pabaigoje, palyginti su juodraščiu³⁹, buvo perredaguota. Juodraštyje I. Nemiričius tikėjosi iš važiuojančiųjų jo valdomis gauti muito mokestį už vežamą druską ir kitas prekes, o valdovo patvirtinime I. Hornostajus pridėjo muito mokestį už vežamus javus, o, svarbiausia, įpareigojo dvaro savininką savo valdose remontuoti kelią ir kamšyti kamšas su lieptais (tiltais) pelkėtose žemėse. I. Hornostajus atidus bajorijos turimos nuosavybės terminijai, pavyzdžiui, valdovo 1540 m. rugpjūčio 17 d. leidime kunigaikščiui Ivanui Michailovičiui Višnevskiui mainytis puse iš valdovo išsitarnautos Peremelės pilies su kunigaikščiu Aleksandru Andrejevičiumi Koširskiu⁴⁰. Palyginti su Hornostajaus *minutarijumi*⁴¹, oficialiame dokumente terminija patikslinama: dispozicijoje įvestas žodis *ne tėvonija* sustiprina termino *ištarna* reikšmę, o, įvedant terminą *amžinai* („на вечность“), pabrėžiama valdovo gera valia leidžiant dvarų mainus. Matyti, kad leidimas mainytis ne tėvoniui dvaru, bet ištarna, buvo išimtinis, ypatingo valdovo palankumo ženklas.

Itin vertingą juodraščio redagavimo pavyzdį pateikia 1540 m. spalio 20 d. Žygimanto Senojo sprendimas, ginantis visus LDK žydus nuo Lenkijos Karalystės žydo Jokūbo Kantorovičiaus kaltinimų, esą jie rengiasi išsikelti į Turkiją, esą apipjaustydami pagrobtus ir slapta nusipirktus krikščionių vaikus atverčia į žydų tikėjimą ir juos išsiuntė į Turkiją, o penkiasdešimt net nužudė Tykocine⁴². Sprendimo juodraštis⁴³, kol pateko valdovui patvirtinti, buvo paredaguotas. Naracijoje patikslinti žydų gyvenami miestai LDK: Gardino, Bresto, Vladimiro, Lucko, Ostrogo, Kovelio sąrašas oficialiame dokumente papildytas Trakais ir Pinsku, bet vietoj Kovelio klaidingai įrašytas Kaunas. Pridėta tekstą tikslinančių vardų, frazių, terminų. I. Hornostajus ar jo aplinka ypač atidžiai padirbėjo su teisinėmis normomis, dokumento sankcijoje apibūdindami teisėtus ir neteisėtus krikščionių ir žydų veiksmus vieni kitų atžvilgiu, už neteisėtus numatydami atsakomybę. Valdovo kanceliarijoje suformuluojamos maždaug devynios normos, bet čia atkreipsime dėmesį tik į dvi išmestas iš oficialaus dokumento – taigi būtų vienuolika. Juodraštyje žydoms

38 LM-24, Nr. 139.

39 LM-28, Nr. 56.

40 LM-24, Nr. 40.

41 LM-28, Nr. 46.

42 LM-24, Nr. 64.

43 LM-28, Nr. 63.

buvo uždrausta turėti krikščiones žindynes ir reikalaujama tik vienerius metus laikyti už pinigų įsikeitusių krikščionis. Abi išmestosios normos buvo susijusios su Pirmojo Lietuvos Statuto norma, kuria žydams uždraudžiama turėti krikščionių vergų „nelaisvųjų“: tiek gimusių iš moters vergės, tiek nupirktų, tiek pasidavusių į vergiją XI sk. §5⁴⁴. (Be kita ko, žydams PLS buvo dar viena, ir paskutinė, norma (VIII sk. § 5), kuri draudė jiems ir totoriams liudyti žemės nuosavybės reikaluose⁴⁵.) Taigi I. Hornostajus neabejotinai dalyvavo LDK žydų teisių normavimo veikloje.

Nesunku atskleisti „Hornostajaus dokumento“ gimimo paskutinę kelio atkarpą nuo juodraščio į oficialų švarraštį. O kaip buvo tvarkomasi iki juodraščio? Įtarti, kad I. Hornostajus dalyvaudavo rengiant jo *minutarijuje* įrašytą juodraštį, negalime. Antraip būtų nesuprantamas juodraščio redaguotos oficialios versijos atsiradimas. Dokumento sukūrimo iniciatyva, pirmiausia, priklausė valdovui, tačiau jis nebuvo vienintelis. Galimybė inicijuoti dokumentą ir, tikėtina, parengti jo juodraštį, o dalis šių dokumentų patekdavo pas I. Hornostajų, naudojosi daugiau LDK privilegijuotosios visuomenės atstovų: pirmiau minėjome karalienę Boną, jos raštininką Valerijoną Protasevičių, Vitebsko vaivadą Motiejų Kločką. Iš I. Hornostajaus *minutarijaus* M. Turo *kartuliarijuje* įrašytų dokumentų galime vėl paminėti karalienę Boną, Ponų Tarybos ponų grupes, vyskupą Jurgį Falčevskį (pirklio A. Graiko reikalų), kitus katalikų ir stačiatikių dvasininkus, valdovo pareigūnus ir bajorus. Už valdovo dokumento inicijavimą ir palankų sprendimą buvo mokama. Antai, kad pasitvirtintų iškeisto dvaro nuosavybę, bajoras Vasilijus Ivanovičius Semenovičius karaliui, Ponų Tarybos ponams ir raštininkams buvo sumokėjęs per 300 raudonųjų auksinų (dukatų)⁴⁶.

Nebus klaida teigti, kad valdovo nuomonė tam tikru mastu – tai jo raštininkų, mūsų atveju – I. Hornostajaus ir su juo bendraujančių prašytojų –

44 *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, kn. 3, t. 2, d. 1, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius ir kt., Vilnius, 1991, XI sk. § 5, p. 270–272.

45 Ten pat, VIII sk. § 5, p. 222.

46 Vasilijaus Ivanovičiaus Semenovičiaus testamentas (1536 m. balandžio 12 d.), žr. LM-21, Nr. 90, p. 100. Venclovui Kastevičiui Kobrino pilies su valsčiumi išnuomojimas iš valdovo kainavo 300 kapų lietuviškų grašių žemalenkio („čolombitijos“) (1519 m. balandžio 6 d.), žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 1997, Nr. 67, p. 83.

nuomonė ir norai. Raštininkai turėjo galių ir įrankių kurti valdovo nuomonę jo vardu išduodamuose dokumentuose. Kiekvienas metrikantas turbūt žino Lietuvos Metrikos knygoje ne kartą užrašytą Žygimanto Senojo frazę „mes kiekvienam duodame tai (taip), ko (kaip) jis prašo“, kuri paliudija neabejotiną pasitikėjimą savo kanceliarijos pareigūnais, jų parengtų dokumentų valdovui patvirtinti patikimumu. Oficialių dokumentų ir juodraščių iš I. Hornostajaus *minutarijaus* lyginimas gražiai iliustruoja išpūdingą LDK raštininko ir išdininko įtaką valdovui⁴⁷. Gausiame I. Hornostajaus istorijos šaltinių palikime atrasime jo didžiavimąsi savo socialinėmis, biurokratinėmis galimybėmis ir informuotumu, kuriuos teikė asmeninis artumas karaliui ir didžiajam kunigaikščiui Žygimantui Senajam, nes *поблизу кроля его милости хожу*, „šalia jo mylistos karaliaus vaikštau“, kaip rašė 1535 m. liepos 17 d. laiške etmonui Jurgiui Radvilai⁴⁸.

Šiame santykių su valdovu kontekste aiškėja I. Hornostajaus atsistatydinimo iš išdininko pareigų rašto atsiradimo aplinkybės, kurių, rengdamas LM-24 knygos-kopijos publikaciją, dar nebuvo įvertinęs šių eilučių autorius⁴⁹. Rašto juodraščių parengė pats I. Hornostajus, bet niekada neįteikė valdovui, nors įrašė savo *minutarijuje*. LM-28 knygos-kopijos leidėjai atsistatydinimo juodraščių datavo 1541 m., kaip atsidūrusį tarp tų metų įrašų⁵⁰. Jis galėjo būti vėlesnis, jei atkreipsime dėmesį į I. Hornostajaus išdėstytas pasitraukimo priežastis: jam sunku atlikti savo pareigas ir pašlijusi sveikata (*для трудности своих и для порушенья здоровья своего*)⁵¹. Tarsi patvirtindamas šiuos LDK išdininko žodžius, Žygimantas Augustas, atsižvelgdamas į atliekamų darbų apimtį, išdininkui I. Hornostajui paskyrė pagalbininkus, bet 1545 m.⁵² Apibendrinant LDK kanceliarijos darbo praktiką 1540–1544 m., kai ją laiki-

47 Pabrėžia didelę raštininkų įtaką valdovui: A. I. Груша, *Канцелярия...*, p. 135.

48 *Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в. (Monumenta historica res gestas Europae orientalis illustrantia. Fontes XV–XVII saec., vol. 6. Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв., том 6)*, составитель тома М. М. Кром, Москва–Варшава, 2002, Nr. 69, p. 153.

49 Nekritiškai patikėjome I. Hornostajaus atsistatydinimo dokumento teikiama informacija, žr. A. Dubonis, Įvadas, LM-24, p. XI, nuor. 31.

50 LM-28, Nr. 41, p. 90.

51 Ten pat.

52 W. Mikulski, *Dokumenty Hornostajów*, p. 137, nuor. 28.

nai valdė išdininkas ir raštininkas I. Hornostajus, iš LM knygų Nr. 24, 28 ir 12-osios TBK sąsajų ir jų dokumentų „judėjimo“ analizės galima pateikti kelis pastebėjimus. Tyrimas trijų LM knygų pagrindu toli gražu nepaaiškina visų to meto LDK kanceliarijos veiklos aspektų, o tik kelerių metų po kanclerio A. Goštauto mirties, susijusius su tokių pačių dokumentų turinio kaita kelyje nuo juodraštinės iki oficialios versijos. Jame matyti apgalvoti tekstų redagavimo požymiai ir, suteikiant oficialaus dokumento atributus, formuliario pakeitimai bei papildymai. Taip organizuota raštvedyba paprasta. I. Hornostajus šioje veikloje yra svarbiausias pareigūnas biurokratas, tiesiogiai kontroliuojantis valdovo kanceliarijos raštininkus ir netiesiogiai kitus, nes oficialūs dokumentai antspauduojami ir įrašomi M. Turo *kartuliarijuje* su jo žinia. Pastebimai didelė I. Hornostajaus įtaka valdovui atveria galimybes paveikti pastarojo oficialius sprendimus įvairiais valstybės vidaus gyvenimo klausimais. Jis yra svarbiausias kanceliarijos pareigūnas ne tik 1540–1544 m. kaip kanclerio pareigų vykdytojas, bet ir anksčiau⁵³. Šių trijų analizuotų LM knygų biurokratinę paskirtį galima paaiškinti kitaip, nei suskirstant į Užrašymų (LM-24 ir 28) ir Teismų bylų (12-oji TBK), kaip diktuoja modernių laikų istoriografinė Stanisława Ptaszyckio schema⁵⁴. Oficialių valdovo dokumentų Užrašymų knyga *kartuliarijumi* turime laikyti LM-24-ąją. Tačiau LM-28 ir 12-oji TBK susiformavo iš raštininkų bylų serijų, kurių dokumentų dauguma dar nebuvo oficialiai įteisinti – tai juodraščiai, konceptai (minutės), parengtinės, teismų bylų protokolai, valdovo sprendimų parengtinės ir pan. Abiejuose kalbamose LM knygose užtiksimė įrašytų įvairaus turinio dokumentų juodraščių, net jei vienoje iš jų dominuotų teismų bylos, o kitoje – davimai (suteiktys), užrašymai ir pan. Tokioje raštvedyboje pasigendame raštų rūšiavimo nuoseklumo, pastebimas dokumentų įrašymo stichiškumas.

53 A. Dubonis, Įvadas, LM-21, p. XIII–XV.

54 С. Л. Пташицкий, *Описание книг и актов Литовской Метрики*, Санкт Петербург, 1887; A. Dubonis ir kt., *Susigrąžinant praeitį*, p. 204–205.

Some Comments on Work Practices at the Ruler's Chancellery during Its Provisional Administration by Ivan Hornostay in 1540–1546 (According to Data from Lithuanian Metrica Books No. 24, 28 and 231 (Court Case Book No. 12))

ARTŪRAS DUBONIS

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian Metrica, Chancellery of the grand duke of Lithuania, Ivan Hornostay.

Summary. This article presents an analysis of three Lithuanian Metrica books, formed in around 1540–1544, namely – books No. 24, 28 and Court Case Book No. 12, looking at their purpose and interrelativity, and the value of their information as historical sources. The author of this article found some source-research related confusion in these books, due to which historians studying this period may inadvertently incorporate a degree of undesirable errors in their work. The above-mentioned books of the Lithuanian Metrica were formed at a time when the state treasurer and grand ducal chancellery clerk Ivan Hornostay was serving as the head of the chancellery of the Grand Duchy of Lithuania following the death of Chancellor Albertas Goštautas (December, 1539).

In presenting the work practices executed by the chancellery of the Grand Duchy of Lithuania in 1540–1544, the analysis of the interrelation of Lithuanian Metrica books No. 24, 28 and Court Case Book No. 12 and the “movement” of the documents they contained allowed me to arrive at several observations. The chancellery's work practices were found to indicate the considered redaction of texts, whereby seeking to give them the attributes of an official document, changes and additions to the regular formulated language would be made. Hornostay is deemed the most important official-bureaucrat in this activity, having direct control over the clerks in the chancellery of King and Grand Duke Sigismund the Old and indirectly – of his wife, Queen Bona, and son Sigismund Augustus, as official documents issued in the ruler's name could only be stamped and entered into the chartulary (chartularium) kept by Marcin Tur with Hornostay's knowledge. The noticeably significant impact of Hornostay on the ruler made it possible to influence the latter's official decisions regarding various matters in the internal life of the state. Hornostay was the most important chancellery official not only in 1540–1544 as the executor of the chancellor's office, but earlier as well. The bureaucratic purpose of these three analysed books of the Lithuanian Metrica may be explained differently than by grouping them into Books of Inscriptions (No. 24 and 28) and a Court Case Book (Court Case Book No. 12), as the modern period historiographic scheme of 1887 devised by Stanisław Ptaszycki dictates. Rather, we should consider Lithuanian Metrica Book No. 24 as the chartulary Book of Inscriptions containing the ruler's official documents, whereas Book No. 28 and Court Case Book No. 12 were formed from series of clerks' files, in which the majority of documents were not yet officially authorised – these were drafts, concepts (minutes), preliminary pa-

pers, court case protocols, the ruler's provisional resolutions and alike. In both of the latter books of the Lithuanian Metrica we find the drafts of documents of various content, even though court case documents dominate in one book, while the other had mostly grants (endowments), records of provenance, and alike. This kind of record-keeping was found to lack consistency in the manner that documents were ordered, the documents themselves having been entered haphazardly.

This research of three books of the Lithuanian Metrica by no means explains all of the aspects of the activities of the chancellery of the Grand Duchy of Lithuania from that time, but only accounts for several years after the death of Albertas Goštautas. These aspects are related to the same changes to document content that were made during the progression from a draft to its official version.

Vilniaus teisminė autonomija ir 1566 m. sausio 16 d. Žygimanto Augusto privilegija – savivaldos teisių garantas teismo reformos metu

MINDAUGAS KLOVAS, ANTONI K. URMAŃSKI

Lietuvos istorijos institutas

El. paštas mindaugas.klovas@yahoo.com; aurmanski@gmail.com

Raktiniai žodžiai: Vilniaus miestas, savivalda, Magdeburgo teisė, Žygimantas Augustas.

Įvadas. XVI a. žinomas kaip didelių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) reformų ir pokyčių laikotarpis. Ano meto pokyčiai susiję su vis tikslinama teisės kodifikacija (trijų Lietuvos Statutų paskelbimu), socialinėmis transformacijomis, vis platesnių gyventojų sluoksnių įsitraukimu į viešąją valstybės gyvenimą bei geopolitinėmis permainomis, kurios atvedė prie parlamentinės unijos su Lenkijos Karūna¹. Šių pokyčių centre, regis, buvo savotiškos diduomenės ir bajorijos rungtynės, tačiau savo interesus gynė ir miestiečiai. Šio darbo tikslas – atskleisti 1566 m. sausio 16 d. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto privilegijos Vilniaus miestui atsiradimo prielaidas.

XVI a. antros pusės reformų bei Lietuvos ir Lenkijos unijos sudarymo peripetijų istoriografija gausi. Vilniaus miesto vaidmenį šiuo audringu laikotarpiu analizavo Władysławas Kowalenka savo studijoje apie LDK sostinės dalyvavimo Abiejų Tautų Respublikos seimuose genezę². Pasak autoriaus, Vil-

- 1 Žr. J. Bardach, *Krewa i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej*, in: *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa, 1970 (1969), p. 45–67; H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań, 1983 (1934), p. 424–454.
- 2 W. Kowalenko, *Geneza udziału stołecznego miasta Wilna w sejmach Rzeczypospolitej*, in: *Ateneum Wileńskie* (toliau – W. Kowalenko, *Geneza*), t. 3, 1925–1926, p. 327–373;

niaus miesto atstovavimą 1563 m. Vilniaus seime nulėmė derybų dėl unijos svarumas: buvo laikomasi nuostatos, kad atstovaujami turi būti visi luomai, tarp jų miestiečiai ir bajorai, o ne, kaip dažniausiai būdavo iki tol, vien tik diduomenė. Lietuva nenorėjo nusileisti Karūnai, kurios delegacijoje buvo ir Krokuvos miesto atstovai³. Viena iš lygybės su Krokuva sąlygų buvo miesto atstovavimo seimuose klausimas, kuris atvedė prie Žygimanto Augusto nobilitacinės privilegijos suteikimo Vilniaus miesto valdžios pareigūnams⁴.

Vilniaus miesto, jo savivaldos raida nenustojo būti istorikų susidomėjimo objektu. Vis dėlto krinta į akis, kad 1566 m. sausio 16 d. Žygimanto Augusto privilegija, nors kelis kartus publikuota, tyrinėtojų liko tarsi ignoruota⁵, čia ir slypi aktualumas šio darbo, kurį palengvina ką tik praėjusiam Vilniaus miesto jubiliejui parengta nauja šaltinio publikacija⁶.

t. 4, 1927, p. 79–137. Pirmoje studijos dalyje, remdamasis XVIII–XIX a. publikuotais šaltiniais ir tuometinio Valstybės archyvo Vilniuje medžiaga, autorius gana detaliai aprašė miesto valdžios institucijas: vaitą, tarybą, suolininkų teismą ir miestiečių bendruomenę; konstatavo, kad Vilnius savo institucijomis nesiskyrė nuo kitų magdeburginių miestų: „Karališkosios privilegijos saugojo jų [miestiečių] teisių neliečiamumą ir garantavo miesto, kuris savo įgaliojimais prilygo Krokuvai, savivaldą“ (W. Kowalenko, *Geneza*, t. 3, p. 363).

3 W. Kowalenko, *Geneza*, t. 4, p. 107.

4 W. Kowalenko, *Geneza*, t. 4, p. 117.

5 Jos nemini Vilniaus savivaldą tyrinėję autoriai – žr., pavyzdžiui, M. Łowmiańska, Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku, in: *Dwa doktoraty z uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań, 2005 (pirmas leidimas 1929 m.), p. 279–286; I. Jaworski, *Studia nad ustrojem miast na prawie niemieckim w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Jagiellońskiej*, Wilno, 1931; J. Bardach, Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku, in: *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań, 1988, p. 72–119. Lietuvos ir Lenkijos unijos tyrinėtojai, kaip minėjome, savo pasakojimą dažniausiai rutulioja palei diduomenės ir bajorijos ašį, miestiečius palikdami nuošalyje (žr., pvz., O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej. Tom II. W XVI wieku*, Kraków, 1920, p. 209–210). Tiesa, lenkų istoriografijos grandai Henrykas Łowmiański ir Juliuszas Bardachas atkreipė dėmesį į tai, kad Vilniaus miestiečių prekyba su Poznane ir Gdansku buvo vienas iš Lietuvos ir Lenkijos unijai palankių veiksnių: J. Bardach, Krewa i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej, in: *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa, 1970 (1969), p. 66; H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań, 1983 (perspausdinta studija: *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej*, Wilno, 1934), p. 443–444.

6 *Vilniaus miesto Magdeburgo teisių suteikimo ir patvirtinimo privilegijos*, parengė M. Klovas ir A. K. Urmański, Vilnius, 2023 (toliau – *Vilniaus Magdeburgo privilegijos*), Nr. 8, p. 90–99 (originalus pergamentinis dokumentas saugomas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje – LMAVB RS, f. 1, b. 172). Ankstesnės publikacijos: P. Dubinski, *Zbior praw y przewileiow miastu stołecznemu W. X. L. Wilnowi na-*

Vilniaus savivalda ir teisminė autonomija. Vienas svarbiausių Lietuvos istorijos įvykių buvo 1387 m. krikštas, kuris galutinai lėmė valstybės kultūrinę ir politinę kryptį. Krikštui vadovavęs Lenkijos karalius ir Lietuvos aukščiausias kunigaikštis Jogaila suteikė katalikams dvasininkams, bajorams ir Vilniaus miestiečiams rašytines privilegijas, kurios leido užsitikrinti visuomenės elito paramą didelių pokyčių metais. Visų šių įvykių centre atsidūrusi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinė Vilnius ir jos gyventojai tapo miestietiškos kultūros puoselėtojai. 1387 m. kovo 22 d. Merkinėje Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila išdavė pergamente lotynų kalba surašytą privilegiją, kuria Vilniui suteikta savivalda – Magdeburgo teisė: „[...] visai minėtojo mūsų Vilniaus miesto bendruomenei karališkosios didenybės galia duodame ir suteikiame vokiečių teisę, kuri vadinama Magdeburgo.“⁷ Vilniečiams palikta pareiga paklusti Vilniaus seniūnui ir savo lėšomis rūpintis Vilniaus pilies apsauga, kol miestas bus apjuostas gynybine siena. Nors Jogailos privilegijoje nėra detalizuojamas savivaldos pobūdis, tačiau viena svarbiausių Magdeburgo teisių sudedamųjų dalių buvo miestiečių teisminė autonomija. Nuo pat savivaldos pradžios ar ilgai netrukus aukščiausia Vilniaus miesto valdžia priklausė vaitui ir magistratui. Vaitas buvo aukščiausias miestiečių pareigūnas, kurį paskirdavo Vilniaus siuzerenas – Lietuvos didysis kunigaikštis. O magistratas buvo renkamas išskirtinai pačių miestiečių. Magistratą sudarė taryba (12 burmistrų ir 24 tarėjai), suolininkų teismas (12 teisėjų), prisiekę tarybos ir suolininkų teismo raštininkai bei lentvaitis⁸. Be administracinių ir reprezentacinių funkcijų, vaitas, suolininkai ir taryba atliko svarbias teismines funkcijas. Jos atsiskleidžia iš įvairių privilegijų, 1536 m. ordinacijos, 1551 ir 1620 m. vilkierių ir teismų produkcijos.

Vaitas (*advocatus, воѣм*) – Lietuvos didžiojo kunigaikščio atstovas mieste. Ši pareigybė turėjo atsirasti nuo pat savivaldos suteikimo pradžios arba

danych na żądanie wielu Miast Koronnych, jako też Wielkiego Księstwa Litewskiego, Wilno, 1788, p. 132–134 (toliau – P. Dubiński, Zbiór praw i przywilejów); Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трока, православных монастырей, церквей, и по разным предметам, d. 1, Вильно, 1843, Nr. 65.

7 Vilniaus Magdeburgo privilegijos, p. 47.

8 Plačiausiai XIV a. pabaigos–XVI a. pradžios Vilniaus savivaldos institucijas ir pareigūnus pristatė Zigmantas Kiaupa, žr. Z. Kiaupa, *1522–1526/1536 m. visuomeniniai susirėmimai Vilniuje: ištakos, eiga ir pasekmės*, Vilnius, 2021, p. 79–97, o XVII a. antrosios pusės situaciją tyrė Aivas Ragauskas, žr. A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antroje pusėje (1662–1702 m.)*, Vilnius, 2002, p. 43–85.

ilgai netrukus po jos. Ankstyviausias neįvardyto Vilniaus vaito paminėjimas išnyra 1396 m. Vytauto sutarties su Tartu vyskupu ir miestiečiais koro-
boracijoje. Visai netrukus sužinome ir jo vardą – 1397 m. Vilniaus vyskupo
Andriejaus žemių dovanojimo katedros kapitulai dokumente tarp liudytojų
buvo įrašytas vaitas Vyškus (*Wyszkone advocato*). 1414 m. vaito pareigas ėjo
Mikalojus Vyresnysis (*Nicolaus Senior*), o 1458–1468 m. minimas Stanislovas
Laurinavičius ir kt.⁹ Vaito įgaliojimai pirmą kartą buvo aprašyti 1432 m. rug-
sėjo 27 d. Žygimanto Kęstutaičio privilegijoje, kurioje nurodyta jo teisė teis-
ti ir bausti miestiečius visose baudžiamosiose bylose: „[...] už kurias gresia
mirtis, ir baudžiamosiose bylose tam pačiam vaitui duodame ir suteikiame
visišką ir visokeriopą galią teisti, skelbti nuosprendį, bausti, sudrausti, lau-
žyti ratu, plakti ir pasmerkti [mirčiai], kaip ši vokiška Magdeburgo teisė [...] reikalauja.“¹⁰ Kiti šaltiniai patvirtina, kad vaitas vykdė teisėjo įgaliojimus ir
buvo suolininkų, kurie jam talkino sprendžiant reikšmingesnes bylas, teismo
pirmininkas¹¹. Vaitas sprendė ir civilines bylas. 1551 m. vilkierie nustatyta 10
kapų grašių ieškinio dydžio riba, kurią peržengus vaitas negalėjo teisti sava-
rankiškai¹². O mažesnės reikšmės civilines bylas, išskyrus globos klausimus,
priklausiusius magistrato jurisdikcijai, sprendė savarankiškai vadinamajame
„vaito namų“ teisme. Vilkieras vaito kompetenciją susiaurino dar vienu as-
pektu – uždraudė teisti tarybos narius¹³.

Suolininkų (*scabinus*, *лавник*) teismas, kaip ir kitos miesto savivaldos ins-
titucijos, turėjo egzistuoti nuo pat XIV a. pabaigos¹⁴. Bet ankstyviausia suolinin-
kų teismo dokumentacija žinoma tik nuo XV a. devinto dešimtmečio: išlikęs
senųjų aktų įrašų nuorašų pluoštas¹⁵ ir aktų knygų sąrašas¹⁶. Nėra iki galo aiškus

9 Z. Kiaupa, 1522–1526/1536 m. visuomeniniai susirėmimai Vilniuje..., p. 81–82.

10 Vilniaus Magdeburgo privilegijos, p. 55.

11 Z. Kiaupa, 1522–1526/1536 m. visuomeniniai susirėmimai Vilniuje..., p. 85.

12 P. Dubiński, *Zbiór praw i przywilejów*, p. 98, straipsnis „Apie vaito asmeninį teismą...“
Plg.: Z. Kiaupa, 1551 m. ir 1620 m. Vilniaus vilkierai ir jų taikymas Lietuvos Didžiosios
Kunigaikštystės miestuose, in: *Jaunųjų istorikų darbai. Medžiaga respublikinei jaunųjų
istorikų mokslinei konferencijai 1976 m. spalio*, Pirmoji knyga, Vilnius, 1976, p. 41–51.

13 P. Dubiński, *Zbiór praw i przywilejów*, p. 101.

14 Z. Kiaupa, 1522–1526/1536 m. visuomeniniai susirėmimai Vilniuje..., p. 93–95.

15 Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 22, ap. 1, b. 1.

16 1650 m. kovo 30 d. Vilniaus suolininkų teismo įrašų knygų aprašas, parengė A. Ragauskas, in: *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, kn. 3, Vilnius, 2001, p. 260–266.

suolininkų teismo savarankiškumo klausimas iki 1536 m. Žygimanto Senojo ordinacijos, kuria buvo įteisinta savarankiška suolininkų institucija¹⁷. Ordinacijoje suolininkų teismas buvo net fiziškai atskirtas nuo tarybos – suolininkų teismas kartu su vaitu turėjo posėdžiauti atskiroje nuo tarybos patalpoje, o bendrai posėdžiauti turėjo tik tarybai iškvietus spręsti kokius nors bendrus klausimus. Svarbu tai, kad suolininkams leista pasigaminti ir naudoti šio teismo antspaudą¹⁸. Formaliai suolininkų turėjo būti 12, nors apie tikrą jų skaičių duomenų neturime, ir jie nuosprendžius priimdavo balsų dauguma. Vaito pirmininkaujamas suolininkų teismas sprendė baudžiamąsias ir reikšmingesnes civilines bylas. Kaip jau minėta, 1551 m. vilkieras numatė 10 kapų grašių ieškinio ribą, kurią viršijus byla turėjo būti svarstoma suolininkų teisme. Vilkieras, suolininkų teismo aktai ir jų išrašai liudija, kad suolininkų teismui priklausė ir notarinės funkcijos: tvirtino valdų pardavimą, įkeitimą, teisių į nuosavybę atsisakymą, dalyvavo testamentų parengimo ir patvirtinimo procese.

Tarybos institucija susidėjo iš dviejų dalių: plačiosios tarybos, kurią sudarė 12 burmistrų ir 24 tarėjai, ir metinės tarybos, kurią sudarė kasmet besirodantys 2 burmistrai ir 4 tarėjai¹⁹. Metinė taryba vykdė ir teismines bei notarines funkcijas. Teisminė kompetencija apsiribojo civiline teise: 1. Miestiečių globos institutas. Rūpinosi našlių ir našlaičių globa ir atstovavo jų interesams, paskirdavo nepilnamečių ir jiems priklausančio turto globėjus ir juos atleisdavo, pripažindavo pilnametystę ir sprendavo visus su globa susijusius ginčus. 2. Cechų meistrų tarpusavio ir su savo pavaldiniais ginčų sprendimas, taip pat skundų tarp pono ir tarno nagrinėjimas (išskyrus baudžiamąsias bylas). 3. Ginčų, susijusių su įvairiais turtiniais miestiečių reikalais, nagrinėjimas. Turėjo teisę užantspauduoti velionio turtą ir sudaryti inventorių, įvertinti valdas ir kitą turtą, taip pat nustatyti valdų ribas ir nagrinėti su tuo susijusius ginčus, nagrinėti ginčus dėl naujų pastatų statybos ar senųjų remonto. Tvirtino turto disponavimą (pardavimus, užrašymus, testamentus) ir įvairias sutartis

17 1536 m. ordinacija publikuota: P. Dubiński, *Zbiór praw i przywilejów*, p. 53–60. Taip pat žr. ordinacijos analizę: Z. Kiaupa, *1522–1526/1536 m. visuomeniniai susirėmimai Vilniuje...*, p. 109–123.

18 Vilniaus miesto antspaudus surinko ir ištyrė Edmundas Rimša, žr. E. Rimša, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Vilnius, 1999, p. 568–646, apie XVI a. Vilniaus suolininkų antspaudą p. 628–630.

19 Z. Kiaupa, *1522–1526/1536 m. visuomeniniai susirėmimai Vilniuje...*, p. 88–93; A. Raugauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas...*, p. 54–72.

(nuomos, įkeitimo, skolos) ir nagrinėjo su tuo susijusius ginčus. 4. Bylų dėl prekybos pažeidimų nagrinėjimas.

Apeliacija į valdovą. Vilniaus miestiečiai, nepatenkinti miesto teismo nuosprendžiu, turėjo teisę teikti apeliaciją valdovui. Lietuvos Metrikoje fiksuotos bylos rodo, kad miestiečiai šia teise naudojosi ir neteisingi sprendimai buvo panaikinami²⁰. Pavyzdžiui, 1524 m. Žygimantas Senasis nagrinėjo Vilniaus miesto ūkvedžio (iždininko) Ivano Mylniko skundą, esą jam pasiskundus netinkamu kito ūkvedžio darbu, Vilniaus vaitas, burmistrai ir tarėjai neteisėtai jį pašalino iš einamų pareigų ir sutepė jo gerą vardą. Valdovo sprendimas buvo palankus Ivanui Mylnikui – nurodyta grąžinti pareigybę ir atkurti gerą vardą grasinant 100 rublių grašių bauda²¹. O 1528 m. Žygimantas Senasis su Ponų Taryba nagrinėjo Vilniaus suolininko Jono Savičiaus skundą²². Rotušėje, burmistrų ir tarėjų akivaizdoje, minėtas suolininkas apsižodžiavo su tarėju Luku Isajevičiumi, už tai vaitas, burmistrai ir tarėjai jiems uždraudė eiti savo pareigas iki išspręs ginčą. Valdovas panaikino tokį sprendimą ir įsakė leisti jiems toliau eiti pareigas. Valdovas ar jo paskirti teisėjai sprendė ir kitokio pobūdžio ginčus, pavyzdžiui, dėl palikimo²³, miestiečių bylas. Miestiečiai turėjo būti teisiami pagal Magdeburgo teisę. 1551 m. vilkieras taip pat numatė apeliacijos į valdovą teisę²⁴.

Magdeburginės teisės šaltiniai. 1432 m. rugsėjo 27 d. Žygimanto Kęstutaičio konfirmacinėje privilegijoje Vilniui nurodytas savivaldos pavyzdys – Krokuvos miestas: suteikiame vokišką teisę, kuri vadinama Magdeburgo, „[...] su visomis sąlygomis, išlygomis, nuostatomis, punktais ir straipsniais, kaip ži-

20 I. Valikonytė, *Rex Iustissimus. Valdovo teismas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. pabaigoje – XVI a.*, Vilnius, 2023, p. 82–83.

21 *Lietuvos Metrika (1522–1530), 4-oji Teismų bylų knyga*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė et al., Vilnius, 1997 (toliau – LM 4 TBK), Nr. 90.

22 Ten pat, Nr. 314.

23 Pavyzdžiui, *Русская историческая библиотека*, т. 20: *Литовская Метрика*, ч. 1: книги судебных дел, Петербург, 1903, Nr. 328 (plačiau žr.: I. Valikonytė *Rex Iustissimus...*, p. 94); LM 4 TBK, Nr. 79 (plačiau žr.: J. Karpavičienė, *Moteris Vilniuje ir Kaune XVI a. pirmoje pusėje: gyvenimo sumiestinimo Lietuvoje atodangos*, Vilnius, 2005, p. 174–175, 179–180).

24 P. Dubiński, *Zbiór praw i przywilejów*, p. 93 straipsnis „Apie apeliacijas“.

noma, Krokuvos miestą tos pačios Magdeburgo teisės laikantis“. Istorikai spėja, kad Krokuvos paminėjimas galbūt nurodo Lenkijos miestuose žinotas ir teismų praktikoje naudotas Magdeburgo teisės knygas: Saksų veidrodžio *Landrechtą* ir Magdeburgo *Weichbildą*, taip pat šio miesto teisinę autoritetą²⁵. Kol nuorodų į konkrečius teisynus neaptinkama, galima tik spėti, kad vilniečiams turėjo būti žinomi Lenkijos karalystėje spausdinti ir plačiai taikyti teisminėje praktikoje teisynai: 1506 m. Lenkijos karalystės kancleris Jonas Laskis išspausdino Saksų veidrodžio ir Magdeburgo *Weichbildo* lotyniškąją versiją, 1535 m. Krokuvos miesto raštininkas Mikalojus Jaskieras publikavo Saksų veidrodžio ir Magdeburgo *Weichbildo* bei jų glosų lotyniškus leidimus, 1581 m. Lvivo sindikas Paulius Ščerbičas (*Paweł Szczerbicz*) išspausdino Saksų veidrodžio ir Magdeburgo *Weichbildo* vertimą į lenkų kalbą, o lenkų teisininkas Baltramiejus Groickis išleido net dvi knygas – 1558 m. „Magdeburgo teisės straipsniai, kurie vadinami Saksų veidrodžiu“, ir 1559 m. „Magdeburgo teisės miesto teismų ir bylų tvarka Lenkijos Karūnoje“. Tačiau kiek jie galėjo būti naudojami Vilniuje, nežinoma²⁶ ir iki šiol istorikai neturi atsakymo, kiek naujai suteikta Magdeburgo teisė keitė nusistovėjusias teisinės normas. Atrodo, kad be savivaldos organizavimo (savarankiškos miesto administracijos ir ūkio) ir teisminės autonomijos (atskirų teismų), įvairios naujovės skverbėsi lėtai ir svetima teisė nebuvo mechaniskai perkeliama²⁷.

Teisminės autonomijos apsauga. Rašytinės privilegijos buvo suvokiamos kaip teisių garantas, todėl vilniečiai stengėsi jas saugoti ir išsirūpinti iš naujų valdovų konfirmacinius dokumentus. 1387 m. Jogailos privilegijos turinys yra gana lakoniškas ir tik Magdeburgo teisės suteikimo faktas nurodo, kad miestiečiams suteikta teisminė autonomija. Bet miestiečiams paliekama pareiga paklusti Vilniaus seniūnui: „Vis dėlto tie patys miestiečiai ir gyventojai bei visa minėta mūsų Vilniaus miesto bendruomenė mūsų Vilniaus seniū-

25 Plačiausiai šį klausimą aptarė Jolanta Karpavičienė, žr.: J. Karpavičienė, Magdeburgo teisė: ištakos ir transformacijos, *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, kn. 3, Vilnius, 2001, p. 224, 237–239.

26 Saksų veidrodžiu ir Lenkijos teisininkų veikalais vilniečiai rėmėsi XVII a. viduryje, tad greičiausiai tai darė ir XVI a. Žr. XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai, t. 1: 1657–1662 m. *Vilniaus miesto tarybos knyga*, sudarė E. Meilus, parengė M. Čiurinskas, A. Kaminskas, E. Meilus, Vilnius, 2011, Nr. 417.

27 J. Karpavičienė, *Magdeburgo teisė...*, p. 229–232.

nui, kuris tuomet būtų, dėl visų [reikalavimų], kurie yra teisėti ir sąžiningi, kaip nusistovėjęs paprotys, turės ištikimai paklusti.“ Šiuo laikotarpiu Vilniaus seniūno kompetencija apėmė didžiojo kunigaikščio dvarų administravimo, karinę (pilių priežiūrą) ir teisminę funkcijas²⁸, tad nėra iki galo aišku, kokių būdu vilniečiai turėjo paklusti seniūnui. Greičiausiai turima galvoje karinė kompetencija, nes toliau privilegijoje nurodyta vilniečiams savo lėšomis rūpintis Vilniaus pilies apsauga, kol miestas bus apjuostas gynybine siena. Neatmestina, kad tarp Vilniaus seniūno ir besiformuojančios Vilniaus miesto savivaldos administracijos galėjo kilti nesutarimų dėl įvairių kompetencijų, tarp jų ir teisminių, perėmimo. 1432 m. rugsėjo 27 d. Žygimanto Kęstutaičio konfirmacinėje privilegijoje neatsitiktinai buvo skirta daug dėmesio miestiečių teisei autonomijai pabrėžti ir vaito kompetencijai visoms baudžiamosioms byloms apibrėžti: „[...] pašaliname ten pat visas kitas lenkiškas, lietuviškas ir rusėniškas teises, nuostatas ir visus papročius, kurie paprastai tai Magdeburgo teisei dažniausiai kenkia. Taip pat atleidžiame, išrišame ir amžinai išlaisviname kiekvieną ir visus mūsų Vilniaus miesto piliečius ir gyventojus, katalikus ir rusėnus, nuo visų mūsų Lietuvos žemės vaivadų, teisėjų ir bet kokių kitų mūsų pareigūnų bet kokios jurisdikcijos ir galios, tokiu būdu, kad pašaukti ir iškviesti į jų ar kieno nors kito akivaizdą tiek dėl didelių, tiek dėl mažų bylų, pavyzdžiui, vagystės, kraujo praliejimo, žmogžudystės, padegimo, suluošinimo, ar bet kurių kitų didžių nusižengimų, minėto miesto piliečiai ir gyventojai niekam visiškai nebus įpareigoti atsakyti ir kokias nors bausmes atlikti, o tik savo vaito, kuris tuomet eis pareigas, akivaizdoje [...]. O anksčiau įvardytose bylose, už kurias gresia mirtis, ir baudžiamosiose bylose tam pačiam vaitui duodame ir suteikiame visišką ir visokeriopą galią teisti, skelbti nuosprendį, bausti, sudrausti, laužyti ratu, plakti ir pasmerkti [mirčiai], kaip ši vokiška Magdeburgo teisė visuose savo punktuose, klauzulėse, nuostatose, sąlygose ir straipsniuose siūlo ir reikalauja.“ Šios privilegijos tekstas buvo panaudotas 1441 m. balandžio 7 d. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero

28 R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*, Vilnius: Aidai, 2003, p. 157; J. Kiaupienė, R. Petrauskas, *Lietuvos istorija*, t. IV: *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžiojo Kunigaikštystė 1386–1529*, Vilnius, 2009, p. 269–270; *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*. Tom I: *Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek*, pod red. A. Rachuby, Warszawa, 2004 (toliau – *Urządnicy*, t. I), p. 11.

Jogailaičio konfirmacinėje privilegijoje²⁹, o pastaroji patvirtinta (įrašytas visas tekstas) 1492 m. lapkričio 26 d. Aleksandro Jogailaičio privilegijoje³⁰. O vėlesnėse XVI a. pirmosios pusės savivaldos konfirmacinėse privilegijose – 1506 m. lapkričio 25 d. Žygimanto Senojo³¹ ir 1547 m. lapkričio 10 d. Žygimanto Augusto³² – buvo tik abstrakčiai patvirtintos visos Vilniaus miesto turėtos teisės ir privilegijos, specialiai neišskiriant teisminės autonomijos.

Nors 1529 m. Pirmasis Lietuvos Statutas ir patvirtino, plačiau nedetalizuodamas, visas valdovų suteiktas miestiečiams laisves ir teises³³, visgi 6 skyriaus 19 straipsnis skelbė, kad visi valstybės miestiečiai, padarę baudžiamuosius nusikaltimus kilmingiesiems, turėjo būti teisiami pagal žemės teisę, o vilkinant bylą ir nevykdant teisingumo *visa kaltė ir apmokėjimas* turėjo tekti miesto teisėjams³⁴. Statuto tyrėjai atkreipė dėmesį, kad XVI a. pradžioje buvo išryškėjusi žemės ir miesto jurisdikcijos santykio problema. Įprastai savivaldą turėję miestiečiai, padarę nusikaltimą kilmingajam, turėjo būti teisiami pagal Magdeburgo teisę, o Pirmasis Lietuvos Statutas šį principą atmetė. Toks „įstatymas rodo miestiečių luomo silpnumą ir Magdeburgo teisės diskriminavimą“³⁵.

Vilniuje nuolat susikirsdavo skirtingų jurisdikcijų teismai. Be miesto teismų, čia veikė Vilniaus pilies (nuo 1551 m. egzistavo trijų pakopų: vaivados,

29 *Vilniaus Magdeburgo privilegijos*, p. 56–63.

30 *Vilniaus Magdeburgo privilegijos*, p. 64–71.

31 *Vilniaus Magdeburgo privilegijos*, p. 72–77; *Lietuvos Metrika (1499–1514). Užrašymų knyga 8*, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius, 1995, Nr. 180 (nuorašo publ.), nuorašas Nr. 1 (originalo publ.).

32 *Vilniaus Magdeburgo privilegijos*, p. 78–85.

33 3 skyriaus 7 str.: „Pažadame patys asmeniškai, valdovas, kad visai šlėktijai, kunigaikščiams ir vėliaviniams ponams, ir visiems paprastiems bajorams, ir miestiečiams bei jų žmonėms išsaugosime mūsų pirmtakų ir taip pat mūsų suteiktas laisves ir teises“, žr.: *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Irena Valikonytė, Stanislovas Lazutka, Edvardas Gudavičius, Vilnius, 2001 (toliau – PLS (2001)), p. 150.

34 6 skyriaus 19 str.: „Taip pat nustatome, kad mūsų ir visų mūsų valdinių – ir dvasininkų, ir pasauliečių – miestų miestiečiai mūsų ir mūsų valdinių žmonėms, sodiečiams, už žaizdas ir už žmogžudystes turi pagal žemės teisę teisingumą vykdyti. Ir jeigu, teisingumą vykdydami, nuderstų taip, jog nustatę laiką įvykdyti tam teisingumui, neįvykdytų, o besiskundžiančią šalį be reikalo gaisintų, ir per galutinį teislaikį teisingumo neįvykdytų, tuomet ta visa kaltė ir apmokėjimas teks miesto teisėjams“, žr. PLS (2001), p. 189.

35 Ten pat, p. 314.

paskirtųjų teisėjų ir vietininko³⁶) ir vyskupo teismai, kuriuose buvo teisiami ir Vilniaus miestiečiai. Dėl to neretai kildavo ginčų. 1538 m. gruodžio 12 d. Žygimantas Senasis paskelbė raštą, kuriuo įsakė Vilniaus vaivada Albertui Goštautui, kad šis uždraustų savo vietininkui teisti Vilniaus miestiečius³⁷. Rašoma, kad valdovui skundėsi Vilniaus vaitas, burmistrai ir tarėjai, esą vaivados vietininkas, nepaisydamas miesto jurisdikcijos, daug žmonių, amatininkų ir jų tarnų, kurie miesto namuose gyvena, pats teisia, o savivaldos pareigūnams jų teisti neleidžia ir šitaip daro didelę žalą Magdeburgo teisei. Valdovas pripažino miestiečių skundą teisėtu. 1539 m. liepos 7 d. vilniečių prašymu valdovas uždraudė *kunigaikščiams, ponams ir savo dvarionims* savavališkai suimti ir teisti miestiečius bei įsakė savavališkai teisingumo nevykdyti, o kaltinimus pateikti miesto teismui ir jame ieškoti teisingumo³⁸. Vilniaus vaitas, burmistrai, tarėjai ir visi miestiečiai skundėsi valdovui ir dėl Vilniaus vyskupo pareigūnų savivalės, tai yra kad oficialas teikė Vilniaus miestiečiams šaukimus ir įsakinėjo stoti priešais jo teismą ne tik dvasiniuose, bet ir kituose reikaluose. Todėl 1540 m. birželio 12 d. valdovas nurodė Vilniaus vyskupui, kad šis uždraustų tokią praktiką ir paliktų miestiečių ginčus, išskyrus dėl vedybų, spręsti miesto teismui pagal *savo miesto teisę*³⁹. XVI a. šeštame dešimtmetyje taryba skundėsi valdovui, kad daug miestiečių tesiasi Vilniaus vaivados teisme pagal žemės teisę, nors privalo teistis miesto teisme pagal Magdeburgo teisę. Pateikė valdovui privilegijas, kuriose nurodyta, kad miestiečiai niekam neturi atsakyti pagal žemės teisę, o tik pagal Magdeburgo teisę. Todėl 1559 m. rugpjūčio 30 d. Žygimantas Augustas įsakė Vilniaus vaivada, kad šis miestiečiams to daryti neleistų ir taip nepažeistų miesto privilegijų ir teisų⁴⁰. Tokią praktiką patvirtina XVI a. šešto–septinto dešimtmečio Vilniaus vaivados vietininko teismo knygos, kuriose gausu besibyli-

36 R. Ragauskienė, *Vilniaus „Aukso amžius“: miesto gyventojai XVI a. 6–7-ajame deš. (Vilniaus vietininko teismo knygų duomenimis)*, Vilnius, 2021, p. 24.

37 P. Dubiński, *Zbiór praw i przywilejów*, p. 62–63. Plg. R. Ragauskienė, *Vilniaus „Aukso amžius“...*, p. 37.

38 P. Dubiński, *Zbiór praw i przywilejów*, p. 65–66. Plg. žr. 1540 m. spalio 8 d. valdovo reskriptą panašiu reikalu (ten pat, p. 89–90).

39 Ten pat, p. 67–68. Vilniaus miestiečiai figūruoja Vilniaus katedros kapitulos teisme XVI a. pradžioje, žr. *Vilniaus katedros bažnyčios kapitulos posėdžių protokolai XVI–XVIII a. = Acta capituli ecclesiae cathedralis Vilnensis saec. XVI–XVIII*, t. 1: 1502–1533, parengė D. Antanavičius, D. E. Staškevičienė, Vilnius, 2018, Nr. 53, 60 ir kt.

40 P. Dubiński, *Zbiór praw i przywilejów*, p. 107–108.

nėjančių magdeburginių miestiečių, tarp kurių pasitaiko ir magistrato narių⁴¹. Fiksuoti tik pavieniai atvejai, kai vietininkas perdavė bylą, kurios atsakovas buvo magdeburginis miestietis, vaitui⁴². Anot vaivados knygas analizavusios Raimondos Ragauskienės, tokia praktika galėjo būti naudinga atskiriems proceso dalyviams, siekiantiems išvengti atsakomybės ar vilkinti teismo procesus⁴³. Juozas Jurginis yra atkreipęs dėmesį, kad jurisdikcijų painiava leido nusikaltėliams net išsisukti nuo bausmės⁴⁴.

Vilniaus miestiečių kovą dėl teisinės autonomijos įgyvendinimo papildė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų reforma ir Lietuvos Statuto atnaujinimo darbai. Šie klausimai turėjo būti išspręsti 1564 m. birželį Bielske susirinkusiame Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Seime. Svarbiausias šio Seimo rezultatas – 1564 m. liepos 1 d. Bielske Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas patvirtino privilegiją, vadinamą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bendravalstybine privilegija, kuria sankcionavo teismų reformą ir Statuto atnaujinimą⁴⁵. Antrojo Lietuvos Statuto rengimo komisijos narys buvo karaliaus sekretorius ir abiejų teisių (kanonų ir civilinės) daktaras, Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas Mieleškis⁴⁶ (vaito pareigas ėjo 1552–1582 m.⁴⁷), tad vilniečiams turėjo būti gerai žinoma reformos vykdymo eiga. Nors liepos 1 d. dokumente buvo pažymėtas Magdeburgo teisių išsaugojimas:

41 R. Ragauskienė, *Vilniaus „Aukso amžius“...*, p. 31. Taip pat žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 253 (1559–1562) 39-oji Teismų bylų knyga (Vilniaus vaivados vietininko Stanislovo Hamšiejiaus teismo knyga)*, parengė R. Ragauskienė, Vilnius, 2021.

42 R. Ragauskienė, *Vilniaus „Aukso amžius“...*, p. 38.

43 Ibid., p. 40.

44 J. Jurginis, Reakcinis bažnytinių jurisdikcijų vaidmuo Vilniaus istorijoje, in: *Lietuvos istorijos instituto darbai*, t. 1, Vilnius, 1951, p. 133.

45 Apie teismų reformą plačiau žr.: D. Vilimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*, Vilnius, 2006, p. 59. Visos privilegijos vertimas: J. Machovenko, 1564 m. liepos 1 d. bendravalstybinės LDK privilegijos vertimas į lietuvių kalbą, in: *Teisė*, 2016, t. 100, p. 121–128.

46 Apie komisijos narius plačiau žr. J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. I: *Tyrinėjimas*, d. 1, Kaunas, 1934, p. 40–90 (apie Rotundą p. 49–81). Iš naujesnės istoriografijos šiuo klausimu žr. R. Ragauskienė, Du žinomi nežinomi 1566 m. antrojo Lietuvos Statuto rengimo komisijos nariai – Povilas Ostrovickis ir Martynas Volodkevičius, in: *Florilegium Lithuanum: in honorem eximii professoris atque academici Lithuani domini Eugenii Jovaiša anniversarii sexagesimi causa dicatum*, sudarytojai G. Blažienė, S. Griparavičiūtė, A. Ragauskas, Vilnius, 2010, p. 215–228.

47 *Urzędnicy*, t. I, Nr. 1180.

„[...] papildomai išsaugome vientisai Magdeburgo teises tiek mūsų sostiniame Vilniaus mieste, tiek ir visuose kituose tos mūsų valstybės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, miestuose“⁴⁸, visgi vilniečiai, norėdami išlaikyti buvusią teisminę autonomiją ir baimindamiesi savivaldos teisių pažeidimų⁴⁹, 1564 m. liepos 7 d. išgavo iš valdovo Magdeburgo teises patvirtinančią privilegiją⁵⁰. Bielske vykusiame Seime dalyvavo Vilniaus burmistrai Lukas Opachovskis, Zenovas Zareckis ir miesto raštininkas Jeronimas Opachovskis, kurie pasirūpino, kad Magdeburgo teisių išsaugojimo klauzulė būtų patvirtinta atskira privilegija ir ji būtų įtraukta į naująjį Statutą: „Tąjį statutą jiems išleidus ir savo privilegija jį patvirtinome, kur ir toje žemės privilegijoje buvo užrašyta ir pridėta, kad Magdeburgo teisė, tiek mūsų sostinės Vilniaus mieste, tiek ir visuose kituose šios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybės miestuose yra visiškai išsaugoma. Žinomas dalykas, jog prieš tai mūsų sostinės Vilniaus miesto pasiuntiniai, kurie nuo savo brolių, visų Vilniaus miestiečių, į tą Bielsko seimą dėl teisių ir laisvių patvirtinimo [...] žemai mums lenkėsi, kad suteiktume savo karališkąją malonę ir tai jiems ypatinga savo privilegija apsaugotume, laiduotume, užtikrintume, įsakytume aiškiai šį straipsnį jame aprašyti.“ Svarbu pažymėti, kad liepos 7 d. privilegijos testacijoje išvardyti 12 liudytojų, t. y. svarbiausių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pareigūnų, kurie buvo įrašyti ir liepos 1 d. privilegijoje (įrašyti tokia pat eiliškumo tvarka). Šitaip vilniečiai užsitikrino Bažnyčios hierarchų ir didikų paramą.

Nors 1564 m. liepos 1 d. privilegijoje buvo numatyta, kad naujasis pataisytas Statutas ir jame numatyta tvarka turėjo įsigalioti nuo tų pačių metų lapkričio 11 d., bet reformos darbai užsitęsė dėl krašto gynybos ir unijos su Lenkijos karalyste problemų⁵¹. Tik 1565 m. pabaigoje Vilniuje susirinkęs Seimas baigė rengti naująjį Statutą, kuris turėjo įsigalioti 1566 m. sausio 26 d.⁵² Šiame Seime taip pat dalyvavo Vilniaus miesto atstovai, akylai sekdami situaciją ir operatyviai reaguodami į reformų eigą. Jie pateikė valdovui turimas

48 J. Machovenko, *op. cit.*, p. 126.

49 Į savivaldą turinčių vilniečių, taip pat žydų ir totorių baimės netekti savo privilegijų atkreipė dėmesį dar J. Lappo, *op. cit.*, p. 157–158; plg. D. Vilimas, *op. cit.*, p. 67.

50 *Vilniaus Magdeburgo privilegijos*, p. 86–91; М. Любавский, *Литовско-русский сейм*, Москва: Университетская типография, 1900, Приложения, Nr. 49.

51 D. Vilimas, *op. cit.*, p. 62.

52 Įsigaliojo kovo mėnesį, žr. ten pat, p. 66.

privilegijas ir 1566 m. sausio 16 d. išsirūpino savivaldos patvirtinimą su platesniu išaiškinimu: „[...] nusprendėme šiam mūsų Vilniaus miestui visiškai išsaugoti senos Magdeburgo privilegijos galiojimą, kaip ir dabar išsaugome, su visų toliau pasirašiusių abiejų luomų [pasauliečių ir dvasininkų] mūsų tarėjų žinia, valia ir pritarimu, ir iš naujo jį duodame bei suteikiame ir apdovanojame bei aprūpiname šį mūsų miestą taip, kaip nuo senų laikų yra aprūpintas ir įsteigtas, ir visus civilinei šios Magdeburgo teisės jurisdikcijai pavaldžius jo piliečius ir gyventojus, privilegija visiems laikams išlaisvindami juos nuo visų žemės teisėjų, tiek vaivadų, tiek jų pavaduotojų ar vietininkų jurisdikcijos ir galios, todėl dėl mažų ar didelių reikalų, civilinių ar baudžiamųjų, su daiktais ar su asmenimis susijusių veiksmų, neprivalėtų ir nebūtų įpareigojami rodytis jokiam kitam magistratui, kaip tik savo vaitui ir civiliniam magistratui, nei jiems atsakyti [remiantis] kita teise, kaip tik Magdeburgo teise.“⁵³ Taip pat buvo pažadėta, kad naujajame Statute bus įrašytas straipsnis dėl teisminės jurisdikcijos: „[...] aiškiai į statutus įrašyti įsakėme, kad visi Vilniaus miestiečiai – nesvarbu, kieno būtų pakviesti į savo civilinį magistrato teismą, – neatsakytų kita negu Magdeburgo teise.“ Tai buvo įgyvendinta. 1566 m. pradžioje įsigaliojęs Antrasis Lietuvos Statutas užtikrino Magdeburgo teises turinčių miestų teisinę autonomiją: 3 skyriaus 27 str. „Apie mūsų Vilniaus miesto miestiečius, kokia teise šlėktą su miestiečiais teisti turi“ nurodoma, kad kilmingųjų pašaukti į teismą miestiečiai dėl smurtinių nusikaltimų privalo būti teisiami miesto pareigūnų teisme pagal Magdeburgo teisę ir pagal visas turimas privilegijas, o jeigu miestietis šauktų į teismą kilmingąjį, tada šis turi atsakyti pilies teisme pagal Statutą⁵⁴. Be to, 1566 m. sausio 16 d. privilegi-

53 *Vilniaus Magdeburgo privilegijos*, p. 97.

54 3 skyriaus 27 str.: „О мещанехъ места нашего Виленского, якимъ правомъ шляхту зъ мещаны судити мають. Тежъ уставуемъ, ижъ кгда бы се трафило жаловати которому шляхтичу на подданныхъ нашихъ мещанъ Виленскихъ о раны о головщины; тогды о то судить врьдъ мескій маеть своимъ судомъ, Майдеборскимъ правомъ, водлугъ привилъевъ и наданья имъ отъ насъ Господаря и отъ продковъ нашихъ. Где бы се тежъ трафило якій кгвалтъ мещанину отъ шляхтича, хотя бы въ томъ месте нашомъ Виленскомъ; тогды таковыя речи врьдъ замковый земскій справедливость чинить будутъ правомъ земскимъ и статутомъ правъ посполитыхъ сего панства великого Князьства Литовского, и карати ведлугъ права и статуту земского“, žr.: Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года, Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо, Мінск: Тэсей, 2003, с. 90. Taip pat 4 skyriaus 18 str. įrašyta, kad Magdeburgo teisei pavaldūs miestiečiai privalo atsakyti į kaltinimus miesto pareigūnų akivaizdoje: „[...] тогды обвиненый въ тыхъ речахъ

joje užsitikrintas saugumas tarpvalstybinių pokyčių akivaizdoje, t. y. įrašyta klauzulė dėl galimos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės unijos su Lenkijos karalyste, kuria siekta užsitikrinti, kad galima unija nepakenktų miestiečių privilegijoms ir teisinei autonomijai: „[...] neatsižvelgdami, ar bus sudaryta Karalystės ir Didžiosios Kunigaikštystės unija, kuri, kaip ir jokio teisės akto, taip ir šio, Vilniaus miesto privilegijų, pakeisti nei gali, nei turi.“

Išvados. 1387 m. Jogailos privilegija suteikė Vilniui Magdeburgo teisę ir garantavo miestiečių teisminę autonomiją. Vilniečiai turėjo teisę ir prievolę teisinius reikalus tvarkyti vaito, suolininkų ir tarybos teismuose, kurie pradėjo veikti nuo pat savivaldos suteikimo privilegijos paskelbimo ar netrukus po to, ir vadovautis Magdeburgo teise. Teisminės autonomijos išsaugojimu reikėjo nuolat rūpintis, tai Vilniaus miesto valdžia nuolat darė užsitikrindama konfirmacines savivaldos privilegijas, o prireikus ir valdovo draudimus jas pažeisti Vilniaus vaivada ir vyskupui, kurių teismai neretai pažeisdavo Vilniaus miesto teisminę autonomiją. Šiuo požiūriu vienas iš kritinių momentų buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų reforma ir Lietuvos Statuto atnaujinimo darbai priešūnijiniu laikotarpiu (XVI a. septintame dešimtmetyje). Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto valdymo metu Vilniaus miestui buvo suteiktos net 3 konfirmacinės privilegijos, kuriomis buvo atnaujintos savivaldos teisės ir užtikrintas miesto teisinės autonomijos neliečiamumas teismų reformos ir Antrojo Lietuvos Statuto priėmimo metais. Paskutinioji, t. y. 1566 m. sausio 16 d., konfirmacinė privilegija užbaigė intensyvią vilniečių kovą didelių pokyčių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje metais⁵⁵.

безъ pozwу, а мещанинъ и простой человекъ безъ року, не проволокаючи ничымъ повиненъ усправедливити за заказомъ передъ нами и передъ воеводами врядники нашими замковыми и дворными, а мещанинъ мешкаючы подъ правомъ Майдеборскимъ передъ мескимъ урядомъ [pabraukta M. K.]“, ten pat, p. 107. O 4 skyriaus 47 str. nurodoma, kad kilmingieji, padarę kokią nors skriaudą Magdeburgo teisei pavaldiems miestiečiams, turi atsakyti pavieta teisme ir atsakyti pagal Statutą: „Тежъ уставуемъ, если бы которому зъ мещанъ нашихъ права Майдеборскаго которая кривда деела отъ князей пановъ земянъ, а они бы сами доброволне усправедливити не хотели; тогда такового каждого мещанинъ маеть до суду земского поветового позвати, и далее поступовати противко ему подле поступку права и статуту земского“, ten pat, p. 122.

55 Ši privilegija konfirmacinėse savivaldos privilegijose minima ateinantį šimtmetį: visų pirma, 1566 m. sausio 16 d. privilegija patvirtinta 1630 m. birželio 17 d. Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Zigmanto III Vazos privilegija – buvo įrašytas

Judicial Autonomy of Vilnius and 16 January 1566 Privilege of Sigismund Augustus – Guaranteeing the Rights of Self-Government in the Context of Judicial Reform

MINDAUGAS KLOVAS, ANTONI K. URMAŃSKI

Keywords: Vilnius, Magdeburg law, city law, Sigismund Augustus.

Summary. In 1387, Jogaila's privilege granted Vilnius the Magdeburg law and guaranteed the judicial autonomy of its citizens. Vilnius citizens had the right and the obligation to conduct their legal affairs in the courts of the Vaitas, the Bench judges and the Council, which started to function from the moment the privilege of self-governance was granted or shortly afterwards, and to be governed by Magdeburg law. The preservation of judicial autonomy had to be constantly taken care of, and the Vilnius city authorities did this by securing confirmatory privileges of self-governance and, if necessary, the ruler's injunctions against their violation by the Vilnius Palatine and Bishop, whose courts some times violated the judicial autonomy of Vilnius. In this respect, one of the critical moments was the reform of the courts of the Grand Duchy of Lithuania and the renewal of the Statute of Lithuania in the pre-union period (the 1560s). During the reign of Sigismund Augustus, King of Poland and Grand Duke of Lithuania, the City of Vilnius was granted as many as three Confirmation privileges, which renewed the rights of self-governance and ensured the inviolability of the city's legal autonomy during the period of judicial reform and the adoption of the Second Lithuanian Statute. The last one, on 16 January 1566, crowned the intense struggle of Vilnius citizens during the years of great changes in the Grand Duchy of Lithuania.

visas dokumento tekstas (*Vilniaus Magdeburgo privilegijos*, p. 120–123), taip pat minima ir vėliau – 1633 m. vasario 10 d. Vladislovo IV Vazos (ten pat, p. 128–131), 1649 m. vasario 14 d. Jono Kazimiero Vazos (ten pat, p. 136–139) ir 1669 m. spalio 3 d. Mykolo Kaributo Višnioveckio (ten pat, p. 150–155) konfirmacinėse privilegijose.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštininkų karjera ir ją lėmę veiksniai 1566–1623 metų Lietuvos Metrikos duomenimis

VITA MALAŠINSKIENĖ

Vilniaus universitetas

El. paštas diemantaite@gmail.com

Raktiniai žodžiai: kanceliarija, raštininkas, dokumentas, Lietuvos Metrika, rusėnų kalba, lotynų kalba.

XVI a. modernėjant Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei (toliau – LDK) valstybės kanceliarija tapo viena svarbiausių institucijų. Ji buvo atsakinga už valstybės administravimą, komunikaciją, diplomatinę susirašinėjimą. Ne tik dėl informacijos prieinamumo, bet ir karjeros galimybių institucijos viduje. Kanceliarija buvo patraukli bajorijos atstovams, kurie dėl savo kilmės negalėjo gauti pačių aukščiausių pareigybių valstybėje. Geriausias to pavyzdys – LDK kancleris Leonas Sapiega, kuris nuo sekretoriaus pakilo iki aukščiausio vado – LDK kanclerio ir įtvirtino Sapiegų giminę valdančiajame elite.

Nagrinėjant LDK kanceliarijos struktūrą minėtuju laikotarpiu akiu vaizdu, kad vienus raštininkų pareigos nuolatos kilo, kai kurie pasiekė aukščiausius postus valstybėje ir taip kėlė savo giminės prestižą, o kiti liko vietoje arba tenkinosi titulinėmis pareigybėmis be jokios realios funkcijos. Tad šio straipsnio **tikslas** yra atsakyti į klausimą – ar aktyvus darbas LDK kanceliarijoje galėjo lemti sėkmingą kopimą karjeros laiptais, ir aptarti, kokios kitos priežastys galėjo lemti sėkmingą karjerą LDK kanceliarijoje.

Metodai. Darbe daugiausia bus naudojamosi statistiniu metodu. Skaičiuosime, kiek kiekvienas raštininkas pasirašė dokumentų Lietuvos Metrikoje per vienerius savo darbo metus. Taip tiksliau bus pamatuojamas raštininko produktyvumas, nes vienas galėjo dirbti 10 metų ir pasirašyti tiek pat dokumentų, kiek kitas per dvejus metus. Gautus duomenis lyginsime tarpusavyje, jie pateikiami prieduose. Žinoma, statistinis metodas nėra be trūkumų, nes dalis

raštininkų vykdavo į įvairias diplomatinės misijas ir kelionėje, išskyrus diplomatinės sutartis (jei pavesta) ar ataskaitas, jokių kitų oficialių dokumentų nepasirašydavo. Kita vertus, statistinis metodas padės pamatyti, ar tikrai išvykos į diplomatinės pasiuntinybes mažino raštininko pasirašytų dokumentų statistiką. Naivu būtų manyti, kad siuntimas į diplomatinės pasiuntinybes ir būtent nedidelis pasirašytų dokumentų skaičius lemtų karjeros perspektyvų mažėjimą. Taip pat, siekiant nustatyti, kokie kiti faktoriai galėjo lemti raštininkų karjerą, bus taikomas prozopografinis metodas.

Chronologija. Didžiausi pasikeitimai kanceliarijoje vyko 1566 m., kai po teis-
mų ir administracijos reformos įsigalėjo Antrasis Lietuvos Statutas ir atsirado
pakanclerio pareigybė. 1623 m. po daugiau nei 30 metų vadovavimo kance-
liarijai etmono pareigas pradėjo eiti Leonas Sapiega, o LDK kanceliarijai va-
dovauti ėmėsi Albertas Radvila. Per šį laikotarpį (1566–1623 m.) LDK atstovai
pasirašė Liublino uniją, o po paskutiniojo Jogailaičio Žygimanto Augusto
mirties Lenkijos ir Lietuvos valstybė susidūrė su pirmaisiais tarpuvaldžiais,
jos soste įsigalėjo Vazų dinastijos atstovas Žygimantas Vaza. Visi šie įvykiai
savaip lietė ir LDK kanceliariją, ypač jos personalą.

Sąvokos. Kadangi kanceliarijos archyvas – Lietuvos Metrika buvo perrašytas
XVI a. pabaigoje–XVII a. pradžioje, o dokumentų originalai nebus tiriami,
negalime patikrinti dokumento autorystės. Taip pat nežinoma, ar raštininkas
dokumentus surašydavo pats, ar tai patikėdavo rašovams (dijokams), o pats tik
patikrindavo dokumentą ir po juo pasirašydavo savo vardą. Todėl šiame straips-
nyje bus vartojamas terminas **dokumento pasirašymas**, nurodant, kad doku-
mento gale yra tam tikro raštininko vardas ir pavardė. Kanceliarijos darbuo-
tojai – raštininkai – istoriografijoje vadinami didžiaisiais¹. **Didžiojo raštininko**
pavadinimą galima aptikti istoriografijoje, tačiau raštininkų skyrimo privilegijo-
se jie nėra įvardijami didžiaisiais, rus. *великий*, o paprasčiausiai – *нужа*². Taigi
šiame darbe, laikantis šaltinių kalbos, bus vartojamas raštininko terminas.

Istoriografija. Pagrindiniai tyrimai, skirti LDK kanceliarijai, dažniausiai
chronologiškai apsiriboja Liublino unija 1569 m. ar Žygimanto Augusto mir-

1 *Susigrąžinant praeitį: Lietuvos Metrikos istorija ir tyrimai*, sud. A. Dubonis, D. Antana-
vičius, R. Ragauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2016, p. 86.

2 LM raštininkų skyrimų privilegijos.

timi 1572 m.³ Svarbu pažymėti, jog daugelis šių tyrimų atsirado Lietuvos Metrikos tyrimų kontekste. XVI–XVII a. LDK kanceliarijos veiklos ar struktūros tyrimų yra dar mažiau. Manytina, kad tai susiję su įsisenėjusiu požiūriu, jog po Liublino unijos LDK institucijos veikė taip pat kaip Lenkijos karalystėje⁴, taip pat su Lietuvos Metrika, kurios leidyba koncentruojasi į seniausias knygas ir kol kas pasiekė tik XVI a. vidurį–to amžiaus antrą pusę⁵. Nuomonę, kad LDK kanceliarija veikė taip kaip Lenkijoje, griauna lenkų istorikai, kurie patys pripažįsta, jog trūksta išsamių Lenkijos karūnos Didžiosios ir Mažosios kanceliarijų veiklos bei struktūros tyrimų⁶. Be kita ko, skirtumai tarp Lietuvos Metrikos ir Lenkijos karūnos metrikos akivaizdūs, nors yra ir panašumų⁷.

LDK kanceliarijos raidą ir jos archyvą apžvelgė lietuvių istorikai leidinyje⁸, kuris apima kanceliarijos istoriją nuo jos formavimosi iki pat XVIII a. Tačiau dėl tyrimų stokos XVI a. antrai pusei skirtoje kanceliarijos istorijos dalyje R. Ragauskienė dažnai aptaria XVI a. pirmąją pusę arba XVI a. vidurį.

3 J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa, 1970, p. 351–378; P. K. Grimsted, Czym jest i czym była Metryka Litewska? (stan obecny i perspektywy odtworzenia zawartości archiwum kancelaryjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego), *Kwartalnik historyczny*, 1985, N 1, p. 55–83; *Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica: 1991–1996 metų tyrinėjimai*, sudarytojai Z. Kiaupa, A. Urbanavičius, Vilnius, 1998, p. 293; R. Čapaitė, *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*, Vilnius, 2007, p. 543; A. Vasiliauskas, Vytauto Didžiojo diplomatika: išorinės žymės, *Senovė*, 1938, t. 4, p. 135–172; E. Saviščevas, Suvaldyti chaosą: bandymas naujai tirti Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero suteikčių knygą, in: *Istorijos šaltinių tyrimai*, 2008, t. 1, p. 115–173; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Oświęcim, 2014, p. 314; A. Груша, *Канцелярия Вялікага княства Літоўскага 40–х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск, 2006, p. 215; A. Груша, *Документальная письменность Великого Княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.)*, Минск, 2015, 465 p.; to paties papildytas leidimas: *Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом Княжестве Литовском (конец XIV – первая треть XVI в.)*, Москва–Санкт-Петербург, 2019.

4 *Susigrąžinant praeitį...*

5 K. Łopatecki, Analiza współczesnych edytorskich badań międzynarodowych: Metryka Litewska (1987–2021), in: *Rocznik Lituanistyczny*, 2023.

6 *Dyplomatyka staropolska*, pod. red. T. Jurka, Warszawa, 2015.

7 А. І. Дзярновіч, Метрыка ВКЛ і Метрыка Каронная: спецыфіка адрозненняў канцелярскіх традыцый, in: *Актуальные проблемы источниковедения: материалы VII Международной научно-практической конференции*, Витебск, 27–29 апреля 2023 г, t. 2.

8 *Susigrąžinant praeitį...*

Darbe autorė nevengia kartoti, kad LDK kanceliarija „veikė taip kaip Lenkijoje“. Kiek išsamiau kanceliarijos veiklos klausimus aptaria Darius Antanavičius, nagrinėdamas pakanclerio knygų susiformavimą. Nors kai kurie istorikai teigia, kad įsteigus pakanclerio pareigybę LDK kanceliarija skilo į didžiąją ir mažąją⁹, D. Antanavičius 2007 m. įrodė, kad kanceliarija į didžiąją ir mažąją skilo tik XVII a. antrame dešimtmetyje. Tad tenka konstatuoti, kad kol kas nėra tyrimų, kurie nagrinėtų, ką 1566 m. įvesta pakanclerio pareigybė pakeitė LDK kanceliarijoje, tiek struktūriškai, tiek jos veikloje¹⁰.

Kanceliarijos darbuotojų biografijas randame daugiatomiaame *Lenkų biografiniame žodyne*¹¹. Šiame leidinyje pavyko rasti beveik visų 30 raštininkų, dirbusių LDK kanceliarijoje 1566–1623 m., biografijas. Šios biografijos yra labai skirtingų apimčių ir išsamumo. Kadangi minėtas žodynas dar nėra baigtas, darbe naudojamosi baltarusių enciklopedijomis, skirtomis LDK istorijai¹², ir kitais įvairių autorių darbais, kuriuose minimi LDK raštininkai.

Apibendrinant istoriografiją galima teigti, kad XVI a. pradžios kanceliarijos veikla yra nemažai tyrinėta, o iš XVI a. antros pusės laikotarpio turime tik tyrimų, susijusių su tam tikrais kanceliarijos istorijos aspektais, ir sudarytų įvairių sąrašų. Individualios raštininkų biografijos dėl įvairių aplinkybių yra skirtingos apimtys ir nė vienoje raštininko biografijoje nėra išsamiau pažvelgta į darbą kanceliarijoje ar matuotas jo aktyvumas joje.

Šaltiniai. Pagrindinis šaltinis, naudojamas šiame darbe, – Lietuvos Metrika, kuri yra LDK kanceliarijos archyvas, iš principo ir sudarytas LDK raštininkų. Daugiausia remiamasi Lietuvos Metrikos mikrofilmais, saugomais Lietuvos valstybės istorijos archyve¹³, ir keliomis publikuotomis LM knygomis¹⁴. Nau-

9 I. Lukšaitė, J. Kiaupienė, *Lietuvos istorija. T. 5, Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529–1588 metais*, Vilnius, 2013, p. 506.

10 D. Antanavičius, Ревизия книг Литовской Метрики 1641 г. и формирование самостоятельной группы вице-канцлерских книг, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*, red. kol. pirm. A. Dubonis, Vilnius, 2007, p. 144.

11 *Polski słownik biograficzny*, Warszawa, Kraków (toliau – PSB), 1935–2015.

12 Вялікае Княства Літоўскае (Энцыклапедыя), Мінск, 2005–2010, т. 1–3.

13 Naudojamosi XIX a. pabaigoje sudarytų LM knygų katalogu, С. Пташицкий, *Описание книг и актов Литовской метрики*, Санктпетербург, 1887.

14 *Lietuvos Metrika Kn. Nr. 71, (1585–1586). Užrašų knyga 71*, parengė D. Antanavičius, Vilnius, 2008, p. 141.

dojamos Viešųjų reikalų, Užrašymų, Pasiuntinių knygos, kurios apima 1566–1623 m. Daugiausia remiamasi Viešųjų reikalų knygomis dėl jose esančių dokumentų įvairovės: privilegijos, suteiktys, mandatai, surašymai ir t. t. Jie atskleidžia kanceliarijos darbo specifiką ir padeda atsakyti į klausimą, kaip kanceliarija veikė, pradedant fiksuojama dokumentų geografija ir baigiant pačia informacija, esančia dokumentuose (pavyzdžiui, kanceliarijos personalo paskyrimai į pareigas ir konkrečių užduočių skyrimas raštininkams ar kitiems kanceliarijos pareigūnams). Šiame tyrime svarbu yra ne pats dokumentas, įrašytas į archyvą, bet dokumentą pasirašęs raštininkas.

LDK kanceliarijos raštininkų funkcija ir pagrindiniai veiklos aspektai 1566–

1623 m. Aukščiausi kanceliarijos vadovai buvo LDK kancleris ir jo pavaduotojas pakancleris. Hierarchiškai po juo rikiuodavosi raštininkai ir rašovai (dijokai), vertėjai, sekretoriai. Sėkmingai klostantis karjerai, raštininkai galėjo pakilti į pakanclerius ar kanclerius, būti paskirti dvaro arba žemės išdininkais arba gauti kitas pareigas, kurios leistų tapti Abiejų Tautų Respublikos senatoriumi. Siekdami išsiaiškinti, kaip raštininko karjerą galėjo lemti jo aktyvumas, pirmiausia apžvelgsime raštininko pareigybę ir pagrindinius veiklos ypatumus.

LDK raštininko pareigybė žinoma nuo XV a. Iki tol Lietuvos didieji kunigaikščiai turėjo raštininkų, tačiau Vytautas buvo pirmasis LDK valdovas, įsteigęs savo kanceliariją¹⁵. 1441 m. atsirado kanclerio pareigybė ir buvo suformuotas pastovus raštininkų korpusas. Tuo metu raštininkai buvo skirstomi taip: rašantys rusėniškai buvo įvardijami „писарь“, o rašantys lotyniškai – „secretarius“, „notarius“. Šiuo laikotarpiu LDK veikė dvi atskiros kanceliarijos: lotyniškoji ir rusėniškoji¹⁶. XVI a. ketvirtajame dešimtmetyje lotyniškieji ir rusėniškieji raštininkai pradėjo dirbti kartu ir taip buvo panaikintas kanceliarijos dualistiškumas. Iki XVI a. vidurio raštininkai buvo tituluojami sekretoriais bei rašovais (lenk. *diak*), tačiau po 1550 m. nusistovėjo raštininko pavadinimas¹⁷. Raštininkas galėjo dalyvauti LDK Ponų Taryboje kaip patarėjas, tačiau būti visateisiu jos nariu, kaip ir po 1569 m. ATR senato,

15 M. Kosman, Kancelaria wielkiego księcia Witolda, in: *Studia Źródłoznawcze*, Warszawa, 1969, t. 14, p. 91–119.

16 А. Груша, *Документальная письменность...*, p. 295.

17 *Urzędnicy centralni*, p. 118.

negalėjo, nes tam reikėjo bent jau kašteliono pareigų¹⁸. Tad LDK raštininko pareigybės nebuvo priskiriamos prie aukščiausio lygio valstybinių LDK pareigybių. Per 1564–1566 m. teismų ir administracijos reformą buvo nustatytas tikslus LDK raštininkų skaičius – penki, o šeštasis buvo žemės išdininkas. Steponui Batorui valdant šeštasis raštininko etatas buvo panaikintas ir LDK kanceliarijoje liko dirbti penki LDK raštininkai, įskaitant ir žemės išdininką¹⁹. Zigmanto Vazos laikais vėl atsirado šeštojo raštininko „etatas“²⁰. To meto LDK raštininkas lotyniškai buvo įvardijamas ne *scriba*, o *notarius*, rusėniškai ne *nuceu*, o *nucap* (kaip chronologiškai keitėsi raštininkai LDK kanceliarijoje, žiūrėti 1 priedą).

Raštininkai buvo kanceliarijos pareigūnai, kurie labai dažnai suvokiami kaip fiziškai dokumentus sudarydavęs techninis raštinės personalas. Tai – klaida. XVI a. pradžioje LDK raštinė funkcionavo tokia tvarka: rašovai, fiziškai surašinėję dokumentus kanceliarijos pagalbininkai, parengdavo *minutę* arba būsimą dokumento dispozicijos santrauką. Surašant oficialų dokumentą minutės turinys buvo išplečiamas (ypač pirminio protokolo ir eschatokolo būtinosiomis dalimis), o minutės dispozicija patikrinama ir, jei reikia, pataisoma. Galiausiai dokumentas buvo perrašomas, o vėliau dar kartą peržiūrėtas raštininko, patikrintas, ar neprieštarauja Statutui, ir pasirašytas²¹. Savaimė suprantama, kad kartais galėjo nutikti ir taip, jog pats raštininkas nuo pradžios iki galo parengia dokumentą. Taigi dažniausiai LDK raštininkai patys fiziškai nesudarydavo dokumentų, o tik buvo atsakingi už tinkamą jų parengimą. Manytina, kad panaši tvarka galėjo išlikti ir XVI–XVII a. sandūroje, nes tuo laikotarpiu neatsirado naujų techninių priemonių, kurios leistų pagreitinti ar optimizuoti dokumento parengimą. Tačiau kas iš tiesų lengvino kanceliarijos darbą – tai dokumentų spausdinimas. L. Sapiegos vadovavimo kanceliarijai laikotarpiu kvietimai į Seimą, konstitucijos ir kiti vieši dokumentai galėjo būti spausdinami.

18 L. Kieniewicz, *Senat za Stefana Batorego*, Warszawa, 2000, p. 304.

19 A. Dubonis, Raštininkas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001, p. 578.

20 Ibid.

21 A. И. Груша, *Документальная письменность*, p. 274; I. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas, t. I, Исследование = Tyrinėjimas*, Kaunas, 1934, p. 584.

Iš esmės beveik visi Lietuvos Metrikoje esantys dokumentai atitinka valdovo itinerariumus²². Todėl pagrįstai galime teigti, kad dokumentai būdavo išduodami tik valdovui esant šalia, o juos išduodavo tas asmuo, kuris būdavo šalia valdovo. Bet pasitaiko atvejų, kai dokumentai būdavo išduoti tą pačią dieną skirtingose vietose. Pavyzdžiui, 53-iojoje Lietuvos Metrikos knygoje esantis dokumentas datuojamas 1569 m. gruodžio 8 d.²³, toliau spalio 8 d.²⁴ Dokumentas išduotas 1569 m. gruodžio 8 d. Knišine²⁵, kitas dokumentas 1569 m. gruodžio 8 d. išduotas Tykocine²⁶, o dar kitas datuotas 1569 m. gruodžio 9 d. vėl Knišine²⁷. Taigi kanceliarija veikė nepertraukiamai ir visose tose vietovėse, kur buvo valdovas. Kitaip tariant, valstybės raštinė buvo mobili. Vadinas, raštininkai, pasirašantys dokumentus, buvo šalia valdovo. Gali susidaryti įspūdis, kad aktyvumas ir buvimas šalia valdovo nulemia sėkmingus karjeros šuolius, tačiau kaip pamatysime vėliau – nebūtinai.

Svarbu paminėti, kad nebuvo aiškios raštininkų specializacijos ar pasiskirstymo pagal dokumentų tematiką. Tiesa, ankstyvąją LDK kanceliarijos veiklą tyręs A. Gruša įrodinėjo, kad raštininkai buvo pasiskirstę tam tikrais klausimais²⁸. A. Gruša Vytauto raštininkus skyrė pagal kalbas – lotynų, vokiečių ir rusėnų. Mūsų tiriamuoju laikotarpiu raštininkų skirstymas pagal kalbas nebeturi prasmės, nes XVI a. antroje pusėje–XVII a. pradžioje kalbinės problemos nebebuvo arba beveik nebebuvo. Griežtai identifikuoti raštininkų pagal dokumentų tematiką negalime, tačiau matyti, kad su valstybės išdu susijusias privilegijas dažniausiai pasirašydavo žemės iždininkas. Apie kitų LDK raštininkų specializaciją kalbėti keblu, nes ji nėra tokia ryški. Teigti, kad vieni raštininkai pasirašė ne tokių svarbių, bet daugiau, o kiti svarbesnių, bet mažiau dokumentų – negalime.

22 M. Wrede, Abiejų Tautų Respublikos sostinės: Vilnius ir Gardinas valdovų Jogailaičių ir Vazų itinerarijuose, in: *Lietuva – Lenkija – Švedija: Europos dinastinės jungtys ir istoriniai-kultūriniai ryšiai*, sud. E. Saviščevas, M. Uzorka, Vilnius, 2014, p. 414–433.

23 LVIA, Lietuvos Metrika, 53-ioji Užrašymų knyga (mikrofilmas), l. 22–22v.

24 Ibid., l. 23.

25 Ibid., l. 23 v.

26 Ibid., l. 24.

27 Ibid., l. 24 v.

28 А. И. Груша, Документальная письменность..., p. 294.

Raštininkų aktyvumas pagal pasirašytų dokumentų skaičių. Savaimė suprantama, kad ne visi dokumentai patekdavo į Lietuvos Metriką, tačiau ne lengva pasakyti, kokių principu dokumentai būdavo atrenkami ir įrašomi į šias knygas. Be kita ko, tai lėmė ir finansai. Mat vieno lapo įrašas į Lietuvos Metrikos knygą kainavo 12 grašių, tiek pat kainavo išrašas. Dokumento įkainis už vieną lapą buvo 1–2 grašiai²⁹. Dar brangiau kainavo privilegija, o raštininkas už darbą paimdavo 12 grašių³⁰. Tokią kainą diktavo brangios raštvedybos priemonės. R. Ragauskienė nurodo, kad Mikalojui Radvilai Našlaitėliui kainavo popierius, vaškas ir pergamentas³¹. Tad visai nenuostabu, kad valdovo privilegijos kanceliarijoje buvo išduodamos paprastuose popieriaus lapuose, tai liudija ir išlikę dokumentai³² bei įrašai „подпис господарского по латине Stephanus Rex, на папере с печатю Великого Князтво Литовского“³³.

Šio straipsnio 2 ir 3 prieduose matomas raštininkų sudarytų dokumentų skaičius akivaizdžiai patvirtina, kad XVI ir XVII a. sandūroje dokumentų poreikis nuolatos didėjo. Pavyzdžiui, XVII a. pradžioje vienam raštininkui sudaromų dokumentų teko daugiau dar ir dėl to, kad raštininkų etatų, palyginti su XVI a. antra puse, sumažėjo. Akivaizdu ir tai, kad raštininkai, kurių specializacija buvo diplomatijos sritis (Jonas Šimkavičius, Mikalojus Haraburda, Andriejus Ivanovičius Obrinskis) dokumentų pasirašė mažiau (žiūrėti 2 ir 3 priedus). Verta atkreipti dėmesį, kad visgi asmenys, kurie vėliau gavo aukščiausias pareigas kanceliarijoje – tapo kancleriu ar pakancleriu, pasižymėjo itin dideliu produktyvumu.

Tiesa, kai kurių LDK raštininkų aktyvumą ar pasyvumą paaiškinti nėra paprasta. Pavyzdžiui, Steponas Pacas LDK raštininku buvo paskirtas tiriamąjo laikotarpio pabaigoje (1 priedas). Per septynerius tarnybos metus Pacas pa-

29 R. Ragauskienė, *Dingę istorijoje. XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos privatūs archyvai*, Vilnius, 2015, p. 66.

30 A. Dubonis, Raštininkas, p. 585.

31 R. Ragauskienė, *Dingę istorijoje*, p. 67.

32 VUB, Rankraščių skyrius, f. 48, b. 32805, Raštas, kuriuo Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Zigmantas Vaza Trakų klebonui Vilniaus kustošui Benediktui Vainai pristato Svėdasų kleboną Grigalių Laromskį Anykščių bažnyčiai. Interaktyvus [žiūrėta: 2020-08-10]. https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/islandora/object/atmintis:VUBo1_000367308#00001

33 LVIA, Lietuvos Metrika, 78-oji Užrašymų knyga (mikrofilmas), Privilegija Oršos miestui, l. 37.

sirašė kelis kartus daugiau dokumentų, negu kad Elijas Pilgrimovijus per 20 darbo kanceliarijoje metų (2 priedas). Kita vertus, Pacas raštininku paskirtas tais pačiais metais, kaip ir Aleksandras Gosievskis (1 priedas). Lyginant šių dviejų asmenų darbinį produktyvumą matyti, kad per tuos pačius septynerius metus Gosievskis pasirašė du kartus daugiau dokumentų negu Pacas (2 priedas). Gosievskio atvejį paaiškinti lengviau, nes jis buvo svarbiausias L. Sapiegos patikėtinis. Gosievskis buvo pasiūstas į LDK 1611 m. atkovotą Smolenską perimti visą administravimą ir užtikrinti Smolensko paklusnumą LDK.

Dėl ribotos šio straipsnio apimties negalime aptarti visų, tačiau verta pagngrinėti penkių aktyviausių raštininkų: Leono Sapiegos, Gabrieliaus Vainos, Eustachijaus Valavičiaus (būsimojo Vilniaus vyskupo), Motiejaus Vainos ir Aleksandro Gosievskio (3 priedas), biografijas pagal tris klausimus: 1) gimimo data arba pirmasis paminėjimas šaltiniuose, mirties data; 2) išsilavinimas; 3) karjeros raida centrinėse valstybės institucijose. Kilmė ir užtarėjai bei religija galėjo lemti asmens patekimą į kanceliariją, tačiau jie negalėjo stipriai paveikti asmens aktyvumo.

Leonas Sapiega (herbas Lapinas, taip pat naudotasi ir Lelija³⁴)

1) Gimė 1557 m. balandžio 4 d., mirė 1633 m. liepos 7 d. 2) Vaikystėje Sapiega pateko į Radvilos Juodojo dvarą, vėliau kartu su jo vaikais vyko mokytis į Leipcigą. Pasak Stanislovo Lazutkos, Sapiega puikiai mokėjo lenkų, lotynų ir rusėnų kalbas³⁵. Tačiau Arkadiuszo Czwołeko nuomone, Sapiega lenkų mokėjo prastai, o lotynų visai nemokėjo³⁶. 3) Grįžęs į LDK, M. Radvilos Rudojo užtarimu, apie 1577–1578 m. tapo valdovo dvarioniu. 1580 m. paskirtas valdovo sekretoriumi, 1581 m. – LDK raštininku, 1585 m. – LDK pakancleriu. Czwołeko nuomone, kancleriui Valavičiui Sapiega imponavo kaip natūralus kandidatas eiti pakanclerio pareigas. Pagrindinis Sapiegos konkurentas buvo Mikalojus Haraburda, ilgametis kanceliarijos senbuvis ir labai patyręs diplomatas. O Sapiega buvo jaunas, ypač aktyvus ir remiamas Radvilų. Galbūt šie

34 A. Kojalavičius-Vijūkas, *Šventasis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos bei jai priklausančių provincijų giminių ir herbų vardynas*, parengė: S. Narbutas, E. Rimša, Vilnius, 2015, p. 558.

35 S. Lazutka, *Leonas Sapiega: gyvenimas, valstybinė veikla, politinės ir filosofinės pažiūros*, Vilnius, 1998, p. 5.

36 A. Czwołek, *Piórem i Buławą: działalność polityczna Lew Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń, 2012.

veiksniai ir nulėmė jo tapimą pakancleriu. Panašu, kad Sapiegos ir Valavičiaus santykiai susiklostė, nes beveik visą Valavičiaus kanclerjavimo laikotarpį Sapiega buvo šalia jo ir, tikėtina, iš jo mokėsi. Net paskutiniaisiais savo gyvenimo metais, 1587 m. lapkričio mėnesį, Gardine Valavičius kartu su Sapiega rūpinosi valstybės reikalais, susirašinėjo su Lenkijos senatoriais, rengė universalus, instrukcijas ir kitą seimeliams reikiamą dokumentaciją. E. Valavičiui mirus, L. Sapiega darbą tęsė toliau³⁷. Nuo pat savo atėjimo į kanceliariją L. Sapiega du kartus vadovavo pasiuntinybėms į Maskvą.

Gabrielius Vaina (herbas – Trimitai³⁸)

1) Gimimo data nežinoma. Pirmieji paminėjimai LM susiję su jo, kaip LDK raštininko, paskyrimu 1585 m. Andrzejiaus Rachubos ir Henryko Lulewicziaus sudarytame LDK centrinių pareigūnų sąrašė Vaina nurodomas ir kaip pasaulietinis referendorius³⁹. Mirė 1615 m. 2) Nėra žinių, kad Vaina būtų studijavęs, greičiausiai, kaip ir brolis, išsilavinimą bus įgijęs kokio nors didiko ar valdovo dvare. 3) LDK raštininku tapo 1585 vasario 26 d.⁴⁰ 1589 m. buvo paskirtas pakancleriu.

Eustachijus Valavičius (būsimasis Vilniaus vyskupas) (Bogorija)

1) Gyveno 1572–1630 m. 2) Apie 1591 m. E. Valavičius pradėjo dvasininko karjerą. Po kurio laiko išvyko studijuoti į Romą. 3) 1600 m. tapo LDK dvasiniu referendoriumi. 1605 m. – LDK raštininku. 1615 m. su L. Sapiegos ir Jono Karolio Chodkevičiaus pagalba Valavičius buvo paskirtas pakancleriu⁴¹. 1617 m. E. Valavičius atsisakė pakanclerio pareigų dėl Vilniaus vyskupo posto ir kartu pasirūpino, kad jo vietą kanceliarijoje užimtų brolis Jeronimas Valavičius. Pastarasis kanceliarijoje darbavosi nuo 1589 m. ir kartu su M. Vaina buvo tie raštininkai, kurių pasirašytų dokumentų Lietuvos Metrikoje yra daugiausia.

37 A. Czuwółek, *op. cit.*, p. 56.

38 A. Kojalavičius-Vijūkas, *op. cit.*, p. 683.

39 *Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, A. Rachuba, Wrocław, 1992 (toliau – *Urządnicy centralni*), p. 173.

40 LM, 73-ioji Užrašymų knyga (mikrofilmas), l. 71v–72; LM, 74-oji Užrašymų knyga, l. 16v–17.

41 A. Czuwółek, *Lew Sapieha*, p. 368.

Motiejus Vaina (herbas Trimitai)

1) Motiejaus Vainos gimimo data nežinoma. LM pirmą kartą aptinkamas 1585 m. kaip karaliaus sekretorius⁴². 2) Išsilavinimas nežinomas. 3) 1582 m., dar nedirbdamas raštininku, dalyvavo priimant Maskvos pasiuntinius⁴³. LDK raštininku tapo 1589 m., kai L. Sapiega buvo paskirtas kancleriu, o G. Vaina pakancleriu. 1592 m. spalio 15 d. Užvenčio tijūnijos suteikimo privilegijoje minima, kad M. Vaina kanceliarijoje dirbo dar Stepono Batoro valdymo metu ir kad „dabar“ gyvena šalia valdovo. Minėtoje privilegijoje išvardyti visi Vainos nuopelnai: lojalus kanceliarijos darbuotojas, padaręs daug įvairių paslaugų valdovui, vyko į Maskvą ir lydėjo Zigmantą Vazą į Švediją⁴⁴. Kitaip nei įprasta, privilegija pasirašyta ne kito kolegos raštininko, o paties kanclerio Sapiegos. 1605 m. Vaina buvo paskirtas LDK dvaro išdininku. Jis yra daugiausia LM dokumentų pasirašęs raštininkas tiek per Sapiegos vadovavimo kanceliarijai laikotarpį, tiek per visą mūsų tiriamąjį laikotarpį. Atrodo, kad Vaina nesivėlė į jokias intrigas, politiniame gyvenime buvo pasyvus arba veikė užkulisiuose. Pažymėtina, kad būdamas aktyviausias kanceliarijos darbuotojas, M. Vaina retai minimas kitų raštininkų laiškuose, o istoriografijoje aptinkamas bene rečiausiai iš visų šiame tyrime aptartų raštininkų.

Aleksandras Gosieviskis⁴⁵ (herbas – Naktikovas⁴⁶)

1) Gimimo data nežinoma. 1596 m. paskirtas kanceliarijos regentu⁴⁷. Mirė 1639 m. 2) Apie Gosieviskio išsilavinimą žinių nėra. 3) LDK raštininku tapo tik 1615 m. Gosieviskis buvo autoritetingas kanceliarijos pareigūnas, neretai

42 LM, 73-ioji Užrašymų knyga (mikrofilmas), l. 23–23l.v.

43 M. Sirutavičius, *Diplomatinės veiklos organizacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1569–1604 metais*, Kaunas, 2018, p. 204.

44 Lietuvos Metrika, 76-oji Užrašymų knyga (mikrofilmas), l. 384 v.–385l.v.

45 S. Herbst, Aleksandr Gosiewski, PSB, t. VIII, 1959–1960, p. 339–340. Apie A. Gosieviskio kilimą karjeros laiptais plačiau žiūrėti: V. Liepuonius, Leono Sapiegos politinės grupuotės galios akumuliacinio mechanizmai: Aleksandro Korvino Gosieviskio atvejis, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 39, Vilnius, 2016, Liepuonius analizuoja, kaip A. Gosieviskis pasiekė aukštą postą – tapo LDK kanceliarijos raštininku ir apsiriboja laiku tik iki XVI a. pabaigos.

46 A. Kojalavičius-Vijūkas, *op. cit.*, p. 224. Nurodoma, kad šis herbas į Lenkiją atkeliavo iš Vengrijos.

47 *Urzędnicy centralni*, p. 175.

pavadavo ir patį kanclerį. Pavyzdžiui, 1599 m., kai Sapiega išvyko į Livoniją stebėti vietinių nuotaikų, į Varšuvą nuo kanceliarijos buvo pasiųstas Gosievskis⁴⁸. 1600 m. jis kartu su pakancleriu Sapiega vyko į Maskvą. 1605 m. Zigmantas Vaza Gosievskį išsiuntė į Maskvą pasveikinti Dmitrijaus I Apsišaukėlio šiam užėmus sostą⁴⁹. 1608 m. Gosievskis buvo vėl pasiųstas į Maskvą⁵⁰. 1609 m. jis buvo komandiruotas į pasienį su Maskva tam, kad išsiaiškintų tuometinę vietos situaciją. Gosievskis situaciją įvertino teigiamai, L. Sapiegai perdavė žinią, kad susiklosčiusi situacija yra palankiausias laikas intervencijai. Maža to, Gosievskis pats pradėjo propagandinę akciją formuodamas nuomonę, kad maskvėnams dabar yra pats geriausias laikas pasiduoti⁵¹. L. Sapiega vietoj savęs Gosievskį į Maskvą pasiuntė 1610 m., parengęs jam išsamias instrukcijas⁵². Maskvoje Gosievskis išbuvo iki 1613 m. Plačiau jis reiškėsi diplomatinėje srityje. Apskritai, XVII a. pirmoje pusėje geriausiai situaciją Maskvoje išmanė A. Gosievskis, J. K. Chodkevičius ir Oršos seniūnas Andrius Sapiega. 1625 m. Gosievskis pasiekė savo karjeros viršūnę – tapo Smolensko vaivada. Toliau bendradarbiavo su L. Sapiega. Taip pat palaikė Kristupą II Radvilą, nes dar 1625 m. pabaigoje Vilniaus, Ukmergės ir Trakų seimeliuose buvo iškeltas pasiūlymas atlyginti K. Radvilai už Biržų pilį, nes jis išgelbėjo Vilnių⁵³.

Taigi iš biografijų matome, kad aktyvumas kanceliarijoje su studijomis universitetuose nekoreliuoja, nes trys iš penkių: A. Gosievskis, G. Vaina ir M. Vaina, universitetuose nestudijavo ar bent jau neturime tokių duomenų. Tačiau studijos universitetuose koreliuoja su itin aukštomis pareigomis. L. Sapiega studijavo, veikė aktyviai ir vėliau tapo pakancleriu bei kancleriu. Panašiai klostėsi E. Valavičiaus, kuris buvo paskirtas LDK pakancleriu, o vėliau tapo Vilniaus vyskupu, karjera.

Išvados. Gauti statistiniai duomenys leidžia daryti išvadą, kad asmenys, kurie buvo aktyvūs kasdieniame darbe, sėkmingiau kilo karjeros laiptais. Tai Leonas Sapiega, Gabrielius Vaina, Eustachijus Valavičius (būsimasis Vilniaus vys-

48 A. Czwołek, *op. cit.*, p. 133.

49 Ibid., p. 200.

50 Ibid., p. 247.

51 Ibid., p. 254.

52 Ibid., p. 277.

53 Ibid., p. 272.

kupas) ir Aleksandras Gosievskis. Jie kanceliarijoje darbą pradėjo gana jauno amžiaus ir įgijo nemažai patirties. Tai rodo, kad patirtis kanceliarijoje buvo itin vertinama, tačiau norint užimti aukščiausius postus vien tik patirties ne-užteko. Atliktas tyrimas leidžia susieti asmens aktyvumą ir išsilavinimą su itin sėkminga karjera.

Išsilavinimo svarbą ir įtaką raštininko karjerai iliustruoja ir brolių Valavičių atvejais. E. Valavičius vyresnįjį brolių Jeronimą lenkė geresniu išsilavinimu, aktyvumu kanceliarijoje, greičiau pasiekė pakanclerio postą. Šis atvejis rodo, kad kylant karjeros laiptais nebuvo svarbu, kiek laiko asmuo iki tol dirbo kanceliarijoje. Vadinas, išsilavinimas, aktyvumas ir gebėjimas palaikyti gerus santykius su socialine aplinka raštininko karjerai buvo svarbesni dalykai, nei turimas darbo stažas. Šį teiginį pagrindžia ir L. Sapiegos atvejis. Skiriamas į kanclerius jis aplenkė tokius institucijos senbuvius kaip M. Hara-burdą ar Venclovą Agripą. 1585 m. G. Vaina buvo paskirtas raštininku, o jau po ketverių metų tapo pakancleriu, aplenkdamas tiek V. Agripą, tiek kitus ne vienerius metus kanceliarijoje dirbusius asmenis.

Kita vertus, svarbu nepamiršti ir neformalios įtakos. Antai M. Vaina buvo vienas aktyviausių LDK kanceliarijos raštininkų, tačiau išpūdingos karjeros nepadarė. Kanceliarijos dokumentai buvo išduodami tik su valdovo žinia. Tai reiškia, kad M. Vaina nebūtų galėjęs parengti tokio kiekio dokumentų, jei nebūtų buvęs šalia valdovo. Buvimą šalia valdovo M. Vaina galėjo išnaudoti asmeniniais tikslais, tačiau aplinkybės jam susiklostė ne itin palankiai, nes jo buvimo kanceliarijoje laikotarpiu nesikeitė nei kancleris, nei pakancleris. Tai-gi visą laiką aukštesni postai buvo užimti. Kita vertus, M. Vaina nebuvo labai išsilavinęs ir negalėjo pasigirti žinomais to meto valstybėje užtarėjais. Šios aplinkybės galėjo lemti didesnę darbo kiekį. Nefiksuota, kad M. Vaina būtų siūstas dalyvauti sprendžiant ginčus dėl sienos, dalyvavęs kokiose nors komi-sijose ar atlikęs kitokius valdovo pavedimus, kaip, pavyzdžiui, A. Gosievskis ar kai kurie kiti kanceliarijos pareigūnai.

Manome, kad asmens pasyvumą LDK kanceliarijoje labiausiai lėmė as-mens preferencijos ir kitos priežastys, kurių šiandien dėl išlikusių šaltinių sto-kos negalima paaiškinti.

The Career of Scribes of the Grand Duchy of Lithuania and the Factors That influenced It according to the 1566–1623 Lithuanian Metrics Data

VITA MALAŠINSKIENĖ

Keywords: chancellery, scribe, document, Lithuanian Metrics, Ruthenian, Latin.

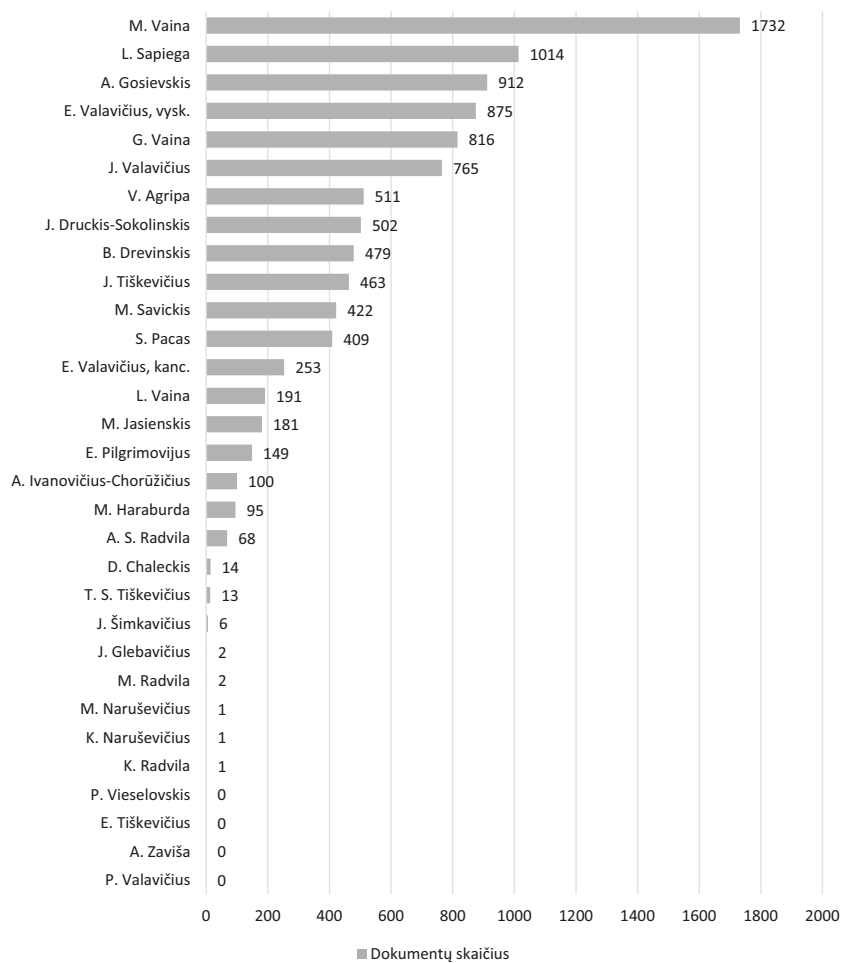
Summary. The article examines what influence the number of signed documents had on the careers of GDL scribes. In order to do this, a statistical method is used in this article. The statistical data (see appendices no. 2 and 3) lead to the conclusion that persons who were active in their daily work were more successful in climbing the career ladder. These are Leonas Sapiega, Gabrielius Vaina, Eustachijus Valavičius (the future bishop of Vilnius) and Aleksandras Gosievskis. These individuals have one thing in common – they all started working in the office at a relatively young age. The conducted research allows to see a connection between a person's education, his professional activity and a more successful career. However, it is important not to forget the informavio influence as well. For example, M. Vaina was one of the most active scribes of the LDK office, but he did not have an impressive career. The importance and influence of education on the career of a scribe is also illustrated by the case of Valavičius brothers. E. Valavičius surpassed his older brother Jeronimas with having a better education, being more active in the chancellery which allowed him to reach the post of chancellor sooner. This case shows that it didn't matter how long a person had worked in the office before moving up the career ladder. Consequently, education, activity and the ability to maintain good relations with the social environment were more important for the career of a scribe than the work experience.

1 priedas. LDK kanceliarijos pareigūnų kaita

	Žemės išdininkas	Dvaro raštininkas	Raštininkas	Raštininkas	Raštininkas	Raštininkas	Raštininkas	Pakancleris	Kancleris	
1566										1566
1567										1567
1568										1568
1569										1569
1570										1570
1571	Mikalojus Naruševičius									1571
1572		Laurynas Vaina								1572
1573			Mikalojus Savickis							1573
1574										1574
1575										1575
1576				Mikalojus Haraburda						1576
1577										1577
1578	Laurynas Vaina									1578
1579										1579
1580										1580
1581		Teodoras Skuminas								1581
1582		Tiškevičius								1582
1583	Jonas Hlebavičius		Leonas Sapiega							1583
1584										1584
1585										1585
1586										1586
1587										1587
1588	Teodoras S. Tiškevičius	Dmitrijus Chaleckis								1588
1589										1589
1590										1590
1591										1591
1592										1592
1593										1593
1594										1594
1595										1595
1596										1596
1597										1597
1598										1598
1599										1599
1600										1600
1601	Andrejus Zaviša									1601
1602		Jeronimas Valavičius								1602
1603										1603
1604										1604
1605										1605
1606										1606
1607										1607
1608										1608
1609										1609
1610										1610
1611										1611
1612										1612
1613										1613
1614										1614
1615										1615
1616										1616
1617										1617
1618										1618
1619										1619
1620	Kristupas Naruševičius		Aleksandras Gosievskis							1620
1621		Paulius Valavičius								1621
1622										1622
1623										1623
	Žemės išdininkas	Dvaro raštininkas	Raštininkas	Raštininkas	Raštininkas	Raštininkas	Raštininkas	Pakancleris	Kancleris	

2 priedas. Raštininkų pasirašytų dokumentų skaičius

Eil. Nr.	Vardas, pavardė	Darbo kanceliarijoje metai	Pasirašytų dokumentų skaičius	Per metus pasirašytų dokumentų vidurkis
1	Jonas Šimkavičius	1566–1569	6	2
2	Laurynas Vaina	1566–1580	191	13,6
3	Mikalojus Naruševičius	1566–1575	1	–
4	Bazilijus Drevinskis	1566–1576	479	47,9
5	Mykolas Haraburda	1566–1584	95	5,2
6	Motiejus Savickis	1566–1581	422	28,1
7	Mikalojus Jasienskis	1576–1600	181	7,5
8	Venclovas Agripa	1576–1586	511	51,1
9	Andriejus Ivanovičius-Obrinskis	1574–1589	100	6,66
10	Eustachijus Valavičius, kancleris	1566–1579	253	19,4
11	Leonas Sapiega	1581–1585	736	184
12	Gabrielius Vaina	1585–1589	782	195,5
13	Eustachijus Valavičius	1605–1615	622	62,2
14	Jeronimas Valavičius	1589–1617	744	26,6
15	Jonas Hlebavičius	1580–1586	2	–
16	Elijas Pilgrimovijus	1586–1608	149	6,8
17	Motiejus Vaina	1589–1607	1732	96,22
18	Dmitrijus Chaleckis	1590–1598	14	1,75
19	Andriejus Zaviša	1598–1602	0	0
20	Jonas Druckis-Sokolinskis	1607–1630	502	31,3
21	Jonušas Skuminas Tiškevičius	1607–1621	463	33,0
22	Steponas Pacas	1615–1635	409	51,1
23	Aleksandras Gosievskis	1615–1625	912	114
24	Kristupas Naruševičius	1618–1630	1	–

3 priedas. Raštininkų aktyvumas kanceliarijoje pagal pasirašytų dokumentų skaičių

Siedem dokumentów i listów Mikołaja Krzysztofa „Sierotki” i Albrychta Władysława Radziwiłłów z końca XVI i początku XVII wieku dotyczących dziesięcin i innych świadczeń dla kościoła w Czernawczycach i prepozytury Św. Barbary w Brześciu¹

ŁUKASZ GOŁASZEWSKI

Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego

e-mail: lukaszgolaszewski@uw.edu.pl

Słowa kluczowe: dziesięciny w Wielkim Księstwie Litewskim, Kościół katolicki w Brześciu, Kościół katolicki w Czernawczycach, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, Albrycht Władysław Radziwiłł, relacje między magnatami a duchowieństwem katolickim w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej.

Dzieje dziesięciny w Wielkim Księstwie Litewskim, w tym sporów między duchowieństwem katolickim obu obrządków a szlachtą – inaczej niż w przypadku Korony – nie doczekały się jak dotąd szerszych badań. Atoli dysponujemy wydawnictwami źródłowymi i opracowaniami, w których wzmiankowane jest to świadczenie i problemy z nim związane². Szereg danych na ten temat zawie-

- 1 Kwerendę źródłową przeprowadzono dzięki dofinansowaniu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego RP w ramach programu „Diamantowy Grant” (decyzja nr 0081/DIA/2012/41).
- 2 Zob. np. *Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais. Dokumentų rinkinys*, 1 dalis, XVI–XVII amžiai, sudarė K. Jablonskis, Vilnius, 1959, nr 92, s. 304; *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, sudarė R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė, (Fontes Historiae Parlamentorum Lituanicorum, t. 1), Vilnius, 2015, s. 127, 133; A. Baliulis, *Asesorių teismo sprendimai dėl bažnyčių turto ir dešimtinės XVII a.*, in: *Lituanistica*, t. 68, 2004, nr 4, p. 23–35; A. Buczyło, Dokument fundacyjny Jerzego Ilinicza z 1520 roku dla kościoła w Białej Podlaskiej, in: *Rocznik Li-*

rają oczywiście źródła rękopiśmienne, przechowywane w różnych archiwach i bibliotekach³. Dlatego zdecydowaliśmy się ogłosić drukiem kolekcję mało znanych dokumentów radziwiłłowskich z końca XVI i początku XVII wieku, dotyczących dziesięcin dla kościoła w radziwiłłowskich Czernawczycach⁴ i prepozytury Św. Barbary w Brześciu⁵. Są nimi zarządzenia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”⁶ i Albrychta Władysława Radziwiłła⁷ z lat 1578, 1589 i 1633

tuanistyczny, t. 5, 2019, s. 238, 243–244; Ł. Gołaszewski, *Konflikty o dziesięciny w dawnej Rzeczypospolitej. Aspekty prawne i społeczne na przykładzie parafii Kobylin na przełomie XVI–XVII wieku*, rozprawa doktorska, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 2021, s. 80, 98–99.

- 3 W instrukcji sejmiku nowogródzkiego z 30 marca 1607 r. znalazł się postulat dotyczący dziesięciny – aby sprawy tych, którzy nie składali tego świadczenia *circa annum 1578*, zostały odesłane do kompozycji, z przyznaniem szlachcicowi pierwszeństwa w odprysiężeniu się, że dziesięcin nie składał i odrzuceniem dowodów z ksiąg beneficjów: zob. Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, sygn. 360, k. 198–203v (za informację o tym źródle dziękuję Prof. A. Zakrzewskiemu). Z kolei Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” w 1596 r. uposażył kościół w Białej dziesięcinami m.in. z pewnych gruntów w Ciciborze i Terebelli, a w połowie XIX w. władze administracyjne Królestwa Kongresowego zajmowały się m.in. problemem wymiaru tego świadczenia – zob. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej – AGAD), III Rada Stanu Królestwa Polskiego, sygn. 701, s. 1–32.
- 4 Dzisiejsze Чернавчицы to wieś na Białorusi w rejonie brzeskim obwodu brzeskiego leżąca na północ od Brześcia. Historię parafii i kościoła oraz jego obecny stan i wyposażenie omawia K. Kolendo-Korczak, Kościół parafialny p.w. Trójcy Św. w Czernawczycach, in: *Kościół i klasztorzy rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskoliteńskiego*, t. 2, red. nauk. A. Oleńska, (Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, red. nauk. J. K. Ostrowski, cz. 5), Kraków, 2014, s. 117–139. Dzieje miejscowości od II połowy XV do II połowy XVI wieku, gdy należała ona do Iliniczów, kreślą P.A. Аляхновіч, С.А. Рыбчонок, А.І. Шаланда, *Род Іллінічаў у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI стст.: радавод, гербы, уладанні*, Мiр, 2015, s. 259–261; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław, 1951, s. 98–99.
- 5 Dziś nieistniejący. Iliniczowie posiadali grunty pod Brześciem z dworem i prepozyturą, tworzące jurydykę; nowy kościół Św. Barbary wspomniany w testamencie Jerzego Ilinicza z 1526 r. W 1568 r. wnuk tegoż Jerzego, również Jerzy, zapisał te dobra Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi „Sierotce” – zob. P.A. Аляхновіч, С.А. Рыбчонок, А.І. Шаланда, *Род Іллінічаў...*, s. 223.
- 6 Biogram: H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj Krzysztof zw. Sierotką (1549–1616)*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Kraków, 1987, s. 349–361 – oraz biografia – T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) – wojewoda wileński*, Warszawa, 2000.
- 7 Życiorys: H. Lulewicz, *Radziwiłł Albrycht Władysław (1589–1636)*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Kraków, 1987, s. 140–143.

dla administratorów dóbr czernawczyckich oraz listy tego ostatniego do niewymienionego z imienia i nazwiska plebana czernawczyckiego z lat 1621–1622 i 1624. Jednak szczęśliwie w ówczesnych księgach konsystorza janowskiego diecezji łuckiej został jako pleban w Czernawczycach wymieniony ksiądz Jan Czarkowski, który najpewniej był odbiorcą wydawanych listów⁸.

Odpisy, którymi dziś dysponujemy, zostały sporządzone 21 marca 1664 r. w Łomazach na podstawie dokumentów, które ks. Walerianowi Różewskiemu kantorowi łeczyckiemu, sekretarzowi królewskiemu i wizytatorowi generalnemu diecezji łuckiej oraz towarzyszącemu mu w charakterze pisarza ks. Wojciechowi Jaczewskiemu plebanowi w Czerwonce i Suchożebrach, notariuszowi apostolskiemu, przedstawił niejaki Jan Koprowski w imieniu ks. Waleriana Judyckiego pisarza Wielkiego Księstwa Litewskiego, archidiacona wileńskiego, prepozyta w Trokach i Białej. Dokumentami tymi były akt fundacji kościoła w Czernawczycach na pergaminie i różne dokumenty papierowe dotyczące zarówno kościoła czernawczyckiego, jak też Św. Barbary w Brześciu⁹. Co do tych ostatnich dowiadujemy się, że fundacja i inne akta, które ksiądz Jan de Rubeis prepozyt kościoła Św. Barbary w Brześciu i pleban w Węgrowie zabrał do tej plebanii spłonęły wraz z nią; jednak między papierami kościoła czernawczyckiego znaleziono notatkę tegoż księdza dotyczącą nadania wspomnianej prepozyturze dziesięciny snopowej z folwarku Demianicze¹⁰. Miała być ona skła-

8 Archiwum Diecezjalne w Siedlcach (dalej – ADS), sygn. D 21, k. 87 (wpis z 21 lutego 1623). W świetle spisu zawartości zachowanych ksiąg konsystorskich z lat 1616–1626 w żadnej z nich nie znajduje się akt instytucji kolejnego plebana w Czernawczycach, z czego wynika, że to właśnie ks. Czarkowski jest adresatem wydawanych listów.

9 ADS, sygn. D 149, k. 152. Część najstarszych dokumentów (z końca XV i początku XVI wieku) została ingrosowana 1 września 1539 r. do ksiąg diecezji rządzonej wówczas przez biskupa Jerzego Chwalczewskiego – to właśnie wypis z nich pod pieczęcią biskupa Bernarda Maciejowskiego przedstawiono wizytatorowi (tamże, k. 158–158v). Następnie okazano wypis z tychże ksiąg, obejmujący czynności prawne z 1539 r. dotyczące kościoła czernawczyckiego, również wydany za pontyfikatu biskupa Maciejowskiego (tamże, k. 159–159v).

10 Tamże, k. 161–161v. Według tej notatki owa fundacja miała zostać nadana „anno 1524 feria quinta Assumptionis Beatae Mariae Virginis” – jednak w tym roku Wniebowzięcie NMP wypadło w poniedziałek, a czwartkiem był 18 sierpnia. O spaleniu plebanii i dokumentów prepozytury informował także ks. Waleriana Judyckiego listem z 20 kwietnia 1656 r. ks. Mikołaj Siestrzewitowski kanonik i oficjał generalny łucki – zob. tamże, k. 163–163v. Demianicze (Дзяменічы) to wieś na Białorusi w rejonie żabińskim obwodu brzeskiego, leżąca w środku trójkąta, którego wierzchołkami są Brześć, Żabin-ka i Kamieniec, a na północny wschód od Czernawczyc.

dana co roku z żyta, jęczmienia i owsa, a towarzyszyć jej miało 6 połci słoniny i 2 beczki grochu, jednak między tymi papierami zachował się kwit księdza de Rubeis, który 16 listopada 1654 r. przyjął zamiast tego 180 złotych od Jana Kaczanowskiego¹¹. Można zatem domniemywać, że któryś z plebanów czernawczyckich był także prepozytem kościoła Św. Barbary w Brześciu i w taki sposób powstał przedstawiony wizytatorowi w 1664 r. zbiór dokumentów.

Księga o sygnaturze D 149 z Archiwum Diecezjalnego w Siedlcach zawierająca akta teŝe wizytacji, obejmującej podlaską i brzeską część diecezji łuckiej (tzw. diecezję brzeską)¹² pochodzące z lat 1662–1664, została odnowiona w 1725 r.¹³. Składki ułożono inaczej: w pierwszej części księgi zebrano protokoły wizytacyjne i dekrety reformacyjne, a po karcie 137 odpisy dokumentów służących poszczególnym kościołom (w praktyce nie udało się – ze zrozumiałych względów – ściśle przeprowadzić tego podziału i odpisy dokumentów znajdujemy także wśród protokołów wizytacyjnych). Przy okazji tej renowacji księga została oprawiona w pomalowaną na ciemnobrązowo skórę, a na przedniej i tylnej stronie oprawy wyciśnięto pieczęć ówczesnego biskupa łuckiego, Stefana Rupniewskiego. Zachowała się jednak dawna foliacja, której analiza pozwoli w przyszłości na odtworzenie pierwotnego układu księgi¹⁴. Została ona spisana przez różne ręce, ale wszystkie wydawane obecnie zarządzenia i listy radziwiłłowskie wpisała jedna, zasadniczo reprezentująca włoskie modele pisma (kancelareskę, a jeszcze bardziej bastardę humanistyczną), z dodatkiem tradycji gotyckiej (np. długa litera „z”)¹⁵. Czytelność dokumentów nie budzi poważniejszych zastrzeżeń, dukt pochyły, długie łaseczki i ogonki z pętelkami sprawiają niekiedy wrażenie przenikania się poszczególnych wierszy tekstu. Odstępy między nimi nie zawsze są jednakowe,

11 Tamże, k. 161v–162.

12 Podstawową monografią diecezji łuckiej w okresie wczesnonowoczesnym jest praca ks. Ludwika Królika, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin, 1983. Autor omawia terytorium i granice diecezji na s. 95–103, a na s. 125 wyjaśnia, w jakich okolicznościach biskupi łuccy przyjęli podwójną tytulaturę „łuckich i brzeskich” (formalnie nigdy nie wydzielono diecezji brzeskiej).

13 Odpowiednia informacja: ADS, sygn. D 149, k. 137.

14 Odsyłając do poszczególnych kart tego rękopisu zawsze powołujemy się na foliację z połowy XX wieku, wykonaną sposobem maszynowym.

15 Por. J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin, 1992, s. 104–116.

linie z tekstem nie zostały też na każdej ze stron poprowadzone równolegle. Można domniemywać, że to pośpiech i niedostatek czasu przeszkodziły biegłemu pisarzowi w estetycznym dopracowaniu niektórych odpisów.

Prezentowane dokumenty przybliżają aktywność magnatów (właścicieli wielkich dóbr) w obliczu różnorodnych problemów ze ściąganiem dziesięcin i podobnych świadczeń przez plebanów w ich dobrach. Odpowiedzialny za ich wydawanie był oczywiście miejscowy rządca, zatem magnat musiał korespondować nie tylko z plebanem, lecz także z namiestnikiem czy podstarościm. Niekiedy musiał przypominać temu ostatniemu o ciążyącym na nim obowiązku, a innym razem (jak w wydany niżej dokumencie nr 5) tłumaczyć plebanowi, że siła wyższa – panujący nieurodzaj – uniemożliwia wydanie dziesięciny. Bywał także mediatorem między nimi, tak spotykając się osobiście, jak w drodze korespondencji proponował różne rozwiązania (jak straszenie procesem w dokumencie nr 3). Niekiedy żądał dodatkowych informacji i dokumentów, aby podjąć właściwą decyzję. Jest zrozumiałe, że jako właściciel dóbr był osobą, do której spływały wszelkie skargi – także w jego własnym interesie leżał spokój i ład w jego dobrach. Najpewniej podobny sposób procedowania był powszechnie przyjęty w razie pojawienia się sporów między urzędnikami dworskimi a miejscową ludnością, nie tylko plebanami i najprawdopodobniej w całej Rzeczypospolitej, acz wymaga to dalszych badań. Można jednak wspomnieć o utworze Jakuba Ponętowskiego „Ziemiannin”, napisanym na prośbę Marcina Leśnowolskiego, kasztelana podlaskiego, przed rokiem 1586. Wśród warunków niezbędnych dla idealnego życia szlachcica-ziemiannina znalazł się także kościół, nawet w jednej jedynej jego wsi, „murowany, pewnym płatem nadany, swym tylko ludziom farę”¹⁶. Ów „pełny płat” to oczywiście dziesięcina w pieniądzu, przynależna parafii obejmującej tylko dobra szlachcica-ziemiannina, oczywiście jego własnej kolacji. Co interesujące i ważne, podmiot mówiący w tym utworze uznawał świadczenia na

16 Zob. Jakub Ponętowski, *Ziemiannin* [--] *napisany na prośbę P. Marcina Leśnowolskiego kasztelana podlaskiego*, in: *Staropolska poezja ziemiańska. Antologia*, opr. J.S. Gruchała i S. Grzeszczuk, Warszawa, 1988, s. 129. Utwór ten powstał przed 1586, został wydany anonimowo w 1588 w „Gospodarstwie” Anzelma Gostomskiego – zob. tamże, s. 356. W połowie XVII stulecia doczekał się wierszowanej parafrazy pióra Mikołaja Lubienieckiego, zatytułowanej „Kondycja szlachecka”, zachowanej w rękopisie datowanym na 1660 r. W wierszach 39–40 wymienia się kościół we wsi „pensyją nadany, / By swar o dziesięciny nie był z kapłany” – zob. tamże, odpowiednio s. 375–376, 262.

utrzymanie świątyni parafialnej za konieczne, acz zastrzegął, że powinna być ona na wszelkie możliwe sposoby związana z właścicielem dóbr. Naturalnie, zrealizowanie wszystkich tych warunków zwykle nie było możliwe, zarysowany w tym utworze ideał dobrze jednak oddaje zapatrywania przynajmniej niektórych jego odbiorców, a urzeczywistnić go mogli w pierwszym rzędzie magnaci, dysponujący kilkoma wsiami czy kluczami dóbr¹⁷.

Przygotowując niniejszą edycję stosowaliśmy się do wskazań zawartych w *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.*, opr. K. Lepszy, Warszawa 1953. Stosujemy zatem zasady transkrypcji tekstu (innymi słowy nie staramy się o literalne odtworzenie w edycji wydawanego przekazu przy pomocy liter zastosowanych przez pisarza i stosujemy dzisiejsze znaki pisarskie, starając się w niżej wydanym tekście odtworzyć każdy wyraz w jego dawnym brzmieniu, oczywiście na ile to możliwe) zaproponowane w załączniku A do teŹej instrukcji z jednym istotnym odstępstwem: nie modernizowaliśmy pisowni nielicznych wyrazów zapoŹyczonych z łaciny (jak zaleca pkt 1 załącznika A), gdyŹ są one zrozumiałe dla badaczy, a z drugiej strony świadczą o przenikaniu się łaciny i języka polskiego. Zdecydowaliśmy się ponadto pozostawić początkowe i końcowe formuły grzecznościowe w listach oraz arengi i tytuły wystawców oraz odbiorców dokumentów – nadań dla kościoła czernawczyckiego. W pierwszym przypadku chcemy pokazać, jak w tych formułach magnat wyrażał swój stosunek do plebana, w kolejnym zależało nam na nieobcinaniu formuł zawierających zwrot o związaniu poleceniami magnata także kolejnych rządców jego dóbr. Wprowadzamy współczesną interpunkcję i własny podział tekstu na akapity. Wyjątkowo, ze względu na zwięzłość dokumentów i niewielką liczbę przypisów, zdecydowaliśmy się w przypadku tych ostatnich, tak tekstowych, jak i rzeczowych, na zastosowanie jednego, wspólnego ciągu przypisów dla przedmowy i edycji, numerowanych cyframi arabskimi. Rządcy dóbr czernawczyckich, którym nie poświęcono przypisów rzeczowych, nie zostali zidentyfikowani wśród adresatów listów do Radziwiłłów przechowywanych w dziale

17 Prowadząc kwerendy znalazłem listy marszałka wielkiego koronnego Franciszka Biełlińskiego z dyspozycjami do rządców swych dóbr mazowieckich i wielkopolskich (z 1 lipca i 20 czerwca 1752 roku) w których magnat nakazał im surowo pilnować, aby chłopci wydawali dziesięciny wytyczne sprawiedliwie i przedwcześnie nie zabierali pło-
nów – AGAD, Archiwum Komierowskich, sygn. 7/7, k. nlb. (znajduje się tam także brudnopis analogicznej dyspozycji do rządcy dóbr sandomierskich, zapewne współczesnej).

V Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów (AGAD). Poniższe listy Albrychta Władysława Radziwiłła nie posiadają odpisów w dziale IV ww. zespołu.

1.

Mikołaj Krzysztof Radziwiłł naznacza plebanom czarnawczyckim tymczasowe świadczenie w ziarnie zamiast dziesięciny z folwarków czarnawczyckiego i pokrowskiego.

Czarnawczyce, 27 IX 1578

Oryginał: nieznan; został podpisany przez Radziwiłła i opatrzony jego pieczęcią, której obecność zaznaczono w kopii rysunkiem okręgu z napisem „Locus sigilli” w środku (kopia podpisu znajduje się po jego lewej stronie).

Kopia: ADS, sygn. D 149, k. 159v–160; najpewniej z oryginału, umieszczona wśród kolejnych odpisów innych dokumentów, zatytułowana „Pro eadem ecclesia”.

[k. 159v] Mikołaj Krzysztof Radziwiłł na Ołyce i Nieświeżu książę, marszałek nadworny Wielkiego Księstwa Litewskiego namiestnikowi naszemu czarnawczyckiemu¹⁸ panu Stanisławowi Mogilnickiemu¹⁹ i innym napotym będącym namiesnikom naszym.

Oznajmuję, iż którą dziesięcinę pleban czarnawczycki ksiądz Andrzej Dąmbrowski²⁰ z folwarków czarnawczyckiego i pokrowskiego²¹ od nas na funduszu ma opisaną²², tedy iż te folwarki z pewnych przyczyn są zepsowa-

18 Tak konsekwentnie w wydawanych źródłach zapisywana jest nazwa tej miejscowości.

19 Jako *praefectus Czarnavcziciensis* występuje w nadaniu Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” dla kościoła czarnawczyckiego z października 1585 r. – zob. ADS, sygn. D 149, k. 154v–155.

20 Nieznany wydawnictwom: V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVII a.*, Bažnyčios istorijos studijos, t. 2, Vilnius, 2009; V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVII a. II: Ad-denda et corrigenda*, (Bažnyčios istorijos studijos, t. 11), Vilnius, 2020.

21 Chodzi tu o Pokry, dziś wieś Покры w rejonie brzeskim obwodu brzeskiego na Białorusi, kilka kilometrów na północny zachód od Czarnawczyc.

22 Wśród dokumentów przedstawionych wizytatorowi brak aktu, którym Radziwiłł potwierdzał czy określał takowe dziesięciny; jednak dziesięcina snopowa z folwarku czarnawczyckiego ze wszystkich plonów prócz owsa została nowo wzniesionemu kościołowi parafialnemu nadana przez Iwazkę Ilinicza 5 maja 1471 r. i potwierdzona przez Jerzego Ilinicza 29 czerwca 1516 r. – ADS, sygn. D 149, odpowiednio k. 155v–156, 157v–158. Dokument z 1471 r. zachował się w oryginale: AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych,

ne i ziemia folwarkowa między poddane pomierzona i rozdana, dla czego ta dziesięcina pomienionemu plebanowi wydać się nie może, rozkazujemy abyście jemu dawali w każdy rok począwszy od roku tysiąc pięćset siedmdziesiąt dziewiątego na każdy Święty Marcin [11 XI] żyta beczek trzydzieści, jęczmienia beczek dwadzieścia, owsu beczek dwadzieścia. A jeśliby potem te folwarki nasze zaś naprawione byli, tedy księdzu plebanowi według funduszu naszego dziesięcina z tych folwarków ma być dawana, koniecznie tak mieć chcemy.

Dan [k. 160] z Czarnawczyc dnia 27 septembris 1578.

Tego dokładam, iż co się tu napisało dawać pomienionemu plebanowi to też ma być dawano i potomkom jego inszym plebanom czarnawczyckim.

2.

Mikołaj Krzysztof Radziwiłł potwierdza swoje wcześniejsze nadanie szpitalowi w Czarnawczycach 10 złotych i 6 beczek żyta z tamtejszych dóbr.

Czarnawczyce, 2 V 1589

Oryginał: nieznan; został podpisany przez Radziwiłła i opatrzony jego pieczęcią, której obecność zaznaczono w kopii rysunkiem okręgu z napisem „Locus sigilli” w środku (kopia podpisu znajduje się po jego lewej stronie).

Kopia: ADS, sygn. D 149, k. 160–160v; najpewniej z oryginału, umieszczona wśród kolejnych odpisów innych dokumentów, zatytułowana „Pro hospitali eiusdem ecclesiae”; z wyjątkiem pierwszego pozostałe wyrazy tytułu zapisano na razurze, widoczne kształty niektórych wyskrobanych liter (np. na miejscu „eiusdem” zapisano najpewniej „eadem”). Na prawo od okręgu symbolizującego pieczęć ręką bardzo podobną do ręki kopisty, acz jaśniejszym atramentem zapisano „Con[.]”²³.

[k. 160] Mikołaj Krzysztof Radziwiłł książę na Ołyce i Nieświeżu, hrabia na Szydłowcu i Miru namiestnikowi naszemu czarnawczyckiemu Hrehorowi Polczyckiemu i innym napotym będącym.

Jako było pierwiej listowne rozkazanie nasze i nadanie na szpital czarnawczycki, aby z dochodów czarnawczyckich w każdy rok dawano po dziesięci

sygn. 7336 (w tej samej kolekcji pod sygn. 7438 dyplom Jerzego Ilinicza z 1509 r. dotyczący kościoła w Czarnawczycach, jego odpis w ADS, sygn. D 149, k. 157).

23 Być może jest to skrót na *concordat*? – por. A. Cappelli, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, 7ma edizione ampliata e rinnovata da M. Geymonat e F. Troncarelli, Milano, 2011, s. 59.

złotych polskich a żyta po sześć beczek, jedno jako nam dał sprawę ksiądz Paweł Dąmbrowski pleban mój terazniejszy czarnawczycki²⁴, że ten list mój przygodnie mu zginął. A tak rozkazujemy²⁵ i koniecznie to mieć chcemy, abyś te dziesięć złotych polskich i sześć beczek żyta na szpital czarnawczycki każdego roku o Świętym Marcinie [11 XI] począwszy w tem roku ośmdziesiąt²⁶ dziewiątym i innych lat po sobie idących do rąk terazniejszego plebana czarnawczyckiego i potem będących wydawał, żadnej zwłoki nie czyniąc. Co tobie przy zeznaniu [k. 160v] plebańskim na liczbie w każdym roku przyjęto będzie.

Pisan w Czarnawczycach dnia 2 maja anno Domini 1589.

3.

Albrycht Władysław Radziwiłł do księdza Jana Czarkowskiego plebana w Czarnawczycach.

Korelicze, 11 VIII 1621

Oryginał: nieznan; został podpisany przez Radziwiłła i opatrzony jego pieczęcią, której obecność zaznaczono w kopii rysunkiem okręgu z napisem „Locus sigilli” w środku (kopia podpisu znajduje się po jego lewej stronie).

Kopia: ADS, sygn. D 149, k. 162v; najpewniej z oryginału, umieszczona wśród kolejnych odpisów innych dokumentów, zatytułowana „Pro eadem ecclesia”. List nie wymienia nazwiska adresata.

Mój łaskawy księżu plebanie czarnawczycki,

Nie wiem dla której przyczyny nie oddaje W.Mści dziesięć z Demienicz²⁷, jednak piszę do niego prosząc, aby onę W.Mści i za przeszły, i za ten rok oddał. Czego nie uczyni li²⁸ na prośbę moję, tedy postrasz go W.Mść prawnym procesem, jednak proszę W.Mść²⁹ wprzód onego molestuj, a onego nie

24 Znany jako tamtejszy pleban w 1585 r. – zob. V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVII a. II...*, nr 1944A, s. 118.

25 Poprawiono z „rozkażuiemu”.

26 Ewentualnie „ośmdziesiąt” – w rękopisie brak znaków diakrytycznych.

27 Chodzi tu o wspomnianą we wstępie dziesięć dla prepozytury Św. Barbary w Brześciu, skoro Radziwiłł pisze w jej sprawie do plebana w Czarnawczycach, to zapewne ów ks. Czarkowski był prepozytem tego kościoła w Brześciu.

28 W podstawie wydania: „uczynili”.

29 Dwa możliwe znaczenia: „waza miłość” albo „waszą miłość”.

pozywaj W.Mśc, gdyż ja tam będę przed Świętym Michałem [29 IX 1621], tedy i w tym rozmówię się z panem Niemczynowskim³⁰.

Na ten czas się modlitwie waszej miłości zalecam. Datum z Korelicz die 11 augusti 1621.

W.Mści życzliwy przyjaciel i sługa.

4.

Albrycht Władysław Radziwiłł do księdza Jana Czarkowskiego plebana w Czarnawczycach.

Szereszów, 1 IX 1621

Oryginał: nieznany; został podpisany przez Radziwiłła i opatrzony jego pieczęcią, której obecność zaznaczono w kopii rysunkiem okręgu z napisem „Locus sigilli” w środku (kopia podpisu znajduje się po jego lewej stronie).

Kopia: ADS, D 149, k. 162–162v; najpewniej z oryginału, umieszczona wśród kolejnych odpisów innych dokumentów, zatytułowana „Pro eadem ecclesia”. List nie wymienia nazwiska adresata.

[k. 162] Mój łaskawy księżu plebanie czarnawczycki,

Pisze W.Mśc do mnie strony dziesięciny demienickiego[s] sobie należące, że pan Niemczynowski onej W.Mści za ten rok dać nie chce. Wprawdzie ma takie postanowienie ze mną, iż tylko w roku przeszłym 1620 powinien ją był W.Mści oddać, jakoż podobno i oddał. Jednak przytem excipował się i postanowiło z nim tak, aby on i za te dwie lecie wszędzie komu by należała onę wydawał, a ja przy expiowaniu arędy o nie mam się zgodzić. Przetoż będę się chciał z nim widzieć w przyszłą niedzielę da Bóg w Pieliszczach i nie zaniecham o tem pomówić, ale wiem pewnie, że od tego nie będzie.

30 Jarosz (Hieronim) Niemczynowski znany jest z jednego listu przechowywanego w AGAD, w dziale V Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów, sygn. 10380, s. 1–3, z Czarnawczyc, z 24 maja 1622 r., adresowanego do Albrychta Władysława Radziwiłła, dotyczącego różnych spraw finansowych i gospodarczych, wspomina „pana kanclerza”, czyli Lwa Sapiehę, a także wyjazd za 2 tygodnie do Wilna na trybunał. W świetle indeksu osobowego Niemczynowski nie widnieje w pracy A. Czwołka, *Piórem i buławą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń, 2012. Od 1618 r. Albrycht Władysław Radziwiłł był zięciem Sapiehy, a Bluwienicze nabył w 1622 r. właśnie od Niemczynowskiego za 14500 złotych (w 1629 r. zastawił je za 10 tysięcy złotych) – zob. H. Lulewicz, *Radziwiłł Albrycht Władysław (1589–1636)*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Kraków, 1987, s. 140–143.

Co się tycze Andrzeja Balwierza wójta teraźniejszego, rozumiałem, że za bytnością W.Mści w Brześciu miał się z W.Mścią widzieć, ale jako z listu W.Mści widzę, iż i nie ukazał się W.Mści, a to podobno w czymś winnym się bydz czuje. Ja arbitrio W.Mści to poruczam jako temu, który wójta plebi podawać masz i jeśliby tak bydz miało, jako poddani do mnie suplikują, wolno go W.Mści zrzucić, a inszego [k. 162v] wójta nastawić, jeno czł[e³¹]ka dobrego, który by na poddanych ciężki nie był³².

Z tym się łasce i modlitwom W.Mści oddawam. W Szereszowie 1 septembris 1621.

W.Mści wolno czynić z tym co^[33] się zda, lubo tego zatrzymał, lubo inszego obrał³⁴.

W.Mści uniżony sługa.

5.

Albrycht Władysław Radziwiłł do księdza Jana Czarkowskiego plebana w Czarnawczycach.

Szereszów, 18 II 1622

Oryginał: nieznan; został podpisany przez Radziwiłła i opatrzony jego pieczęcią, której obecność zaznaczono w kopii rysunkiem okręgu z napisem „Locus sigilli” w środku (kopia podpisu znajduje się po jego lewej stronie).

Kopia: ADS, D 149, k. 162v–163; najpewniej z oryginału, umieszczona wśród kolejnych odpisów innych dokumentów, zatytułowana „Pro eadem ecclesia”. List nie wymienia nazwiska adresata.

[k. 162v] Mój łaskawy księżu plebanie,

Wspominał przede mną J.Mśc pan [k. 163v] Niemczynowski, że nie może wystarczyć ordynariom³⁵, które się dają z Czarnawczyc, przez nieurodzaj, któ-

31 Brak tej litery w podstawie wydania.

32 Ten wyraz najpierw zapisano na końcu wiersza (pierwszego u góry strony), aby następnie, po napisaniu większej partii tekstu z szerszym marginesem, wyskrobać go i napisać ponownie na początku drugiego wiersza.

33 W tym miejscu dwie-trzy litery napisano na innych już zapisanych.

34 Nie można wykluczyć, że to zdanie w oryginale zostało napisane własnoręcznie przez Radziwiłła, za czym przemawia jego położenie po dacie listu i zapisanie w kopii od nowego wiersza.

35 Zapisano „Ordynaryom”.

rego i W.Mśc podobno wyświadam[s]. A tak proszę W.Mśc abyś chciał do nowego poczekać ordynarii albo dziesięciny, która się W.Mści z Demienicz dawać powinna.

Oddawam się za tym łasce W.Mści. W Szereszowie 18 februarii 1622.

W.Mści uniżony sługa.

6.

Albrycht Władysław Radziwiłł do księdza Jana Czarkowskiego plebana w Czarnawczycach.

Szereszów, 4 II 1624

Oryginał: nieznany; został podpisany przez Radziwiłła, kopia podpisu znajduje się pod tekstem po prawej stronie karty.

Kopia: ADS, D 149, k. 160v–161; najpewniej z oryginału, umieszczona wśród kolejnych odpisów innych dokumentów, zatytułowana „Pro hospitali eiusdem ecclesiae”; z wyjątkiem pierwszych dwóch pozostałe wyrazy tytułu zapisano na razurze i z kleksem na skrócie za „-dem”, mimo to widoczne wyskrobane wyrazy „eadem ecclesia”. List nie wymienia nazwiska adresata.

[k. 160v] Miłościwy księżu plebanie czarnawczycki,

Widziałem zastanowienie [k. 161] W.Mści z panem Niemczynowskim o dziesięcinę bluwienicką³⁶, które zatrzymałem tu przy sobie aż³⁷ obaczę fundacją kościoła czarnawczyckiego, którą tak rozumiem, że W.Mśc masz u siebie, prosząc abyś mi ją W.Mśc posłał, obiecując w całe ją oddać W.Mści. Także i o list nieboszczyka pana ojca a dobrodzieja mego, który dał na ordynarię szpitalowi czarnawczyckiemu proszę³⁸, i za wiele lat zatrzymana jest ta ordynaria szpitalna proszę o wiadomość, oddając się zwykłej łasce W.Mści. Datum w Szereszowie die 4 februarii 1624.

W.Mści uniżony sługa.

36 Dziesięciny z folwarku w Bluwieniczach nadał kościołowi czarnawczyckiemu Jerzy Ilinicz 11 listopada 1501 r., a potwierdził 5 maja 1516 r. – zob. ADS, sygn. D 149, odpowiednio k. 156–156v, 157v–158. Dziś wieś Блүвiнiчi w rejonie i obwodzie brzeskim na Białorusi, leżąca na północny zachód od Czarnawczyc, między tą wsią a Pokrami.

37 Zapisano „asz”.

38 Dokument, który wydajemy pod numerem 2.

7.

Albrycht Władysław Radziwiłł potwierdza plebanom czarnawczyckim i ich poddanym prawo zbierania drewna na opał z miejscowych lasów.*Szereszów, 29 XII 1633*

Oryginał: nieznan; został podpisany przez Radziwiłła i opatrzony jego pieczęcią, której obecność zaznaczono w kopii rysunkiem okręgu z napisem „Locus sigilli” w środku (kopia podpisu znajduje się po jego lewej stronie).

Kopia: ADS, D 149, k. 160v; najpewniej z oryginału, umieszczona wśród kolejnych odpisów innych dokumentów, zatytułowana „Pro hospitali eiusdem ecclesiae”; z wyjątkiem pierwszych dwóch pozostałe wyrazy tytułu zapisano na razurze, mimo to widoczne wykrebane wyrazy „eadem ecclesia”.

Albrycht Władysław Radziwiłł książę na Ołyce i Nieświeżu, kasztelan³⁹ wileński, urodzonemu panu Stanisławowi Smiotance namiestnikowi memu czarnawczyckiemu.

Oznajmuję i chcę to mieć, abyś księdzu plebanowi czarnawczyckiemu i poddanym jego do tej plebaniej należącym pozwalał za wiadomością swoją i leśniczek[s] wozić i brać drew leżących wywrotów (nic ze pnia nie spuszcza-
jąc) na opał z gajów czarnawczyckich tak jako to ma na funduszu i według
zwyczaju dawnego. A zatym cię Panu Bogu poruczam.

Dan w Szereszowie die 29 decembris anno 1633.

Mikołaj Krzysztof “The Orphan” Radziwiłł’s and
Albrycht Władysław Radziwiłł’s Seven Documents and
Letters from the End of 16th and the Beginning of 17th Centuries
Concerning Tithes and Other Benefits for the Catholic Parish
Church in Čarnaŭčycy and St. Barbara Provostry in Brest

ŁUKASZ GOŁASZEWSKI

Keywords: tithes in the Grand Duchy of Lithuania, Catholic Church in Brest, Catholic Church in Čarnaŭčycy, Mikołaj Krzysztof “The Orphan” Radziwiłł, Albrycht Władysław Radziwiłł, relations between magnates and Catholic clergy in Polish-Lithuanian Commonwealth.

39 Ten wyraz zapisano podwajając literę „l”.

Summary. The present paper contains an editing of seven documents and letters concerning the tithes from Radziwiłł's estates near Brest for the Catholic parish church in Čarnaŭčycy and St. Barbara provostry in Brest. Senders were two members of the Radziwiłł family: Mikołaj Krzysztof "The Orphan" and Albrycht Władysław and addresses parish priests and land-stewards. These documents are interesting sources of knowledge about relations between them and landlord's activity in the field of solutions to the disputes about tithes.

Napisać przestępstwo lub odróżnić „sprawę kryminalną” od „krzywdy prostej” (Wołyń w ostatnim trzydziestoleciu XVI – na początku XVII wieku)

NATALIA STARCZENKO

*Instytut Ukraińskiej Archeografii i Badań Źródłoznawczych im. M.S. Hruszewskiego
Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie
e-mail: interregnum@ukr.net*

Słowa kluczowe: Rzeczpospolita Obojga Narodów, Wołyń, szlachta, sąd, przestępstwo, przestępstwo cywilne, honor, retoryka, wartości.

Łukasz Górnicki w swoim traktacie „Rozmowa Polaka z Włochem około elekcji i wolności, prawie, obyczajach i innych rzeczach”, proponując radykalny program reformy sądownictwa w Królestwie Polskim, nie pominął problemu rozróżnienia pomiędzy przestępstwami karnymi a oskarżeniami cywilnymi. Zaznaczył, że kwestia ta zwykle wywołuje gorące dyskusje w toku postępowań sądowych. A przy braku jasnej definicji w prawie, czym jest sprawa karna (kryminalna), a czym cywilna, to właśnie retoryka okazuje się najskuteczniejszym argumentem w sporach sądowych. Rozpatrzenie sprawy o poważne przestępstwo mogło zatem zostać odroczone, jeżeli sędziowie nie godzili się z uznaniem jej za kryminalną:

„...co gorzego, nie masz rozdziału w statucie, która *actio criminalis*, a która *civilis*? Bo, jeżeli kto rzecze, iż pozew sam ukazuje to, tedy ja nie widzę, bo chociaż kto *criminaliter* pozwie, przecię dopiero na sejmie dysputują, jeżeli jest ona *actio criminalis* czy *civilis*? I ten w tem wygrywa, kto więcej sentencji w radzie ma za sobą i bardzo się ów nieborak oszuka, co *criminaliter* pozwał, a najdą senatorowie, że jest *civilis*. O czem dysputacyj nie byłoby trzeba, gdyby stateczny w statucie rozdział był akcyi, która *civilis*, a która *criminalis*”¹.

1 Ł. Górnicki, *O elekcji, wolności, prawie i obyczajach polskich rozmowa Polaka z Włochem*, wyd. K. J. Turowski, Sanok, 1855, s. 68–69.

Górnicki bardzo precyzyjnie nakreślił bolesny problem sądownictwa. Wśród tradycyjnych elementów wstępnej (akcesoryjnej) fazy postępowania w sądach grodzkich ważne miejsce zajmowały spory o zgodność instancji sądowej z charakterem sprawy (obok weryfikacji prawidłowości doręczenia pozwu lub dopełnienia formalności związanych z udzieleniem pełnomocnictwa do prowadzenia sprawy). Pozwany zazwyczaj starał się dowieść, że powód bezpodstawnie nadał swojej „krzywdzie prostej” charakter przestępczy. Sędziowie albo godzili się z tymi argumentami i proponowali powodowi przekazanie sprawy do sądu ziemskiego, albo w przypadku braku ich zgody pozwany zwykle odwoływał się do Trybunału. Jednocześnie oskarżony, którego honor został znieważony takim oskarżeniem, czuł potrzebę jego „oczyszczenia”, najczęściej w drodze kontroskarżenia. W artykule zatrzymam się pokrótce nad kwestią właściwości sądu grodzkiego zgodnie z II Statutem Litewskim i konstytucjami uchwalonymi z inicjatywy szlachty wołyńskiej. Następnie przeanalizuję argumenty szlachty, aby w szeregu przypadków przekwalifikować zarzuty karne na przestępstwa cywilne, czyli na „krzywdę prostą”. Zatrzymam się na retoryce aktów sądowych, które były nie tyle „prawdziwym” świadectwem działań aktorów, ile raczej narracją prowadzoną według pewnych konwencji społecznych. W procesie kontradiktoryjnym (spornym), gdzie słowu powoda przeciwstawiano słowo pozwanego, istotne było przekonanie słuchaczy, kto ma słuszość „naprzód przed Bogiem, a potem przed wszystkimi ludźmi”². A jednocześnie – dochowanie wszelkich formalności, np. dokładnej zgodności skargi wstępnej, relacji woźnego o popełnieniu przestępstwa (które zwykle przygotowywał sam pokrzywdzony)³, pozwu i „głosów” świadków (wybranych przez zainteresowanego, który często przygotowywał ich zeznania). Konwencjonalny charakter tych „dowodów” i opartej na nich skargi lub odwrotnie – skargi napisanej według wszelkich zasad i przygotowanego materiału dowodowego, był dobrze rozumiany przez tych, którzy odwoływali się do sądu. Historyk zwykle nie dociera do tego, co

- 2 Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie (Центральний державний історичний архів, м. Київ) (dalej – СРАНУ), f. 25, opis. 1, sygn. 34, k. 924v. – 925 (835 v – 836): „абых наперед Богу, а потом всем людем учтивым был прав”.
- 3 Н. Старченко, Як шляхта давала собі раду з неписьменністю возних (Волинь другої половини XVI ст.), in: *Studia z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej*, Lublin, 2018, s. 165–180.

faktycznie się wydarzyło, zajmuje się głównie analizą tego, „co ktoś myślał, że się stanie, miał nadzieję, że się stanie, chciał udawać, że się wydarzyło – a czasami w ogóle się nie wydarzyło lub przynajmniej nie tak jak napisano w dokumencie”⁴. Historyk może jednak spróbować odpowiedzieć na pytanie, dlaczego w przeszłości uważano za konieczne przedstawienie wydarzeń społeczeństwu w taki a nie inny sposób. Zrozumienie natury źródła jako „świadka niepewnego” jest najlepszą rzeczą, jaką historiografia zawdzięcza „zwrotowi lingwistycznemu” w humanistyce. Źródła sądowe, pomimo swego w dużej mierze narracyjnego charakteru, tworzyły wokół siebie nową rzeczywistość. Ich performatywność była z góry ustalona⁵. Kreowana w przestrzeni publicznej sądu, przekazywana przez zainteresowane osoby tym, którzy towarzyszyli powodowi i pozwanemu albo przyjeżdżali na posiedzenia sądowe jak do teatru, skonstruowana „rzeczywistość” tworzyła wyobrażenie o pewnej normie i możliwych strategiach życiowych szlachty. Dlatego skupię się także na tym, jak retoryka, krążąca pomiędzy sądem a społecznością, wpływała na przebieg procesu i działania aktorów spoza niego. Przedstawię, jakie kroki podejmowali obrażeni zarzutami karnymi w sytuacjach, gdy według tego samego Łukasza Górnickiego „pozwą criminaliter, to i pocziwość pójdzie”⁶.

Między sądownictwem grodzkim a ziemskim. II Statut Litewski, który po przyłączeniu Wołynia, Kijowszczyzny i Bracławszczyzny do Królestwa Polskiego nadal regulował sądownictwo na tych terenach, nie przewidywał podziału przestępstw na karne i cywilne, lecz dzielił je pomiędzy jurysdykcję grodzką i ziemską. Oprócz tradycyjnych „artykułów starościńskich” – najcięższych przestępstw – sądowi grodzkiemu podlegały także niektóre wykroczenia, które można uznać za cywilne. Do właściwości rzeczowej grodu należały: najazd na

4 S. McSheffrey, Detective Fiction in the Archives: Court Records and the Uses of Law in Late Medieval England, in: *History Workshop Journal*, vol. 65. Issue 1. Spring 2008, p. 65–78. Zob. także: Н. Старченко, Шукаючи точку опертя: дослідник між джерелом як непевним оповідачем та шляхетськими конвенціями, in: *Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації*, Київ, 2020, s. 6–72.

5 O połączeniu sądu i teatralności: J. Stone Peters, *Law as Performance Theatricality, Spectatorship, and the Making of Law in Ancient, Medieval, and Early Modern Europe*, Oxford University Press, 2022.

6 Ł. Górnicki, *O elekcyi, wolności, prawie i obyczajach polskich...*, s. 19.

dom szlachecki, rozbój na drodze publicznej, podpalenie, zgwałcenie kobiety, przypadki zakłócania spokoju („gwałt”) w miastach, zabójstwo szlachcica, kradzież, fałszerstwo (II SL, rozdz. 4, art. 20), „wybicie ze spokojnego dzierżania”, tj. zajęcie majątku, ziemi i poddanych (rozdz. 4, art. 69), sprawy zbiegów (sług i poddanych) oraz grabież (wg konstytucji z 1578 r. dla województw wołyńskiego, kijowskiego i bractawskiego⁷). Wszystkie pozostałe wykroczenia miały być rozpatrywane przez sąd ziemski. Uważano, że sprawy dotyczące jurysdykcji grodzkiej należy załatwiać jak najszybciej, dlatego jeśli ofiara zwlekała ze złożeniem skargi przez miesiąc, wówczas musiała kontynuować sprawę, niezależnie od jej charakteru, przed sądem ziemskim:

„Тая справа суду вашей милости кгородскому судити не належить, бо вже промешкали чотырох недел, [...] а в речесе, дей, сойму городенского в року тисяча пятсот шестдесят осомъ артыкул двадцать семый учит, хто чотырох недел промешкаеть, тогды вже о то до земского суду позвати мает”⁸.

Czasem adwokaci próbowali działać odwrotnie: swoje twierdzenie o niewłaściwości sprawy dla sądu grodzkiego uzasadniali teoretyczną możliwością jej odroczenia (brak „zawitości”). Próby takie zwykle jednak nie były brane pod uwagę. W sądzie wolano ściśle przestrzegać przepisów prawa. Tak na przykład, Mychajło Myszką-Warkowski wezwał Dmytra Jełowickiego do sądu grodzkiego łuckiego z powodu uczynienia szkód, złamania *vadium* i zamordowania *bojarina*. Oskarżony, powołując się na odpowiedni artykuł Statutu, wniósł, że wśród wymienionych zarzutów nie ma żadnego, objętego właściwością sądu grodzkiego. Sędziowie przyjęli argumentację Jełowickiego, gdyż zamordowany *bojarin* nie był szlachcicem:

„Присмотривъшися праву посполитому и не отступуючи статуту, роздилу четвертого артыкулу двадцатого, в которомъ значне и меновите есть описано, што судъ кгородский судити маеть, то есть о наездъ кгвалтовъный на домъ шляхетский, о кгвалтъ в местехъ нашихъ, о пожогу, о розбой по

7 *Volumina Constitutionum, t. 2 1550–1609: vol. 1 1550–1585*, przyg. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa, 2005, s. 416.

8 СРАНУ, f. 25, opis 1, sygn. 21, k. 315.

дорогахъ, о ктвалътованья паненъ и невести, о злодейство, о фалшь и о голову шляхетскую”⁹.

Akty przemocy zwykle obejmowały szereg przestępstw i wykroczeń (deliktów prawa cywilnego), które mogły podlegać jurysdykcji różnych sądów. Na przykład zajęcie ziemi miał rozpatrywać sąd grodzki, a skargę na szkody wyrządzone podczas najścia – sąd ziemski. Sąd grodzki włodzimierski rozpatrując skargę Mateja Wygnańskiego na zajęcie ziemi i zboża w majątku Bortnów przez sług i poddanych biskupa łuckiego Wiktoryna Werbyckiego, skupił się jedynie na oskarżeniu „o wybicie ze spokojnego dzierzania”, a sprawę „o pobranie żyta i zranienie” właściciela jako „krzywdę prostą” zaproponował przekazać do sądu ziemskiego¹⁰. Wydaje się, że w praktyce sądowej można całkowicie zrezygnować z pojęcia „kryminału”. A jednak pomimo pewnego braku precyzji twórców Statutów litewskich i konstytucji w określeniu tego pojęcia, w procesach sądowych na Wołyniu od końca lat 80. XVI wieku strony ze wzmożoną aktywnością przystępują do definiowania/przeddefiniowania przestępstw i deliktów. Całkiem możliwe, że pojęcie *criminal* uległo aktualizacji w związku ze zwiększoną w tym czasie uwagą społeczeństwa do problemu utrzymania porządku publicznego („pokoju pospolitego”) i reformy sądownictwa. Pojawia się potrzeba zbiorowego określenia tych przestępstw, które zaczynają być uważane za społecznie niebezpieczne i dlatego wymagają *interwencji* społecznej i kary publicznej. To właśnie w ostatnich dziesięcioleciach XVI i na początku XVII wieku nastąpił wzrost odpowiedzialności za przestępstwa i, co ważne, skupiono uwagę na karze pozbawienia wolności jako karze społecznie ważnej¹¹. Kształtuje się w tym czasie środek dowodowy – *scrutinium*, formalnie – ściganie z urzędu, w Koronie jednak jako rozszerzenie uprawnień sądu w zakresie przesłuchiwanie świadków. W praktyce koronnej pojęcie przestępstwa kryminalnego obejmowało sprawy, w których chodziło o karę za sam fakt popełnienia czynu zabronionego. Jeżeli w pozwie została wskazana wysokość odszkodowania (taksa), które pozwany

9 Ibidem, sygn. 19, k. 165.

10 Ibidem, f. 28, opis. 1, sygn. 19, k. 519–521.

11 Н. Старченко, Ув’язнення шляхтича в контексті ставлення до правопорушення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.), in: *Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*, т. 1, Київ–Краків. 2015, с. 72–93.

miał zapłacić, automatycznie przekształcało to oskarżenie w sprawę cywilną, której celem było zaspokojenie roszczeń powoda. Całkiem możliwe, że właśnie tę okoliczność miał na myśli Łukasz Górnicki, wyrażając wątpliwość z powodu możliwości odróżnienia sprawy karnej na podstawie tekstu pozwu. Za tym poglądem opowiadał się jednak twórca „Postępków prawnego skróconego” (projektu reformy procesu z 1611 r.), pisarz lwowski Jan Swoszowski. Tak określił jurysdykcję sądu ziemskiego: „wszystkie akcye, które szacunek pieniężny, nagrody majątności, rozsądek gruntu i rzeczy, które takszą i zakładem mogą być zapłacone, za sobą niosą”¹². W praktyce sądowej Wołynia nie spotkałam się z takimi argumentami, choć czasami spory między stronami są bardzo podobne do norm koronnych. Na przykład w toku procesu sądowego w sprawie zajęcia gruntu starosta włodzimierski książę Konstantyn Ostrogski odmówił rozpatrzenia tego aspektu sprawy, który dotyczył zadośćuczynienia za krzywdy: „а о шкоды, в позве помененыхъ, яко в речи суду моему ктродскому неналежаючом, сторону поводовую до суду земського, в том належного, отослал есми”¹³. Nie tyle jednak chodziło o wzorce praktyki koronnej, ile o rygorystyczne przestrzeganie norm statutowych. Przecież teksty pozwów zawierały nie tylko oskarżenia, ale także oszacowanie strat pokrzywdzonego, a wyroki sądów wraz z przewidzianymi w Statucie karami określały konkretną wysokość odszkodowania. W jakich więc sprawach na Wołyniu przeciwstawiano „sprawę karną” „krzywdzie prostej”?

Generalnie uznawano, że „kryminal” można zdefiniować jako poważne konsekwencje dla oskarżonego w przypadku udowodnienia jego winy – możliwość utraty życia i honoru. Czasami kara „wieży” (więzienia) także była wyznacznikiem przestępstwa; starano się ją wprowadzić w sprawach o zabójstwo nawet w tych przypadkach, w których strony się godziły¹⁴. Proces ten sfinalizowała konstytucja z 1588 r., która kategorycznie zabroniła pojednania bez uwięzienia sprawcy w przypadku zabójstwa¹⁵. Coraz większa dbałość o

12 *Volumina Constitutionum*, t. III 1611–1640: vol. 1 1611–1626, przyg. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa, 2010, s. 60.

13 CPAHU, f. 28, opis 1, sygn. 19, k. 49ov.

14 S. Kutrzeba, *Męzobójstwo w prawie polskiem XIV i XV w.*, Kraków, 1907, s. 11. *Volumina Constitutionum*, t. III 1611–1640: vol. 1 1611–1626..., s. 67–68.

15 *Volumina Constitutionum*, t. II 1550–1609: vol. 2 1587–1609, przyg. S. Grodziski, Warszawa, 2008, s. 67–68.

społeczny wymiar tego przestępstwa przejawiała się w karaniu uwięzieniem nie tylko sprawcy, ale także bliskich ofiary, którzy zgodzili się na zniesienie kary pozbawienia wolności dla zabójcy. Przecież „siedzenie” w zamku było karą publiczną (*poena publica*). Dlatego w przestępstwach kryminalnych obok prywatnych oskarżycieli symbolicznie pojawiała się wspólnota polityczna, Rzeczpospolita. Pomimo tego, że do sądownictwa grodzkiego należały zarówno sprawy karne, jak i cywilne (*criminals et civiles*¹⁶), w wyobrażeniu szlacheckim sądownictwo grodzkie kojarzone było przede wszystkim z oskarżeniem kryminalnym: „Каждый артикул кгродский ведлугъ того ж нашего права есть криминальный”¹⁷. Adam Moniuszko słusznie zauważył, że w procesie definiowania przestępstw ogromne znaczenie miały idee kulturowe, priorytetowe w danej społeczności¹⁸. Tak naprawdę to społeczność decydowała, które czyny należy uznać za przestępstwo. Na przykładzie debat dotyczących oskarżeń w poważnych przestępstwach – zabójstwa szlachcica, najazdu i rozboju, które od początku należały do sądownictwa starościńskiego/grodzkiego, przeanalizuję, jakimi argumentami posługiwała się szlachta wołyńska dla ustalenia charakteru przestępstwa/wykroczenia. Najpierw jednak należy wspomnieć o konstruowaniu narracji sądowej.

Instrukcja od Czechowa: storytelling w sprawach o morderstwo. Wszystkie historie kryminalne, nawet jeżeli zaczynają się od końca, muszą mieć początek i ciąg powiązanych ze sobą wydarzeń, które prowadzą do finału i logicznie go warunkują. W ostatnich dziesięcioleciach prawnicy ze zdziwieniem i pewną konsternacją zaobserwowali, że ich świat surowych praw, niepodważalnych dowodów i wyroków ponad „uzasadnionymi wątpliwościami” w rzeczywistości w dużym stopniu zależy od retoryki i narracji. Żaden materiał oskarżenia nie zawiera wszystkich szczegółów niezbędnych do stworzenia spójnej historii. „Autorzy” nieuchronnie konstruują narrację według wymyślonego przez siebie schematu przyczynowo-skutkowego. Konkurencyjne historie

16 Zob. „Postępek prawny skrócony”: *Volumina Constitutionum*, t. III 1611–1640: vol. 1 1611–1626..., s. 60.

17 CPAHU, f. 25, opis. 1, sygn. 52, k. 138–138v.

18 A. Moniuszko, *Przestępstwa przeciw życiu i zdrowiu przed płockim sądem ziemskim pod koniec XVI stulecia*, in: *Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa*, t. II, Warszawa, 2009, s. 13–14.

wypowiadane na sali sądowej łączy przynależność ich twórców do określonej kultury, a co za tym idzie, bezpośrednie i ukryte odwoływanie się do wartości słuchaczy. Narracje sądowe nie są obiektywne, bezstronne i niewinne, zawsze mają charakter performatywny¹⁹. Tworzą przeszłość i wpływają na przyszłość. Alan Dershowitz w swoim eseju „Life is not a dramatic narrative” zwraca uwagę na „uczenie się” (poprzez literaturę, kino i telewizję/historie kryminalne) przeciętnych osób budowania narracji według pewnego schematu, szukając wskazówek w przeszłości. Jeśli w pierwszym akcie spektaklu zobaczymy broń palną na ścianie, to w trzecim akcie ona musi wystrzelić (według wskazówek dramaturga Antona Czechowa). Konflikty rodzinne stanowiące początek historii w przypadku śmierci jednego z małżonków, nabycie ubezpieczenia na życie dla partnera, który wkrótce stanie się ofiarą w podejrzanych okolicznościach i inne podobne „poszlaki” natychmiast wskazują na potencjalnego winowajcę. Jednak – zauważa autor – czy we wszystkich rodzinach, w których dochodzi do nieporozumień między małżonkami, życie jednego z nich kończy się z ręki partnera? Ile osób na co dzień ubezpiecza życie swoich bliskich? A jeśli nasza codzienność jest wielką atrakcją zbiegów okoliczności, w którą wprowadzamy logikę, oddzielając się od chaosu i wyjaśniając życie wokół nas? Jak zauważa Roland Barthes, opowieść jest demonstracją na dużą skalę błędu logicznego *post hoc ergo propter hoc*. Oczywiście chronologia nadaje sens budowanej przez narratora kompozycji, która musi wyglądać na tyle wiarygodnie, aby słuchacze się na nią zgodzili²⁰. Dodajmy do tego fakt, że narracje sądowe konstruowane są według pewnych norm, które w wymiarze sprawiedliwości doskonalono przez wieki. One także dodają znaczenia konstruowaniu historii, które trwa od końca do początku. Historyk posługujący się źródłami sądowymi boryka się z dodatkowymi ograniczeniami – znacznie mniejszą wiedzą o rzeczywistości pozajęzykowej i kulturze swoich bohaterów, odmiennej od kultury historyka. To nieuchronnie dyktuje inny typ konstrukcji narracji, inną motywację uczestników, inny status wydarzenia, w efekcie

19 P. Brooks, *The Law as Narrative and Rhetoric*, in: *Law's Stories: Narrative and Rhetoric in the Law*, ed. P. Brooks and P. Gerwitz, Yale University Press., 1996, p. 14–22.
J. Cotterill, *Language and Power in Court a Linguistic Analysis of the O.J. Simpson Trial*, Palgrave Macmillan, 2003.

20 A. Dershowitz, *Life is Not a Dramatic Narrative*, in: *Law's Stories: Narrative and Rhetoric in the Law...*, s. 99–105.

inne oczekiwania słuchaczy. Tak naprawdę historie opowiadane w sądzie w dawnych czasach w zupełnie inny sposób pośredniczyły w rzeczywistości i wyznaczały własne, odmienne od naszego scenariusze na przyszłość. Jednakże analiza dyskursu sfery prawnej może znacząco wpłynąć na metodologię badań historyka, służyć jako podstawa do formułowania bardziej wyrafinowanych pytań i stanowisk, a ostatecznie stanowić przestrozę przed sztywnymi schematami wyjaśniającymi. Podam przykład.

11 czerwca 1599 r. szanowany w społeczeństwie wołyńskim szlachcic deputat Demian Hulewicz wraz z krewnymi i przyjaciółmi opuścił Ławrow i udał się do innego swojego majątku pod Łuckiem, aby później dostać się do Lublina na Trybunał. Jednak wrogowie pod wodzą Marcjana Siemaszki (ponad 400 osób) „wyszpiewowali” orszak Hulewicza na drodze zaborolskiej w pobliżu grobli omelanickiej i przez kilka godzin „великим ктвалтом и утиском, неотповедне, непристойне, тиранске, без жадного милосердья и боязни Божей, всех преречонных особ, шляхтичов зачне урожоных, [...] одных з ручъниц, а других ручными бронями окрутне нелитостиве позабияли, помордовали и з живых мертвых починили”. Sam Demian Hulewicz został pojmany i już w Łucku jego wrogowie „розбойницко ночным обычаем самого руками своими били, секли, кололи, голову, руки, тело у штуки порубали”. Ogółem po stronie Demiana zginęło 26 osób, w tym cztery należące bezpośrednio do rodu Hulewiczów, trzy – do grona ich powinowatych, pozostałe zaś były sługami. Logiczne byłoby założenie, jeśli sięgnąć do źródeł wrogości między Hulewiczem a Siemaszką, że brutalność tej masakry była skutkiem okrutnego pobicia przez Demiana sługi Siemaszki Jana Neświckiego prawie miesiąc przed starciem pod Zaborolem. Umierając od zadanych ran, Jan wołał do Boga o pomstę. Według norm kulturowych ówczesnego społeczeństwa zachowanie Hulewicza uderzyło w honor starościca łuckiego (i potencjalnego starosty) Siemaszki, który musiał jako „człowiek pocziwy” odemścić za śmierć sługi i przywrócić swój kapitał symboliczny. Normy społeczne dotyczące zachowania honoru szlachcica nie wyjaśniają jednak nietypowego okrucieństwa na Wołyniu – przypadek ten należy umieścić obok innych „opowieści” o zabójstwach w tamtych czasach, które, z nielicznymi wyjątkami, były wynikiem interpersonalnych starć szlacheckich. W takich walkach, które swoim przebiegiem przypominały pojedynek, ofiary czasami zdarzały się, ale tak naprawdę był to raczej wypadek, bo trudno wyliczyć wszystkie możliwe konsekwencje chwytania za szablę.

Mamy jednak narrację równoległą do opowieści o śmierci Hulewiczów i ich ludzi – skargę Mikołaja Siemaszki, przyszłego starosty łuckiego i brata zmarłego Marcjana.

Mikołaj powiedział, że jego brat razem ze sługami padł ofiarą podstępu Demiana Hulewicza, który z pomocą szpiegów i dwuosobowego orszaku urządził zasadzkę na drodze zaborolskiej w okolicach grobli omelanickiej. Marcjan, nie podejrzewając niczego złego, po zakończeniu posiedzenia sądu ziemskiego zamiast wracać do domu, do Ławrowa (wrogowie graniczyli ze sobą), nagle postanowił odwiedzić swojego przyjaciela Iwana Kraseńskiego w Zaborolu. Mikołaj Siemaszko wskazał na istnienie w tej historii „złego umysłu” Hulewicza, ponieważ czynił on w ciągu długiego okresu Marcjanowi „krzywdy i obrazy”. Oznacza to, że zarówno Demiana, jak i Marcjana łączyły długotrwałe konflikty, które popchnęły strony do ostatecznego aktu masakry.

Pomiędzy dwiema konkurującymi narracjami, które są całkowicie odzwierciedlone (istnienie umysłu i planu), jest miejsce na trzecią. Demian Hulewicz, omijając zwykłą drogę wiodącą z Ławrowa przez Łuck lub jego okolice, wybrał drogę zaborolską, aby nie spotkać się z nieprzyjaciółmi. Marcjan, zamiast udać się zwykłą drogą do Ławrowa, postanowił odwiedzić przyjaciela, który mieszkał w Zaborolu. Na grobli omelanickiej pod Zaborolem orszak Hulewicza spotkał się z Siemaszką i jego sługami. Nagłość spotkania, oczekiwanie podstępu, powody do lęku, wąska droga, na której nie mogli rozejść się wrogowie, brak czasu na porozumienie – to kolejne wyjaśnienie rozlewu krwi, które jest nie mniej prawdopodobne niż szpiegowanie z obu stron²¹. Po raz kolejny patrząc na tę historię, jestem coraz bardziej skłonna dopuścić istnienie „zamysłu diabelskiego” – przypadku.

Niezależnie jednak od tego, co wydarzyło się 11 czerwca 1599 r. na grobli omelanickiej i w wielu historiach o fatalnych skutkach, narracja oskarżająca dotycząca zabójstwa została zbudowana na pewnym schemacie umyślnego okrutnego przestępstwa, zrealizowanego według uprzedniego planu. Jest rzeczą oczywistą, że jako przykład powinna być posłużona przywoływana w trakcie sporów konstytucja z 1588 r., a także praktyka sądu królewskiego/sejmowego i Trybunału, do którego województwo wołyńskie przystąpiło w 1589 r.

21 Analizę całej tej historii zob.: Н. Старченко, *Чесць, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI – початок XVII століття*, Київ, 2014, s. 270–288.

Dyskusje na temat rozróżnienia „sprawy kryminalnej” od „krzywdy prostej” toczyły się aktywnie w praktyce sądowej na Wołyniu już w latach 90. XVI wieku. Ten sam Demian Hulewicz, występując jako plenipotent w sprawie Filipa Bokija Peczychwostskiego w jego sprawie z księciem Januszem Zasławskim w 1597 r., tak streścił istotę czynu kryminalnego: „Криминаль чинить циркумъстанцые, коли хто чинить умыслне, способы и дорогами непристоинными”. Dalej Hulewicz opisał cztery rodzaje zabójstwa, spośród których wyróżnił zabójstwo o charakterze kryminalnym (dokonane umyślnie, w podstępny sposób, bez ostrzeżenia o zamiarach, czyli bez odpowiedzi), a także te, które zdarzają się podczas szlacheckich starć (*кавзамъ цивилемъ*), w obronie i przypadkowo²². Podana przez Hulewicza klasyfikacja zabójstw proponowała wzór oskarżenia w sprawach o pozbawienie szlachcica życia. Jednocześnie plenipotent w sposób dorozumiany zasugerował możliwe sposoby uniewinnienia oskarżonego. W II Statucie Litewskim nie ma normy regulującej odpowiedzialność za zabójstwo umyślne (kryminalne). Szczegółowo rozpatrzono jedynie zabójstwo szlachcica podczas przypadkowej walki bronią „rycerską” (mieczem, szablą, nożem), które przewidywało zapłatę przez sprawcę *głowszczyzny* (odszkodowania pieniężnego) krewnym ofiary i w niektórych przypadkach karę pozbawienia wolności (II SL, rozdz. 11, art. 26). Wszystkie inne warianty zabójstw uznawano za uboczne skutki innych wykroczeń. W prawie koronnym podział zabójstw na umyślne i przypadkowe (*homicidia voluntaria* i *homicidia casualia*) został ustalony konstytucją z 1540 r.²³ Konstytucja z 1588 r., rozciągająca się na całe Królestwo Polskie, rozróżniała zabójstwa przypadkowe (*homicidia casualia*), z *przygody* (w przypadku braku wcześniejszych sporów, kłótni lub nienawiści), a także z *rusznicy* (czyli podstępem, z pewnym planem, bronią nierycerską, z pewnej odległości, co wiązało się ze złym umysłem w o wiele większym stopniu niż zabicie w walce na szablę)²⁴. Równolegle z konstytucją z 1588 r. w III Statucie Litewskim pojawił się artykuł o przypadkach umyślnego zabójstwa i zranienia „зрадливим потаємным обычаем”: w nocy lub w dzień, bez uprzedzenia – odpowiedzi („неведоме без звады”), z zasadzki, z użyciem broni palnej lub innej broni, niespodziewanie, podczas snu lub na zgromadzeniu publicznym. Takie czyny

22 CPAHU, f. 25, opis. 1, sygn. 52, k. 142 v – 143.

23 J. Rafacz, *Dawne polskie prawo karne: część ogólna*, Warszawa, 1932, s. 18.

24 *Volumina Constitutionum, t. II 1550–1609: vol. 2 1587–1609...*, s. 68.

miały być karane haniebną karą – poćwiartowaniem lub spaleniem na stosie, utratą honoru i podwójną zapłatą za zabójstwo. Za rany, zadane w podobnych okolicznościach, sprawcy nadal groziła kara śmierci (ścięcie głowy) i zapłata pokrzywdzonemu odszkodowania (III SL, rozdz. 11, art. 17). Do umyślnych, „з зүфальства, опилства и якого иного злого умыслу”, zaliczano także zabójstwa z użyciem broni nietypowej dla walk szlacheckich – noża, *kyndżała*, *pujnała* (*puginalu*), co było zagrożone karą poćwiartowania (III SL, rozdz. 11, art. 16). Wreszcie w „Postępku prawnym skróconym” pojawia się pojęcie zabójstwa kryminalnego, popełnionego umyślnie i podstępnie (*homicidio voluntarie et insidiosie patrato*), które należało do sejmowej jurysdykcji. Jednocześnie jako sprawę kryminalną traktowano zadanie ran podczas uprzednio przygotowanego napadu²⁵.

Zwykle skargę w sprawie zabójstwa i późniejszy pozew pisano w taki sposób, aby jak najbardziej oczernić zabójcę. Dlatego teksty te zawierały nie tylko wszystkie cechy przestępstwa kryminalnego, ale często także szereg szczegółów, które świadczyły o nadmiernym, nieludzkim okrucieństwie oskarżonego i stawiały go poza wspólnotą chrześcijańską. Przykładowo, jeśli nie udało się odnaleźć ciała ofiary, zwykle oskarżano sprawcę o znieważenie szczątków – zdejmowanie odzieży z ofiary, rozcłódkowanie i utopienie, co było oznaką hańby dla zmarłego i pozbawiało go możliwości przysięgi Zmartwychwstania. Jednocześnie czyny te zrównywały działania sprawcy z postępowaniem kata, co musiało głęboko odbić się na jego honorze. Tak na przykład Lew i Mikołaj Bereżeccy, oskarżając Franciszka Haleckiego o zabójstwo ich brata Wawrzyńca Bereżeckiego, opisali morderstwo następująco: „Головы поганским а бесурменским обычаем утял, опаливши, псом выкинул, а тело у мих уложивши, у ставу почапечком под плав затопил”²⁶. Z kolei Prokop Chrennicki, oskarżając Hniewosza, Farisana i Matweja Koszek o zamordowanie ich sługi Stefana Burskiego, podkreślił ich „tyrańskie” traktowanie ciała zmarłego: „над ным тирански ся паствили, мертвого в шѣтуки порозсекали и на розных местцах штуки, не ведати где, поховали”²⁷. Czy powodowie mieli szansę udowodnić swoje oskarżenia w trakcie procesu? Wiele szczegółów wskazuje na to, że o podobnych czynach zbrodniarzy nie

25 Volumina Constitutionum, t. III 1611–1640: vol. 1 1611–1626..., s. 57.

26 СРАНУ, f. 25, opis. 1, sygn. 52, k. 58–62.

27 Ibidem, sygn. 54, k. 287–289.

mogli wiedzieć. Jednakże oskarżeni na ogół nie próbowali przyłapać swoich przeciwników na niespójnościach. Zamiast tego reagowali gniewnie na obrazę honoru spowodowaną oskarżeniem o przestępstwo i obiecali rozpocząć sprawę przed sądem o zhańbienie imienia. Na przykład Jan Jaseninicki protestował w imieniu własnym i swoich braci przeciwko oskarżeniom Mikołaja Bohowytna, który zarzucił im napad na drodze i zranienie przyjaciela skarżącego Iwana Kraseńskiego „обычаем криминальным ку обелжению доброе славы и учтивости наше шляхетское”²⁸. W odpowiedzi na oskarżenie o czyny kryminalne pozwani próbowali przekwalifikować przestępstwo z karnego na cywilne, aby przedstawić zabójstwo jako dokonane w obronie lub przypadkowo (całkowicie według „instrukcji” Demiana Hulewicza). Jest oczywiste, że opisywane szczegóły znęcania się nad ciałem mogły być nie tylko posunięciem narracyjnym, ale także realną zemstą, praktykowaną w środowisku szlacheckim i wyrównującą krzywdy pomiędzy członkami dwóch zwaśnionych stron. Zabójstwo często było wynikiem przypadkowej potyczki lub miało miejsce w obronie. Jednak zestaw klisz w opisach zarzutów kryminalnych oraz strategii retoryczne stosowane przez oskarżonych lub ich adwokatów budzą podejrzenie historyka co do pewnej „literalności” tekstów sądowych. Podobieństwo zarzutów kryminalnych w pozwach oznacza, że pisarz dokładnie wyobrażał sobie, jak powinien zostać sporządzony akt, klient był gotowy zgodzić się na taką opcję (albo też potrzebował jej), społeczność (w tym sprawca i jego przyjaciele) spodziewała się właśnie takiego oskarżenia, a adwokaci mieli w swoim arsenale możliwości odpowiedzi na zarzuty przeciwników. Dodajmy, że powód nie zawsze miał pewność nie tylko co do okoliczności przestępstwa, ale także osoby podejrzanego, jednak w tekstach skarg takich wątpliwości nie da się odnaleźć. Powodowie, wskazując sprawcę, kierowali się wcześniejszą historią jego konfliktowej relacji z ofiarą. Gdy jednak sprawa dochodziła do dowodu – potwierdzenia oskarżenia przysięgą, powodowie szybko mogli stracić pewność. Co więcej, w takich przypadkach współprzysiężnicy – „świadkowie” musieli przysięgać razem z oskarżycielem w imię Boga o tym, o czym najprawdopodobniej nie wiedzieli, a o czym słyszeli jedynie od osób zainteresowanych albo z pogłosek. Jeszcze bardziej niepewne było twierdzenie, że sprawca miał zamiar zabić, gdyż – jak zauwa-

28 Ibidem, sygn. 61, k. 95–95v.

żył oskarżony w jednej ze spraw – „только сам пан Бог [...] сердца и мысли людские ведает”²⁹. Przecież nawet jeśli zabójstwa dokonano z broni palnej na oczach kilku świadków, oskarżycielowi niekoniecznie wystarczyło pewności, aby przysiąc, że zabójca miał „zły umysł” (zwłaszcza gdy ten twierdził, że zabił w wyniku nieszczęśliwego wypadku). Jeżeli proces poprzedziły dwie równoległe skargi oskarżyciela i oskarżonego, historyk otrzymuje co najmniej dwie konkurencyjne narracje, których niespójność świadczy o niepewności tych tekstów. Zwykle jednak ma w rękach jedynie fragmenty historii oskarżonego. Przecież próba przekwalifikowania przestępstwa z karnego na cywilne na początkowym etapie procesu sprowadzała się do poszukiwania przez pozwanego niezgodności (rzeczywistych i rzekomych) roszczenia z normą prawną. W sprawach o zabójstwo, które tradycyjnie kończyły się polubownym sądem, istotne było jak najdłuższe przeciąganie procesu, a nie wprowadzanie konkurencyjnych narracji w bezpośredni konflikt. Przecież polubowni sędziowie mieli doprowadzić sprawę do pojednania stron – obniżyć stopień oskarżenia; przygotować winowajcę do gotowości zadośćuczynienia za krzywdy powoda, okazania żalu z powodu nieumyślnego czynu, upokorzenia i przeproszenia. Jednocześnie konieczne było zapewnienie ofierze podstaw do przebaczenia sprawcy. Dlatego procesy o zabójstwa, z nielicznymi wyjątkami, to długie historie o naruszeniach w trakcie doręczania pozwu, o omyłkach pisarskich, o naruszeniach w udzielaniu pełnomocnictwa adwokatowi, o chorobie oskarżonego etc.

Udowodnić zarzut kryminalny. Scrutinium. Kryminalizacja zabójstwa jako przestępstwa, gdzie cierpią nie tylko krewni ofiary, ale także cała Rzeczpospolita, wymaga bardziej wiarygodnych sposobów udowodnienia. W XVI wieku w Europie odbywa się kształtowanie procesu inkwizycyjnego w sprawie przestępstw kryminalnych (obok i zamiast procesu kontradiktoryjnego) – czyli śledztwa z inicjatywy urzędników sądowych reprezentujących władzę królewską. Procesowi temu towarzyszył szereg nowych zjawisk w kulturowym krajobrazie Europy, które ogólnie nazywamy humanistycznymi. W dziedzinie wymiaru sprawiedliwości przejawiało się to w recepcji prawa rzymskiego, w szczególności w pojawieniu się nowych form postępo-

29 Ibidem, sygn. 57, k. 82o.

wania karnego³⁰. We Francji postępowanie karne i cywilne zostało rozdzielone (zwłaszcza przyspieszył ten proces ordonans z 1539 r.); osoby prywatne pozbawiono możliwości pozywania do sądu w postępowaniu kryminalnym³¹. W Świętym Cesarstwie Rzymskim Narodu Niemieckiego kodeks prawny *Constitutio Criminalis Carolina* (przyjęty w 1532 r., opublikowany w 1533 r.) choć pozostawiał pewne możliwości prywatnemu skarżącemu, narzucał taką inicjatywę z szeregiem ograniczeń. Osoba, która powoływała się na swoje dawne prawo do wszczęcia sprawy karnej, musiała najpierw przedstawić gwarancje zapłaty kwoty pieniężnej, zasądzonej przez sąd na rzecz oskarżonego w przypadku uznania skargi za bezpodstawną. Jeżeli powód nie mógł tego zagwarantować, lecz nalegał na rozprawie, musiał być osadzony w więzieniu wraz z oskarżonym do procesu sądowego³². Warto zauważyć, że w Carolinie odnotowano złożoność podejmowania decyzji w odniesieniu do różnych wariantów przestępstw, które charakteryzują się „bardzo subtelnymi różnicami”. Jest oczywiste, że do skomplikowanych spraw zaliczały się także zabójstwa o różnym charakterze. Na przykład nie było uznawane za przestępstwo zabójstwo popełnione w samoobronie, jeżeli ktoś został wyzwany, zaatakowany bronią, uderzony, znalazł się w niebezpieczeństwie, nie miał możliwości ucieczki bez zagrożenia życia, nietykalności cielesnej, obrazy honoru i dobrego imienia. W tym przypadku działania obronne i ich skutki nie musiały być karane, nawet jeśli miały na celu zapobieżenie atakowi (art. 140 „Co to jest prawdziwa samoobrona”)³³.

W latach 80. XVI wieku w Rzeczypospolitej można zauważyć zwiększenie odpowiedzialności za szereg przestępstw. W szczególności dotyczy to szerszego stosowania kary pozbawienia wolności jako kary społecznej: wzrosła liczba przestępstw, za które przewidziana była kara „wieży”. Za te same przewinienia, za które wcześniej orzekano lżejszą karę – uwięzienie na górze wierzy, wprowadzono siedzenie na dole. Zwiększoną uwagę zaczęto poświęcać organizowaniu miejsc pozbawienia wolności³⁴. Oznaczało to kryminalizację szeregu wykroczeń, które wcześniej uważano za cywilne (przypomnę,

30 J. H. Langbein, *Prosecuting Crime in the Renaissance England, Germany, France*, Harvard University Press, 1974.

31 Ibidem, s. 225–226.

32 Ibidem, s. 177–178.

33 Ibidem, s. 171.

34 Н. Старченко, Ув'язнення шляхтича...

że na poziomie pojęć prawnych kara więzy była postrzegana jako oznaka *kryminatu*). W tym okresie ukończono kształtowanie elementu inkwizycyjnego w procesie sądowym (wspólnym dla spraw kryminalnych i cywilnych) – *scrutinium* (w praktyce sądowej *skrutynium* czy *szkrutynia*), który miał przede wszystkim służyć jako narzędzie odróżniające zabójstwo kryminalne od zabójstwa przypadkowego³⁵. Początkowo skrutynium włączono do II Statutu Litewskiego w wyniku poprawki w konstytucji z 1578 r., uchwalonej dla Wielkiego Księstwa Litewskiego. A już w III Statucie Litewskim sześć artykułów poświęcono bezpośrednio procedurze prowadzenia skrutynium (III SL, rozdz. 11, art. 61–66). Zostało ono przewidziane w przypadkach, gdy oskarżonemu groziła utrata życia lub honoru, a dowody obu stron były niepewne. W odrębnych artykułach wymieniono następujące oskarżenia: woźnego o nieodpowiednie wykonanie obowiązków (za fałszywą relację groziła mu kara śmierci); o zabójstwo, jeżeli sprawca twierdził, że zmarły zorganizował zasadzkę na drodze z zamiarem zabicia lub zranienia przeciwnika; o „rozbój” (rabunek) na drodze w celu wzbogacenia się (otrzymania „łupu”), co hańbiło honor szlachcica. W Wielkim Księstwie Litewskim prowadzenie skrutynium przybrało formę śledztwa z ręki urzędników sądowych lub ich pełnomocników z odsunięciem od tej procedury oskarżycieli i oskarżonych. W Królestwie Polskim natomiast miało ono formę dowodu przedstawionego przez świadków, obranych skrutatorami (stronami procesu; obie miały prawo do prowadzenia skrutynium), którzy musieli przysiąc, że nie wynajmowali i nie przekupywali świadków. Rozszerzono jednocześnie uprawnienia sędziów w porównaniu z ich rolą w procesie zwykłym – mieli oni możliwość bardziej szczegółowego przesłuchania każdego świadka. Skrutynium, które miało ułatwić ściganie poważnych przestępstw kryminalnych, stało się tymczasem polem dyskusji na temat tego, które sprawy można nazwać karnymi, a które należy rozpatrywać w zwykłym trybie, bez prowadzenia skrutynium. Z moich obliczeń wynika, że w sądzie grodzkim łuckim w ciągu dwóch lat (1598 i

35 W konstytucji z 1578 r. *scrutinium* wyraziście łączy się z przestępstwem kryminalnym „*Scrutinium i oznaczenie dni ad causas criminales*” (*Volumina Constitutionum, t. II 1550–1609; vol. 1 1550–1585...*, p. 409). Szerzej o skrutynium zob.: Н. Старченко, *Scrutinium як інквізиційний елемент у судочинстві Волинського воєводства (70-ті роки XVI – початок XVII століть)*, in: *Записки товариства імені Шевченка, т. CCLXIV, Праці Історично-філософської секції, Львів, 2012, с. 171–195.*

1660) skrutynium zostało dopuszczone tylko w 52% spraw³⁶. Zamiast pełnić ważną funkcję dowodową w procesie kryminalnym, skrutynium stało się jedną ze strategii oskarżonych zmierzających do zmiany charakteru oskarżenia na łagodniejsze – zwykle wykroczenie cywilne. O jakich więc sprawach debatowano i jaką „narrację” przedstawiali oskarżeni jako konkurencyjną wobec oskarżenia?

Przepisać zbrodnię: „sprawa kryminalna” versus „krzywdą prosta”. Zatrzymam się na najczęściej występujących wykroczeniach, należących do grodzkiego (w pewnych wypadkach – sejmowego) wymiaru sprawiedliwości, które oskarżeni próbowali przekwalifikować z tych, które miały charakter kryminalny/były postrzegane jako karne, na „wykroczenia”, delikt prawa cywilnego. Zamierzenia te miały charakter dość pragmatyczny – chodziło o zawieszenie rozpatrywania skargi na tej podstawie, że oskarżenie nie należy do właściwości sądu grodzkiego, i przekazanie jej do sądu ziemskiego. Jednak dyskusje te miały także swoje korzenie w szlacheckiej kulturze przemocy, której rdzeniem była nieustanna obrona honoru (więcej o tym – poniżej). Tymczasem skarga wpisana do ksiąg sądowych czy też treść pozwu, zawierająca słowa obraźliwe dla szlachcica, naruszała honor oskarżonego. Przykładowo Jan Pyłtowski na początku rozprawy sądowej zwrócił uwagę, że pozew Mateja Stempkowskiego zawierał obelgi: „Ужил актер в своей протестацции и в позве слов таких, которые толко до кавзы мере криминальный належат”. Ze swojej strony powód nalegał, że je spisał, gdyż stanowią one istotę przestępstwa, którą należy rozpatrzyć w sądzie grodzkim:

„Што се тыче тых словъ криминальных, в протестацции и позве написанных, тые се писат мусели, абы се квалитас фактива писала набытая справа яко криминас, форум метъ могла в суде тутошнем, кгда ж водле права волынського индеи форум быт не може с правом криминальнымъ, одно в кгроде”³⁷.

36 Н. Старченко, Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.), in: *Український історичний журнал*, 2011, № 5, с. 15–16.

37 СРАНУ, f. 25, opis 1, sygn. 61, k. 297v.

Centralne miejsce wśród spraw należących do jurysdykcji sądu grodzkiego zajmował *najazd*, tradycyjne działanie szlacheckie w okresie trwania konfliktów personalnych. Występował on w dwóch wariantach. Pierwszy stanowił najście na dom szlachecki – przestępstwo, za które sprawcy groziła w przypadku udowodnienia winy kara śmierci (II SL, rozdz. 11, art. 1–2). Drugi dotyczył napadu na majątek i poddanych, za który przyznawano rekompensatę finansową: za sam napad (*gwałt*) oraz za szkodę wyrządzoną poddanym (w przypadku zadania ran lub innych strat); sprawca musiał także zwrócić *grabież*, czyli odebrane mienie, co, jak się wydaje, miało być celem tego typu najścia (art. 21). Przecież napad można by też interpretować jako „gwałt pospolity sąsiedzki” (art. 22). Artykuł statutu, mówiący o najściu na dom jako celu napadu wskazywał zamiar przestępczy zabicia właściciela domu: „Хто бы на чий дом а господу умыслне наехал, хочечи его забити” (II SL, rozdz. 11, art. 1). Umożliwiało to (podobnie jak w przypadku zabójstwa kryminalnego) przekwalifikowanie przestępstwa na „krzywdę prostą”, na przykład, jeśli właściciel w czasie napadu przebywał poza domem³⁸. Jeżeli w wyniku najścia nie było osób rannych ani zabitych, a tylko wyrządzono szkody, oskarżeni twierdzili, że jest to sprawa cywilna należąca do właściwości sądu ziemskiego. A działania tego rodzaju nie wymagały prowadzenia skrutynium, o które prosili powodowie. Jak zauważył Jan Pylytowsky, kryminalny wariant *najazdu* wymaga zbiegu trzech okoliczności – „złego umysłu”, napadu zbrojnego oraz zranienia lub zabicia członków rodziny właściciela majątku lub jego sług (oczywiście szlachty, a nie poddanych):

„Жебы было умыслное наистье, жебы в дом шляхецкии зброиною рукою, жебы забил албо окрутне раниль господара албо жону, албо сына и слугу, албо товариша, – коли тые вси церкомстанцые згожаются, то доперо артыкул гродский, зачим вина горловая и поцтивости идет. Але ежели бы которая с тых в акции сене нашла, теды артыкулом гродским быт не може”³⁹.

38 Ibidem, sygn. 61, k. 34ov: „наистье жадное ани наслане не было ани могло быти умыслне, бо и господара самого дома не было, то юж криминалом быти не може ани се маеть розумити”.

39 Ibidem.

Dlatego w przypadkach najścia, w którym nie było ofiar, a jedynie wyrządzono szkody, oskarżeni żądali przeniesienia sprawy z grodu do sądu ziemskiego jako takiego, który rozpoznawał roszczenia majątkowe:

„коли при наистью [...] не забьют ани ранят, толко шкоды починят, на такий теды позов погледаючи, яким актор позвал, не может мети тая справа форум в суде нинешнем [grodzkim – N.S.], которая се с правом посполитым не згожает”⁴⁰.

Wreszcie sprawy „o wybicie ze spokojnego dzierżania” (II SL, rozdz. 4, art. 69), należące do jurysdykcji grodzkiej, osoby pozwane przedstawiały jako sprawy dotyczące spornych gruntów, które od początku należały do sądownictwa ziemskiego:

„Где спокойного держанья не маеш, выбите быти не може, а поготову суд кгородский того, што выбитьем не ест, судити не може, але тая мнимая кривда [...] до суду земского [...] мела бы быти отослана”⁴¹.

W związku z tym powodowie zazwyczaj konstruowali swoje oskarżenia na wzór ciężkiego przestępstwa kryminalnego, obejmującego wiele okoliczności, w tym „krwawienie domu szlacheckiego” i/lub spowodowanie szkody. Zdaniem oskarżycieli w takich sprawach należy przeprowadzić skrutynium, które dodatkowo nadawało oskarżeniu charakter kryminalny. Strony oskarżone w swoich narracjach starały się przede wszystkim podważyć interpretację powodów, posługując się różnorodną argumentacją, zazwyczaj manipulując niespójnościami w przepisach prawnych:

Konstytucja z 1588 r. „tolko o забите головы позволяет (шкрутинию) выправовати, а не в простых кривьдах таковыхъ, яко, вижу, сторона то барзо широко криминалемъ ростягает. [...] Статутъ волянъкии [...] в разделе одиннадцатом артикуле двадцатом и другии в двадцать перьвом о наяздах, насланиях на села толко пиняжною виною и плацением шкод карати

40 Ibidem.

41 Ibidem, f. 28, opis. 1, sygn. 19, k. 524–530 v.

позволяет в таковых делах, а не горломъ, яко то подобно сторона хочеть мети. А про тожь и в тои мири шкрутыниумъ быти не може у суду тутошнего, але мял чинити повод яко о простую кривьду до земьства, бо там о раны и шкоды судят, а не в кгроде, бо кгрод певне мает арьтыкулы, што судит, але о раны и шкоды не судить ани судити може”⁴².

Kolejnym, obok najścia, rozpowszechnionym przestępstwem była *grabież*, rozumiana jako jawne zajęcie cudzego majątku ruchomego, która według konsytucji z 1578 r. należała do jurysdykcji sądu grodzkiego⁴³. Szlachta natomiast interpretowała grabież jako quasi-prawne zadośćuczynienie za straty materialne, poniesione w wyniku konfliktów. Z pomocą grabieży strony zwaśnione wyrównywały straty (materialne i symboliczne), co w pełni wpisywało się w ówczesną koncepcję sprawiedliwości – „oddać każdemu to, co jemu należy”. Statut nie zawierał definicji grabieży, choć temu przestępstwu poświęcono odrębny rozdział trzynasty. Dlatego oskarżeni próbowali przedstawić to jako „krzywdę prostą”, którą powinien rozpatrywać sąd ziemski. Aby przekonać słuchaczy, że oskarżenie nie ma nic wspólnego z grabieżą, w kontrowersjach żywo wykorzystywano precedensy, na których zbudowano artykuły tego rozdziału. Najczęściej odwoływano się do artykułów 3 i 6: trzeci mówił o grabieży u szlachty koni, a szósty o grabieży konia, wołu, krowy i wszelkiego rodzaju bydła: „грабеж каждый з навезкою платити маеть, коня конем, вола волем, а корову коровою, и каждое быдло, якое пограбил, [...] мает платити”. Jako przykład mogą posłużyć kontrowersje w sądzie grodzkim łuckim w związku z oskarżeniem przez Mykołaja Zajenczkowskiego rodziny Jełowiczów-Bukojemskich o grabież. Oskarżeni domagali się zawieszenia sprawy z powodu niewłaściwości sądu, w którym nie powinna być rozpatrywana „krzywdą prostą”: za grabież uważano wzięcie konia, wołu, krowy, świni, gęsi, czego powód dowieść nie mógł:

„тая справа судови нинешнему не належит, бо то есть простою кривьдою, а не жадень грабежь, о што не кгродъ, але судъ земьский судить, але то грабежемъ маеть ся розумити и право само означило – конъ, волъ, корова, свинтя, гус, анималия анимата, але не жито, ани пшеница”.

42 Ibidem, f. 25, opis. 1, sygn. 61, k. 341–342.

43 *Volumina Constitutionum, t. II 1550–1609: vol. 1 1550–1585...*, s. 416.

Na to powód zaprzeczył:

„Справа нинешняя не земьскому, але тутошнему кгородьскому луцькому судови належи, албовам каждая речь рухомая, которую хто можетъ взяти и за што навязка бывает совитая, есть грабежемъ. [...] Сила бы бовем с таких кривдъ, забравши што кому, а коня не беручи, вылизнути, поведати, же то не грабеж, хотили”⁴⁴.

Grabież, którą w kulturze szlacheckiej uważano za delikt prawa cywilnego, przypominała tymczasem ogólne opisy przestępstwa kryminalnego – *rozboju*, czyli rabunku na drodze publicznej. W istocie różnica między grabieżą a rozbojem była dość chwiejna – polegała na tym, że grabież była elementem szlacheckiej kalkulacji („oddać każdemu, co jemu należy”), podczas gdy rozbój miał na celu materialne wzbogacenie się przestępców. Dlatego też grabież odbywała się jawnie, a rozbój – z zasadzki; pierwsza była postrzegana w środowisku szlacheckim jako czyn quasi-legalny, a drugi uważany za przestępstwo kryminalne, w przypadku udowodnienia winy karany śmiercią. Spójrzmy, jak strony rozumiały tę różnicę podczas jednego procesu.

W marcu 1579 r. sąd łucki grodzki rozpatrywał skargę księcia Andreja Kurbskiego na Andreja Montowta, który 12 września 1577 r. z pomocnikami najechał na ziemie książęce „конно збройно”, „кгвалтомъ и розбойнымъ обычаемъ”, a także na drodze publicznej pobił i ograbił poddanych Kurbskiego. Prawne kontrowersje w tej sprawie zasługują na szerszą analizę, jednak sednem sporu było zakwalifikowanie przez powoda czynów oskarżonego jako rozboju. Adwokat Montowta twierdził, że rozbój jako przestępstwo obrażające honor szlachecki nie ma związku z okolicznościami działań jego „klienta”, ponieważ rozbój (II SL, rozdz. 11, art. 23) oznacza napad szlachcica na szlachcica na drodze publicznej. Sędziowie zgodzili się z taką argumentacją: „за розбой таковое наеханье поличого быти не маеть, одно за кгвалтъ”. Z tego powodu księciu zaproponowano pozwanie oskarżonego do sądu ziemskiego, a pojęcie „gwałtu” zostało utożsamione z „krzywdą prostą” jako wykroczeniem cywilnym, a nie karnym, czyli szkodą prywatną⁴⁵.

44 СРАНУ, f. 25, opis. 1, sygn. 61, k. 301–302v.

45 СРАНУ, f. 25, sygn. 19, k. 191–197.

Takie pojedyncze przykłady pokazują, jak elastycznie społeczności szlacheckie korzystały z prawa, dostosowując je do swoich potrzeb i modyfikując zgodnie z normami własnej kultury.

O zbiorowym autorze zarzutów karnych. Opis narracji oskarżającej budowano obierając za wzór przestępstwa umyślne, karne. Jej zbiorowym autorem były społeczności szlacheckie, które na co dzień kierowały się normami swojej kultury, którą można nazwać kulturą honoru lub kulturą przemocy⁴⁶. Te dwa pojęcia są ze sobą ściśle powiązane. Honor dla szlachcica był odmianą „drugiej skóry”, którą należało chronić przed ciągłymi próbami jej znieważenia ze strony „braci” z tego samego stanu. Z jednej strony honor był źródłem napięcia we wspólnocie, gdyż każde słowo czy gest, interpretowane jako zniewaga, prowokowało do różnych form przemocy. W rzeczywistości każdą przyczynę konfliktu zwykle tłumaczono na język honoru – walka toczyła się o jego przywrócenie, jednocześnie znieważając honor przeciwnika, który z kolei próbował zdobyć lepszą pozycję społeczną kosztem poniżenia przeciwnika. Wydawać by się mogło, że to konfliktowe oddziaływanie, które nie ograniczało się do jednorazowej wymiany „zdań”, ale prowokowało całe szeregi aktów przemocy, wносиło zamęt w codzienne życie społeczności szlacheckich. Jednak walczące strony, pomimo częstych gróźb zabicia przeciwnika w odwecie (ignorując wszelkie dopuszczalne normy), kierowały się ustalonymi regułami społecznymi. Wymagał tego pewien kodeks honorowy, wzorce zachowań i rytuały, których zaniedbywanie groziło szlachcicowi utratą dobrego imienia. Wśród nich należy wymienić otwartość działań, które przewidywały publiczne ogłoszenie zemsty przed użyciem przemocy; zastąpienie przemocy fizycznej przemocą werbalną i symboliczną, zwykle w miejscach publicznych; czynności zrytualizowane, w tym pojedynki; uznanie autorytetu wspólno-

46 Na dziś literatura związana z tym tematem jest ogromna; dotyczy badań zarówno poszczególnych regionów, jak i całej Europy. Wymienię tylko kilka prac, które uważam za istotne: J. R. Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500–1800*, Cambridge University Press, 2001; S. Carroll, *Blood and Violence in Early Modern France*, Oxford University Press, 2006; *Cultures of Violence: Interpersonal Violence in Historical Perspective*, ed. S. Carroll, Palgrave Macmillan, 2007. G. Schwerhoff, *Early Modern Violence and the Honour Code: From Social Integration to Social Distinction ?* in: *Crime, histoire & sociétés*, vol. 17, No. 2, 2013, p. 27–46. Moja monografia była poświęcona analizie tej kultury na Wołyniu: H. Старченко, *Честь, кров і руторика...*, zob. Także zob. edycję źródeł związanych z tym tematem: *Честь, кров і руторика...*

ty jako mediatora konfliktów. Sąd w tej kulturze był miejscem, gdzie strony konfliktu mogły wypowiadać się na temat przynajmniej jednej interakcji. To miejsce było prawnie chronione przed przemocą, a obelgi „pakowano” w pozew. Spory między stronami podczas procesu przypominały pojedynek toczony o honor za pomocą broni retorycznej. Na przykład adwokat Andreja Montowta oświadczył, że pozew przeciwko jego klientowi był obraźliwy, natomiast on znany jest ze swoich sławnych przodków, dobrego wychowania i dobrej reputacji osobistej: „так спросных учинъков от продков своих не навчал, так теж и сам ими се брыдить, але живучи учтиве, во всем бачне, доброе славы своее постерегае”. Z kolei książę Kurbski – kontynuował prawnik, znany jest z oskarżenia wielu dobrych szlachciców o zbrodnie, ale nie udowodnił swoich skarg. Książę ze swojej strony odebrał te słowa jako obrazę i zażądał, aby Montowt został za to ukarany sześciotygodniowym więzieniem na zamku: „На его милост князя Курпского, так зацную особу, словы неучтивыми а образливыми доброй славе его милости тут перед судом вашей милости торгнулся”. Najwyraźniej obie strony zdały sobie sprawę, że w debacie posunęły się za daleko. Andrej Montowt oświadczył więc, że jedynie broni swojego prawa i nie ma zamiaru obrażać przeciwnika, a Kurbski zrezygnował z żądania uwięzienia oskarżonego⁴⁷.

Takie retoryczne pojedynki kończyły się zazwyczaj apelacją lub odroczeniem sprawy z innych powodów. Następnie sprawą zajmowali się przyjaciele, gdyż osiągnięcie upragnionej sprawiedliwości oznaczało przede wszystkim zrekompensowanie ofierze straty lub wyrównanie szkody poprzez nałożenie dodatkowej kary na tego, kto stracił mniej (przeprosiny, dobrowolne uwięzienie, często na okres symboliczny). Innymi słowy, sąd nie był instancją ostateczną, która wskazywała winnego i wymierzała mu karę z całą surowością prawa. Proces sądowy był jedynie częścią łańcucha interakcji konfliktowych, co najwyraźniej zwiększało stopień konfrontacji (jak każde wyjaśnianie stosunków), a jednocześnie przyczyniało się do ich zakończenia (aczkolwiek nie do końca stabilnego) poprzez dyskusję stanowisk i zrozumienie dalszych perspektyw.

Niezależnie od tego, czego dotyczyły spory w sądzie, ostatecznie były to spory o honor i dobre imię w społeczności. Kultura jako system wartości

47 CPAHU, f. 25, sygn. 19, k. 191–197.

wpływała na działanie sądu, „tworzyła” tę przestrzeń publiczną i wyznaczała w niej sposób postępowania dla głównych aktorów i im towarzyszących. Społeczność wpływała na sąd, a jednocześnie, wypowiadając się w ważnych dla niej sprawach za pośrednictwem powodów, oskarżonych i ich prawników, kształtowała wyobrażenie publiczności o normie. Historyk otrzymuje z przeszłości narracje, które ludzie konstruowali od końca do początku zgodnie ze swoją wizją świata i panującymi w nim wzorcami logicznymi. Zrozumienie tej logiki jest fascynującym zajęciem.

To Write a Crime, or How to Tell a “Criminal Offence” from a “Regular Offence” (Volhynia in the Last 3rd of the 16th – the Early 17th Century)

NATALIA STARCHENKO

Keywords: the Polish-Lithuanian Commonwealth, Volhynia, *szlachta*, court, criminal offence, civil offence, honor, rhetoric, values.

Summary. The article analyzes the rhetoric of Volhynian court records based on accusations of criminal offences. The focus is on how these sources were constructed by the interested parties, and on how the *szlachta* culture of violence affected this process. The author explores the arguments that the noblemen presented to reclassify criminal offences as “regular offences.” Concomitantly, she analyzes the performativity of trials as the public stage where the values treasured by the community were articulated, debated and relayed to the interested parties. This constructed “reality” formed the vision of the norm and possible life strategies of noblemen. Circulating in the court and the community, it affected the proceedings of trials and the actors’ actions outside courtroom, for example, by forcing the accused whose honor was insulted by the accusations to react according to the conventions accepted by the community. In the culture where any offence, be it real or imagined, demanded defending one’s honor, a trial was just a part of a conflict and its resolution.

Žemaičių katedros kapitulos konstitucijos: raidė, dvasia, gyvenimas

LIUDAS JOVAIŠA

Vilniaus universitetas

El. paštas liudas.jovaisa@if.vu.lt

Raktiniai žodžiai: Žemaičių vyskupijos katedros kapitula, kapitulos konstitucijos (statutai), kapitulos aktai (posėdžių protokolai), Katalikų Bažnyčia Lietuvoje ankstyvaisiais naujaisiais laikais.

Katalikų vyskupijų katedrų kapitulos – šiandienos Lietuvoje menkai pažįstama institucija. Taip yra pirmiausia dėl to, kad senosios (Vilniaus ir Žemaičių – pastaroji vėliau virto Kauno metropoline) vyskupijų kapitulos liovėsi egzistavusios sovietmečiu; tuo pačiu metu sunyko ir naujosios, įkurtos 1926 m. ar netrukus po to. XXI a. pradžioje kai kuriose Lietuvos vyskupijose atgaivintos arba naujai įkurtos kapitulų institucijos kadaise turėtos reikšmės jau nebeturi.

Vilniaus ir Žemaičių kapitulų istoriografijoje galima išskirti dvi publikacijų grupes – apžvalginio pobūdžio tekstus¹ ir publikacijas, skirtas paskiriems kapitulų veiklos istorijos aspektams². Bene daugiausia dėmesio yra sulaukęs

- 1 Tadeusz Krahel, Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej, in: *Studia Teologiczne*, t. 5–6: 600 lat (archi)diecezji wileńskiej, Białystok–Drohiczyn–Łomża, 1987–1988, p. 33–39; *Žemaičių vyskupijos istorija ir paveldas*, sud. Lijana Birškytė-Klimienė, Diana Streikuvienė, Vilnius, [2015], p. 128–143.
- 2 Žemaičių katedros kapitulos istoriją iki 1609 m. yra nagrinėjęs Grzegorz Blaszczak (*Diecezja żmudzka od XV wieku do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań, 1993, p. 95–132); Aldona Prašmantaitė pastaruoju metu paskelbė nemažai straipsnių apie Vilniaus katedros kapitulą XIX amžiuje (Vilniaus vyskupijos katedros kapitulos sandaros raidos bruožai XIX a., in: *Soter*, Nr. 60 (88), Kaunas, 2016, p. 41–55; Vilniaus vyskupijos katedros kapitulos laikinieji koadjutoriai XIX a.: genezė, raidos bruožai, personalijos, in: *Bažnyčios istorijos studijos*, t. VIII, Vilnius, 2016, p. 111–143; Vilniaus (arki)katedros kapitulos narių insignijos: distinktorijų raidos štrichai, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2015, t. 2, Vilnius, 2016, p. 83–108; Vilniaus vyskupijos katedros kapitulos garbės kanau-ninkai XIX a.: raidos bruožai, personalinė sudėtis, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos* (toliau – *LKMA*) *metraštis*, t. XLII, Vilnius, 2019, p. 53–89; Vilniaus vyskupijos

svarbiausias kapitulų istorijos šaltinis – kapitulų aktai (posėdžių protokolai). Laikotarpį nuo XVI a. pradžios iki Antrojo pasaulinio karo išvakarių aprėpiančios Vilniaus kapitulos aktų knygos dėl savo reikšmės ir didžiulės apimties sulaukė ne vieno mėginimo išskirti svarbiausias žinias, sudarant aktų santraukas; XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje vienas po kito tai atliko trys Vilniaus kapitulos nariai, prelatai Pranciškus Ksaveras Bogušas, Mamertas Herburtas ir Janas Kurczewski³. Pastarasis paskelbė šias savo parengtas kapitulos aktų santraukas ir publikavo įvairių su Vilniaus kapitulos istorija susijusių dokumentų⁴. Iš pastarojo meto publikacijų minėtinas Martyno Jakulio straipsnis⁵ ir fundamentali seniausios Vilniaus kapitulos aktų knygos publikacija, kurią parengė Darius Antanavičius⁶. Apimtimi ir reikšme kur kas kuklesni Žemaičių kapitulos aktai (išlikę iš XVII a. pradžios – XX a. pradžios laikotarpio) panašių tyrinėjimų ir anotavimo iniciatyvų iki šiol nėra sulaukę.

Kapitulų santvarką ir veiklą reglamentavo kiekvienos institucijos sudaromi ir patvirtinami įstatatai. XVI a. susiklostę Vilniaus kapitulos statutai ir 1561–1562 m. Petro Roizijaus ir Jono Domanovskio surašytos Medininkų (Žemaičių) kapitulos konstitucijos⁷ – vieni seniausių LDK teisės kodifikacijos paminklų, formos požiūriu (kaip teisės sąvadaai) lygintini su „didžiaisiais“

katedros kapitulos sesijų raida XIX a., in: *LKMA metraštis*, t. XLV, Vilnius, 2022, p. 83–110); Vilius Kavaliauskas išleido Lietuvos katedrų kapitulų narių distinktorijams skirtą albumą (*Lietuvos Bažnyčios regalijos. Ženklai ir žmonės XIX–XX a.*, Vilnius, 2012).

3 Žr. Wioletta Pawlikowska, Wileńska kapituła katedralna w zapisie źródłowym. Ksawery Franciszek Michał Bohusz, Mamert Herburt z Fulsztyna, Jan Kurczewski – registratorzy protokołów z posiedzeń kapituły, in: *Lituanio-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*, t. XII (2007), p. 118–132.

4 Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska*, t. II, Wilno, 1912 (Vilniaus vyskupijos, katedros ir kapitulos dokumentų publikacija); t. III, Wilno, 1916 (Vilniaus kapitulos aktų santraukos).

5 Martynas Jakulis, Vilniaus katedros kapitulos pajamos XVI a. antroje pusėje – XVIII a. pajamų–išlaidų registrų duomenimis, in: *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 5, sud. Artūras Dubonis, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2014, p. 171–194.

6 *Vilniaus katedros bažnyčios kapitulos posėdžių protokolai, XVI–XVIII a. = Acta capituli ecclesiae cathedralis Vilnensis, saec. XVI–XVIII*, t. I: 1502–1533, edd. Darius Antanavičius, Dalia Emilija Staškevičienė, Vilnius, 2018.

7 Kapitulos „konstitucijas“ sinonimiškai galima vadinti ir „statutais“; taip dažnai daryta praeityje. Vis dėlto, paisant nagrinėjamo kapitulos teisės sąvado kūrėjo (Petro Roizijaus) valios, šiame tekste bus vartojamas terminas „konstitucijos“, o originalus vieto-vardis „Medininkai“ keičiamas vėliau įsigalėjusiu teritorijos („Žemaičių“) vardu.

Lietuvos Statutais, kurie buvo nepalyginti reikšmingesni – reglamentavo visos ankstyvųjų naujųjų laikų Lietuvos visuomenės funkcionavimą⁸. Pastaruoju metu pasirodė ir Vilniaus bei Žemaičių katedrų kapitulų tekstų mokslinė publikacija⁹; šiame leidinyje paskelbtame tyrinėjime Wioletta Pawlikowska-Butterwick nustatė, kad Vilniaus kapitulos statutai XVI a. patyrė ilgalaikį klostymosi procesą. Žemaičių kapitulos konstitucijų genezė buvo kitokia – tai buvo ne kolektyvinės autorystės darbas ir ne vienos kapitulos narių kartos praktikos vaisius, o vienu ypu Roizijaus sudarytas į tris knygas suskirstytas normų sąvadas (1561), netrukus (1562) Domanovskio papildytas novelomis¹⁰.

Kapitulos funkcionavimą reglamentavę statutai buvo viena iš saugotinių šios korporacijos paslapčių¹¹, kurias prisiekdavo saugoti kapitulos nariai, jos notarai ir vyskupai¹². Dėl to kapitulų statutai buvo ne spausdinami, o perrašomi; vienintelis išlikęs Medininkų katedros kapitulos konstitucijų nuorašas (saugotas kapitulos archyve Kaune, dabar – Lietuvos nacionalinėje M. Mažvydo bibliotekoje) buvo parengtas XVIII a. pabaigoje¹³. Kiek dar tokių nuorašų būta, nežinoma. Vienas buvo saugomas Zaluskių bibliotekoje Varšuvoje¹⁴, kitas (veikiausiai ne išlikusysis kauniškis) – Kražių mokyklos bibliotekoje („Constitutiones ecclesiae cathedralis Vornensis“)¹⁵. Nuorašų vienu metu tu-

- 8 *Pirmasis Lietuvos Statutas*, t. 1–2, parengė Stanislovas Lazutka, Edvardas Gudavičius et al., Vilnius, 1983–1991; I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius, 2001; *Pirmojo Lietuvos Statuto Slucko nuorašas*, parengė I. Valikonytė, Vilnius, 2020.
- 9 W. Pawlikowska-Butterwick, Liudas Jovaiša, *Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitulų statutai*, Vilnius, 2015.
- 10 Plačiau žr. L. Jovaiša, Tie patys autoriai, kiti statutai: Jonas Domanovskis, Petras Roizijus ir „Medininkų katedros bažnyčios konstitucijos“, in: *Lietuvos Statutas: Temidės ir Klėjos teritorijos*, sud. Irena Valikonytė, Neringa Šlimienė, Vilnius, 2017, p. 111–122.
- 11 W. Pawlikowska-Butterwick, XVI a. Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitulų statutai, in: W. Pawlikowska-Butterwick, L. Jovaiša, *op. cit.*, p. 59–60.
- 12 Plg. šių pareigūnų (Vilniaus atveju – ir kanclerio) priesaikas Vilniaus kapitulos statutuose (Nr. [2], [10], [77–79]) ir Žemaičių kapitulos konstitucijose (kn. I, sk. 2–3 ir priedas Nr. 2), W. Pawlikowska-Butterwick, L. Jovaiša, p. 299, 304–305, 335–336, 348–350, 387.
- 13 Apie šį nuorašą žr. *ibid.*, p. 223–225.
- 14 W. Pawlikowska-Butterwick, XVI a. Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitulų statutai, p. 27.
- 15 *Buvusios Kražių kolegijos knygų sąrašas 1803 = Elenchus librorum veteris collegii Crosensis anno 1803 compilatus*, ed. Darius Antanavičius, d. 1: Sąrašas, Vilnius, 2017, Nr. 401 (p. 73).

rėjo būti ne vienas – šitaip reikėjo ir laiduoti teksto išlikimą, ir aprūpinti parankiniais egzemplioriais svarbiausius kapitulos pareigūnus – prokuratorių ir notarą. Kita vertus, teksto multiplikavimas turėjo būti ribotas, kad būtų įmanoma kontroliuoti jo sklaidą ir kapitulos paslaptis nebūtų paviešinta.

Šių dviejų prieštaringų imperatyvų pėdsakų galima aptikti ir liudijimuose apie Žemaičių katedros kapitulos konstitucijas. 1623 m. vasaros sesijoje kapitula nurodė prokuratoriui perrašyti konstitucijas „dėl pavojaus“ (pavojaus, kad negandoms nutikus tekstas gali suvis pražūti?)¹⁶. 1670 m. susirūpinta, nes mirus kan. Petruui Ferdinandui Vagneriui tarp jo popierių rastas konstitucijų nuorašas; kan. Joakimui Skirmontui, kaip velionio testamentu vykdytojui, pavesta jį grąžinti į kapitulos archyvą, kad tekstas nepatektų į įgaliojimo neturinčių asmenų rankas ir nebūtų paviešintas¹⁷. 1681 m. vasaros sesijoje nuspręsta, kad konstitucijų knygos negalima duoti skaityti ne kapitulos nariams¹⁸.

Fundamentalioje studijoje apie Lietuvos valdovo teismą Irena Valikonytė atskleidė teisės teorijos funkcionavimo teisminėje praktikoje vaizdą¹⁹. Wioletta Pawlikowska-Butterwick panašiu požiūriu nagrinėjo Vilniaus katedros kapitulos statutų – normatyvinio pobūdžio dokumentų – veikimą šios korporacijos gyvenime XVI amžiuje²⁰. Kokie Žemaičių katedros kapitulos konstitucijų atšvaitai matyti kelių šimtmečių praktiką²¹ liudijančiuose šios bažnytinės

16 *Acta Venerabilis Capituli Mednicensis seu Samogitiae*, t. I (1620–1638), Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 696, ap. 2, b. 799, l. 55v.

17 „Quare fuit iniunctum Perillustri Domino Skirmont Canonico, ut testamenti illius executori, ut huiusmodi desumpta Statuta recuperet et ad archivum capitulare reimponi invigilet, ne per manus impertinentium personarum ferantur et evulgentur“, *Acta Venerabilis Capituli Samogitiensis*, t. III (1668–1677), Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius (toliau – LNB RKRS), f. 155–6, l. 26v.

18 *Inventarium privilegiorum, iurium, cunctorum documentorum Almi ac Venerabilis Capituli Samogitiensis in Archivo Capitulari reconditorum, olim confectum, nunc transcriptum per me, Antonium Michaellem Pilinkiewicz, amanuensem [...] Iosephi Maszowski, utriusque iuris Doctoris, Canonici et Officialis Generalis Samogitiensis, anno a Nativitate Domini 1749*, LNB RKRS, f. 155-4 (ankstesnė signatūra – f. 130–281), p. 336.

19 I. Valikonytė, *Rex iustissimus. Valdovo teismas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. pabaigoje – XVI a.*, Vilnius, 2023.

20 W. Pawlikowska-Butterwick, XVI a. Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitulų statutai, p. 76–108.

21 1917 m. paskelbus Romos Katalikų Bažnyčios Kanonų teisės kodeksą, su juo suderintą naują Žemaičių katedros kapitulos konstitucijų redakciją Žemaičių vyskupas Pranciškus Karevičius patvirtino 1924 m. gruodžio 16 dieną.

bendrijos posėdžių protokoluose – iki šiol neatsakytas klausimas. Ar būta mėginimų konstitucijų tekstą atnaujinti ir (ar) papildyti? Kaip buvo pri(si)-menamos konstitucijų nuostatos? Kokie jų punktai buvo aktualiausi ir kaip jais buvo remiamasi?

I. Žemaičių kapitulos konstitucijų taikymo praktikoje šaltiniai. Pagrindinis šaltinis, leidžiantis atsakyti į šiuos klausimus, – 1613–1913 m. laikotarpį apimantys Žemaičių katedros kapitulos posėdžių protokolai (aktų knygos), rašyti lotynų (tik 1809–1864 m. – daugiausia lenkų) kalba²². Jie iki Antrojo pasaulinio karo saugoti kapitulos archyve: iš pradžių – Varniuose, o vyskupijos centrą perkėlus – Kaune²³. Sovietmečiu (XX a. penktajame dešimtmetyje) Kauno metropolinės bazilikos kapitulos archyvą nusavinus, trylika čia saugotų ir kadaise sunumeruotų (II–XIV) tomų perduota Lietuvos SSR Respublikinei (dabar – Lietuvos nacionalinei Martyno Mažvydo) bibliotekai. Dalis jų (penkios aktų knygos – t. V (1693–1696), X (1737–1746), XII (1811–1823), XIII (1824–1834) ir XIV (1835–1842)) buvo įtraukti į Pavienių rankraščių fondą Nr. 130 kaip saugojimo vienetai Nr. 289, 272, 266, 268 ir 103. Kitos aštuonios knygos (t. II (1647–1652), III (1668–1677), IV (1682–1692), VI (1703–1710), VII (1711–1715), VIII (1715–1724), IX (1725–1736), XI (1786–1811), XII (1811–1823)) signatūrų neturėjo ir gerokai vėliau tapo nedidelio rankraštinio fondo Nr. 155 („Žemaičių katedros kapitula“) pagrindu. Šiuo metu visos knygos saugomos bendrame rankraštiname fonde (f. 155); jame II–XIV tomai sunumeruoti nuo Nr. 5 iki Nr. 17). Kapitulos aktų tomai dabar suskaitmeninti (išskyrus t. XIII) ir (kaip „Acta Venerabilis Capituli Samogitiensis“²⁴ ir kaip „Akta [Prześwietnej] Kapituły Żmudzkiej“²⁵) prieinami internetu.

22 Šios kapitulos aktų (posėdžių protokolų) knygų nereikėtų painioti su Kauno arkivyskupijos kurijos archyve išlikusiais rankraštiniais tomiais, kurie pavadinti „Žemaičių vyskupijos kapitulos aktais“ (b. 1–10) ir apima 1417–1870 m. laikotarpį. Tai apytikriai chronologine tvarka sudėti ir į storus tomus surišti įvairaus pobūdžio pavieniai dokumentai, daugiausia susiję su kapitulos ūkiniu, ekonominiu ir teisiniu gyvenimu.

23 Kazys Sendzikas, Kauno Metropolijos Bazilikos Kapitulos bibliotekos rankraščiai ir dokumentai, LNB RKRS, f. 155-2 (ankstesnė signatūra – f. 130–2336).

24 <https://www.epaveldas.lt/search?term=Acta%20Venerabilis%20Capituli%20Samogitiensis&page=0&full=false>

25 <https://www.epaveldas.lt/search?term=akta%20przeswietnej%20kapituly%20&page=0&size=20&order=-1&orderDir=desc&full=false&isMap=false&isDetailed=false>

Dvi Žemaičių kapitulos aktų knygos, pirmoji (t. I (1620–1638)) ir paskutinioji (t. XV (1843–1913)), kažkuriuo metu, matyt, buvo atsidūrusios Žemaičių vyskupijos paveldą perėmusiame Kauno arkivyskupijos archyve, todėl sovietų valdžios sekvestracijos metu pateko į Lietuvos valstybės istorijos archyvo fondą Nr. 696 (ap. 2, b. 799 (t. I) ir 126 (t. XV)).

Dar viena – seniausia, pradėta 1613 m., Žemaičių kapitulos aktų knyga saugoma Vloclaveko vyskupijos archyve²⁶. Pirmasis apie ją paskelbė Grzegorz Błaszczyk, iškėlęs hipotezę, kad knyga čia galėjo atsidurti drauge su Vloclaveko vyskupu 1883 m. paskirtu ligtoliniu Žemaičių vyskupu sufraganu ir vyskupijos administratoriumi Aleksandru Kazimieru Beresnevičiumi (m. 1902). Ši knyga yra jau senokai „atplyšusi“ nuo pagrindinio kapitulos aktų rinkinio, nes jo tomai sunumeruoti pradedant vėlesne, 1620–1638 m. knyga. Kita vertus, šio rankraščio antraštė iš dalies klaidinanti: čia esama tik vienos generalinės sesijos, sušauktos 1613 m. balandžio 16 d., po kan. Mikalojaus Daukšos mirties, dokumentacijos, susijusios su kapitulos dvarų ir valdų revizija ir opcija. Visi kiti knygoje įrašyti 1611–1623 m. dokumentų tekstai apie kapitulos veiklą byloja netiesiogiai. Dalis jų (fundacijų ir donacijų aktai, vizitacijos aktas, inventoriai) susiję su kapitulos prižiūrima katedros bažnyčia (ir katedros vikarų išlaikymui skirtomis Luokės ir Papilės bažnyčių beneficijomis), dalis – su vyskupijos administravimo reikalais (Žemaičių vyskupijos bažnyčių sąrašas ir jų padalijimo į dekanatus sąrašai). Be Grzegorza Błaszczyko, šia knyga iki šiol naudojosi ir ja rėmėsi Krzysztof Rafalas Prokopas (2006)²⁷ ir Liudas Jovaiša (2015)²⁸. Dėl pirmiau minėtos šio rankraščio turinio specifikos žinių apie kapitulos konstitucijų funkcionavimą čia beveik nesama. Daugiausia jų išliko I–XIV tomuose; XV tome, surašytame po Rusijos imperijos valdžios įvykdytos bažnytinio turto sekuliarizacijos, nuorodų į kapitulos konstitucijas, kurių didelė dalis reglamentavo nuosavybės klausimus, mažoka.

Postūmį rašyti Žemaičių kapitulos aktų (posėdžių protokolų) knygas davė Žemaičių vyskapai, patys turėję patirties Vilniaus katedros kapituloje,

26 *Acta Venerabilis Capituli Mednicensis conscripta iussu... Nicolai Pac... post decessum D. Nicolai Dągsza Canonici*, Archiwum Diecezjalne we Włocławku, sygn. AKapŻmudz 1.

27 Krzysztof Rafał Prokop, Wypisy źródłowe do biografii polskich biskupów i opatów z czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz niewoli narodowej doby zaborów (XVI–XIX w.), in: *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 84 (2006), cz. III, p. 289.

28 W. Pawlikowska-Butterwick, L. Jovaiša, *op. cit.*, p. 33, išn. 100.

kur tokie tomai jau buvo formuojami nuo XVI a. pirmos pusės. Pradėti rašyti aktus pirmasis kapitulą paragino vyskupas Mikalojus Pacas, 1613 m. atlikęs katedros ir kapitulos vizitaciją²⁹. Vis dėlto jo paraginimas, regis, nebuvo išgirstas. Vyskupas Jurgis Tiškevičius 1637 m., vizitacijos metu radęs nesutvarkytus dokumentus, liepė juos sutvarkyti per metus ir nurodė, kad jie būtų surašomi kapitulos notaro ir pasirašomi sesijos pirmininko³⁰. Veikiausiai tuo metu palaidi ankstesnių kapitulos sesijų protokolai buvo įrišti 1620–1638 m. laikotarpį apimančioje knygoje. 1643 m. atliktos vizitacijos pertvarkos nutarimuose („De actis Venerabilis Capituli“) vysk. Tiškevičius dar kartą nurodė notarui uoliai rašyti kapitulos aktus ir per metus pateikti juos vyskupui ordinarui³¹. Nuo tol kapitulos aktus rūpintasi rašyti nuolat.

Žemaičių kapitulos aktai apima 300 metų laikotarpį – nuo XVII a. pradžios iki Pirmojo pasaulinio karo išvakarių, tačiau ne be spragų (1638–1646, 1652–1668, 1678–1681, 1696–1703, 1746–1785). Pati didžiausia – bemaž 40 metų trukmės (1746–1785); ji atsirado, kai 1785 m. lapkričio 11 d. naktį sudegė katedros altarijos namas, kuriame gyveno apaštalinis protonotaras, Žemaičių vyskupijos ir kapitulos archyvų notaras Bernardas Tadas Ruhebachas, o kartu – ir nurodyto laikotarpio kapitulos aktų knygos³². 1705 m. vasaros sesijoje užsiminta apie kito gaisro nuostolius; jo metu ankstesni aktai (veikiau-

29 Tai liudija 1613 m. balandžio 16 d., po kan. Mikalojaus Daukšos mirties, pradėtos rašyti aktų knygos antraštė (žr. 25 išn.).

30 „Interest multum Ecclesiae nostrae Cathedrali, illiusque Capitulo, ut acta Decretorum et Constitutionum Capituli munde descripta et compacta servantur. Quae cum in praesenti visitatione indigesta et inordinata comperimus, volumus, ut infra decursum unius anni pulchre et distincte describantur, et successive in actis omnes et singulae causae, tum etiam Decreta cuiusque Capituli per notarium iuratum connotentur. Ut autem Decreta Capitularia plenam et indubitam fidem habeant, decernimus, quatenus eodem die, quo concludetur Capitulum, omnia Decreta, quae in huiusmodi Capitulo fuerint sancita, clara voce in facie Capituli legantur, statimque a Praesidente illius Capituli subscribantur“, *Acta Venerabilis Capituli Mednicensis seu Samogitiae*, t. I, l. 136v.

31 „Notarius [...] diligenter, feliciter et ita, ut par est, acta Venerabilis Capituli describat et Nobis intra annum a data praesentium cum scitu Venerabilis Capituli Procuratoris praesentet“, *Acta visitationum dioecesis Samogitiae* (A. D. 1611–1651) = *Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611–1651 m.)*, ed. L. Jovaiša (*Fontes Historiae Lituaniae*, vol. XI), Vilnius, 2011, p. 184.

32 *Acta Venerabilis Capituli Samogitiensis*, t. XI (1786–1811), LNB RKRS, f. 155–14, p. 274–276.

siai trūkstamo 1696–1703 m. laikotarpio) sudegę buvusio kapitulos notaro, Laukuvos klebono Rapolo Aleknavičiaus (Olechnowicz) namuose³³. Kas nutiko su 1652–1668 m. kapitulos aktais, nežinoma; trūkstamų 1638–1646 m. ir 1678–1681 m. laikotarpių aktų knygos XVIII a. viduryje galbūt dar egzistavo, nes 1749 m. sudarytame kapitulos archyvo inventoriuje anotuoti įvairūs 1641–1646 ir 1681 m. kapitulos posėdžių aktai³⁴.

II. Roizijaus–Domanovskio konstitucijų korpuso pildymas: vyskupų iniciatyvos. Keičiantis gyvenimo realybei ir istorinėms aplinkybėms, kapitulos veiklą reglamentuojantys teisės sąvadaai prašėsi atnaujinami. Ypač tai pasakytina apie vienu ypu Roizijaus surašytas Žemaičių kapitulos konstitucijas, kurios savo subjektyvumu ir specifiškumu, taigi ir tam tikra prasme didesniu ribotumu, skyrėsi nuo palaipsniui susiklosčiusių Vilniaus kapitulos statutų – „objektyvesnio“ kolektyvinės autorystės ir platesnės patirties rezultato.

Kapitulos konstitucijų, kurias, kaip paslaptį, saugojo ir geriausiai pažino patys korporacijos nariai, atnaujinimas, regis, turėjo būti dėsningas pačių prelatų ir kanauninkų iniciatyvos vaisius. Vis dėlto reikšmingiausi Žemaičių kapitulos konstitucijų papildymai buvo sumanyti išorinio autoriteto – vyskupo. Svarbiausia tokio pobūdžio iniciatyva laikytini 1637 m., atlikus katedros ir kapitulos vizitaciją, vyskupo Jurgio Tiškevičiaus paskelbti 23 nenumeruoti straipsniai, įrašyti kapitulos aktų knygoje³⁵. Šis tekstas paties skelbėjo vadinas tai „konstitucijomis“ (nes reikšmės, intencijos ir turinio požiūriu buvo suformuluotas kaip senųjų konstitucijų priedas-papildymas), tai „nutarimais“ (mat jo genezės aplinkybės buvo būdingos vizitaciją atlikus suformuluojamų „pertvarkos nutarimų“ (*decreta reformationis*) paskelbimui). Preambulėje pasakyta, kad vyskupas nutarė, pasitaręs su kapitula ir gavęs jos pritarimą, pakartotinai paskelbti senąsias konstitucijas, daugelį jų išaiškinti ir pridėti naujų, atsižvelgiant į pasikeitusius laikus, nes kai kurios senosios nuostatos buvusios nebevykdomos, o kai kurios – neteisingai interpretuojamos, tad dėl to buvę padaryta daug klaidingų sprendimų ir sumenkusi ka-

33 *Acta Almi et Venerabilis Capituli Mednicensis seu Samogitiae*, t. VI (1703–1710), LNB RKRS, f. 155–9, l. 25r.

34 *Inventarium privilegiorum, iurium, cunctorum documentorum Almi ac Venerabilis Capituli Samogitiensis...*, p. 333–338.

35 *Acta Venerabilis Capituli Mednicensis seu Samogitiae*, t. I, l. 133v–144v.

tedrinės bažnyčios šlovė³⁶. Dalis naujųjų straipsnių buvo skirti ankstesnėse konstitucijose nenumatytoms ir neaptartoms gyvenimo realijoms. Svarbiausios jų buvo susijusios su naryste kapituloje (dėl arkidiakono; dėl papildomų kanauninkų – pretendentų į pirmą vakuosiančią kapitulos nario vietą; dėl kanauninko beneficijos atsisakymo, pasilaikant jos valdą; dėl kapitulos narių valdomų parapiinių bažnyčių vizitavimo teisės), kapitulos funkcionavimu (dėl partikuliarinių kapitulos sesijų; dėl sesijų rengimo vietos; dėl sesijų protokolų), turto reikalais (dėl vyskupo stalo valdų; dėl valdomos nuosavybės būklės pagerinimo; dėl kapitulos valdos išnuomojimo; dėl katedros archyvo; dėl katedros lobyno), liturginėmis apeigomis katedroje (dėl vikarų; dėl ceremonijų magistro; dėl pamaldų už mirusius vyskopus ir kapitulos narius; dėl laidotuvių; dėl dviejų kanauninkų laikomų žvakių pakylėjimo metu; dėl sidabrinio procesijų kryžiaus). Kelios atsižvelgė į naujai atsiradusias gyvenimo realijas ir aktualijas (deputatų į Dvasinį tribunolą rinkimą, Dokšičių valdų ir vyskupo sufragano aprūpinimo klausimus, pamaldas už vysk. Stanislovą Kišką ir naujųjų straipsnių įrašymą į kapitulos aktus) ir jas aptarė.

Keliuose iš naujųjų straipsnių buvo referuojama į konkrečius Roizijaus konstitucijų ir Domanovskio novelų punktus. Pavyzdžiui, [22] straipsnyje apie katedros nuolatinius vikarus aptinkama aliuzija į II knygos 3 skyrių „Apie kapitulos notarą“. Senosiose konstitucijose buvo leista nebegalinčiam atlikti pareigų kapitulos notarui pasirinkti pavaduotoją; Tiškevičius patikslino, kad tai gali būti atlikta tik vyskupui ir kapitulai pritarus. Sugriežtintas ir III knygos 8 skyrius: draudimą išnuomoti kapitulos dvarus pasauliečiams [8] straipsnyje Tiškevičius išplėtė ir dvasininkams, palikdamas galimybę tai daryti tik gavus raštišką vyskupo sutikimą. Taip pat [4] straipsnyje išplėstas

36 „Licet Ecclesiam Cathedralē Samogitiae Sponsam nostram legibus et antiquis statutis probe munitam et decoratam in praesenti visitatione comperimus, quia tamen intermissa nonnullarum Constitutionum exequutione, nonnullarum vero interpretatione non debita, et complurimis aliis subsequentibus erroribus, splendorem eiusdem Ecclesiae aliqua ex parte diminutum esse intelleximus, ob id pro debito officii nostri pastoralis reformatione illius, quantum in Nobis, consulere volentes, participato consilio et consensu Capitulari [?] nostri accedente, omnes anteriores huius Ecclesiae constitutiones reassumpsimus, plerasque declaravimus ac novas adiunximus, prout temporum varietati credidimus expedire, ipsaque [sic] praesentibus ad notitiam, quorum interest, deducendas et publicandas decrevimus, omnes et singulos ad observationem illarum adstringentes, sub paenis iisdem Constitutionibus insertis, et irremisibilibiter [sic] in ipsarum temperarios [sic] transgressores extendendas“, *ibid.*, l. 133.

ir detalizuotas novelų 3 skyriaus nurodymas kapitulos prokuratoriui atlikti kasmetinę vyskupo ir kapitulos valdų reviziją: Tiškevičiaus potvarkyje papildomai nurodyta, kad prokuratorius turi sudaryti valdų inventorių ir pateikti jį vyskupui; aplaidumo atveju šis gali skirti prokuratoriui bausmę savo nuožiūra. Išplėtotas ir trumpas Roizijaus konstitucijų (kn. II, sk. 8) straipsnis apie partikuliarines kapitulos sesijas.

Apie naująsias kapitulos konstitucijas vysk. Tiškevičius užsiminė (beveik identiškais žodžiais kaip konstitucijų preambulėje) 1639 m. reliacijoje Apaštališkajam Sostui. Ten pat užsiminta, kad jų tekstas pridedamas prie reliacijos rankraščio – galbūt tada planuota šioms konstitucijoms gauti Apaštališkojo Sosto patvirtinimą? Šis priedas neišliko, tad užuominą apie naująsias kapitulos konstitucijas reliacijos teksto leidėjas klaidingai interpretavo kaip aliuziją į 1636 m. vyskupijos sinodo nutarimų leidinį³⁷.

Ar Tiškevičiaus konstitucijos tapo kapitulos gyvenimą reguliuojančiu veiksniu? Į šį klausimą atsakyti nelengva. Viena vertus, jos nebuvo skaitomos kapitulos posėdžiuose ir, kaip matyti iš vėlesnių šio teisės sąvado redakcijų, nebuvo prijungtos prie senųjų konstitucijų. Vadinasi, naujieji potvarkiai neįgijo tokios reikšmės, kokios veikiausiai tikėjosi jų iniciatoriai. Kita vertus, Tiškevičiaus potvarkiais kapitulos gyvenime retsykiais vadovautasi. Per 1705 m. žiemos sesiją skaitytas straipsnis apie kapitulos narių valdomų parapijų atleidimą nuo arkidiakono ir dekanų vizitavimo (t. VI, l. 20r), o 1800 m. žiemos sesijoje prisiminta, kad 1637 m. vysk. Tiškevičius drauge su kapitula panaikino papildomų („supernumerarius“) kanauninkų skyrimo praktiką (t. XI, p. 122). Kitais kartais Tiškevičiaus potvarkiai *expressis verbis* neįvardyti, tačiau akivaizdu, kad remtasi būtent jais. Pavyzdžiui, 1669 m. žiemos sesijos metu diskutuojant dėl katedros lobyno ir viso inventoriaus perdavimo prelado kustodo priežiūrai nustatyta, kad tai prieštarautų kapitulos statutams ir įstatymams (*hoc fieret contra leges et Statuta Capitularia iurata*), kuriuose ši pareiga priskirta kapitulos prokuratoriui (t. III, l. 7v). Tokia sankcija aptinkama tik Tiškevičiaus [18] straipsnyje. (Įdomu, kad 1694 m. žiemos sesijos metu, vėl grįžus prie šio reikalo, remiantis tomis pačiomis konstitucijų sankcijomis („De conservatione suppellectilis ecclesiasticae“), nuspręsta visiškai priešingai – rūpintis vyskupo ordinario katedrai dovanotu brangiu liturginiu

37 *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 1: *Dioeceses Vilmensis et Samogitiae*, ed. Paulus Rabikauskas, Romae, 1971, p. 249 (ir 39 išn.).

inventoriumi pavesta vicekustodui³⁸.) Dar kitais atvejais neaišku, ar remtasi Tiškevičiaus straipsniais. Antai 1672 m. žiemos sesijoje prokuratorius, „vengdamas užsitraukti bausmes, nurodytas kapitulos konstitucijose ir įstatymuose“ (*vitando incidere in paenas expressas in Constitutionibus et Legibus Capitularibus*), ragino kapitulos narius atnaujinti savo dvarus (t. III, l. 41r). Tai galėtų būti aliuzija į Domanovskio novelę 3 skyrių, tačiau ten nekalbama apie bausmę aplaidžiam prokuratoriui, minimą (tiesa, nekonkrečiai – kaip skirtiną vyskupo nuožiūra) Tiškevičiaus straipsniuose.

Kodėl naujosios Tiškevičiaus konstitucijos „neprilipo“ prie senųjų? Viena vertus, jos neturėjo tokio paties teisinio autoritetingumo – nebuvo patvirtintos „viršvyskupinio“ autoriteto, kaip Roizijaus kūrinys, kurį aprobavo popiežiaus nuncijus. Kita vertus, jų sudarymu pasirūpino vyskupas – išorinis autoritetas, tradicinis kapitulos partneris ir varžovas, o naujuosiuose straipsniuose įtvirtintas ryškesnis vyskupo vaidmuo kapitulos gyvenime (tai akivaizdžiai matyti iš pirmiau minėtų trijų senųjų konstitucijų nuostatų korekcijų). Brangindami savo korporacijos savarankiškumą, kapitulos nariai galėjo neskubėti remtis Tiškevičiaus straipsniais, juoba kad tai buvo netipiško vyskupo iniciatyvumo – ar netgi kišimosi į kapitulos reikalus – pavyzdys. Tiškevičiaus įpėdiniai menkai išmanė kapitulos vidinio gyvenimo reikalus (nesirūpino? menkai domėjosi? nenorėjo kištis? nebuvo prileisti prie kapitulos paslapčių?). 1675 m. atlikęs katedros vizitaciją ir skelbdamas pertvarkos nutarimus vysk. Kazimieras Pacas rėmėsi vien bendrosiomis kanonų teisės nuostatomis ir Tridento visuotinio bei bažnytinės provincijos susirinkimų nutarimais, o kapitulos konstitucijų neminėjo³⁹. 1773 m. reliacijoje vysk. Jonas Dominykas Lopacinskis tik paminėjo, kad kapitulos nariai ėmė uoliau paisyti „savų konstitucijų“ („constitutionibus suis particularibus“), ir tik 1783 m. reliacijoje vysk. Steponas Jonas Giedraitis konkrečiau užsiminė, kad kapitulos konstitucijos esančios patvirtintos vyskupo ir aprobuotos nuncijaus Bongiovanni⁴⁰.

38 „Lectae sunt [s] *Constitutiones Capitulares de conservatione suppellectilis ecclesiasticae*. Occasione cuius Illustrissimus Praesidens intulit, ut Reverendo Domino Stancikiewicz diligens asservatio calicis aurei et aliorum recenter decorum [ss] oblatorum ab Illustrissimo Domino Loci Ordinario, neve quotidiano usui exponantur, inculcetur“, *Acta Venerabilis Capituli Samogitiensis*, t. V, p. 29.

39 *Žemaičių vyskupo Kazimiero Paco 1675–1677 m. sudaryti vizitacijų aktai*, parengė Mindaugas Paknys, Vilnius, 2011, p. 34–35.

40 *Relationes*, I, p. 424, 434.

Geriausiai apie kapitulos konstitucijas informuotas vyskupas buvo Juozapas Arnulfas Giedraitis, mat pats turėjo, kitaip nei visi kiti jo pirmtakai, narystės šioje kapituloje patirties. 1801 m. jis, jau kaip vyskupas koadjutorius, rašė kapitulai: „[...] saldu Mums laikytis Kapitulos Statutų“ (t. XI, p. 146). Būtent šis vyskupas Giedraitis, praėjus 170 metų po vysk. Tiškevičiaus straipsnių pasirodymo, paskelbė naujų nutarimų dėl kapitulos santvarkos. Pirmuoju (1810 m. liepos 18 d.) nuspręsta prelatų statusą sulyginti su kanauninkų: pirmieji subordinuoti kapitulos konstitucijoms ir nustatyta jų opcijos (laipsniško kilimo į aukštesnę vakuojančią prelatūrą) tvarka. Antruoju (1811 m. vasario 15 d.) nutarta Tverų prepozitūrą ir Rietavo parapinę bažnyčią inkorporuoti į kapitulos kanauninkų beneficijas. Šie Giedraičio nutarimai, kitaip nei Tiškevičiaus potvarkiai, pateko į svarbiausių kapitulos teisės normų sąvadus – ne vėliau nei 1811 m. buvo įrašyti į „konstitucijų knygą“, o XX a. pirmoje pusėje publikuoti drauge su Roizijaus konstitucijomis, nuncijaus Bongiovanni patvirtinimo dokumentu ir pop. Julijaus II raštu, kuriuo patvirtintas Žemaičių katedros kapitulos narių teikimo teisės perleidimas Žemaičių vyskupui Martynui (ir jo įpėdiniams). Nors J. A. Giedraičio potvarkiams, pridėtiems prie Roizijaus konstitucijų, formaliai tarsi pripažintas aukštesnis rangas nei Tiškevičiaus konstitucijoms, realiai jie turėjo mažiau reikšmės, nes ne tik nebuvo įgyvendinti, bet ir nebuvo cituojami vėlesnėje kapitulos praktikoje⁴¹.

III. Planai atnaujinti „Konstitucijų“ tekstą: kapitulos iniciatyva? Reikalą atnaujinti senąsias konstitucijas matė ne vien išorės autoritetai (vyskupai), bet ir patys korporacijos nariai. Veikiausiai su jų patirtimi ir aspiracijomis sietinas projektas – anoniminis juodraštis teksto („Puncta ad decisionem“)⁴², kuriuo raginta svarstyti iš dalies aktualumą praradusių konstitucijų atnaujinimo klausimą. Šis nedatuotas rankraštis priskirtinas XVIII a. pabaigai: a) jis įrištas į to laikotarpio dokumentų tomą, iškart po 1778 m. katedros vizitacijos akto fragmento; b) popierius, pagamintas Viešvilėje ir pažymėtas vandenženkliau „Erelis“, sietinas su paskutiniu XVIII a. dešimtmečiu (Laucevičiaus kataloge ant popieriaus su analogišku vandenženkliau Nr. 386 aptinkami Žemaitijoje surašyti dokumentai datuojami 1791 ir 1793 m.).

41 Apie J. A. Giedraičio potvarkius žr. W. Pawlikowska-Butterwick, L. Jovaiša, *op. cit.*, p. 225.

42 Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas, b. 9, l. 3v–4v.

Nežinomas šio projekto autorius⁴³ į konstitucijų atnaujinimo reikalą žvelgė visiškai priešingai nei vyskupas Tiškevičius – ne pozityviai (pridedant gyvenimo realijas atliepiančių nuostatų), o eventualiai negatyviai (panaikinant atgyvenusias prievoles, kurių nebepaisoma). Kadangi senųjų konstitucijų nebuvo patvirtinęs Apaštališkasis Sostas, siūlyta jas peržiūrėti ir taip atnaujintą versiją pateikti tvirtinti popiežiui⁴⁴. Pamatinis įstatų revizijos motyvas – kai kurių kapitulos narių skrupulai, kylantys iš to, kad kai kurių nuostatų nesi-laikoma, nors prelatai ir kanauninkai duoda priesaiką „ištikimai laikytis Kapitulos Statutų ir paklusti Ordinaro įsakymams“⁴⁵. Esant tokiai kolizijai tarp nuostatų raidės ir gyvenimo realybės, projekto autorius siūlė pasvarstyti ir nuspręsti, ar reikia atnaujinti kai kurių nuostatų laikymąsi, ar pakeisti vieną ar kitą reikalavimą, išdėstytą konstitucijose.

Konkrečių projekto punktų leitmotyvas – kapitulos narių rezidavimo prie katedros ir dalyvavimo sesijose bei pamaldose klausimai. Cituodamas senųjų konstitucijų I knygos 10 skyrių, svarstymų autorius pastebėjo, kad dėl prokuratoriaus nerūpestingumo kanauninkai nereziduoja prie katedros, ir ši dėl to našlauja⁴⁶. Nebeliko praktikos prie katedros reziduojantiems kapitulos nariams dukart per mėnesį rinktis į partikuliarines kapitulos sesijas (plg. kn. II, sk. 8), nors to reikalavo ir pačios kapitulos, ir vyskupų (M. Paco, S. Kiškos, J. D. Lopacinskio), rezidavimo dėlei padidinusių kapitulos narių pajamas, nutarimai. Iš tokios teorijos ir praktikos takoskyros kilo sąžinės priekaištai: kapitulos nariai gavo už rezidavimą skiriamą pajamų dalį (kasdienės išmokas), nors rezidavimo pareigūs asmeniškai ir neatliko...⁴⁷ Dalyvaujančiais

43 Skaitant tekstą susidaro įspūdis, kad jį rašęs asmuo ir pažinojo kapitulą iš vidaus, ir tarsi buvo išorėje. Gal tai galėjo būti Juozapas Arnulfas Giedraitis, iš pradžių tapęs kapitulos nariu, o po kurio laiko tapęs vysk. Stepono Jono Giedraičio koadjutoriumi?

44 „Notandum quod leges et statuta Capituli, quod de speciali delegatione Sedis Apostolicae fuissent confirmata, sed qua nonnisi Legati Apostolici. Proindeque cum multa statuta hujusmodi reperiantur, quae nonnisi pro circumstantia temporis in flore crescentis Religionis Christianae sint condita, quae modo ad tollendum nonnullorum scrupulum personarum capitularium reformari convenit, et postmodum revisa statuta ac reformata Sedis Apostolicae reformationi subjici.“

45 „[...] et quidem exinde, quod Libro 1mo Constitutionum capite 3tio iurant omnia Statuta Capitularia fideliter observare et Ordinarii praeceptis obtemperare.“

46 „Cum tamen ex negligentia Procuratoris observantiam Statutorum non curantis penitus quavis Canonicorum residentia Ecclesia Cathedralis viduata existit.“

47 „Statuta Capituli, etiam Caput 8vum, omnimodam residentiam Canonicorum et Prae-latorum requirunt, exinde praecipit singulis mensibus bis particularia capitularia [s] seu

buvo laikomi ir išmokas gaudavo – priešingai konstitucijų potvarkiams – ir tie kapitulos nariai, kurie neišbūdavo viso pamaldų arba sesijų laiko. Pirmą, nebepaisyta I knygos 15 skyriaus reikalavimo, kad reziduojančiais būtų laikomi (ir dėl to gautų išmokas) tik tie kapitulos nariai, kurie nevėluoja į Mišias arba mišparus ir išbūna iki pat pamaldų pabaigos⁴⁸. Antra, nors nedalyvaujančiais turėjo būti laikomi ir dėl to baudžiami pavėluojantys į kapitulos generalines sesijas (pirmuosius Šv. Petro ir Pauliaus arba Grabnyčių švenčių mišparus) arba iš jų išvykstantys anksčiau laiko, praktikoje šio reikalavimo taip pat nepaisyta⁴⁹.

Leitmotyvo – kolizijos tarp rezidavimo ir (ar) dalyvavimo prievolės nesi- laikymo ir nepaisant to gaunamų pajamų – paraštėje projekto autorius pastebėjo dar vieną negyvenimišką dalyką – konstitucijų draudimą (I knyga, 14 skyrius) giedotinės Sumos metu aukoti skaitytines Mišias. Nutarimas esą buvęs priimtas kunigų trūkumo laikais ir turėjęs paskatinti pasauliečių maldingumą; dabar ir kunigų, ir pasauliečių esą gausu, tad ši nuostata naikintina⁵⁰.

Anoniminė iniciatyva svarstyti senųjų konstitucijų redukcijos klausimą, lygiai kaip ir vyskupų Tiškevičiaus ir Giedraičio bandymai senąsias konstitucijas papildyti naujomis nuostatomis, tikslo iš esmės nepasiekė. Keičiantis

sessiones celebrari a residentibus Vornis. Vacatio tamen datur juxta Concilium Tridentinum 12 hebdomadarum. Super residentia Canonicorum plura decreta tam Episcoporum, quam ipsiusmet Capituli firmissima habentur, uti decreta Loci Ordin. Pac, Kiszka, Łopacinski; exinde iisdem refectioes et praestimonia auxerunt, uti etiam bona Doksyce Tyszkiewicz incorporavit, non tamen adest beneplacitum apostolicum. Qui tamen refectioes percipiunt, vere nulliter, cum residentiam personalem non effectuant.“

48 „Caput 15tum Constitutionum praecipit, ut quilibet Canonicus integro adsit Missae Sacrificio, ad finem usque, uti et Vesperis, alias, qui post initia Sacrificii aut Vesperarum venerit vel ante finem discesserit, omnino [s] absens reputetur, et pro hoc careat obventionem. NB. Hoc caput minime observatur. Utrum vero ad verba observandum, resolvendum est ob juramentum, ex quo participant tam sub media Missa venientes, quam etiam non de tempore exeuntes.“

49 „Libri 2di caput 1um decernit, ut quicumque Canonicorum (idem de Praelatis) ad primas vespas Sanctorum Petri et Pauli non adfuerit, vel etiam nondum concluso capitulo discesserit, quocumque demum tempore ex post advenerit, omnino pro absenti reputetur et paenam non participantium subeat. NB. Nulla est attententia hujus legis a Capitularibus; ob id aut reformanda, aut innovanda ob juramentum.“

50 „Haec lex videtur in paucitate sacerdotum lata, ut magis majori devotione et misteriorum fidei observatione a fidelibus, in hanc Missam cantatam intentis, devotio fiat; quae lex ad praesens non videtur, tam ob frequentiam sacerdotum, quam populi, exindeque abroganda.“

laikams ir realijoms, XVI a. vidurio kūrinyse išlaikė savo nelygstamą formalų statusą iki pat XX a. pradžios. Nemaža dalimi tai galėjo lemti įpareigojimas reguliariai skaityti kapitulos nariams jos „originaliąsias“ konstitucijas.

IV. Konstitucijų skaitymas kapitulos sesijose: kada, kas, kaip, kieno skaitoma? Kapitulos aktuose skaitomi jos nuostatai dažniausiai buvo vadinami – regis, sinonimiškai – „konstitucijomis“, arba kartais – „konstitucija“ (*Constitutiones, Constitutio, Konstytucje*), „statutu“ arba „statutais“ (*Statutum, Statuta*), arba „įstatais“ (*Leges*). Vis dėlto „konstitucijos“ arba „statutai“ galėjo turėti ir platesnę – „nutarimų“ – reikšmę. Antai 1691 m. žiemos sesijoje skaityti kapitulos „statutai“, be kita ko, apie Žemaičių vyskupų dvarą Vilniuje⁵¹. Jokiose kapitulos konstitucijose ši tema neminima, tad šiuo atveju omenyje veikiausiai turėti tiesiog kapitulos „nutarimai“.

Remiantis konstitucijų II knygos 4 skyriumi, visas konstitucijų tekstas (*a principio usque ad finem*) turėjo būti perskaitytas kiekvienoje generalinėje kapitulos sesijoje prieš prasidedant posėdžiams, kad: a) kapitulos nariai žintų korporacijos įstatymus, b) būtų paskatinti svarstyti ne kiekvienas savo privačius, o Dievo Bažnyčios reikalus. Vis dėlto gyvenimo realybė koregavo nuostatų raidę. Tiesa, konstitucijos dažniausiai buvo skaitomos sesijos pradžioje (po sesijos pirmininko rinkimų arba nedalyvaujančiųjų paskelbimo), tačiau šio principo griežtai nesilaikyta. Kartais konstitucijos buvo skaitomos (ir) vėlesnėse sesijose, o kartais – ir visai neskaitomos. Regis, niekada jų tekstas nebuvo perskaitytas nuo pradžios iki galo. Nemaža konstitucijų dalis perskaityta 1623 ir 1624 m. sesijose: 1623 m. vasaros sesijoje perskaitytos I ir II knygos, o per 1624 m. Advento sesiją – visa III knyga (t. I, l. 52v, 65r).

Reguliaraus konstitucijų skaitymo tikslas, deklaruotas pačiame sąvade, buvo reflektuojamas ir praktikoje – 1670 m. žiemos sesijos aprašyme pasakyta, kad „buvo perskaityta keletas skyrių, idant niekam iš ponų nepasitaikytų suklysti dėl to, kad nežinojo šios garbingosios Kapitulos priimtų statutų“ (t. III, l. 20v). 1623 m. vasaros sesijoje nutarta, „remiantis statutais, kad kiekvieną dieną visų pirma privalu skaityti kapitulos konstitucijas“ (t. I, l. 52v). Vėliau (1647 m. vasaros, 1648 m. žiemos, 1683 m. vasaros sesijose, t. II, l. 2r,

51 „Lecta sunt statuta Capitularia de statu, dignitate et commodo, de Curia Episcoporum Samogitiae in Diaecesi Vilnensi, de terminis fundi requirendum in Capitulo Vilnensi per aliquem ex Capitularibus.“

8v; t. IV, l. 26r) sprendimas skaityti konstitucijas buvo motyvuojamas vienbalsiu kapitulos narių sutarimu (*de consensu unanimes; conformiter decretum est*). XVIII a. jau buvo rutiniškai konstatuojama, kad statutai skaityti pagal paprotį (*pro more et consuetudine* – 1728 m. žiemos sesija, t. IX, p. 103) ar laikantis įprastos praktikos (*solita praxi* – 1737 m. vasaros sesija, t. X, l. 29v).

Kaip buvo skaitomos konstitucijos? Kapitulų aktai nedažnai pažymi detalias aplinkybes. Kartais paprasčiausiai buvo pažymima, kad vieno ar kito posėdžio metu skaitytos konstitucijos, arba statutai. Minėtų 1623 ir 1624 m. generalinių sesijų metu viso konstitucijų teksto skaitymo prievolė buvo interpretuojama kaip kasdien prieš posėdžių pradžią atliktinas įpareigojimas (t. I, l. 52v, 65r). Vis dėlto dažniausiai kai kurie konstitucijų fragmentai buvo skaitomi generalinės sesijos pradžioje – antai 1626 m. Advento sesijos aktuose pažymėta, kad konstitucijos skaitytos po sesijos pirmininko rinkimų (t. I, l. 76v). Vis dėlto kartais konstitucijos skaitytos ne pirmą sesijos dieną, o vėliau, kartais – ir ne tos dienos posėdžių pradžioje, o pabaigoje arba viduryje. Gana dažnai konstitucijos buvo skaitomos kelias dienas; vis dėlto generalinių sesijų, kuriose konstitucijos skaitytos tik vieną dieną, būta dvigubai daugiau nei tų, kuriose konstitucijos skaitytos dvi, tris, keturias (1713 m. žiemos, 1725 ir 1726 m. vasaros sesijos) ar net šešias (1736 m. žiemos sesija) dienas.

Atrodo, kad XVII a. pirmoje pusėje buvo įprasta išsiai skaityti kokį nors konstitucijų fragmentą (pavyzdžiui, 1647 m. vasaros sesijoje – septyni II knygos skyriai, t. II, l. 2r); vėliau vyrauja pavienių, galbūt aktualesnių straipsnių (apie juos išsamiau žr. toliau) skaitymas. Ne visada aišku, kurie konkrečiai straipsniai skaityti, nes kapitulos aktuose paminėti ne jų numeriai, o vien tema (pavyzdžiui, 1715 m. vasaros sesijoje skaityti įvairūs straipsniai, susiję su rezidavimo pareiga (ir kapitulos narių rezidencijomis?), t. VIII, l. 4r). 1669 m. žiemos sesijos pradžioje skaityti kai kurie konstitucijų skyriai (*aliquot capitula*); iš jų turinio anotavimo galima nustatyti, kad buvo „perbėgta“ per visas tris konstitucijų knygas, selektyviai pasirenkant tuo metu aktualesnius (?) fragmentus: kn. I, sk. 6, 8–10, 18–20, 22–24; kn. II, sk. 1, 7–11; kn. III, sk. 1, 3, 4 (t. III, l. 4v).

Kodėl buvo apleidžiamas konstitucijų skaitymas, neaišku. Išimtis – užuomina, kad 1625 m. Advento sesijoje nuspręsta konstitucijų neskaityti dėl tuo metu Žemaitijoje dislokuotos kariuomenės keliamų rūpesčių (t. I, l. 70v). Ankstyviausia žinia apie konstitucijų skaitymą datuojama 1623 (t. I, l. 52v), vėlyviausia – 1864 metais (t. XV, l. 65v). Gana intensyvus konstitucijų skaitymo

laikotarpis – nuo 1669 iki 1790 m.; intensyvumo apogėjumi laikytinas 1718–1746 m. etapas. Nuo 1834 m. konstitucijos nebeskaitytos, išskyrus 1848–1849 ir 1864 metus.

Kas skaitė konstitucijų tekstą, kapitulos aktuose beveik niekada nenurodoma – paprastai tenkintasi bendro pobūdžio fraze, kad „konstitucijos buvo skaitytos“. Išimtis – abi 1730 m. sesijos, kurių protokoluose pažymėta, kad konstitucijas skaitė sesijos pirmininkas (t. IX, p. 155, 164). 1737–1746 m. aktų knygoje taip pat paprastai žymėta, kad konstitucijas skaitė sesijos pirmininkas. Vis dėlto iš kitos užuominos galima numanyti, kad tokia praktika nebuvo stabili. 1819 m. vasaros sesijos metu jos pirmininkas pavedė perskaityti kapitulos nuostatus kažkam kitam (t. XII, p. 184). Veikiausiai tai buvo kapitulos notaras (vadintas ir sekretoriumi), kuris posėdžių metu paprastai perskaitydavo (pirmininko pavedimu) pastarųjų kapitulos sesijų aktus.

Kokie konkretūs konstitucijų skyriai buvo skaitomi dažniausiai? Iš to, kas užfiksuota kapitulos sesijų aktuose, galima daryti išvadą, kad aktualiausias buvo III knygos 1 skyrius, aptariantis vakuojančių valdų opcijos tvarką; kiek rečiau skaitytas I knygos 5 skyrius – apie kapitulos narių ingreso dovanas. Gana dažnai skaityti straipsniai apie kapitulos paslaptis (kn. II, sk. 5), apie vyskupo ingreso dovaną (kn. I, sk. 4), apie konstitucijų laikymąsi (kn. I, sk. 6), apie testamentų nepalikusių kapitulos narių palikimą (kn. III, sk. 4), apie kapitulos teisinį imunitetą (kn. I, sk. 8), apie Mišių neaukujančius kapitulos narius jų budėjimo savaitės dienomis (kn. I, sk. 10), apie nedalyvaujančius Mišiose ir mišparuose (kn. I, sk. 15), apie kasmetinę vyskupo valdų reviziją (novelos, sk. 3), apie svetingumą kapitulos nariams vyskupo dvaruose (kn. I, sk. 9), apie draudimą aukoti Mišias procesijos ir Sumos metu (kn. I, sk. 13 ir 14), apie generalinės sesijos šaukimą Šv. Petro ir Pauliaus šventės proga (kn. II, sk. 1), apie vyskupo ir kapitulos narių priesaiką (kn. I, sk. 1 ir 2), apie kamžų nešiojimą bažnyčioje (kn. I, sk. 11), apie sankcijas nesumokantiems baudų (novelos, sk. 4), apie arkidiakono priesaiką (kn. I, sk. 3), apie dalmucijų nešiojimą (kn. I, sk. 12), apie didžiojo altoriaus rezervavimą kapitulos nariams (kn. I, sk. 16), apie kapitulos narių testamentus (kn. III, sk. 3). Pažymėtina, kad dauguma dažniausiai skaitytų straipsnių – iš I knygos pirmosios dalies. Galbūt tai paaiškintina tuo, kad konstitucijos dažniausiai skaitytos nuo pradžių, o ne atitinkamų straipsnių aktualumu? Vis dėlto iš minėto konstitucijų fragmento iškrinta, akivaizdu, ne itin aktualus 7 skyrius apie papildomas teisės normas, o tarp dažniausiai skaitomų buvo III knygos 1, 3 ir 4 skyriai, II knygos

1 ir 5 skyriai, taip pat novelų 3 ir 4 skyriai. Atvirkščiai, kapitulos aktuose nė karto nepaminėta, kad buvo skaityti I knygos 25 ir 26 skyriai (apie besiginčijančiuosius dėl vietos kapituloje ir apie pakartotinai priimtuosius į kapitulą), II knygos 12 skyrius (apie kasmetinę prokuratoriaus ataskaitą po generalinės kapitulos) ir III knygos 2 skyrius (apie opcijos teisės atėmimą neturintiesiems šventimų). Tik po kartą paminėtas II knygos 2, 3 ir 10 skyrių (apie skambinimą didžiuoju varpu generalinės sesijos pradžioje, apie notaro pavadavimą ir apie nesikišimą į prokuratoriaus pareigas) skaitymas. Kai kurie iš rečiausiai skaitytų straipsnių iš tiesų nebuvo labai aktualūs (pavyzdžiui, apie pakartotinai priimtuosius į kapitulą), kai kurie prarado aktualumą (pavyzdžiui, apie šventimų neturinčiuosius), tačiau glumina tai, kad retai buvo skaitomi ir kiti, gyvenimo realybę atliepiantys paragrafai.

V. Rėmimasis konstitucijomis kapitulos aktuose: bendro pobūdžio referencijos. Gerokai informatyvesni už pranešimus apie galimai „pasyvų“ konstitucijų skaitymą yra liudijimai apie „aktyvų“ konstitucijų interpretavimą, aiškiai bylojantį apie teisės normų sąsają su realiu gyvenimu. Dažniausiai buvo remiamasi konkrečiais konstitucijų straipsniais (apie juos – kitame skyriuje), tačiau kartais buvo pateikiama ir bendro pobūdžio nuorodų į konstitucijas.

V. 1. Konstitucijų mintis / dvasia / inspiracija. Vienas iš aiškiai neartikuluoto, „apskrito“ referavimo į konstitucijas variantų – konkretaus straipsnio nenurodymas arba tikslios konstitucijų nuostatos neįvardijimas. Kai kuriais iš šių atvejų konstitucijų tekstas traktuotas labai laisvai, nurodant konstitucijų „dvasią“ ar „mintį“ (*mens*) arba kildinant kokį nors nutarimą iš konstitucijų (*ductu Constitutionum*). Antai 1805 m. vasaros sesijoje kanauninkas (ir Vilniaus universiteto fizikos profesorius) Juozapas Mickevičius, remdamasis „konstitucijų mintimi“ (*ad mentem Constitutionum hujus Almae Ecclesiae Cathedralis*), pasiūlė konkrečias nuostatas dėl to, kaip kiekvienas kapitulos narys turėtų administruoti savo dvarą (t. XI, p. 185–186). 1836 m. žiemos sesijoje jos pirmininkas, taip pat remdamasis „konstitucijų mintimi“ (*w myśl Konstytucyi Kapitulnych*), savo parašu patvirtino pastarosios partikuliarinės kapitulos sesijų aktus (t. XIV, p. 7). 1682 m. žiemos sesijos metu kapitula, išklausiusi skaitomų konstitucijų, jas išaiškino (*interpretati sunt*) naujo kanauninko Samuelio Konaževskio nenaudai – šis negalėjęs būti per savaitę įvesdintas į kanauninko vietą ir gauti valdas nepateikęs teikimo dokumento (t. IV, l. 6r).

Kartais šia „konstitucijų dvasia“ buvo remiamasi visiškai priešingai – ne pozityviai, o negatyviai, pabrėžiant, kad vienas ar kitas pasiūlymas prieštarauja konstitucijoms, nes jose tiesiogiai neminimas. 1804 m. vasaros sesijoje jos pirmininkas, priešindamasis pasiūlymui atimti prelado vietą iš Karolio Malinovskio, retoriškai apeliavo į kapitulos narius: „Kolegos, skaitykite Statutus ir pamatysite, kad mūsų jurisdikcija taip toli nesiekia“ (t. XI, p. 174–175). 1817 m. žiemos sesijoje kanauninko Karolio Schlicko prašymas pasiskirti laikinąjį koadjutorių buvo atmestas, nes kapitula jį įvertino kaip „naujieną, kuri atrodo nesutinkanti su Apaštališkojo Sosto patvirtintomis konstitucijomis“. Tada, atsakydamas į tai ir išreiškdamas norą „paklusti konstitucijoms ir seniems papročiams“ (*dla ulegania Konstytucyom y dawnym zwyczaikom*), kan. de Schlickas pareiškė pageidaujantis koadjutoriaus, turinčio paveldėjimo teisę; tai priimta kaip su papročiais suderinama praktika (t. XII, p. 122–123). Iš tiesų nei apie vienokį, nei apie kitokį koadjutoriaus tipą konstitucijose kalbama nebuvo, nors tokio pobūdžio praktika buvo atsiradusi ir įsigalėjusi XVIII a. pabaigoje.

Vienas iš svarbiausių kapitulos kasdienio gyvenimo aspektų – rezidavimas prie katedros – konstitucijose nebuvo išsamiai aptartas. Apie principinę pareigą reziduoti galima nuvokti iš reikalavimų dalyvauti generalinėse sesijose (kn. II, sk. 1), šaukti partikuliarines sesijas (kn. II, sk. 8), celebruoti Mišias konkrečiam kapitulos nariui priskirtos savaitės metu (kn. I, sk. 10) ir dalyvauti Mišiose bei mišparuose (kn. I, sk. 15). Taigi konkrečios rezidavimo praktikos (pavyzdžiui, vienas ar du kapitulos nariai nuolatos reziduoja prie katedros jiems paskirtą mėnesį) nebuvo tiesiogiai sankcionuotos konstitucijų, o kalbant apie rezidavimo prievolę konkretūs jų straipsniai nebuvo įvardijami, nors tokį svarbų įpareigojimą siekta pagrįsti fundamentaliu konstitucijų autoritetu. Antai 1715 m. vasaros sesijos metu paskaičius „įvairias konstitucijas“ apie prelatų ir kanauninkų rezidavimą prie katedros jomis pagrįstas konkretus rezidavimo paskirstymas (*ductu earundem Constitutionum Venerabilis Capituli lectarum dispartitio facta est residentiarum*): kapitulos nariai prie katedros pakaitomis reziduos po mėnesį (t. VIII, l. 4r-v). 1723 m. vasaros sesijoje norėta atimti beneficiją iš prelado kustodo Stepono Dembkovskio, nes jis, kaip liepia „Garbiosios Kapitulos statutai ir paprotys“ (*secundum statuta et consuetudinem Venerabilis Capituli huius*), nerezidavo prie katedros jam paskirtais mėnesiais (t. VIII, l. 91r). 1729 m. vasaros sesijoje prelatas dekanas ragintas reziduoti gruodžio mėnesį, primenant „Kapitulos Statuto“ įpareigojimą neklusniesiems (*sub obligatione in renitente Statuti Capitularis*) (t. IX, p. 149).

1799 m. žiemos sesijoje prelatui scholastikui Karoliui Malinovskiui priekaištauta, kad jis neatvyksta prie katedros ir čia nereziduoja, kaip reikalauja kapitulos konstitucijos (*ad praescriptum Constitutionum Ecclesiae Cathedralis Mednicensis seu Vornensis*) (t. XI, p. 120). 1727 m. vasaros sesijos metu, priešingai, „senaisiais kapitulos statutais“ (*juxta antiqua statuta Capitularia*) paremtas prokuratoriaus atleidimas nuo mėnesinio rezidavimo prie katedros pareigos (t. IX, p. 100).

V. 2. Nuorodos į neegzistuojančias nuostatas. Kitas bendro pobūdžio nuorodų į konstitucijas tipas – atvejai, kai akivaizdu, kad konstitucijose minimu klausimu nieko nėra pasakyta. 1685 m. vasaros sesijoje perskaičius „konstitucijų knygą apie nuolatinį rezidavimą prie katedros, apie nedalyvaujančiuosius generalinėse kapitulos sesijose, apie katedros bažnyčioje išlaikytiną senąjį apeigų ritualą, o būtent apie Visų Šventųjų šventėje su Švč. Sakramentu rengtiną iškilmingą procesiją, kuri iki šiol buvo apleista“, nutarta procesiją atnaujinti (t. IV, l. 33r) – nors konstitucijose apie ją nėra nė žodžio (ten pabrėžta tik procesijos svarba apskritai ir kad draudžiama jos metu aukoti Mišias). 1718 m. vasaros sesijoje skaitytas „ketvirtasis“ konstitucijų straipsnis apie kapitulos sesijos metu aukotinas mišias už mirusiųsiuosius ir nepertraukiamą rezidavimą prie katedros („lectum est caput 4rtum institutionum [s] de missis deffunctorum [s] tempore capituli absolvendis et residentiis ad Cathedram non intermittendis“). Tuo remiantis (*cuius intuitu*) nutarta, kad kapitulos prokuratorius privalo, gresiant ekskomunikos bausmei, priversti kapitulos narius reziduoti prie katedros jiems paskirtais mėnesiais (t. VIII, l. 38v). Tokio skyriaus konstitucijose nėra; šis tas panašaus (straipsnis apie vigilijas ir Mišias kapitulos generalinių sesijų pabaigoje) rašoma Tiškevičiaus konstitucijose, tačiau jų skyriai nenumeruoti, o ir apie rezidavimo prievolę ten nekalbama.

Konstitucijose niečnieko nebuvo pasakyta apie du labai svarbius dalykus, kurių vėliau buvo reikalaujama iš naujų kapitulos narių – bajorystės įrodymą ir noviciato atlikimo prievolę. Ir šiais atvejais tarp nuorodų į šaltinius minimos konstitucijos, nors abu reikalavimai palaipsniui susiklostė kapitulos praktikoje tik vėliau. 1737 m. žiemos sesijoje jos pirmininkas prelatas scholastikas Antanas Vaina pareiškė pradėdąs noviciatą, laikydamasis Bažnyčios kanonų, Tridento susirinkimo nutarimų ir „šios Kapitulos Maitintojos statutų“ (*Statutorum hujus Almi Capituli*) įpareigojimo (t. X, l. 1r). Beveik tokiais pat žodžiais – „vykdydamas šios Bažnyčios Maitintojos statutą“ (*satisfaciendo sta-*

tuto huius Almae Ecclesiae) – noviciato pradžią 1787 m. žiemos sesijoje deklaravo prelatas scholastikas Juozapas Arnulfas Giedraitis (t. XI, p. 17). 1805 m. žiemos sesijoje kanauninkai Juozapas Mickevičius ir Pranciškus Norvaiša pareiškė, kad nuo jų ingreso praėjo jau metai, tad jiedu, laikydamiesi konstitucijų (*ad tenorem hujus Almae Ecclesiae Cathedralis Constitutionum*), noviciatą jau atlikę (t. XI, p. 177).

1692 m. kapitulos nariai numatė įvesdinti vyskupo nominuotą prelatą dekaną generalinės kapitulos metu, kai jis turėsiąs, be kita ko, „remiantis Karalystės papročiais ir girtiniais kitų kapitulų ir šios mūsiškės statutais“, įrodyti bajorišką kilmę iš abiejų tėvų (t. IV, l. 64r). 1693 m. žiemos sesijoje prelatas dekanas Albertas Suliševskis pateikė savo kilmingumo įrodymus, girdi, paisydamas konstitucijų ir statutų reikalavimo neįvesdinti naujo kapitulos nario, iki šis įrodys savo bajorišką kilmę („morem gerens Constitutionibus et [?] Statutis huius [?] Venerabilis Capituli de non admittendis ad Praelaturae et Canonicatus dignitatem, nisi prius nobilitatis deducant originem“) (t. V, p. 7). Netrukus, 1695 m. vasaros sesijoje, naujasis kanauninkas Stanislovas Beržanskis, referuodamas į paprotį ir kapitulos „teises“ (*secundum morem... et iura Venerabilis Capituli*), kapitulos akivaizdoje įrodė savo bajorišką kilmę ir iš tėvo, ir iš motinos pusės (t. V, p. 66). Vis dėlto reikalavimas pagrįsti kilmingumą ne visada buvo grindžiamas konstitucijomis. 1672 m. žiemos sesijoje nurodyti provincijos sinodo (?) nutarimai, draudžiantys prie katedros prileisti plebėjus ir darantys išimtį abiejų teisių daktarams – tačiau tik nuspelnusiems kapitulai ir šiai vyskupijai (t. III, l. 55r). 1711 m. vasaros sesijoje (apsižiūrėjus ir pasitikslinus, kad konstitucijose apie šį dalyką nekalbama?) nurodyta pateikti abiejų tėvų kilmingumo įrodymus kapitulos akivaizdoje ir juos patvirtinti priesaika laikantis senų šios kapitulos papročių ir praktikų (*antiquis consuetudinibus et observationibus*) (t. VII, l. 2v).

Kaip būtų galima paaiškinti tokias klaidingas nuorodas į konstitucijų tekstą kapitulų aktuose? Pirmoji galimybė – kad manyta (nors iš tiesų nežinota ir (arba) nepatikrinta), jog vienas ar kitas dalykas iš tiesų minimas konstitucijose. Akivaizdu, kad kapitulos nariai nemokėjo konstitucijų kaip abėcėlės – kiekvienas neturėjo nuosavo jų teksto egzemplioriaus, todėl konstitucijos ir turėjo būti reguliariai skaitomos. Už tokį nežinojimą netgi nebuvo baudžiama – 1713 m. vasaros sesijoje prelatas scholastikas Dominykas Stanislovas Kosakovskis išvengė sankcijų dėl nedalyvavimo, nes tai padarė nežinodamas kapitulos įstatymų („ex quo ex ignorantia legum haec fecerit“)

(t. VII, l. 142v). Žinoma, konstitucijų tekstą po ranka turėjo turėti kapitulos pirmininkas ir notaras. Vis dėlto galbūt kapitulos nariai kartais (dėl skubos?) formaliai („valdiškai“) paskelbdavo remiąsi konstitucijomis, o pirmininkas arba notaras tuo metu arba vėliau, redaguodami ir pasirašydami aktus, deklaracijų nepatikrindavo?

Antrasis paaiškinimas – kad sąvokos „statutai“, „nuostatai“ arba „konstitucijos“ (daugiskaitiniai daiktavardžiai, rašyti mažąja raide) sesijų aktuose vartotos nesilaikant griežto apibrėžimo. Šiais žodžiais galėjo būti įvardijami ir kitokie (pavyzdžiui, kapitulos generalinių sesijų) nutarimai, o gal ir dar kokie nors normatyviniai aktai (kaip antai minėtas konkretus ketvirtasis straipsnis apie dvasinių įpareigojimų atlikimą ir rezidavimą prie katedros), apie kuriuos šiandien nieko nežinoma.

VI. Rėmimasis konstitucijomis kapitulos aktuose: nuorodos į konkrečius straipsnius. Nepaisant pasitaikančių abstrakčių arba klaidingų nuorodų į konstitucijas, kapitulos aktuose nepalyginti dažniau paminėtos konkrečios (ir adekvačios) nuorodos į konkrečius šio dokumento straipsnius. Šiuo požiūriu aktualiausi buvo šie: kn. III, sk. 1 (apie opcijos principus), novelų str. 3 (apie kasmetinę valdų reviziją), kn. I, sk. 5 (apie kapitulos narių ingreso dovanas), kn. III, str. 4 (apie sankcijas prieš nesumokančiuosius baudų) ir kn. II, sk. 1 (apie generalinių sesijų šaukimą Šv. Petro ir Povilo šventėje). Visi šie penki dažniausiai referuoti straipsniai patenka ir tarp dažniausiai skaitytų konstitucijų skyrių, tačiau didžioji jų dalis (kn. I, sk. 1–4, 6, 8, 9, 11–13, 15, 16; kn. II, sk. 5; kn. III, sk. 3; novelos, sk. 4) nepateko tarp dažniausiai interpretuojamų straipsnių. Tai skatintų manyti, kad I knygos straipsniai dažniau skaityti ne dėl jų aktualumo, o dėl vietos – dislokacijos konstitucijų sąvade – šis turbūt buvo pradedamas skaityti nuo pradžių, tačiau nebaigiamas. Ne visi konstitucijų skyriai vienodai prašėsi atnaujinami ar patikslinami, tačiau iš toliau minimų konkrečių situacijų matyti, kad į straipsnių turinį dažniausiai buvo reaguojama būtent po jų perskaitymo. Taigi galima tarti, kad reguliarius konstitucijų skaitymas buvo esmingas jų aktualizavimo veiksnys.

Konstitucijų taikymo ir komentavimo procesas truko du šimtmečius – nuo 1613 m. minimos praktikos atsisakyta XIX a. pirmoje pusėje. Vėliau kapitulos konstitucijos jau buvo tik skaitomos ir kartojamos.

Toliau pateikiami tik tokie konkrečių konstitucijų skyrių aktualizavimo kapitulos aktuose atvejai, kai šie skyriai arba įvardyti *expressis verbis*, arba iš

bendresnio pobūdžio užuominų apie konstitucijas įmanoma aiškiai nustatyti konkrečių jų skyrių. Kapitulos posėdžių metu svarstyta daugiau konstitucijose aptartų klausimų, taigi svarbu turėti omenyje, kad konstitucijų vaidmuo kapitulose gyvenime iš tiesų buvo kur kas didesnis nei būtų galima numanyti iš čia pateikiamo atvejų sąrašo.

Kn I, sk. 2. Vyskupo priesaikos formulė

Konstitucijose nieko nepasakyta apie galimybę vyskupui prisiekti per įgaliotinį, tačiau tokios praktikos būta: 1740 m. vasaros sesijoje priesaiką „pagal kapitulės statutuose esančią formą“ už vysk. Antaną Dominyką Tiškevičių davė jo įgaliotinis prelatas dekanas Pranciškus Gecevičius (t. X, l. 108r). Vysk. Juozapas Arnulfas Giedraitis 1802 m. vasaros sesijos metu asmeniškai davė konstitucijų reikalaujamą priesaiką (t. XI, p. 154). Paskutinį kartą vyskupo priesaikos konstitucijose nurodyta forma davimas užfiksuotas 1850 m. birželio 30 d., kai Motiejus Valančius, pirma atlikęs tikėjimo išpažinimą, „kapituliarijuje atliko mūsų kapitulės konstitucijomis nurodytą priesaiką“ (t. XV, l. 18r).

Duodamas priesaiką vyskupas įsipareigodavo kapitulės narius gerbti ir rodyti jiems palankumą („eosque honore et favore prosecuturum“). 1674 m. žiemos sesijoje prašyta, kad vysk. Kazimieras Pacas savo notarams lieptų rašyti kapitulai mandagesnius laiškus, nesiplūstant (*sine scomatis*); minimame laiške buvusi tokia frazė: „Magna in hoc barbaries est Venerabilis Capituli.“ Pakartojant prašymą 1675 m. žiemos sesijoje, jis susietas su vyskupo priesaikos tekstu: „[...] kad būtų rašomi mandagesni laišakai [...], remiantis kapitulės konstitucijose esančia priesaika“ (t. III, l. 61r, 64r).

1708 m. vasaros sesijoje skųstasi velioniu vyskupu Jonu Kiršenšteinu, kuris „prisiekė mūsų statutui neįkeisti vyskupo stalo valdų be kapitulės žinios, tačiau savo priesaiką sulaužė“ (t. VI, l. 79v). Vis dėlto vyskupo priesaikos tekste tokio *expressis verbis* nustatyto draudimo nėra.

Kn. I, sk. 3. Kapitulos narių priesaikos formulė

Iš užuominos apie prelatą kustodą Pranciškaus Gecevičiaus priesaiką 1725 m. vasaros sesijoje matyti, kad esminė priesaikos dalis buvo įsipareigojimas saugoti kapitulės paslaptį („Iuramentum explevit super secreta Capituli in forma solita in Statuto Capitulari expressa“) (t. IX, p. 42). Iš aprašymo, kaip 1745 m. vasaros sesijoje „pagal kapitulės statute nurodytą formą“ asmeniškai prisiekė prelatas arkidiakonas (Juozapas Stanislovas Sapiega?), sužinome, kad jis tai

atliko klūpodamas prieš krucifiksą ir padėjęs pirštus ant Evangelijos teksto (konstitucijose nurodyta priesaikos metu uždėti dešinę ranką ant Evangelijų knygos) (t. X, l. 179r-v). 1815 m. žiemos sesijoje prelatas dekanas kapituliarijuje išklaušė kanclerio Valerijono Zbužynskio priesaiką, duotą „konstitucijose nurodyta forma“ – vadinasi, priesaikos reikalauta ne vien iš prelatų ir kanauninkų, bet ir iš kanclerio (t. XII, p. 75). 1817 m. žiemos sesijoje prelatas dekanas Ignacas Nagurskis prisiekė ištikimybę nebe vien kapitulos konstitucijoms, bet ir Rusijos imperatoriui (t. XII, p. 128), o 1818 m. vasaros sesijoje kanauninkas Juozapas Vienckovskis – ne vien konstitucijoms ir monarchui, bet ir toms konstitucijoms, kurios būtų priimtos ateityje („na zachowanie Konstytucyów Kapitulnych existuiących i napotym mogących się stanowić“) (t. XII, p. 153–154).

Kn. I, sk. 4. Apie vyskupo ingresso dovaną

1713 m. žiemos sesijoje perskaičius šį straipsnį, konstatuota, kad dabartiniai kapitulos kanauninkai nieko nėra paaukoję ingresso proga, ir paskelbta, kad jie užsitraukė čia numatytas bausmes (t. VII, l. 30v). Tai keistas sprendimas: kapitulos narių ingresso dovanoms buvo skirtas kitas – 5 straipsnis...

Kn. I, sk. 5. Apie kapitulos narių ingresso dovaną

Laikui bėgant pirmiausia prašėsi peržiūros konstitucijose detaliam reglamentuotos konkretybės, pavyzdžiui, naujų kapitulos narių ingresso mokesčio suma. 1689 m. vasaros sesijoje nuspręsta 2 kapų grašių sumą padidinti iki 10 kapų grašių (t. IV, l. 51r). Vis dėlto ši korektūra neprigijo – 1713 m. vasaros sesijoje vėl minėta 2 kapų grašių suma (t. VII, l. 35v–36r). 1718 m. vasaros sesijoje perskaičius šį punktą, kapitula nutarė, kad kiekvienas naujas kapitulos narys turi paaukoti „reikšmingą auką pagal savo išgales“ (t. VIII, l. 37r).

Kitas šiuo straipsniu nustatytas konkretus dalykas buvo ingresso aukos terminas – vienas mėnuo. 1714 m. vasaros sesijoje skolininkams nurodyta atlikti šią pareigą per kelis mėnesius (t. VII, l. 46v–47r), 1718 m. vasaros sesijoje pakartotas konstitucijose įvardytas mėnesio terminas (t. VIII, l. 37r), o 1739 m. vasaros sesijoje tik pasakyta „kuo greičiau“ – *quantocyus* (t. X, l. 76r).

Dar vienas su šio skyriaus nuostatų praktika susijęs aspektas – konstitucijose numatytų sankcijų vykdymas. 1714 m. vasaros sesijoje nutarta taikyti numatytas bausmes (ekskomuniką) prelatui scholastikui Dominykui Kosakovskiui ir kanauninkams Adomui Kelpinskiui ir Antanui Bialozorui, jei šie

per keletą mėnesių nesumokėtų ingreso mokesčio (t. VII, l. 46v–47r). 1739 m. vasaros sesijoje beskaitant šį skyrių kilo diskusija, ar visi kapitulos nariai yra sumokėję ingreso mokesť. Išsiaiškinus, kad kai kurie to yra nepadarę, nutarta, jog visi tai atliktų kuo greičiau, kad neužsitrauktų numatytų bausmių (t. y. ekskomunikos); tuo pasirūpinti pavesta prokuratoriui (t. X, l. 76r). Įdomi situacija susiklostė 1713 m. vasaros sesijos metu: prokuratorius kan. Jurgis Liaudanskis skundėsi tais, kurie dar buvo nesumokėję ingreso mokesčio, grasindamas ekskomunika, tačiau kapitula pareiškė, jog ekskomunikuotas yra pats prokuratorius, nes nevykdo savo pareigų ir pats nesurinko reikiamų įmokų (apie ekskomunikos bausmę aplaidžiam prokuratoriui kalbama kn. I, sk. 6). Nusigandęs tokios bausmės, prokuratorius paprašė suspenduoti jo ekskomuniką iki sesijos pabaigos; kapitula su tuo sutiko. Sesijos pabaigoje prokuratorius paprašė panaikinti kažkokį nuosprendį jo atžvilgiu (veikiausiai būtent šiuo klausimu). Kapitula sutiko, bet suteikė atleidimą tik šiam vienam kartui (t. VII, l. 35v–36r, 42r). 1733 m. žiemos sesijoje, perskaičius straipsnį, tas pats prokuratorius kan. Liaudanskis buvo įpareigotas išieškoti iš prelato arkidiakono (Mykolo Zenkavičiaus?) ir prelato scholastiko Antano Vainos dar nesumokėtas privalomas sumas (t. IX, p. 219).

Minimame konstitucijų skyriuje nurodyta, kad iš kapitulos narių ingreso mokesčio „būtų įgyta tai, ko tuo metu labiau reikės katedros bažnyčiai“. 1695 m. žiemos sesijoje, perskaičius šį konstitucijų punktą, prokuratorius pareiškė, kad, gavęs kapitulos pritarimą, iš ingreso mokesčio lėšų nupirko katedros bažnyčiai reikiamų knygų (t. V, p. 46). Kitoje (1719 m. žiemos) sesijoje perskaičius straipsnį ir vieną kanauninką paraginęs jį įvykdyti, šis pats apsiėmė nupirkti mišiolą katedros bažnyčios kanauninkų zakristijai (t. VIII, l. 41r).

1791 m. vasaros sesijoje šalia ingreso mokesčio paminėta ir pareiga susimokėti už distinktorijų, kurio naudojimas buvo aprobuotas ir įvestas XVIII a. viduryje. Šia proga nurodyta prokuratoriui ateinančios (1792 m. žiemos) sesijos metu paraginti kapitulos narius sumokėti skolas (t. XI, p. 83). 1798 m. vasaros sesijoje, konstatavus, kad kai kurie kapitulos nariai iki šiol nėra susimokėję už distinktorijaus nešiojimą, ši pareiga susieta su „konstitucijų mintimi“ (*ad mentem Constitutionum*) (t. XI, p. 118).

Kn. I, sk. 8. Apie kapitulos narių atleidimą nuo vyskupo pareigūnų jurisdikcijos 1670 m. žiemos sesijoje pabrėžta, kad turi būti paisoma konstitucijų skyriaus, laiduojančio kapitulos imunitetą nuo vyskupo oficiojolo jurisdikcijos (t. III,

l. 26r). 1694 m. žiemos sesijos metu, perskaičius skyrių, pirmininkas pabrėžė, kad kapitulos narių laikomos parapinės beneficijos negali būti vizituojamos dekanų, ir pasiūlė tai įrašyti į vyskupui ordinarui teikiamus pasiūlymus; kapitula tam pritarė (t. V, p. 29). Šitaip išplėstas konstitucijų straipsnyje minimų pareigūnų sąrašas – XVI a. viduryje dar nebūta dekanų pareigybės ir jų atliekamo vizitavimo praktikos. Tiesa, šiam klausimui jau anksčiau buvo skirtas atitinkamas 1637 m. vyskupo Tiškevičiaus naujųjų konstitucijų skyrius („De visitatione ecclesiarum parochialium, quae a Canonicis legitime et canonicis possidentur“, t. I, l. 135r-v); jame, neužsimenant apie senųjų konstitucijų nuostatas, kapitulos nariai išlaisvinti nuo arkidiakono ir dekanų vizitavimo. Kaip matyti iš vizitacijų aktų, tokia praktika iš tiesų prigijo.

Kn. 1, sk. 10. Dėl Mišių aukojimo pareigos

1669 m. vasaros sesijoje perskaičius šį skyrių, kuriame nurodyta, kad kiekvieną savaitę kuris nors kapitulos narys (hebdomadarius) vadovautų pamaldoms katedroje, nutarta, jog prokuratorius (arba kuris nors kitas reziduojantis kapitulos narys) turėtų registruoti visus reziduojančius ir nereziduojančius kolegas, kad kasdienės išmokos (refekcijos) ir pinigai už Mišias (*missalia*) būtų mokami laikantis teisės normų (t. y. sinodų nutarimų ir kapitulos statutų, taip pat Tridento susirinkimo „minties“ – *ad mentem*) (t. III, l. 18r). Tai daryti reikėjo neatsižvelgiant į asmenis – „nieko nepasigailint ir niekam nedovanojant“ („nemini parcendo nec condonando“); tokia nuostata atliepė konstitucijų kn. III sk. 10 („Apie bausmes“), kuriame įspėta bausmių „nei mažinti dėl malonės, nei didinti dėl neapykantos“.

1692 m. žiemos sesijoje perskaičius skyrių nutarta, kad asmeniškai negalintis atlikti dvasinių įpareigojimų kapitulos narys turi pasirūpinti, kad prie didžiojo altoriaus jį pavaduotų kuris nors kolega; konkrečiai pabrėžta prelado scholastiko pareiga aukoti Mišias už prelatūros fundatorių Samuelį Šveriną (t. IV, l. 63r). 1694 m. vasaros sesijoje šio punkto skaitymas paskatino prokuratorių pasiūlyti įsteigti ceremonijų magistro pareigybę ir šio pareigūno aprūpinimui paskirti konsistorijos notaro Balcevičiaus paskirtą sumą (t. V, p. 42). Šis sumanymas buvo atidėtas ateičiai ir prie jo nebegrįžta. Beje, idėja nebuvo nauja – straipsnis apie ceremonijų magistrą buvo suformuluotas 1637 m. Tiškevičiaus konstitucijose, remiantis dar ankstesniais vysk. Stanislovo Kiškos nutarimais (t. I, l. 142r-v).

Kn. I, sk. 13–14. Dėl draudimo aukoti skaitytines mišias procesijos (sk. 13) ir Sumos Mišių (sk. 14) metu

Referuojant į šiuos konstitucijų skyrius XVIII a. pirmoje pusėje buvo siekiama jų laikymosi priežiūrą pavesti katedros zakristiją prižiūrinčiam (ir joje saugomus Mišių reikmenis tvarkančiam) vienam iš vikarų – vicekustodui. 1713 m. vasaros sesijoje vicekustodui uždrausta išduoti kunigams kielikus ir arnotus „privačioms“ mišioms giedotinės Sumos metu (t. VII, l. 36v); perskaičius 14 skyrių 1732 m. vasaros sesijoje, vicekustodui pakartotinai pavesta rūpintis, kad Sumos metu nebūtų aukojamos skaitytinės Mišios (t. IX, p. 213). 1730 m. žiemos sesijoje, perskaičius 13 skyrių, nutarta pavesti vicekustodui prižiūrėti ir draudimo celebruoti Mišias procesijos metu vykdymą (t. IX, p. 155). 1742 m. žiemos sesijoje numatyta, kad baudas už nutarimo nevykdymą, nesant prokuratoriaus, taip pat turi rinkti vicekustodas (t. X, l. 125v).

Konstitucijų 13 ir 14 skyriuose nustatytas draudimas aukoti skaitytines Mišias per Sumą ir procesiją ilgainiui buvo praplėstas: minėtuose 1730 ir 1732 m. sprendimuose draudimas išplėstas ir pamokslui, o 1742 m. nutarime – ir Rytmetinės liturginės valandos psalmei *Venite*, pabrėžiant, kad draudimas taikomas katedros vikarams ir visiems dieceziniams kunigams. Pastarajame nutarime galbūt slėpėjo ir baudos dydžio perskaičiavimo galimybė – nurodyta, kad turi būti mokama 12 grašių „senąja valiuta“ (*antiquae currentiae*).

Kn. I, sk. 15. Dėl nedalyvaujančių šventadienių Mišiose ir mišparuose

1638 (?) m. kapitula panoro, kad prie (vyskupo Tiškevičiaus?) potvarkio „Dėl ponų prelatų ir kanauninkų rezidavimo prie katedrinės bažnyčios“ ir būtų pridėtas konstitucijų I knygos 15 straipsnis, šitaip atnaujindama jo galiojimą ir nutardama, kad nuo šiol jo turi būti laikomasi (t. I, l. 153v). Vis dėlto, kaip matyti iš pirmiau (šio straipsnio III skyrelyje) aptartos *pro memoria* dėl konstitucijų revizijos, XVIII a. pabaigoje šio konstitucijų punkto nebebuvo paisoma.

Kn. I, sk. 16. Dėl celebravimo prie didžiojo altoriaus teisės vien kapitulos nariams

1817 m. vasaros sesijos metu jos pirmininkas kan. Dominykas Mogenis pasiūlė uždengti didžiojo altoriaus laiptus audeklu, nes tai „altorius, Kapitulos Konstitucijų privilegijuotas Kapitulos nariams“; kapitula šiam pasiūlymui pritarė ir pavedė sumanymą įgyvendinti išdininkui (t. XII, p. 140–141).

Kn. I, sk. 17. Dėl aukų

1704 m. žiemos sesijoje perskaičius šį skyrių, nuspręsta jo laikytis ir grąžinti praktiką pinigines aukas priskirti kanauninkui hebdomadariui, o ne, kaip būta ligi tol, katedros vikarams (t. VI, l. 4r).

Kn. I, sk. 18. Dėl draudimo imti mokesį valdovo arba vyskupo naudai

Toje pačioje 1704 m. žiemos sesijoje toliau skaitant konstitucijas (*ductu eorum Constitutionum lectarum*), neįvardytas veikiausiai šio skyriaus tekstas paskatino priimti nutarimą, kuriuo paskelbta tas pat, kas buvo ir konstitucijų skyriuje – kad mokesčių iš bažnytinių valdų rinkėjas visada bus kapitulos narys, renkamas kapitulai patvirtinant, o surinkta suma bus saugoma katedros išde, kol bus perduota valstybei (t. VI, l. 4r). 1725 m. žiemos sesijoje (vasario mėn.) perskaičius šį skyrių, prokuratorius iškėlė aktualų klausimą dėl kovo mėnesį mokėtino mokesčio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) kariuomenės ir komisarų (?) naudai; tada kilo diskusija „dėl didelės kapitulos valdinių pripaudos“ (t. IX, p. 4).

Kn. I, sk. 21. Dėl draudimo įkeisti kapitulos dvarus

Perskaičius šį skyrių (juo drausta įkeisti kapitulos valdas, nebent iškiltų primygtinė būtinybė ir būtų gautas kapitulos sutikimas) 1718 m. vasaros sesijoje pabrėžta, kad kas nors iš prelatų ar kanauninkų nedrįstų nuomoti arba įkeisti valdų, mat kapitula buvo girdėjusi, kad tai ruošijasis daryti prelatas prepozitas Petras Palubinskas (t. VIII, l. 40r-v).

Kn. I, sk. 22–23. Dėl būtinybės nereziduojančiam kapitulos nariui pavesti rezidenciją (sk. 22) ir dvarą (sk. 23) savo kolegai

1622 m. vasario 1 d. prokuratorius skundė vyskupui Stanislovui Kiškai kan. Andriejų Burčaką, kuris išvyko nepavedęs dvaro (*praestimonium*) ir namų-rezidencijos (*curia*) prokuratoriui nei kuriam nors iš kolegų, kaip liepia įstatymas (*ut lex sonat*). Vyskupas atsakė, kad kanauninkas išvyko negavęs raštiško leidimo, tad yra baustinas – nes kanauninkai turį rodyti pavyzdį kitiems ir kadangi išvyko be kapitulos žinios; be to, prievolės pavesti dvarą ir rezidenciją konfratrui esą griežtai paisoma ir Vilniaus kapituloje („quod etiam Vilnae stricte servatur“) (t. I, l. 38r).

Konstitucijų skyriuose nurodyta, kad valdomas turtas turi būti pavestas vienam iš kolegų; 1622 m. atvejis rodo, kad iš visų kapitulos narių ilgainiui imta

išskirti korporacijos reikalus administruojantį prokuratorių. Taip pat ir 1736 m. žiemos sesijoje perskaičius konstitucijų 23 skyrių nutarta, kad nereziduojantis prelatas arba kanauninkas turi pavesti savo dvarą ir rezidenciją Varniuose arba prokuratoriaus, arba kito kapitulos nario priežiūrai ir tvarkymui (t. IX, p. 294).

Kn. I, sk. 24. Dėl perkolo

1683 m. vasaros sesijos metu konstatuota, kad šis straipsnis, kuriuo žvejyba ties perkolais (*jazy*) rezervuota kapitulos nariams, buvo daug kartų sulaužytas katedros vicekustodo Pranciškaus Stančiukevičiaus, tad (perkolo?) priežiūra pavesta kan. Jonui Kazimierui Lvovičiui (t. IV, l. 26r). Po metų, 1684 m. vasaros sesijoje, perskaičius šį konstitucijų straipsnį, konstatuota, kad ties perkolu keletą kartų žvejojo Viržuvėnų vaitas; nuspręsta jį paduoti į vyskupo teismą dėl kapitulos nariams padarytos skriaudos ir prašyti, kad būtų atkurtas teisingumas (t. IV, l. 27r).

Kn. II, sk. 1. Dėl generalinės kapitulos sesijos šaukimo kartą per metus

1561 m. konstitucijos numatė vieną kasmetinę sesiją – vasaros metu, Šv. Petro ir Pauliaus šventės (birželio 29 d.) proga. 1613 m. pabaigoje, vysk. Mikalojui Pacui vizituojant katedrą, paaiškėjo, kad tokios reguliarios kasmetinės sesijos dėl kanauninkų nerezidavimo nešaukiamos... Tada kapitulos nariai įsipareigojo, „paisydami mūsų kapitulos statutų“ (*inhaerendo statutis nostris Capitularibus*), rinktis Šv. Petro ir Pauliaus šventės proga, gresiant „tame pačiame statute“ numatyta bausmei (t. A, l. 30r-v).

Atgaivinus (ar įvedus?) kasmetinę kapitulos generalinę sesiją, veikiai imta šaukti ir antrą – žiemos metu. Iš pradžių (tokia praktika paliudyta 1619–1637 m., t. I, l. 1cr, 146r) tai buvo pirmadienis po antrojo Advento sekmadienio; tokios datos genezė išvelgtina 1613 m. vysk. M. Paco potvarkyje, kuriuo nurodyta kapitulos prokuratoriui atsiskaityti po antrosios Advento savaitės – tada dėl pamaldumo (*causa devotionis*) dažniausiai susirenka visi kapitulos nariai (t. A, l. 32r). Vis dėlto ilgainiui tokia data pasirodė esanti neparanki, tad antrąją generalinę sesiją imta šaukti Švč. Mergelės Marijos Įvedybų, arba Grabnyčių (vasario 2 d.), šventės proga, derinantis prie seimelio Raseiniuose datos. Šią naująją 1645 m. liepos 21 d. dekretu įvedė vysk. Jurgis Tiškevičius, o pirmoji Grabnyčių sesija įvyko 1646 metais⁵². Tokia praktika prigijo ilgam laikui – ji paliudyta dar 1913 metais (t. XV, l. 84v–85v).

52 *Inventarium privilegiorum, iurium, cunctorum documentorum Almi ac Venerabilis Capituli Samogitiensis...*, LNB RKRS, f. 130–281, p. 336.

Įvedus antrą metinę generalinę sesiją, sankcijos (pusės kapos grašių bauda bei opcijos teisės tais kalendoriniais metais praradimas), numatytos į vasaros sesiją neatvykstantiems, vėluojantiems ar per anksti iš jos išvykstantiems kapitulos nariams (išskyrus sergančius, negalinčius atvykti dėl *force majeure* arba išvykusius kapitulos reikalais), buvo pradėtos konsekventiškai taikyti ir žiemos sesijos atžvilgiu. Antai 1648 m. žiemos (Grabnyčių) sesijoje be jokių paaiškinimų nepasirodžius prelatui dekanui Stanislovui Elijoševičiui Geišiui ir kanauninkui Mykolui Barkauskui, nutarta jiems taikyti konstitucijose numatytas sankcijas; drauge konstatuota, kad sufraganas ir prelatas arkidiakonas Jurgis Lepačinskis, paisydamas konstitucijų, atsiuntė laišką, kuriame pateiktos pagrįstos nedalyvavimo priežastys (t. II, l. 8v). 1648 m. vasaros sesijoje be pateisinamų priežasčių ir vėl nepasirodžius prelatui dekanui, nutarta iš jo atimti balso teisę (tokios sankcijos konstitucijos nenumatė) ir „nubausti teisėje numatytais bausmėmis“ (*poenis in lege statutis puniendum*) (t. II, l. 22v).

Ir iš šio, ir iš kitų atvejų matyti, kad nedalyvaujantiems taikomos nuobaudos buvo palaipsniui didinamos. Abiejose 1690 m. sesijose po konstitucijų skaitymo nutarta padidinti piniginę baudą nuo pusės kapos grašių net iki 10 kapų sidabrinėmis monetomis (t. IV, l. 53r, 55r). 1744 m. žiemos sesijoje pridėta nauja sankcija: kadangi konstitucijose numatytas draudimas dalyvauti tais metais vykstančiose opcijose ne visuomet buvo veiksmingas (kartais ištisus metus nepasitaikydavo nė vienos opcijos), nutarta tik tiems kapitulos nariams, kurie dalyvavo pirmuosiuose generalinės sesijos pradžios šventės mišparuose (t. y. išvakarių mišparuose) palikti teisę į „konsoliaciją“ – atliksią bendrą kapitulos pinigų dalį (t. X, l. 154v).

Dalyvavimo pirmuosiuose mišparuose pabrėžimas rodo, kad vėlavimas į kapitulos sesiją turėjo būti opi problema. 1648 m. prelatas prepozitas Paulius Puzina neatvyko į pirmuosius Šv. Petro ir Pauliaus šventės mišparus, tačiau pasirodęs pirmajame posėdyje paaiškino savo pavėlavimą, tad nuo bausmių buvo atleistas (t. II, l. 22v). 1695 m. žiemos sesijoje pirmininkaujantysis kaltino kolegas, kurie neatvyko į pirmuosius šventės mišparus (t. V, p. 44). Prievole atvykti į pirmuosius mišparus pakartota ir 1719 m. vasaros sesijoje; tuomet dalyvauti generalinėse sesijose įpareigotas ir kancleris (t. VIII, l. 48v).

1651 m. prelatas Puzina išvyko nesulaukęs žiemos sesijos pabaigos, tad, remiantis aptariamuoju konstitucijų skyriumi, buvo paskelbtas nedalyvavusiu visoje sesijoje apskritai. Toks konstatavimas turėjo ir daugiau pasekmių – dėl to buvo anuliuotas Puzinos išrinkimas deputatu į LDK Dvasinį tribunolą

(t. II, l. 45v). 1734 m. žiemos sesijos pabaigoje, perskaičius konstitucijas ir pacitavus Tridento susirinkimo nutarimus, buvo taip pat pasmerkta dviejų prelatų (arkidiakono Zenkavičiaus ir scholastiko Vainos) absencija (t. IX, p. 252). Vis dėlto aukščiau aptartas (šio straipsnio III skyrelyje) XVIII a. pabaigos tekstas dėl konstitucijų revizijos liudija, kad tuomet absencijos praktika buvo tapusi beveik normalia ir sankcijos neatvykstanties į kapitulos sesijas nebuvo taikomos.

1803 m. žiemos sesijoje šio konstitucijų straipsnio skaitymas paskatino diskusiją dėl kapitulos narių, gyvenančių už Rusijos imperijos sienų ir dėl to neatvykstančių į sesijas, neatliekančių pareigų ir nenorinčių atskleisti, ar yra davę klusnumo priesaiką imperatoriui. Rezultatas – nutarta tokio asmens (Karolio Malinovskio) nebelaikyti prelato scholastiko koadjutoriumi (t. XI, p. 157).

Kn. II, sk. 4. Dėl konstitucijų skaitymo prieš generalinės sesijos pradžią

Šis skyrius nustatė, kad konstitucijos būtų ištisai (nuo pradžios iki pabaigos) perskaitomos kiekvienos sesijos pradžioje, prieš pradėdant posėdžius. IV skyriuje jau aptarta, kaip realybėje buvo skaitomos konstitucijos – gyvenimo praktika retai koreliuodavo su nuostatų raide, tad vis būdavo mėginama grįžti prie apleisto normos laikymosi. Antai 1623 m. vasaros sesijos metu nuspręsta, „laikantis statutų“, kasdien posėdžius pradėti kapitulos konstitucijų skaitymu (t. I, l. 52v). Vis dėlto ir beveik po dviejų šimtmečių, 1801 m. žiemos sesijoje, vėl nutarta tas pat, atnaujinant „iki tol visiškai nevykdytą“ praktiką (t. XI, p. 139–140).

Kn. II, sk. 5. Dėl draudimo atskleisti kapitulos paslaptis

1713 m. žiemos sesijoje šis straipsnis skaitytas net dukart – pirmajame ir septintajame posėdžiuose; antrą kartą, matyt, tai daryta dėl to, kad buvo pagarinti įtarimai, jog kapitulos paslaptis paviešinęs prelatas kustodas Steponas Dembkovskis (šis įtarimus neigė) (t. VII, l. 29v, 32r). 1719 m. vasaros sesijoje perskaičius skyrių atnaujinta konstitucijų sankcija – paslapties atskleidėjas turis netekti vietos kapituloje be galimybės ją susigrąžinti (t. VIII, l. 50r). 1800 m. žiemos sesijoje prelato arkidiakono koadjutorius Ignacas Giedraitis skundėsi kapitulos paslapties paviešėjimu; šia proga perskaitytas atitinkamas konstitucijų straipsnis ir patvirtinta, kad reikia be atodairos taikyti jame numatytas bausmes (t. XI, p. 123).

Kn. II, sk. 6. Dėl prokuratoriaus skyrimo generalinės sesijos metu

Šiame konstitucijų skyriuje buvo nustatyta, kad kapitulos prokuratorius gali būti renkamas tik generalinėje kapituloje (išskyrus ypatingas aplinkybes, tačiau tuomet jo įgaliojimai turėjo baigtis sulig artimiausia generaline sesija). 1623 m. vasaros sesijoje nutarta, kad kapitulos prokuratorius eis savo pareigas iki kitos generalinės sesijos, kaip esą numatyta „įstatymuose ir statutuose“ (t. I, l. 54v).

Kn. II, sk. 8. Dėl partikuliarinių sesijų šaukimo dukart per mėnesį

Šiuo konstitucijų straipsniu numatyta, kad prokuratorius dukart per mėnesį turi sušaukti Varniuose esančius kapitulos narius į partikuliarines sesijas. 1613 m. vysk. Mikalojui Pacui paaiškinta, kad tokias sesijas liepia šaukti „tie patys mūsų kapitulos statutai“, tačiau tokios praktikos tuomet nebuvo laikomasi. Pažadėta, kad, siekiant atkurti įstatymo veikimą, prokuratorius privalės dukart per mėnesį nustatytą valandą sukviesti prie katedros reziduojančius kanauninkus, tačiau vyskupas, atrodo, pageidavo kassavaitinių susirinkimų (t. A, l. 30v, 32r). Vis dėlto 1637 m. vysk. Tiškevičiui teko skirti vieną naujųjų konstitucijų straipsnį („Dėl partikuliarinių kapitulų nepraleidimo“) šiam klausimui (t. I, l. 139r-v). Vysk. Kazimieras Pacas, priešingai, šiuos dalinius kapitulos susirinkimus pavadino „privačiomis kapitulomis, arba veikiau dviejų trijų [asmenų] susitikimėliais“ (*conventicula duorum vel trium*), tad 1675 m. vasaros sesijoje kapitula jam atkirto, kad „privačios kapitulos“ yra pagrįstos įstatymu, ir „mūsų pirmtakų ankstesnėse sesijose nustatyta, kad jos vyktų dukart per mėnesį“ (t. III, l. 67v–68r). 1719 m. vasaros sesijoje perskačius šį konstitucijų straipsnį, nutarta dėl jo pasitarti susirinkus daugiau kapitulos narių, tačiau vėliau prie šio klausimo nebebuvo grįžta (t. VIII, l. 50r). Kaip matyti iš aukščiau (šio straipsnio III skyrelyje) pristatytos konstitucijų atnaujinimo iniciatyvos, XVIII a. pabaigoje partikuliarinių kapitulų šaukimo praktika buvo nunykusi.

Kn. II, sk. 10. Dėl draudimo kištis į prokuratoriaus kompetenciją

1622 m. vasario 1 d., generalinės sesijos metu, prokuratorius pasiskundė, kad vyskupijos administratorius, Vilniaus prelatas kantorius Mikalojus Jasinskis, kišasi į prokuratoriaus funkcijas; kapitula nutarė šiuo klausimu kreiptis į vysk. Stanislovą Kišką. Šis atsakė, kad neketina laužyti kapitulos statuto (neduok, Dieve!) ir kad administratorius neturėtų kištis į kapitulos reikalus (t. I, l. 37v, 38r).

Kn. II, sk. 11. Dėl įsisenėjusių skolų

Šiuo konstitucijų skyriumi numatyta, kad kapitulos narys, kuris, eidamas prokuratoriaus pareigas skolinosi ar teikė paskolas (?) ir šių paskolų nesutvarkė, privalo suvarkyti finansinius reikalus ir nebebūdamas prokuratoriumi, o tai padaręs už atitinkamas pinigų sumas atsiskaityti prokuratoriaus pareigas einančiam kolegai. 1676 m. vasaros sesijoje kapitulos reikalus tvarkantis prokuratorius pasirinko šiuo straipsniu, nes archyve trūko teisinių dokumentų („Perillustris Dominus Procurator promovendo negotia Venerabilis Capituli allegavit ex Constitutionibus cap. 11 „De debitis inveteratis“, ex eo quod iura et munimenta in archivo desiderentur...“) (t. III, l. 74v). Kas čia turėta omenyje, ne visai aišku; gal prokuratorius skundėsi, kad kolegos pasiskolinę ir negražinę reikalingų dokumentų? Ar kad stinga dokumentų, kuriais remdamasis prokuratorius turėtų išieškoti pinigų sumas?

Kn. III, sk. 1. Dėl mirusio kapitulos nario palikimo ir dvarų ir rezidencijų opcijos tvarkos

Tai turbūt dažniausiai taikytas ir interpretuotas konstitucijų skyrius. Nenuostabu, mat jame kalbama apie du svarbius dalykus – opcijos principus ir be testamento mirusio kapitulos nario palikimą. Skyriuje nustatyta, kad kapitulos prokuratorius (arba jo įgaliotinis) mirus kolegai turi suregistruoti jo palikimą, pasirūpinti šiuo turtu ir per 31 dieną paskelbti vakuojančių dvaro bei rezidencijos opciją. Kapitulos nariai gali pretenduoti į vakansijas narystės kapituloje trukmės eile, išskyrus tuos atvejus, kai nepagerino savo valdytų dvarų ir (arba) rezidencijų būklės.

Šio straipsnio paminėjimas 1613 m. kapitulos sesijoje – tai ankstyviausias konstitucijų taikymo kapitulos gyvenime atvejis. Opcijos metu kilęs ginčas tarp vyriausio (pagal stažą) kanauninko Jono Višimirskio ir oficijolo Kristupo Dirvoniškio buvo išspręstas pastarojo naudai, mat Dirvoniškis per trumpą laiką pagerino savo turėto dvaro būklę, o Višimirskio dvaro padėtis tuo pačiu metu pablogėjo. Kapitulai priėmus tokį sprendimą, Višimirskis apeliavo į vyskupą, remdamasis būtent šiuo konstitucijų straipsniu, tačiau šis patvirtino kapitulos nutarimą (t. A, l. 1r–2r). Tų pačių metų pabaigoje vysk. Mikalojus Pacas, matydamas sukiužusius kanauninkų namus, nurodė, kad, „paisant kapitulos statutų“ (*inhaerendo statutis capitularibus*), – matyt, turėtas omenyje būtent šis konstitucijų punktas – tie, kurie per trejus metus nepagerins pastatų būklės, ne vien praras opcijos teisę, bet ir turės sumokėti prokuratoriui 100 auksinų baudą (t. A, l. 32v–33r).

1621 m. rugsėjo 16 d., kitos opcijos metu, vėl kilo aštrus ginčas tarp to paties Višemirskio ir kanauninko Jono Kazakevičiaus. Pirmasis turėjo pirmenybės teisę pretenduoti į vakuojančią valdą ir tvirtino pagerinęs savo valdyto dvaro ir namų padėtį, tačiau Kazakevičius tvirtino priešingai – kad valda buvusi nugyventa, ir prašė skaityti čia aptariamą konstitucijų skyrių. Jį pradėjus skaityti konkurentai vėl susiginčijo, ir sprendimas buvo atidėtas kitai dienai; galiausiai rugsėjo 20 d. Kazakevičius atsisakė savo pretenzijų Višemirskio naudai (t. I, l. 20v-21r, 23v). Opcijos teisė kapitulos gyvenime buvo fundamentali ir nuolatos aktuali, tad nenuostabu, kad ir 1800 m. vasaros sesijoje sufraganas bei kanauninkas Adomas Koscia priminė kolegoms pareigą pasirūpinti savo rezidencijomis Varniuose, jei šie nenori – pagal šio skyriaus mintį – netekti opcijos teisės (t. XI, p. 129).

Kad opcijos procedūra vyktų nepriekaištingai, šia proga kartais buvo priimenamas atitinkamas konstitucijų skyrius: 1803 m. vasaros sesijoje opcijos įvyko remiantis ir tuo, kas buvo pasakyta žodžiu tos dienos posėdyje, ir tuo, „kas mūsų konstitucijose sakoma apie opciją“ (t. XI, p. 160). 1686 m. žiemos sesijoje, perskaičius konstitucijų skyrių, opcija atidėta rytojaus dienai, tikintis didesnio dalyvių skaičiaus (t. IV, l. 38r); 1729 m. vasaros ir 1796 m. žiemos sesijose, perskaičius nuostatus, iš karto pereita prie opcijos vykdymo (t. IX, p. 144; t. XI, p. 106). 1798 m. vasaros sesijoje šis konstitucijų skyrius skaitytas *post factum* – reaguojant į 1798 m. balandį, partikuliarinės sesijos metu, vykusią opciją. Šia proga nutarta, kad opcijos gali vykti tik generalinėse sesijose (t. XI, p. 118).

Kartais buvo prašoma opciją atidėti. 1682 m. vasaros sesijoje nedalyvavo vyskupo pavedimus vykdęs prelatas arkidiakonas Vincentas Valavičius; jis prašė atidėti opciją, paskelbtą kan. Vladislovui Giedraičiui mirus, kad galėtų joje dalyvauti. Kapitula pateisino jo nedalyvavimą, tačiau nesutiko atidėti opcijos, mat prokuratorius jau buvo ją paskelbęs, „laikydamasis įstatymų ir konstitucijų“, o kan. Martynas Bialozoras jau buvo pareiškęs pageidavimą perimti velionio valdytą rezidenciją (t. IV, l. 17v).

Nepaisant prevencinių pastangų, praktikoje, žinia, pasitaikydavo opcijos teisės pažeidimų. Antai 1651 m. žiemos sesijoje kapitulos nariai konstatavo, jog kanauninkas Mikalojus Sviechauskas gavo Vaštakų dvarą ir kanauninko rezidenciją nesilaikant kapitulos įstatymų; nepaisydami to, jie nusprendė neatsisakyti sau priklausančios opcijos teisės (t. II, l. 46r).

Opcijos praktiką norėta pakoreguoti XIX a. pradžioje. 1810 m. vysk. Juozapas Arnulfas Giedraitis patvirtino pačios kapitulos pasiūlytą opcijos teisės

principą prelatams – kad šie pagal stažą pretenduotų užimti aukštesnes prelatūras, laikantis kanauninkams taikomų opcijos principų, ir kad konstitucijose išdėstytos kanauninkams skirtos opcijos taisyklės būtų taikomos ir prelatams. Dėl nežinomų priežasčių ši nuostata taip ir nebuvo įgyvendinta, nors šis vyskupo nutarimas – tarsi būtų buvęs aktualus – ir buvo įtrauktas į Žemaičių kapitulos konstitucijų publikacijas.

Aptariamasis straipsnis kapitulos aktuose rečiau minimas prokuratoriaus pareigų vykdymo požiūriu. Tik 1731 m. žiemos sesijoje, perskaičius skyrių, prokuratoriui pavesta uoliau rūpintis be testamentu mirusių kolegų palikimu (t. IX, p. 187). Kita vertus, (perdėtas?) prokuratoriaus uolumas jam pačiam galėjo baigtis blogai. 1621 m. žiemos sesijoje kan. Jonas Kazakevičius ir Laurynas Dirvoniškis apkaltino kan. Matą Babinovskį, kad šis užvažiavo mirusio kan. Kristupo Dirvoniškio valdas. Babinovskis gynėsi konstitucijų straipsniais (jų numeriams įrašyti palikta vietos, kuri, deja, taip ir liko tuščia; galbūt būtent kn. III, sk. 1?), esą jis, kaip vyriausias kanauninkas, surinko ir surašė velionio turtą, o kaip prokuratorius ir rinko činšą iš kan. Dirvoniškio administruoto Lankos Lauko dvaro (t. I, l. 33v). Galbūt reaguodama į šį atvejį (ir minėdama šį konstitucijų punktą) kapitula 1622 m. vasaros sesijos metu kreipėsi į vyskupą su prašymu, kad ji, kaip korporacija (o ne kuris nors vienas jos narys), turėtų teisę disponuoti testamentu nepalikusio kolegos turtu ir surengti velionio laidotuves iš lėšų, gautų išpardavus jo turtą (t. I, l. 44r).

Kn. III, sk. 3. Dėl testamentų

Galbūt į šį konstitucijų skyrių (nors įvardytą „De dispositione“) referuota 1694 m. žiemos sesijos metu. Jo skaitymas paakino prelatą arkidiaconą ir sesijos pirmininką Vincentą Valavičių apsiimti kuo greičiausiai sumokėti kapitulos prokuratoriui 400 lenkiškų auksinų. Reikalas tas, kad po kan. Samuelio Konaževskio mirties aikštėn iškilo daug jo skolų kapitulai. Norėdamas palengvinti kolegos sielą, prelatas Valavičius nusprendė jo skoloms padengti skirti minėtą sumą – taip jis įkainojo andai tuometinio kapitulos prokuratoriaus Konaževskio jam padovanotą auksinę grandinę (t. V, p. 30).

Kn. III, sk. 4. Dėl paveldėjimo mirus testamentu nepalikusiam kapitulos nariui

1670 m. žiemos sesijos metu skaitant šį skyrių atkreiptas dėmesys į frazę, kuria velionio turtą surašydinti turi vyskupas (arba jo generalinis vikaras) ir kapitula (t. III, l. 20v). 1692 m. žiemos sesijoje šis skyrius irgi skaitytas itin dė-

mesingai, o kapitulos aktuose gana detalai referuotas jo turinys (t. IV, l. 63r). 1739 m. žiemos sesijoje svarstant mirusio kanauninko palikimo reikalus, perskaitytas šis skyrius, iš kurio tapo aišku, kad kapitula ir vyskupas turi paskirti savo įgaliotinius, kurie surašytų ir paskirstytų velionio turtą. Tai konstatavus nutarta kreiptis į vyskupą, kad šis paskirtų savo įgaliotinį (t. X, l. 66r). Tas pats reikalas svarstytas ir tų pačių metų vasaros sesijoje: perskaičius tą patį konstitucijų punktą net dvi dienas svarstytas kapitulos ir vyskupo įgaliotinių kompetencijos santykis (t. X, l. 81r). 1746 m. vasaros sesijoje velionio kan. Juozapo Petravičiaus palikimo reikalai, remiantis šiuo konstitucijų skyriumi, pavesti kan. Motiejui Steckiui ir kan. Antanui Juškevičiui (t. X, l. 189v).

1731 m. žiemos sesijoje perskaičius šį skyrių, kapitulos prokuratorius kan. Jurgis Liaudanskis pasiskundė, kad po prelato dekaną Antaną Bialozoro mirties į jo valdytą Betygalos dvarą prokuratoriaus pasiųstas įgaliotinis, bajoras Mackevičius, nebuvo įsileistas surašyti velionio turto (t. IX, p. 178).

Kn. III, sk. 6. Dėl malonės metų

Šis konstitucijų skyrius numatė iš kapitulos nario beneficijos gaunamų pajamų paskirstymą tarp mirusio prelato / kanauninko ir jo įpėdinio atitinkamoje valdoje tais metais, kai nuosavybės savininkas keitėsi (pavyzdžiui, kapitulos nariui mirus pirmą metų ketvirtį, jo palikimui turėjo būti priskiriama ketvirtadalis metinių pajamų, o įpėdiniui – trys ketvirtadaliai, jei beneficijos savininkas mirtų antrą ketvirtį, pajamos būtų dalijamos perpūs, ir t. t.). 1686 m. vasaros sesijos metu perskaičius šį skyrių, kažkoks sprendimas (dėl konkretaus pajamų pasidalijimo atvejo?) atidėtas kitai sesijai. Ta pačia proga nurodyta, kad abu valdytojai – senasis ir naujasis – su prokuratoriaus žinia į kapitulos aktus įrašytų perduotų / perimtų valdų inventorių, ir pabrėžta, kad nė vienas kapitulos narys, nepagerinęs savo valdų būklės, neturi teisės dalyvauti opcijoje (t. IV, l. 40r).

Kn. III, sk. 8. Dėl draudimo nuomoti dvarus pasauliečiams

1802 m. žiemos sesijos metu kapitula leido prelatui prepozitui Simonui Giedraičiui, reziduojančiam Šiluvoje ir negalinčiam asmeniškai administruoti beneficinės Raudėnų valdos, ją išnuomoti trejiems metams vienam bajorui. Kiti kapitulos nariai įspėti, kad nedrįstų nuomoti valdų be vyskupo ir kapitulos žinios, atkreipiant dėmesį į konstitucijų III knygos 9 [sic!] skyrių (t. XI, p. 149).

Novelos, sk. 3. Dėl vyskupo ir kapitulos stalo valdų bei dvarų revizijos kasmet prieš generalinę kapitulos sesiją

Šiuo Domanovskio novelų skyriumi buvo nustatyta, kad vyskupo ir kapitulos valdas kasmet vizituotų kapitulos prokuratorius, o paties prokuratoriaus nuosavybę – vyriausias (pagal stažą) kanauninkas (senjoras). 1623 m. vasaros sesijoje, paisydamas konstitucijų, vyskupas Stanislovas Kiška panoro atnaujinti tokios kasmetinės valdų revizijos praktiką; kapitula sutiko, palikdama tai vyskupo valiai ir potvarkiui (t. I, l. 53r). Kitoje (1623 m. žiemos / Advento) sesijoje prokuratoriui pavesta reviduoti ir išmatuoti kapitulos ir vyskupo valdas bei išklausti skundų po Šv. Jurgio šventės (1624 IV 23), aprašant ne vien valdomas, bet ir ginčijamas žemes bei valdinius (t. I, l. 58v–59r). Kaip matyti iš 1625 m. gruodžio sesijos, revizijos dar nebuvo buvusios atliktos (pastaruoju metu – dėl maro epidemijos pavojaus, tad nutarta dar palaukti, kol bus saugu) (t. I, l. 70v). 1632 m. žiemos (Advento) sesijos metu prokuratoriui vėl buvo priminta, kad šis atliktų reviziją, paisydamas kapitulos nutarimų ir statutų, drauge su dar vienu kolega iš tos pačios kapitulos (t. I, l. 99v). 1634 m. spalio 2 d. kapitula kreipėsi (į naująjį vysk. Tiškevičių?) su prašymu, kad jei bus paskelbta vyskupo stalo valdų revizija, revizorius, remiantis kapitulos konstitucijomis, būtų renkamas iš kapitulos narių (t. I, l. 95v).

Reviziją atlikti prokuratoriui vėl pavesta 1669 m. vasaros sesijoje, perskaičius atitinkamą konstitucijų skyrių (nes iki šiol nebuvo atliekamą; turi būti atlikta rugsėjo pradžioje), ir 1675 m. vasaros sesijoje (prokuratorius turįs atlikti reviziją „remdamasis įstatymais ir konstitucijomis“) (t. III, l. 18v–19r, 69v). Kai kuriais atvejais paraginimai prokuratoriui atlikti jam priklausančią pareigą buvo susiję su konstitucijų skaitymu. Galbūt turint omenyje čia aptariamą konstitucijų skyrių (nors nurodytas tik kn. I, sk. 22) 1715 m. vasaros sesijoje nutarta atnaujinti nustatytą praktiką ir prelatų bei kanauninkų valdų reviziją pavesta atlikti kan. Antanui Bialozorui drauge su prokuratoriumi kan. Jurgiu Liaudanskiu (t. VIII, l. 2r). 1741 m. vasaros sesijoje, perskaičius skyrių, prokuratoriui pavesta atlikti visų kapitulos narių rezidencijų reviziją (t. X, l. 119r). Galiausiai 1808 m. vasaros sesijoje, perskaičius čia aptariamą skyrių, prokuratoriui nurodyta prie progos (tačiau ne vėliau kaip iki 1809 m. žiemos sesijos) atlikti vyskupo valdų reviziją ir ateinančios sesijos metu pristatyti pranešimą apie jos rezultatus (t. XI, p. 215).

Novelos, sk. 5. Dėl pinigų pateikimo refekcijoms

Šiuo novelų straipsniu nustatyta, kad prelatas arkidiakonas ir kanauninkai į refekcijų (kasdienių dalybų prie katedros reziduojantiems prelatams ir kanauninkams) fondą per metus turi sumokėti 200 auksinų (pusę – vasaros generalinės sesijos metu, kitą pusę – per Kalėdas). 1647 m. vasaros sesijos metu, remdamiesi Tridento susirinkimo nutarimais bei kapitulos konstitucijomis, ir visi kiti prelatai (išskyrus prepozitą Paulių Puziną) pritarė tokiai sistemai, kai buvo perskirstoma dalis kapitulos narių pajamų, skatinant reziduoti prie katedrinės bažnyčios (t. II, l. 5v).

Novelose numatyta konkreti įmokų refekcijoms suma (200 grašių) vėliau buvo modifikuota. 1613 m. gruodį po atliktos katedros vizitacijos vysk. Mikalojui Pacui užklausus apie refekcijas, paaiškėjo, kad dėl menkų kanauninkų pajamų tokia sistema nefunkcionuoja. Vyskupas, norėdamas, kad prie katedros reziduotų kuo daugiau kapitulos narių ir atliktų tarnystę katedroje Vilniaus ir kitų kapitulų pavyzdžiu, refekcijoms iš savo stalo valdų paskyrė 300 auksinų išmoką ir nurodė, kad refekcijos būtų išmokamos kartą per savaitę, šeštadieniais (Vilniaus kapituloje tai buvo atliekama penktadieniais, žr. statutą Nr. [52]). Kapitulos nariai savo ruožtu, atsižvelgę į Tridento susirinkimo nutarimus ir Vilniaus (*sic!*) kapitulos statutus bei papročius, sutiko refekcijoms paskirti trečdali savo gaunamų įplaukų (t. A, l. 29v, 31r–32r). Tokia įmokų proporcija prigijo ilgam. Po dviejų šimtmečių, 1821 m. žiemos sesijoje, prel. arkidiakonas Ignacas Giedraitis spaudė sumažinti jam įmoką už refekcijas, tačiau kapitula atsakė ir paliko tokio paties dydžio – trečdalio pajamų – mokestį. Argumentuojant tokį sprendimą buvo pasiremta konkrečiais Tridento susirinkimo nutarimų punktais, „Žemaičių kapitulai skirtos Konstitucijos“ („Konstytucyi dla Kapituły Żmudzkiey postanowionej“) nuostatu, taip pat tuo, kas vyskupo ordinaro buvo įvesta kapituloje ir patvirtinta specialiomis tos kapitulos konstitucijomis („i co wskutek tegoż prawa przez Dyecezalnego Biskupa w Kapitułę Żmudzkiey zaprowadziło, co też osobnemi Konstytucyami dla teyże Kapituły utwierdziło“), galiausiai – jau ilga tokios praktikos tradicija (t. XII, p. 214–216).

Vietoj išvadų. „Medininkų bažnyčios konstitucijos“, formaliai galiojusios kiek daugiau nei 350 metų, itin veiksmingai lėmė Žemaičių katedros kapitulos gyvenimą gerus du šimtmečius (nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio). Šiuo laikotarpiu jos buvo intensyviai skaitomos, gaivinamos, komentuojamos ir aktualiizuojamos; jų atminimas ir pažinimas – tarsi *fides ex auditu* (Rom 10, 17) – buvo

palaikomas visų pirma ne teksto skaitymu ir jo multiplikavimu, o daugmaž reguliariu klausymu. Konstitucijų korpusą keliomis progomis (1637 m. – vysk. Jurgio Tiškevičiaus, o XVIII–XIX a. sąvartoje – pačios kapitulos ir vysk. Juozapo Arnulfo Giedraičio iniciatyva) norėta papildyti ir pertvarkyti, tačiau šis teisės sąvadas atlaikė visus formalių revizijų sumanymus. Kita vertus, istoriškai kintanti gyvenimo realybė kūrė neišvengiamą teisinio reglamentavimo inovacijų būtinybę. Ją atliepiant dalis įvestų naujovių buvo pristatomos kaip savotiški konstitucijų įskiepai, išaugę iš senųjų nuostatų dvasios, minties ar inspiracijos.

Constitutions of the Chapter of Samogitian Cathedral: Letter, Spirit, Life

LIUDAS JOVAIŠA

Keywords: cathedral chapter of the diocese of Samogitia, constitutions (statutes) of the cathedral chapter, acts of the cathedral chapter, Roman Catholic Church in Early Modern Lithuania.

Summary. The aim of the paper is to examine implementation of the laws of the cathedral chapter of the diocese of Samogitia according to the acts of the general sessions of the chapter (for the period from 1613 to 1913). The corpus of the constitutions, or statutes of the chapter was created in 1561–62 by the famous mid-16th century Lithuanian lawyers, Canon Pedro Ruiz de Moros (Petrus Roysius) and Bishop Joannes Domanowski. Despite the fact that already in 1637 Bishop Georgius Tyszkiewicz added some new constitutions (published in the annex of the paper), and there were subsequent attempts to ‘modernize’ the old corpus of the constitutions in the late 18th – early 19th century, the Roysian statutes retained their validity and exceptional authority in the life of the Samogitian cathedral chapter as long as 1925 when the old statutes were fundamentally revised.

The constitutions predominantly influenced decisions of the chapter via hearing and memory. Due to the limited copies of the text which had to be not too much multiplied in order to preserve secrecy, majority of canons were aware of the contents of the constitutions from reading aloud (usually, in fragments than *in extenso*) during the general sessions of the chapter. Perhaps this could explain occasional cases of erroneous allusion to the text of the constitutions in the decisions of the chapter. In some other cases, aspiration to ground the decisions of the chapter with solid arguments could inspire canons to invoke hardly definable ‘spirit’ (*mens*) of the constitutions. However, usually the constitutions were quoted correctly; the cases of clear reference to specific articles of the constitutions found in the acts of the general sessions of the chapter are listed and described in the final part of the paper.

Priedas

Vysk. Jurgio Tiškevičiaus paskelbtos Žemaičių katedros kapitulos konstitucijos (1637)

Konstitucijų tekstas (kapitulos notaro Jono Banevičiaus atliktas nuorašas) išlikęs 1620–1638 m. Žemaičių katedros kapitulos aktų knygoje, saugomoje Lietuvos valstybės istorijos archyve (f. 696, ap. 2, b. 799, l. 133r–144r). Publikuojant tekstą konstitucijos patogumo dėlei sunumeruotos arabiškais skaitmenimis laužtiniuose skliaustuose; gausios standartinės ir neabejotinos santrumpos išskleistos jų nežymint, kitos pažymėtos laužtiniais skliaustais. Klaidos taisytos pagrindiniame tekste, išnašose nurodant originalo užrašymą; abejotinai perskaitytos vietos pažymėtos klaustuku laužtiniuose skliaustuose. Neperteikti nuolat pasitaikantys sistemingos specifinės, tam laikotarpiui būdingos rašybos atvejai (pavyzdžiui, perraše *ij* keista į *ii*, *i* arba *y*; *u* ir *v* rašyta pagal tarimą), neįprasti diakritiniai ženklai (pavyzdžiui, *à*, *è*, *ò*), specifinis didžiųjų raidžių rašymas (pavyzdžiui, „CHori“, „DEcreto“, „ArchiEpiscopi“, „viceDecano“). Palikti paskiri ypatingesnės rašybos atvejai pažymėti [*s*], spėjamai iškraipyta (defektuota) teksto vieta – [*ss*]. Modernios vartosenos pagrindu pertvarkyta didžiųjų ir mažųjų raidžių rašyba; iš esmės koreguota skyryba, nežymiai – žodžių rašymas kartu / atskirai (originalė rašyta *in continenti*, *in dubitatam*, *infuturum*, *extra ordinariis*). Kritiniame aparate vartotos santrumpos: *adscr* – *adscriptum*, *al* – *alio* (-ia), *atram* – *atramento*, *cor* – *correctum*, *del* – *deletum*, *illeg* – *illegibilis* (-es), *m* – *manu*, *mg* – *in margine*, *ms* – *in manuscripto*.

/133r/ Georgius Tyszkiewicz, Dei et Apostolicae Sedis gratia episcopus Mednicensis et Samogitiae⁵³

Admodum reverendis dominis praelatis et canonicis totique capitulo et clero ecclesiae nostrae cathedralis salutem in Domino. Licet ecclesiam cathedralem Samogitiae, sponsam nostram, legibus et antiquis statutis probe munitam et decoratam in praesenti visitatione comperimus, quia tamen intermissa nonnullarum constitutionum exequ[uti]one, nonnullarum vero interpretatione non debita et complurimis aliis subsequentibus erroribus splendorem eiusdem ecclesiae aliqua ex parte diminutum esse intelleximus, ob id pro debito officii nostri pastoralis reformatione illius, quan-

53 1637 *sub titulo adscr al m et al atram*

tum in nobis, consulere volentes, participato consilio et consensu capitulari nostri accedente⁵⁴ omnes anteriores huius ecclesiae constitutiones reassumpsimus, plerasque declaravimus ac novas adiunximus, prout temporum varietati credidimus expedire; ipsasque⁵⁵ praesentibus ad notitiam, quorum interest, deducendas et publicandas decrevimus, omnes et singulos ad observationem illarum adstringentes, sub paenis iisdem constitutionibus insertis et irremisibiliter⁵⁶ in ipsarum temerarios⁵⁷ transgressores extendendis⁵⁸. /133v/ Datum in ecclesia nostra cathedrali Mednicensi die ultima iunii anno Domini millesimo sexcentesimo trigesimo septimo.

Tenor huiusmodi constitutionum seu decretorum, et est talis.

[1] De non faciendis amplius canonicis gratialibus seu supernumerariis, futura successione ad primo vacantem canonicatum

Ea quae fiunt contra iuris praescriptum et sacrorum canonum sancita, decens est et honestum, ut congruis refrenentur remediis. Et quia retroactis annis quidam praesbyter [s] ad importunitatem petentium et quodam respectu minus convenienti in canonicum⁵⁹ ecclesiae nostrae cathedralis ultra statutum⁶⁰ praelatorum et canonicorum novem personarum numerum (videlicet suffraganei, archidiaconi, praepositi et sex canonicorum) fuerat receptus, per cuius receptionem capitulo nostro illiusque iuribus et statutis non modicum irrogatum fuit praeiudicium; propterea huiusmodi receptionibus canonicorum superfluis cum consilio capituli nostri viam praecludere cupientes, statuimus hac lege in perpetuum valitura, quod de caetero nullus clericus cuiuscunque⁶¹ condicionis [s] existens in nostra /134r/ ecclesia sub quacunque forma vel colore verborum recipiatur in canonicum gratialem et in fratrem supernumerarium. Si vero secus fuerit factum, taliter recepto nullum ius suffragetur, nec ab aliis fratribus in choro et capitulo pro canonico habeatur.

54 *ms* accedenti

55 *ms* ipsaque

56 *ms* irremisibiliter; m *cor*

57 *ms* temperarios

58 *ms* extendendas [?]

59 nostrae *del*

60 *ms* statum

61 et *del*

[2] De non admittendis⁶² resignationibus canonicatum reservato eiusdem praestimonio

Manifesti est iuris resignationes condicionatas [s] non nisi de speciali consensu Sanctae Sedis Apostolicae recipi debere. Quia vero in praesenti visitatione deductum est quendam praesbyterum [s] non multo ante ad titulum duntaxat canonicatus resignati fuisse promotum, eiusdem canonicatus praebenda resignati reservata, proinde occurrendo huiusmodi inconvenientiis, ut imposterum taliter promotus in ecclesia nostra cathedrali pro canonico non habeatur, statuimus.

[3] De bonis mensae episcopalis non alienandis

Sacrosancte⁶³ antiquis statutis decretum est, ut bona mensae episcopalis in vim patrimonii ecclesiae cathedralis applicata integra et intacta conserventur. Quia vero mensam nostram episcopalem per /134v/ praedecessores nostros diversimode esse diminutam comperimus, ob id decernimus, ne sub quocunque colore, titulo, arte vel ingenio ad quarumcunque⁶⁴ personarum petitionem vel instantiam imposterum alienationes bonorum mensae episcopalis fiant, uti agrorum, subditorum, silvarum et aliorum, quocunque nomine censeantur, nec in huiusmodi alienationes venerabile capitulum nostrum ullo modo consentire praesumat, salvo nihilominus foundationibus ecclesiarum parochialium exigente necessitate.

[4] De meliorandis praestimoniis et curiis canonicalibus

Contravenire constitutionibus huius ecclesiae cathedralis illiusque capituli temere sine periurio non posse liquidi iuris est, et iuramenti formulae ab omnibus receptis in ecclesiam⁶⁵ super servandis statutis capituli praestandi consentaneum est. Et quia nonnulli ex dominis canonicis contra expressam dispositionem legis perpetuae huius capituli non modo conditionem praestimoniorum et curiarum canonicalium meliorem non reddiderunt, sed, quod inconvenientius, notabiliter deteriorem fecerunt, tum subditos suorum praestimoniorum novis gravaminibus et iniustis exactionibus /135r/

62 *ms* atmittendis

63 *ms* sacrosanctae

64 *m cor*

65 *ms* ecclesiarum

gravarunt, silvasque quoque ad vehendum exciderunt et distribuerunt, huiusmodi autem deformitates et incommoda⁶⁶ animadvertimus eo contigisse, quod a tempore multo revisio curiarum et bonorum capitularium intermissa sit. Proinde reassumendo⁶⁷ antiquum statutum huius capituli super praemissis factum⁶⁸ statuimus, ut infra decursum huius anni procurator capituli omnes praebendas et curias praelaturarum et canonicatum, illarumque villas, subditos, praedia, molendina, stagna, lacus, silvas et agros, aliaque pertinentia quam diligentissime visitet et revideat, et super iisdem ordinatissime conscriptum inventarium praevia, si expedire videbitur, agrorum fideli commensuratione nobis praesentet, sub paena arbitraria con negligentem procuratorem irremissibiliter⁶⁹ extendenda, ad eum effectum, ut nos successive contra deteriorantem conditionem praestimoniorum et curiarum iuxta exigentiam iuris dante Deo procedamus et subsequentibus desolationibus ac ruinis hac ratione pro debito officii nostri occurramus.

[5] De visitatione ecclesiarum parochialium, quae a canonicis legitime et canonice possidentur

/135v/ Hac lege cautum esse volumus, ut beneficia curata, si quae canonici ecclesiae nostrae cathedralis suffragante sibi dispensatione Sanctae Sedis Apostolicae insimul cum canonicatu retinuerint, visitationi duntaxat nostrae sint obnoxia, eximentes eosdem canonicos a visitatione archidiaconorum et decanorum.

[6] De iudice ad tribunal Magni Ducatus Lithuaniae deputando

Vulgata iuris est regula: quod omnes tangit, debet ab omnibus approbari. Cum autem consuetudine quadam (potius corruptela dicenda est) introductum sit in eam ecclesiam, quod iudex ad iudicia tribunalitia suffragiis non nisi capituli nostri hactenus eligatur, nos, attendentes in iudiciis tribunalitiis non tantum capituli causas, sed etiam nostra et ecclesiarum dioecæsis [s] nostrae negocia [s] tractari, regimen quoque dictae ecclesiae cathedralis, prout et universae diaecesis [s] ad episcopum pleno iure

66 *ms* incomoda

67 *ms* reasumendo

68 *Agitur de constitutione „De revisione curiarum et bonorum episcopalium et capitularium ante capitulum generale quotannis facienda“ (novellae, cap. III).*

69 *ms* irremisibiliter

pertinere, propterea statuimus, ut abhinc simultaneis, videlicet episcopi et capituli, suffragiis spiritualis persona, habilis et idonea, ad huiusmodi condigne obeundum officium assumatur.

/136r/ [7] De actis capitularibus

Interest multum ecclesiae nostrae cathedrali illiusque capitulo, ut acta decretorum et constitutionum capituli munde descripta et compacta servantur. Quae cum in praesenti visitatione indigesta et inordinata comperimus, volumus, ut infra decursum unius anni pulchre et distincte describantur, et successive⁷⁰ in actis omnes et singulae causae, tum etiam decreta cuiusque capituli per notarium iuratum connotentur. Ut autem decreta capitularia plenam et indubitata fidem habeant, decernimus, quatenus eodem die, quo concludetur capitulum, omnia decreta, quae in huiusmodi capitulo fuerint sancita, clara voce in facie capituli legantur, statimque a praesidente illius capituli subscribantur.

[8] De praestimonio spiritualibus et saecularibus⁷¹ non arendando absque licentia episcopi

Licet in statutis capitularibus exstet constitutio „De praestimonio laicis non locando“⁷², nos tamen, undique bono capituli /136v/ consulere volentes, decernimus, ut domini canonici non tantum seculari personae, sed etiam spirituali bona capituli absque speciali licentia nostra in scriptis concedenda arendare [non] possint, seu alio quovis titulo iuris et contractu concedere retinenda, paenas ob eam rem in iure sanctas in tales, qui contrarium facerent, duplicando.

70 *ms* successive

71 *ms* secularibus

72 *Lib. III, cap. 8* („De praestimonio laicis non locando seu arendando“).

[9] De possessione⁷³ bonorum Dokszyce⁷⁴, Kołtyniany⁷⁵ et parochiae Viduclensis⁷⁶

Etsi laudatissimae memoriae reverendissimus Stanislaus Kiszka, episcopus Samogitiae⁷⁷, bona sua haereditaria, Dokszyce appellata, mensae nostrae episcopali officiose, videlicet coram iudicio tribunalitio Magni Ducatus Lithuaniae, inscripsit⁷⁸, simulque ex fructibus et proventibus eorundem bonorum certam partem ad usum et provisionem suffraganei, tum etiam in distributiones eiusdem ecclesiae nostrae cathedralis capituli assignavit, aliisque pensionibus (prout latius in literis foundationis continetur) eadem bona oneravit, ea conditione apposita, ut huiusmodi bona cum omnibus pertinentiis episcopi Samogitiae possideant et ad solutionem pensionum in dictis literis foundationis contentarum sint adstricti, nos tamen, certis iisque rationabilibus causis moti, /137r/ potissimum vero conditioni et provisioni dominorum canonicorum, quam satis tenuem esse adinvenimus, consulere cupientes, ut videlicet et ecclesiae cathedrali commodius deservire, et statum suum competenter sustinere possent, habito ante omnia ea super re maturo⁷⁹ consilio, possessorio⁸⁰ iuri, quod nobis super iisdem bonis competeat, renunciandum libere et benevole decrevimus, prout de facto renunciavimus, ea⁸¹ denique bona Dokszyce in possessionem⁸² capituli nostri perpetuam dimisimus, ita tamen, ut domini canonici ad solutionem pensionum iuxta continentiam literarum foundationis omnino teneantur. Quia vero praefatus reverendissimus olim Kiszka episcopus bona mensae episcopali assignare (prout patet ex iisdem literis foundationis) intendebat, reservata sibi nihilominus super eo ulteriori dispositione, qua postmodum ad effectum non deducta placuit divinae Maiestati eundem episcopum ex huius vitae statione evocare, proinde nos huiusmodi negotium [s]

73 *ms* possessione

74 *Dokšycy, oppidum, sedes districtus in hodierna Alba Russia.*

75 *Kaltinėnai, sedes ecclesiae parochialis in districtu Šilalensi.*

76 *Viduklė, sedes ecclesiae parochialis in districu Raseinensi.*

77 *Stanislaus Kiszka, ep. Samogitiae (1618–1626).*

78 *Fundatio ep. Stanisłai Kiszka die 8 maii anno 1621 in tribunali Magni Ducatus Lithuaniae roborata fuit; textum eiusdem vide: „Codex Mednicensis seu Samogitiae dioecesis“, ed. Paulus Jatulis, vol. II (1609–1626), no. 76 (p. 111–116).*

79 *ms* rematuro

80 *ms* possessorio

81 *cor*

82 *ms* possessionem

determinantes, volentesque omnia et singula bona ad mensam nostram episcopalem pleno iure ex antiquo pertinentia integra et intacta conservare, de mutuo⁸³ capituli nostri consilio decrevimus dicta bona Koltyniany a mensa nostra episcopali nulla ratione potuisse nec in praesenti posse alienari sine notabili detrimento reddituum episcopaliū, eademque bona in pristinum statum restituenda et per episcopos in perpetuum /137v/ retinenda statuimus. Ut nihilominus iidem suffraganei onera suffraganeatus de iure et consuetudine sibi incumbentia sustinere, tum etiam dignitatem suam episcopalem decenter tueri valeant, sumam⁸⁴ pecuniae quadringentorum florenorum polonicalium ex redditibus bonorum Dokszyce, vigore eiusdem foundationis Kiszkanæ ad mensam nostram episcopalem pertinentem, in suffraganeum Samogitiae perpetuo transfundimus, iusque universum et interesse ad eandem pecuniam quadringentorum florenorum, prout ad summam sexcentorum florenorum et aequalem distributionum portionem pleno iure competere sancimus. Cum autem in praesenti reverendissimus dominus Ioannes Wyszemirsky suffraganeus⁸⁵ huiusmodi bona Koltyniany nullo sibi iure suffragante de facto possideat, intuitu ipsius meritorum eundem circa possessionem⁸⁶ bonorum Koltyniany mensae episcopalis ad vitae duntaxat illius tempora conservamus et eousque vicissim nobis et successoribus nostris ius percipiendi quadringentos florenos ex fructibus bonorum Dokszyce competere declaramus. Praeterea quandoquidem in eadem visitatione plenam assumpsimus informationem, quomodo reverendissimus olim Nicolaus Pac, episcopus Samogitiae⁸⁷, parochiam Viduclensem diocæsis [s] nostrae pensione trecentorum florenorum oneraverat ad effectum distributionum, successive vero reverendissimus Stanislaus Kiszka, episcopus Samogitiae, eliberata parochia Viduclensi a statuta pensione, sub certis redditibus bonorum Dokszyce /138r/ easdem distributiones assignavit et inscripsit, nos etiam, innovan[tes] eiusmodi sanctam et laudabilem ordinationem antecessoris nostri, declaramus parochiam Viduclensem esse perpetuo liberatam ab huiusmodi pensione, iamque hoc idem beneficium, uti curam animarum habens annexam, a capitulo nulla ratione posse teneri, nullumque ius eidem capitulo ad huiusmodi beneficium unquam competere, quin imo nec literas commissionis a Sancta Sede Apostolica su-

83 *ms* demutuo

84 *ms* sumam

85 *Ioannes Wyszemirski, canonicus, postea primus praelatus praepositus Samogitiae, denique primus episcopus suffraganeus Samogitiae (1627–1641).*

86 *ms* posesionem

87 *Nicolaus Pac, ep. Samogitiae (1610–1618).*

per refectionibus anno millesimo sexcentesimo quinto decimo, quarto die Ianuarii emanatas posse in praemissis illi suffragari, cum illustrissimo domino nuncio apostolico non fuerint praesentatae, nec ab eodem autoritate delegata confirmatae, iam vero nunc obstante fundatione Kiskana executionem earum quoad parochiam Viduclensem minime procurandam censemus.

[10] De literis commissionis a Sancta Sede Apostolica super bonis Dokszyce emanatis⁸⁸

Sufficienter deductum est in praesenti visitatione, quomodo quaedam persona⁸⁹ desiderio adipiscendi suffraganeatum Samogitiae, de nova radice a reverendissimo olim Kiszka episcopo, ut praemissum est, erectum, certas literas commissionis⁹⁰ a Sancta Sede Apostolica ad illustrissimum eiusdem Sedis nuncium, apud divae recordationis /138v/ Sigismundum tertium, Poloniae regem, commorantem, anno millesimo sexcentesimo vigesimo quinto, die quinto augusti emanatas impetravit, praeter scitum et expressam voluntatem reverendissimi olim Kiszka, episcopi fundatoris. Hae autem literae commissionis cum contineant petitionem subreptitiam super ordinandis bonis Dokszyce, et manifeste contrariam menti fundatoris, illiusque dispositioni et inscriptioni officiosae, coram iudicio tribunalicio [s] Magni Ducatus Lithuaniae die octava maii anno millesimo sexcentesimo vigesimo primo recognitae repugnantem, tum quod huiusmodi literae commissionis ad praesens non fuerint illustrissimo domino nuncio apostolico praesentatae, nec suum aliquo modo effectum sortitae, propterea accedente nostro mutuo et capituli consensu contra easdem literas commissionis, excipiendo fundationem et ordinationem antierius per eundem piae memoriae episcopum super iisdem bonis Dokszyce factam⁹¹, opponimus, eandemque⁹², uti ecclesiae cathedrali magis proficuum, iuxta superius decretum nostrum visitationis recipimus et admittimus, statuentes, ut capitulum quamprimum ad illustrissimum dominum nuncium apostolicum recurrat, illiusque autoritate huiusmodi literas commissionis

88 i cor

89 *Probabiliter sermo est de Nicolao Povetrio, canonico (1621–1622, et denuo ante mortem, i. e. usque ad annum 1644), et praelato archidiacono (1622–1634) Samogitiae. Nominatio eius in episcopum suffraganeum a Sede Apostolica nunquam confirmata erat.*

90 *ms* commisionis

91 *ms* facta

92 *ms* eademque

irritari et annihilari, et quae de iure venerint, concedi imploret, salvo tamen decreto nostrae visitationis super bonis Dokszyce facto per omnia manente.

/139r/ [11] De curia suffraganei aedificanda

Iuri est consentaneum et rationi eum, qui succedit in commoda, etiam in onera succedere debere. Et quia reverendissimus olim Kiszka episcopus⁹³ in literis foundationis et inscriptionis bonorum Dokszyce, dum suffraganeis annuam provisionem inscripsit, insimul et locum pro curia eorundem et horto quinque iugerum assignavit ultra stagnum episcopale ad iter versus Vierzoviany, non procul a Zauderis [?], boiaris nostris episcopalibus. Proinde inhaerentes huiusmodi ordinationi statuimus, ut reverendissimus dominus suffraganeus modernus intra decursum duorum annorum curiam seu competentem domum in loco assignato aedificet. Quod si intra hoc tempus praesens decretum exequi neglexerit, extunc capitulum invigilet, ut ex redditibus bonorum suffraganeo debitis huiusmodi aedificia competenter⁹⁴ exstruantur.

[12] De capitulis particularibus non intermittendis⁹⁵

Cum et constitutione provinciali cautum sit, et consuetudine observatum, ut canonici ecclesiae cathedralis tertiam partem pro fabrica /139v/ templi contribuant; Pacoviana quoque constitutio in visitatione lata⁹⁶ disposuit, quatenus domini canonici saepius in particularibus capitulis consultant de ordine, munditie et regimine eiusdem ecclesiae, proinde nos, innovan[tes] eam dispositionem, fraterne monemus admodum reverendos dominos canonicos, uti immediata membra nostra, qui etiam senatores Ecclesiae et digniores consilarii nostri appellantur, ut omnibus bonum praestent exemplum in hac ecclesia, et pro debito officii sui diligenter attendant ad⁹⁷ decus et honorem ecclesiae nostrae cathedralis.

93 suffraga[neus?] *adscr al m mg*

94 *co cor*

95 *adscr al m et al atram*: ratione Fabricae Ecclesiae Cathedralis; *item mg adscr diverso atram NB*

96 *Agitur de decretis reformationis in visitatione generali ab ep. Nicolao Pac peracta mense decembri an. 1613 latiss.*

97 *cor*

[13] De capitulis in domibus privatis non celebrandis

Authoritati et honori capituli nostri consulen[do] statuimus, ut deinceps capitula generalia et particularia non in privatis domibus canonicalibus, sed in ecclesia cathedrali in loco ad id assignato inchoentur, continuentur, ibidemque concludantur modo et ordine in antiquioribus statutis praescriptis, decernentes statuta et decreta in privatis domibus capitulariter lata nullum habitura robur.

[14] De sepulturis

Ad evitandos faectores ex motu sepulchrorum erumpentes, aliisque rationibus inducti statuimus, ut deinceps, exceptis praelatis, canonicis et vicariis /140r/ ecclesiae nostrae cathedralis, nullus tam spiritualis, quam secularis [s] absque speciali nostro et totius capituli Samogitiae consensu in ecclesia nostra cathedrali sepeliri possit aut debeat.

[15] De celebrandis vigiliis et missis pro defunctis episcopis, praelatis et canonicis ecclesiae cathedralis insimul finito capitulo generali

In proxime praeterita synodo nostra diocaesana [s]⁹⁸ decrevimus, quatenus constitutio provincialis de missis pro defunctis celebrandis⁹⁹ (quae [?] continetur libro 3 titulo „De sepulturis“¹⁰⁰) in executionem deducatur, quam et praesenti visitatione innovan[do] statuimus eandem constitutionem in omnibus punctis a dominis canonicis in ecclesia nostra cathedrali observandam fore et esse, cuius quidem constitutionis tenor sequitur et est talis:

„Quia ecclesiarum cathedralium praelati et canonici confratres in Christo ex approbata consuetudine nuncupantur, et ideo ut ex confraternitate huiusmodi aliquis fructus proveniat animabus, statuimus, ut postquam praelatus vel canonicus cathedralis ecclesiae obierit, superstites praelati et canonici, cum primum obitus defuncti ad eorum notitiam pervenerit, quivis praelatus pro anima principalis praelati, id est archiepiscopi /140v/ vel episcopi, sex missas cum totidem vigiliis, pro anima vero aequalis prae-

98 *Agitur de synodo dioecesana Samogitiae anno 1636 ab ep. Georgio Tyszkiewicz celebrata.*

99 *Hic sermo est de constitutione lata in synodo provinciali ab archiep. Gnesnensi Nicolao Trąba a. 1420 celebrata.*

100 *Agitur de actis synodi dioecesanæ Samogitiae anni 1636, postea typis vulgatis.*

lati defuncti tres missas cum totidem vigiliis absolvere per se vel per alium teneatur¹⁰¹, canonicus vero pro anima principalis praelati, id est archiepiscopi vel episcopi, tres missas cum totidem vigiliis, pro anima vero inferioris praelati vel canonici unam missam cum vigiliis similiter per se vel per alium, quam cito commode poterit, virtute fraternitatis et statuti huiusmodi dicere sint adstricti¹⁰², in quo ipsorum conscientias oneramus.¹⁰³ Hactenus constitu[tio] provincial[is].

Quia vero pro animabus in purgatorio detentis ferventius et frequentius orare sanctum est, idcirco statuimus, consulentes saluti ecclesiae cathedralis episcoporum, tum etiam praelatorum et canonicorum, fratrum nostrorum, ut singulis annis finitis capitulis generalibus post vesperas decantentur vigiliae pro episcopis, praelatis et canonicis huius ecclesiae defunctis, et postmodum die crastina mane celebretur in eadem ecclesia missa defunctorum, cui, prout et vigiliis, omnes et singuli beneficiati dictae ecclesiae cathedralis tenebuntur interesse gratuito.

[16] De anniversariis in specie et missis pro reverendissimo olim Stanislao¹⁰⁴ Kiszka episcopo celebrandis

Lex donatarium ad antidora¹⁰⁵ seu remunerationem statuit. Et quia reverendissimus olim Stanislaus Kiszka, episcopus Samogitiae, /141r/ bona sua haereditaria ad usum refectorium huius capituli pie inscripsit, ratio aequitatis exposcit, ut gratitudinis ergo pro anima eiusdem defuncti episcopi suffragia specialiter instituantur, proinde statuimus et ordinamus in perpetuum autoritate praesentis visitationis, ut¹⁰⁶ singulis feriis quartis infra quatuor tempora pro anima praefati episcopi missa decantetur ad maius altare, cui omnes praelati et canonici interesse teneantur, pridie vero vigiliae praemittantur. Qui vero huiusmodi vigiliis et missae absque legitima causa non interfuerit, distributionibus unius hebdomadae privetur, quae inter praesentes dividantur, sub paena arbitraria contra negligentem procuratorem in praemissis necessario extendenda. Praeterea monitum esse volumus praesenti decreto capitulum nostrum vene-

101 *ms* teneantur

102 *deberet esse sit* adstrictus

103 Cf. „Statuty wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420“, edd. Jan Fijałek, Adam Vetulani, Kraków 1915–1920–1951.

104 *S cor*

105 *ms* anthidora

106 *ms* et

rabile, quatenus missas pro defunctis, ad quarum celebrationem vigore foundationum receptarum tenetur, non intermittat, sub paenis supra specificatis.

[17] De archivo¹⁰⁷ ecclesiae cathedralis

Plurimas ecclesiarum diocesis [s] nostrae fundationes incuria¹⁰⁸ eorum, quorum custodiae commissae fuerunt, esse distractas comperimus. Eas vero, quae supersunt, cupientes integras in perpetuum conservare, de consilio totius venerabilis capituli nostri huiusmodi archivo privilegiorum unum ex canonicis praeficiendum esse duximus, qui eadem /141v/ privilegia, literas et fundationes capituli et ecclesiarum diocesis [s] nostrae fideliter conservet et sub diligenti custodia retineat in armario ad id specialiter comparato et in ecclesia cathedrali commode locato. Super quo officio fideliter administrando idem praefectus archivi teneatur praestare corporale in sancta Dei Evangelia iuramentum. Et incontinenti ad huiusmodi officium assumpsimus admodum reverendum dominum Christophorum Woytkiewicz, canonicum Samogitiae¹⁰⁹, praestito per eundem super praemissis iuramento. Praeterea multis et aequissimis rationibus inducti, inhaerendo quoque constitutioni provinciali Gembicianae¹¹⁰, decernimus, ut in eodem archivo insimul cum aliis privilegiis asserventur¹¹¹ inventaria super [?]¹¹² bonis mensae episcopalis confecta, tum etiam inventaria praebendarum canonicalium, quae nos quamprimum confici iussimus, ut in eodem archivo deponenda [ss].

[18] De thesauro ecclesiae cathedralis¹¹³

In praesenti visitatione sufficienter deductum est nonnullas res ecclesiae cathedrali applicatas ex indiligenti custodia esse alienatas et distractas. Propterea statuimus

107 *ms* De archidiacono; *subter cor al m*: NB De Archivio

108 *ms* in curia

109 *Christophorus Woytkiewicz, canonicus Samogitiae* (1621–1650).

110 Cf. *decretum „De bonis mensae episcopalis“ latum in synodo provinciali ab archiep. Gnesnensi Laurentio Gembicki a. 1621 celebrata. Acta synodi huius extant typis vulgata: „Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub... D. Laurentio Gembicki [...] archiepiscopo Gnesnensi [...] Petricoviae [...] celebrata“, Cracoviae, 1624; vide f. Er („Inventaria bonorum eiusmodi diligenter & fideliter conficiantur, & in Capitulis asserventur“).*

111 *ms* asservetur

112 *ms* sub

113 *mg diversis manibus adscr* NB et Procurator

huiusmodi periculis in futurum obviare cupientes, ut res nostrae ecclesiae cathedralis, uti calices, libri et alia supplex [s] ecclesiastica, quocunque nomine censeatur, tum etiam claves eiusdem thesauri amodo [??] per procuratores capituli pro tempore existentes diligenter conserventur. Etsi quae clenodia /142r/ vel alia quaecunque apparamenta aliquis ex praelatis et canonicis ad usum proprium de consilio et consensu totius capituli, exigente aliqua gravi necessitate, receperit, is literas recognitionis in thesauro relinquere et res acceptas ad requisitionem procuratoris vel etiam motu proprio integras quamprimum reddere teneatur¹¹⁴.

[19] De magistro ceremoniarum

Iuxta piam foundationem Kiszkanam quandoquidem magister ceremoniarum in ea ecclesia non tantum ceremoniis ecclesiasticis attendere, dum episcopi pontificaliter celebrant, tenetur, sed etiam invigilare, ut divina officia semper in dicta ecclesia ordinate peragantur, propterea hac perpetua ordinatione statuimus, ut praesens et in futurum existens ceremoniarum magister regimini vicariorum tam in choro, quam extra chorum serio attendat, curetque diligenter, ut divina officia in ea ecclesia tam per canonicos, quam per vicarios celebrari solita nullo modo intermittantur. Quas quidem obligationes quo commodius observent et exequantur, idem magister ceremoniarum tabellam in sacristia appendat, in qua ordinationem divinorum unius hebdomadae tam canonicorum, quam vicariorum connotet, et sic successive quavis hebdomada idem praestet. Officii quoque eiusdem magistri ceremoniarum erit negligentes vicarios /142v/ in persolvendis officiis suis punire et scandalosos transgressoresque constitutionum nostrarum in excessibus maioribus, si qui (quod absit) contigerit¹¹⁵, incontinenti ad officium nostrum deferre, ut postmodum officium nostrum contra huiusmodi delinquentes debitas iuris extendat paenas. In quo officio si magister ceremoniarum negligens fuerit et remissus, prima vice tertia parte solarii [s] vi foundationis Kiszkanae debiti carebit; et si iterum illius negligentia deducta fuerit, medietatem solarii [s] amittet; si vero tertio, integrum perdet solarium [s], et officio magistri ceremoniarum privabitur.

114 ms teneantur

115 ms (quod absit, contigerit)

[20] De candelis accensis per canonicos deferendis¹¹⁶ ad elevationem Sacrosanctae Eucharistiae

Sanctissimo Eucharistiae Sacramento illiusque praestantissimae dignitati summam pro viribus reverentiam exhiberi volen[tes], statuimus, ut diebus dominicis et festivis duo canonici accedant ad gradus altaris deferentes candelas accensas, dum canitur „Sanctus“, ibidemque maneat, genu flectentes, ad elevationem consecratae hostiae et calicis.

[21] De cruce argentea in processionibus deferenda

Cruc argentea ad usum processionum noviter comparata, statuimus, ut in omnibus processionibus ordinariis et extraordinariis immediate /143r/ ante canonicos deferatur¹¹⁷.

[22] De vicariis perpetuis

Pro debito officii nostri consulere volentes, ut in ecclesia nostra cathedrali divina officia accuratius et debito modo persolvantur, statuimus, ut quicumque ad vicariatum dictae ecclesiae cathedralis¹¹⁸ recipi voluerit, ante omnia praesentetur officio nostro, ibidemque praevio examine si habilis et idoneus ad huiusmodi officium fuerit reperi- tus, ad eundem vicariatum teneatur canonice institui et investiri, ita ut abhinc manua- les vicarii nullo modo ad vicariatum recipiantur. Et quia iuxta decreta¹¹⁹ laudatissimae memoriae nostrorum antecessorum domini canonici tenentur vicarios procurare, nos, inhaeren[do] iisdem statutis, decernimus, quatenus quilibet ex canonicis vica- rium proprium teneat¹²⁰, eidemque domicilium et ligna procurare sit adstrictus. Ne- gligens autem vel contradicens praesentare vicarium careat distributionibus, arbitrio nostro et capituli nostri assigna[ndis?]. Eodem perpetuo sancimus edicto, ut nullus vicarius ecclesiae cathedralis per substitutum possit deservire, parochialem ecclesiam (excepto vicedecano a nobis quamprimum ordinando), tum etiam notariatum in officio nostro aut in capitulo cum vicariatu simul obtinere. Quodsi notarius capituli

116 *ms* deferendis

117 *ms* defferatur

118 *ms* cathedrali

119 Et quia iuxta decreta *subter linea ducta est*

120 proprium teneat *subter linea ducta est; mg* duo signa, unum super alium, ad attrahendam attentionem servientia, *apparent*

actuarius propter aliquam necessitatem suo [officio]¹²¹ /143v/ fungi non poterit, iuxta statutum antiquum capitulare¹²² de gremio ecclesiae substituendus erit, de nostro et capituli consensu, praestito per eundem iuramento. Si quis autem ausu temerario praesens nostrum statutum violare praesumpserit, et vicariatum habitum amittat, et inhabilis sit ad alium obtinendum.

[23] De decretis praesentibus actis capitularibus inserendis

Volumus, ut omnia et singula decreta in praesenti visitatione sancita procurator capituli curet ingrossari actis capitularibus, illaque omnes domini canonici diligenter legant et exequantur. Quae ut indubitata fidem habeant, eadem manu nostra subscripsimus, tum etiam subscriptione manus procuratoris capituli et sigillo nostro communiri iussimus.

Acta, lecta, publicata¹²³ die, mense, anno ut supra.

Georgius Tyszkiewicz,
episcopus Samogitiae

Sigillum
maius

Recepta et laudata.

Matheus [s] Babinowski,
canonicus Samogitiae et
venerabilis capituli procurator¹²⁴

/144r/ Ego, Ioannes Baniewicz, parochus Laucoviensis, notarius almi ac venerabilis capituli Samogitiae, ex decretis illustrissimi domini Georgii Tyszkiewicz, episcopi Samogitiae, reformationis circa visitationem ecclesiae cathedralis Samogitiae latis die ultima mensis iunii anno Domini millesimo sexcentesimo trigesimo septimo autenticis [s] de verbo ad verbum fideliter manu propria descripsi et subscripsi in fidem, ut supra.

Ioannes Baniewicz, parochus Laucoviensis
ac notarius almi et venerabilis capituli Samogitiae¹²⁵

121 *ms verbum hoc deest, attamen videtur inserendum*

122 *Agitur de constitutione „De notario capituli“ (lib. II, cap. 3).*

123 *ms puplicata*

124 *Matthaeus Babinowski, canonicus Samogitiae (saltem ab anno 1619, usque ad mortem anno 1644).*

125 *Ioannes Baniewicz, notarius capituli Samogitiae et parochus Laukuvensis (1636–39), postea parochus Kvėdarnensis (1644), denique commendarius Papilensis ante mortem (anno 1661).*

„Našlaičiams vaikams reikalinga pagalba“: pamestinukų žindyvės Vilniuje XVIII amžiaus antrojoje pusėje

MARTYNAS JAKULIS

Vilniaus universitetas

El. paštas martynas.jakulis@if.vu.lt

Raktiniai žodžiai: žindyvės, pamestinukai, globa, skurdas, Vilnius, XVIII amžius.

XVIII a., keičiantis vaikystės sampratai ir vaiko vaidmeniui šeimoje, kito ir požiūris į praktiką samdyti žindynes¹. Tokią tėvų elgseną kritikavo tiek filosofai (pavyzdžiui, Jeanas-Jacques'as Rousseau), tiek medikai (pavyzdžiui, Johannas Peteris Frankas ar Williamas Cadoganas), tiek visuomenės veikėjai, tvirtinę, kad būtent motinos pienas idealiausiai tinka kūdikiui². Nors ilgainiui ši praktika – visų pirma elito sluoksniuose – pamažu prarado populiarumą, vis dėlto pamestinukams žindynių atliekamas darbas išliko gyvybiškai būtinas, nes iki pat XIX a. pabaigos nepavyko sukurti patikimų ir saugių kūdikių maitinimo metodų, galėjusių pakeisti įprastą žindymą³.

1 Ph. Ariès, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, translated by R. Baldick, New York: Alfred A. Knop, 1962, p. 478–479; V. Fildes, *Wet Nursing: A History from Antiquity to the Present*, Oxford and New York, 1988, p. 111.

2 G. D. Sussman, *Selling Mothers' Milk: The Wet-Nursing Business in France, 1715–1914*, Urbana–Chicago–London, 1982, p. 27; M. Lindemann, Love for Hire: The Regulation of the Wet-Nursing Business in Eighteenth-Century Hamburg, in: *Journal of Family History*, 1981, Vol. 6, No. 4, p. 380–381; V. Fildes, The English Wet-Nurse and Her Role in Infant Care 1538–1800, in: *Medical History*, 1988, Vol. 32, p. 143. Tai, kad naujosios nuostatos bent jau iš dalies buvo perimtos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės (ar buvo apskritai žinomos), atspindi kunigo Juozapo Legovičiaus veikalas, kuriame teigiama, jog žindyti savo kūdikį yra kiekvienos motinos pareiga (*karmić powinna*), o žindyvės turėtų būti samdomos tik išimtiniais atvejais, jeigu motina serga ar negali žindyti dėl kitų priežasčių. Žr. J. Legowicz, *Stan małżenski, czyli prawidła szczęśliwego między małżonkami pozycja y porządku a chrześcijańskiego wychowania dzieci*, Wilno, 1787, p. 118–119.

3 G. D. Sussman, *op. cit.*, p. 11. Plačiau apie kūdikių maitinimo metodų raidą žr. G. Ven-

Neabejotina, kad pamestinukus Vilniuje maitindavusių žindyvių būta ir ankstesniais laikais, tačiau šių moterų vaidmuo reikšmingai pasikeitė XVIII a. antrojoje pusėje, kai padaugėjo miesto gatvėse, prie bažnyčių, špitolių, vienuolynų ar miestiečių namų durų tėvų paliktų vaikų⁴. Neatsitiktinai šiuo laikotarpiu Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio aplinkoje radosi iniciatyva iš vyskupijos lėšų mokėti atlygį pamestinukais besirūpinusioms moterims⁵. Ne-trukus prie šio sumanymo prisidėjo ir Vilniaus katedros klebonas Tomas Juozapas Stacevičius, žindyvių išlaikymui testamentu palikęs 8 000 auksinų⁶. Jokia ryškesnis organizacijos bruožas turinti institucija taip ir nebuvo sukurta ir tik XVIII–XIX a. sandūroje – greičiausiai paryžietiškojo *bureau des nourrices*, įkurto 1769 m.⁷, pavyzdžiu – bandyta įsteigti „žindyvių kontorą“ (*kantor mamek*) prie Vilniaus generalinės špitolės⁸. Nepaisant to, negausūs šaltiniai liudija, jog ši sistema veikė ir dešimtys pamestinukų atsidurdavo vilniečių, pasiryžusių dirbti šį darbą, namuose.

Žindyvių veikla XVIII a. Vilniuje nėra visiškai netyrinėta. Viena vertus, žindyvių vaidmuo išryškintas miesto labdaringų institucijų veiklos ir pamestinukų globos klausimams skirtuose tyrimuose, kurie parodė, jog esminį vaidmenį organizuojant žindyvių darbą Vilniuje atliko kunigai, vienuoliai ir vienuolės⁹. Kita vertus, Nedos Marcinkonytės straipsnyje, kuriame analizuota moterų darbo problematika XVIII a. Vilniuje, platesniame kontekste įvertinta galimybės dirbti tokio pobūdžio darbą ekonominė reikšmė miesto gyventojams¹⁰. Nepaisant to, šį išskirtinai moterišką darbą XVIII a. Vilniuje dirbdavu-

tura, 'Long Live the Bottle': The Rise of the French Bottle-feeding Industry in the Nineteenth Century, in: *Social History of Medicine*, 2019, Vol. 32, No. 2, p. 329–356.

- 4 Plačiau žr. M. Jakulis, Pamestinukų globa XVIII amžiaus Vilniuje, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 3: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: Iššūkiai. Laimėjimai. Netektys*, sud. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2016, p. 195–197.
- 5 E. Raila, *Ignotus Ignotas: Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*, Vilnius, 2010, p. 154.
- 6 Vilniaus katedros klebono Tomo Juozapo Stacevičiaus testamentas (1772 m. balandžio 18 d.), Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB RS), f. 318, b. 2311.
- 7 G. D. Sussman, *op. cit.*, p. 20; M. Lindemann, *op. cit.*, p. 385.
- 8 E. Einholm, *Organizacya dla szpitala generalnego wileńskiego*, Wilno, 1800, p. 33–34.
- 9 S. Rosiak, *Prowincja Litewska Sióstr Miłosierdzia: szkic z dziejów martyrologii Kościoła Katolickiego pod zaborem rosyjskim*, Wilno, 1933, p. 227–249; M. Jakulis, *op. cit.*
- 10 N. Marcinkonytė, Dirbanti moteris Vilniuje XVIII a.: galimybės ir darbo pobūdis, in: *Vilnius University Open Series: Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto studentų mokslo*

sios moterys dar nėra sulaukusios atskiro tyrimo, kuris yra aktualus bent dviem aspektais. Pirma, net ir šykštūs šaltiniai atskleidžia, kokios moterys tapdavo pamestinukų žindytėmis, kaip Vilniuje organizuota ir finansuota pamestinukų globa, kas laukdavo bent dalies vaikų po to, kai jie būdavo pakrikštijami vienoje iš miesto bažnyčių. Antra, šiuo tyrimu tikimasi prisidėti prie nuoseklesnės Vilniaus socialinės istorijos problemų, tokių kaip moterų darbo galimybės, šeimos gyvenimas ar parapijos reikšmė, analizės.

Problemos tyrinėjimuose pažymėta, kad ankstyvaisiais naujaisiais laikais buvo susiklosčiusios dvi žindytvių kategorijos. Pirmajai priskirtinos moterys, kurias samdydavo šeimos. Jos arba gyvendavo pas kūdikio tėvus, arba maitindavo vaikus savo namuose (dažniausiai kaime). Antrąją – ir kur kas mažesnę – kategoriją sudarė dažniausiai iš vargingiausių visuomenės sluoksnių kilusios moterys, žindydavusios pamestinukus¹¹. Pastarųjų moterų dirbamas darbas buvo suvokiamas kaip nepatrauklus, rizikingas, be to, joms būdavo mokamas mažesnis atlygis. Vis dėlto šių moterų (neretai ilgalaikiai) ryšiai su pamestinukų špitolėmis ir kitomis labdaros institucijomis lėmė tai, kad apie jas, jų gaunamą atlygį, darbo sąlygas ir kitus aspektus žinoma kur kas daugiau negu apie pirmosios kategorijos žindytves¹². Tai būdinga ir XVIII a. Vilniui. Iki šiol iš esmės nieko nežinoma apie vilniečių šeimų samdytas žindytves – tam reikėtų išsamų egodokumentiką ir kitų privatų šeimos gyvenimą atspindinčių šaltinių tyrimo. Visgi du su Vilniaus vyskupijos administracija sietino nežinomo asmens sudaryti chronologiškai artimi (1789 m. gruodžio 15 d.¹³ ir 1790 m. pirmosios pusės¹⁴) registrai atskleidžia daugiau nei trijų dešimčių

darbai, 2021, Nr. 1, p. 48, 52.

11 G. D. Sussman, *op. cit.*, p. 22; V. Fildes, *The English Wet-Nurse*, p. 143.

12 V. Fildes, *The English Wet-Nurse*, p. 142.

13 Žindytvių ir pamestinukų registras (1789 m. gruodžio 15 d.), Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA), f. 694, ap. 1, b. 14, l. 221.

14 Pamestinukų žindytvių registras (ca. 1790 m.), LVIA, f. 694, ap. 1, b. 60, l. 58. Šaltinis nedatuotas, tačiau atsižvelgiant į tai, kad registras yra tarp kitų su Vilniaus špitolėmis susijusių 1790 m. šaltinių, taip pat į tai, kad jame minima žindytė Marijona Čeraškienė su Bazilijumi susituokė 1789 m. gegužės 24 d. (Vilniaus Šv. Jono bažnyčios santuokos metrikų knyga (1737–1796), LVIA, f. 604, ap. 10, b. 8, l. 268v), o dukterį Juozapą pakrikštijo 1790 m. kovo 14 d. (Vilniaus Šv. Jono bažnyčios krikšto metrikų knyga (1775–1792), LVIA, f. 604, ap. 10, b. 13, l. 280v), šis registras greičiausiai buvo sudarytas 1790 m. pavasarį. Be to, turint omenyje, kad šis registras yra įrištas kartu su Vilniaus špitolių dokumentacija, galima jį sieti su Šv. Roko špitole, kuri iki pamestinukams ir

žindyvių (*mamki*) ir jų globotų pamestinukų (*podrzutki, dzieci porzucone*) vardus, teikia duomenų apie šių moterų gyvenamąją vietą, šeiminių statusą ir uždarbį (žr. 1, 2 priedus)¹⁵. Šiuose šaltiniuose įrašyti žindyvių vardai atveria galimybę pasitelkti Carlo Ginzburgo ir Carlo Poni pasiūlytą prieigą – iš pas-kirų paminėjimų skirtingo pobūdžio vienalaikiuose šaltiniuose rekonstruoti individo socialinių ryšių tinklą¹⁶. XVIII a. antrosios pusės šaltiniai (parapijų krikšto ir santuokos metrikų knygos, špitolių dokumentacija, amatininkų ir miestiečių sąrašai), kuriuose pasirodo žindyvių ar jų sutuoktinių vardai, at-veria galimybę atskleisti bent jau kai kuriuos dalies šį darbą dirbusių moterų socialinės padėties aspektus ir atkurti jų socialinių ryšių tinklo fragmentus.

Taigi šiuo straipsniu siekiama atskleisti, kokiomis aplinkybėmis ir kokios socialinės padėties moterys XVIII a. antrosios pusės Vilniuje imdavosi darbo, kuris amžininkų buvo suvokiamas ne tik kaip veikla, būtina gelbstint pames-tinukų gyvybes, bet ir kaip krikščioniškos artimo meilės išraiška.

Žindyvių atranka. Žindyvių atrankoje dalyvaudavę dvasininkai, pasaulietinių institucijų pareigūnai ir medikai daugiausia dėmesio skirdavo keliems pagrin-diniams kriterijams, kurie, kaip parodė Valerie Fildes tyrimas, keitėsi labai ne-daug¹⁷. Viena vertus, vertintos fizinės būsimos žindyvės savybės. Visų pirma

našlaičiams skirtos Vaikelio Jėzaus špitolės atidarymo 1791 m. rudenį, panašu, buvo žindyvių darbo organizavimo centras.

- 15 Pamestinukų žindyvės minimos ir kituose šaltiniuose, tačiau, skirtingai negu minėtuose registruose, juose įvardijamas tik bendras jų skaičius (Duomenys apie rokitų špitolės personalą ir globotinius (1788), LMAVB RS, f. 43, b. 20590; Vilniaus špitolių generalinės vizitacijos aktas (1790), LMAVB RS, f. 43, b. 3641, l. 2v), pateikiami tik pamestinukų vardai (Lietuvos špitolių komisijos posėdžių protokolų knyga (1799), LVIA, f. 390, ap. 135, b. 3, l. 45, 46) arba nurodoma žindyvėms už darbą per metus išmokėta suma (Vilniaus Šv. Roko špitolės pajamų ir išlaidų registras (1786 m. gruodis–1787 m. rugsėjis), LMAVB RS, f. 43, b. 20589, l. 2).
- 16 C. Ginzburg, C. Poni, The Name and the Game: Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace, in: *Microhistory and the Lost Peoples of Europe: Selections from Quaderni Storici*, ed. by E. Muir, G. Ruggiero, Baltimore, 1991, p. 5–6. Taip pat žr. pasvarstymus apie galimybę pritaikyti šią prieigą Vilniaus socialinės istorijos tyrinėjimuose – D. Frick, What's in a Name? Conflict and the Common Weal, Unity and Diversity in the Early Modern City, in: *Social and Cultural Relations in the Grand Duchy of Lithuania: Microhistories*, ed. by R. Butterwick, W. Pawlikowska, New York and London, 2019, p. 13–27.
- 17 V. Fildes, *Wet Nursing*, p. 1, 18–19, 29, 70.

tikrinta, ar moteris turi pakankamai patenkinamos kokybės pieno. Taip pat kreiptas dėmesys į pretendentės dirbti žindyve sveikatą: domėtasi, ar ji persirgusi raupais (manyta, kad įgytas imunitetas gali būti perduodamas žindomam kūdikiui), tikrinta, ar moteris neserga lytiškai plintančiomis ligomis, kurios galėtų sukelti pavojų kūdikiui. Be to, siekta šiam darbui atrinkti susituokusias, 25–30 metų sulaukusias ir paskutinį kartą prieš mažiau nei pusę metų gimdžiusias moteris. Kita vertus, daug dėmesio skirta pretendenčių moralei ir pamaldumui, nes manyta, kad su pienu kūdikiui perduodamos ir charakterio savybės¹⁸.

Labai panašius kriterijus, kurie turėtų būti taikomi samdomoms žindymėms, įvardijo ir kunigas Juozapas Legovičius, Vilniuje paskelbęs santuokinio gyvenimo klausimams skirtą veikalą. Gera žindylvė turinti būti visiškai sveika, blaivi, dievobaiminga ir pasižymėti konkrečiomis fizinėmis ir būdo savybėmis: būti giedro veido, turėti sveikas raudonas dantenias ir sveikus baltus dantis, nesiskūsti apetitu, jos elgsenai turėtų būti būdingas romumas ir guvumas, žindylvė, pasak autoriaus, neturėtų būti nei choleriška, nei labai baikšti, maloniai bendraujanti¹⁹. Visgi pažymėtina, kad Legovičiaus veikale neužsimenama apie mitybos ar kitokius apribojimus (pavyzdžiui, lytiškai nesantykiauti žindymo laikotarpiu), kurių turėtų paisyti žindylvės²⁰.

Turimi šaltiniai neatskleidžia konkrečių kriterijų, kuriais turėjo būti vadovaujamasi atrenkant pamestinukų žindyles, lieka nežinoma, kiek aktyviai (ir ar apskritai) šiame procese dalyvaudavo medikai. Tiek moralinės, tiek fizinės būsimų pamestinukų žindyvių savybės šaltiniuose apibūdinamos labai aptakiai, nesileidžiant į konkretesnes detales. Antai vyskupas Masalskis įpareigojo Šv. Jono parapijos kleboną Adomą Ancypą iš parapijiečių „atrinkti sveikas, tikėjimo ir artimo meilės kupinas žindyles“²¹. Po mažiau nei metų Vilniaus katedros klebonas Stacevičius testamentu tą patį kleboną ragino ieškoti šiam darbui tinkamų „dorų moterų“ (*uczciwe kobiety*)²². Vis dėlto tokia

18 M. Lindemann, *op. cit.*, p. 382–383; G. D. Sussman, *op. cit.*, p. 2; V. Fildes, *The English Wet-Nurse*, p. 165; V. Fildes, *Wet Nursing*, p. 20, 42, 73.

19 J. Legowicz, *op. cit.*, p. 119–120.

20 V. Fildes, *Wet Nursing*, p. 8; G. D. Sussman, *op. cit.*, p. 9.

21 Vilniaus vyskupo Ignato Jokūbo Masalskio laiškas kunigui A. Ancypai (1771 m. liepos 30 d.), LMAVB RS, f. 273, b. 1646, l. 1.

22 Vilniaus katedros klebono Tomo Juozapo Stacevičiaus testamentas (1772 m. balandžio 18 d.), LMAVB RS, f. 318, b. 2311, l. 2.

nekonkreči šaltinių kalba tikrai nesuteikia pagrindo teigti, kad atrankos procesas nebuvo sudėtingesnis.

Šiame kontekste išsiskiria 1792 m. Vilniaus špitolių deputacijos kreipimasis į aštuonių mylių atstumu nuo Vilniaus veikusių parapijų klebonus dėl žindyvių, kurios suteiktų Vaikelio Jėzaus špitolėje globojamiems „našlaičiams“ vaikams reikalingą pagalbą²³. Reikšminga tai, kad dirbti šį darbą buvo kviečiamos „motinos, kurios, dėl vienokių ar kitokių priežasčių netekusios vaiko, vis dar galėtų maitinti krūtimi“²⁴. Galbūt įvedant šį reikalavimą siekta užkirsti kelią kituose Europos kraštuose pastebimai tendencijai, kai žindymėms tapusios motinos esą apleisdavo savo pačių vaikus²⁵. Kita vertus, vis dar žindyti galinti mirusio vaiko motina kai kuriuose Europos kraštuose buvo laikoma idealia žindyve, nes ji galėdavo skirti visą dėmesį (ir pieną) globotiniui²⁶. Vis dėlto nėra duomenų, patvirtinančių, kad į šį galbūt ir anksčiau žinotą kriterijų, turėjusį reikšmingai apriboti galimybes rasti pamestinukų žindymėms dirbti galinčių moterų, būdavo atsižvelgiama ir Vilniuje. Bent jau Šv. Juozapo Arimatiečio ir Nikodemo parapijos mirties metrikų knygoje²⁶, kuri apima tyrimui aktualiausią laikotarpį (1789–1790), nepavyko rasti jokių duomenų apie mirusius žindyvių sąrašuose minimų moterų kūdikius.

Pamestinukų žindymas Vilniuje, lygiai kaip ir kituose Europos miestuose, galėjo būti suvokiamas kaip mažiau patrauklus darbas, o pagalbą beglobiams vaikams siekiantys užtikrinti dvasininkai galėjo susidurti su šį darbą galinčių ir norinčių dirbti moterų trūkumu. Taigi ir į tai, ar moteris atitinka visus kriterijus, galėjo būti žiūrima laisviau. Visgi net ir riboti šaltiniai liudija, kad tam tikrų kriterijų atrenkant žindynes iš tiesų būdavo laikomasi. Šaltiniuose niekur tiesiogiai neteigiama, kad šį darbą gali dirbti tik susituokusios moterys, bet, kaip matyti iš pavardžių rašybos formų, visos žindynės buvo sukūrusios šeimas (žr. 1, 2 priedus). Gyvenimas santuokoje, matyt, galėjo būti suvokiamas kaip vienas iš moters moralaus ir doro gyvenimo įrodymų, be to,

23 Vilniaus vyskupijos konsistorijos administracijos protokolų registracijos knygos tęsinys (1792), Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (VUB RS), f. 57, b. B54-25, l. 93. Už nuorodą dėkoju doc. dr. Liudui Jovaišai.

24 M. Lindemann, *op. cit.*, p. 391.

25 V. Fildes, *Wet Nursing*, p. 54.

26 Vilniaus Šv. Juozapo Arimatiečio ir Nikodemo bažnyčios mirties metrikų knyga (1711–1737, 1750–1799), LMAVB RS, f. 318, b. 3109.

bent jau formaliai turėjo užtikrinti, kad tokia moteris pamestinukų neužkrės lytiškai plintančiomis ligomis (čia verta atkreipti dėmesį į tai, kad šaltiniuose niekur neužsimenama apie įgimtomis lytiškai plintančiomis ligomis sergančius pamestinukus, kurie galėjo kelti pavojų pačių žindyvių sveikatai²⁷). Be to, Šv. Jono parapijos krikšto metrikų knygos, apimančios 1775–1792 m., duomenys patvirtina, kad bent jau dalis pamestinukus maitinusių moterų iš tiesų buvo gimdžiusios palyginti neseniai. Pavyzdžiui, 1789 m. gruodžio 15 d. registre minima Jonienė Sadovskienė, greičiausiai, yra Marijona Stankevičiūtė, kartu su savo sutuoktiniu 1789 m. balandžio 5 d. pakrikštijusi dukterį Prancišką²⁸. Abiejuose registruose minima Teresė Kazlaitė Baranovskienė, labai tikėtina, su savo vyru Martynu sūnų Klemensą Juozapą krikštijo tų pačių metų lapkričio 24 d.²⁹ Antrajame registre minima Marijona Čeraškienė, maitinusi pamestinuką Martyną, savo dukterį Juozapą krikštijo 1790 m. kovo 14 d.³⁰ Dar vienas kriterijus, į kurį tikrai atsižvelgdavo žindynes Vilniuje samdydavę asmenys, – jų konfesinė priklausomybė. Neabejotina, kad tarp pamestinukų būta ne tik katalikų atžalų, tačiau jie būdavo krikštijami Vilniaus katalikų bažnyčiose ir atiduodami žindinėms katalikėms. Tai atspindėjo dar Viduramžiais įsitvirtinusios nuostatos, kad žindynės ir vaiko konfesinė priklausomybė turi sutapti, taikymą³¹.

Skaičius. Testamentu įsteigdamas fundaciją, kurios lėšomis turėjo būti teikiama pagalba pamestinukams, Vilniaus katedros klebonas Stacevičius numatė, kad šios sumos pakaks apmokėti šešių žindyvių, turėjusių maitinti vaikus dvejus metus, darbą³². Vis dėlto, atsižvelgiant į, kaip liudija net labai ribotų duomenys, ilgainiui pastebimai padidėjusį pamestinukų skaičių, iš Stacevičiaus skirtų lėšų galėjo būti apmokamas tik dalies žindyvių darbas. Taigi,

27 V. Fildes, *Wet Nursing*, p. 72. Plačiau apie tai žr. J. Sherwood, *Infection of the Innocents: Wet Nurses, Infants, and Syphilis in France, 1780–1900*, Montreal & Kingston, London, Ithaca, 2010.

28 Vilniaus Šv. Jono bažnyčios krikšto metrikų knyga (1775–1792), LVIA, f. 604, ap. 10, b. 13, l. 256v.

29 Ten pat, l. 270v.

30 Ten pat, l. 280v.

31 V. Fildes, *Wet Nursing*, p. 41.

32 Vilniaus katedros klebono Tomo Juozapo Stacevičiaus testamentas (1772 m. balandžio 18 d.), LMAVB RS, f. 318, b. 2311, l. 2.

siekiant išsaugoti kuo daugiau tėvų paliktų vaikų gyvybių, teko šiam tikslui skirti gerokai daugiau lėšų ir samdyti kur kas daugiau moterų.

Panašu, kad už žindyvių darbo organizavimą ir apmokėjimą atsakingi dvasininkai ir vienuoliai nevedė nuoseklios apskaitos (arba šaltiniai neišliko), todėl tik pavieniai paminėjimai atskleidžia, kiek pamestinukų konkrečios institucijos išlaikomos žindytės globodavo vienu metu (žr. 1 lentelę). Taigi, viena vertus, šie šaltiniai nepadedą rekonstruoti ilgesnį laikotarpį apimančių tendencijų. Kita vertus, nėra patikimų duomenų, kurie leistų pagrįstai tvirtinti, kad Šv. Roko špitolė 1788–1790 m. laikotarpiu iš tiesų buvo pagrindinė institucija, iš kurios lėšų būdavo mokamas atlygis pamestinukus globojusioms moterims, ir ar tuo metu mieste nebuvo kitų institucijų, išlaikydavusių žindytės.

1 lentelė. Pamestinukų žindyvių skaičius

Data	1788 m. birželio 22 d.	1789 m. gruodžio 15 d.	1790 m. kovo 24 d.	1790 m. pirmoji pusė	1799 m. balandžio 26 d.
Institucija	Šv. Roko špitolė	?	Šv. Roko špitolė	Šv. Roko špitolė (?)	Vaikelio Jėzaus špitolė
Žindyvių skaičius	15	27	27	19	26

Šaltiniai: LMAVB RS, f. 43, b. 20590, l. 1; LMAVB RS, f. 43, b. 3641, l. 2; LVIA, f. 694, ap. 1, b. 14, l. 221; LVIA, f. 694, ap. 1, b. 60, l. 58; LVIA, f. 390, ap. 135, b. 3, l. 45, 46.

Nepaisant minėtų trūkumų, šie duomenys vis dėlto yra bent iš dalies reikšmingi, nes atskleidžia išlikusių parapijų krikšto metrikų knygų teikiamų duomenų ribotumą. Pavyzdžiui, 1789 m. Šv. Jono ir Šv. Juozapo Arimatiečio ir Nikodemo parapijose buvo pakrikštyta 17 pamestinukų³³, nors tų pačių metų gruodžio 15 d. 27 žindytės rūpinosi 26 vaikais (dalis jų buvo įrašyti kaip mirę, kai kurios moterys maitino po du vaikus, todėl moterų ir pamestinukų skaičius nesutampa (žr. 1 priedą)). Kartu reikšminga tai, kad daugeliu atvejų nesutampa registruose minimų ir Šv. Jono parapijėje bažnyčioje pakrikštytų pamestinukų vardai (žinoma, reikia turėti omenyje, kad dalis vaikų galėjo mirti netrukus

33 M. Jakulis, *op. cit.*, p. 206.

po krikšto arba buvo pakrikštyti kitose bažnyčiose)³⁴. Taigi, pirma, šie skaičiai patvirtina, kad išlikusių Vilniaus parapijų krikšto metrikų knygų teikiami duomenys tik iš dalies atspindi šio reiškinių mastus. Antra, šie duomenys atskleidžia, kiek pamestinukų galėjo būti Vilniuje ir kiek moterų galėjo jais rūpintis vienu metu. Trečia, tai, kad dalis žindyvių globodavo ne vieną, o du kūdikius, kaip, pavyzdžiui, Elena Kolosovskienė, žindžiusi Marijoną ir Magdaleną (1. 11³⁵), galbūt liudija ir tai, kad, didėjant tėvų paliktų vaikų skaičiui, darėsi sunku rasti moterų, norinčių ir galinčių dirbti tokio pobūdžio darbą. Šiame kontekste neatitiktinis atrodo ir 1792 m. Vilniaus špitolių deputacijos kreipimasis į aplinkinių parapijų klebonus, kuriuo, panašu, bandyta išplėsti galimų žindyvių ratą.

Užmokestis. Vilniaus špitolių deputacijos kreipimesi akcentuota, kad šį darbą dirbančios moterys gaunančios dvigubą užmokestį: „[...] be amžinojo atlygio už šį krikščioniškos artimo meilės darbą, špitolės vyresnioji tokiai žindyvei kaip paskatą už [pamestinuko] maitinimą siūlo po 8 auksinus už kiekvieną [darbo] mėnesį.“³⁶ Būtent toks konkretus atlygis buvo siūlomas sąmoningai ir atspindėjo ilgalaikę tendenciją.

Kunigas Stacevičius, testamentu palikęs pinigų pamestinukų žindyvių išlaikymui, numatė, kad kiekviena iš jų už šį darbą turėtų gauti 80 auksinų kasmet³⁷, taigi po 6 auksinus 20 grašių kiekvieną mėnesį. Visgi jo sprendimas buvo netipiškas, nes, – bent jau kaip leidžia teigti turimi duomenys, – per visą aptariamą laikotarpį pamestinukų žindymams siūlomas atlygis išliko stabilus. Dar 1771 m. liepą rašytame laiške klebonui Ancypai vyskupas Masalskis nurodė, kad šį darbą dirbančioms moterims turėtų būti mokami 8 auksinai per mėnesį³⁸. Būtent tokia suma minima ir vėlesniuose šaltiniuose³⁹. Matyt, neatsitiktinai ir

34 Registruose nenurodoma, kada pamestinukas buvo atiduotas žindyvei, todėl nėra galimybių nustatyti, ar tikrai vaikas tuo pačiu vardu buvo pakrikštytas, pavyzdžiui, Šv. Jono parapijoje.

35 Čia ir toliau pirmasis skaičius nurodo priedo numerį, antrasis – eilės numerį.

36 Vilniaus vyskupijos konsistorijos administracijos protokolų registracijos knygos tęsinys (1792), VUB RS, f. 57, b. B54-25, l. 93–93v.

37 Vilniaus katedros klebono Tomo Juozapo Stacevičiaus testamentas (1772 m. balandžio 18 d.), LMAVB RS, f. 318, b. 2311, l. 2.

38 Vilniaus vyskupo Ignato Jokūbo Masalskio laiškas kunigui A. Ancypai (1771 m. liepos 30 d.), LMAVB RS, f. 273, b. 1646, l. 1.

39 Žr. 15 išnašą.

1786 m. gruodžio–1787 m. rugsėjo Šv. Roko špitolės išlaidų registre minima pamestinukų išlaikymui skirta suma (752 auksinai) taip pat be liekanos dalinasi iš 8⁴⁰. Verta atkreipti dėmesį į tai, kad, skirtingai nei kituose kraštuose⁴¹, žindytvės gyvenamoji vieta (miestas ar priemiestis) neturėjo įtakos užmokesčio dydžiui ir visoms moterims buvo mokama vienoda suma.

Atrodo, kad būtent 8 auksinų užmokestis buvo pasirinktas ir praktiniais sumetimais: pamestinukai moterų globoje atsидurdavo skirtingu metu, todėl būdavo paprasčiau atsiskaityti už atidirbtas savaites. Tai labai gerai matyti iš 1789 m. gruodžio 15 d. registre nurodytų atlygių, išmokėtų už dvi darbo savaites. Antai vienai iš žindytvių, Onai Kazimierienei Žilinskienei, „už savaitę“ (*na tydzień*) buvo sumokėti būtent 2 auksinai (l. 26). Kita vertus, toks sprendimas buvo praktiškas ir dėl įprastai itin silpnos pamestinukų sveikatos ir dažnų ankstyvų mirčių. Būtent dėl šios priežasties Vilniaus špitolių deputacijos kreipimesi nurodyta, kad, kūdikiai mirus, žindytvei turi būti sumokama ne už visą mėnesį, bet už iki kūdikio mirties atidirbtą laiką, kuris, tikėtina, ir būdavo skaičiuojamas savaitėmis⁴².

Tai, kad užmokestis už šį darbą nekito bent kelis dešimtmečius, gali būti interpretuojama dvejopai. Viena vertus, panašu, kad tai atspindi tendenciją, kai už specifinės kvalifikacijos nereikalaujantį darbą – visų pirma moterims – ilgą laiką būdavo mokamas tas pats atlygis, o jo dydžio esmingai nekoreguodavo nei infliacija, nei kiti ekonominiai procesai⁴³. Kita vertus, dešimtmečiais nesikeitęs užmokestis galbūt atspindi ir ribotas moterų galimybes dirbti XVIII a. antrosios pusės Vilniuje. Nei rizikos, su kuriomis neišvengiamai susidurdavo šį darbą dirbdavusios moterys, nei dėl didėjančio pamestinukų skaičiaus šiuo laikotarpiu išaugęs žindytvių poreikis, atrodo, nebuvo pakankamos priežastys kelti užmokestį. Šį reiškinį ankstyvųjų naujųjų laikų Anglijoje tyrinėjusi Fildes pažymėjo, kad ekonomiškai stipriuose šalies regionuose gyvenusios moterys turėdavo daugiau galimybių įsitraukti į darbo rinką ir būdavo kur kas mažiau

40 Vilniaus Šv. Roko špitolės pajamų ir išlaidų registras (1786 m. gruodis–1787 m. rugsėjis), LMAVB RS, f. 43, b. 20589, l. 2. Šios sumos būtų pakakę apmokėti 94 darbo mėnesius.

41 V. Fildes, *Wet Nursing*, p. 56.

42 Vilniaus vyskupijos konsistorijos administracijos protokolų registracijos knygos tęsinys (1792), VUB RS, f. 57, b. B54-25, l. 93v.

43 P. Scholliers, L. Schwarz, *The Wage in Europe Since the Sixteenth Century*, in: *Experiencing Wages: Social and Cultural Aspects of Wage Forms in Europe Since 1500*, ed. by P. Scholliers and L. Schwarz, New York and Oxford, 2003, p. 10.

suinteresuotos dirbti tokio pobūdžio darbą, todėl turėjo būti skatinamos didesniu užmokesčiu⁴⁴. Vilniuje tokių galimybių būta mažiau. Kaip parodė Marcinkonytės tyrimas, pavyzdžiui, mieste veikę vienuolynai moteris padieniams darbams samdydavo palyginti retai, daugiau galimybių užsidirbti jos turėdavo tik sezoninių žemės ūkio darbų laikotarpiu⁴⁵. Šiose institucijose nuolat tarnaujančios moterys galėjo uždirbti nuo 20 iki 32 auksinų per metus⁴⁶. Taigi bent jau dalis vilniečių, panašu, neturėdavo didelio pasirinkimo ir, siekdamos bent kažkiek prisidėti prie namų ūkio išlaikymo, imdavosi žindyti pamestinukus.

Lyginant su užmokesčiu, kuris moterims būdavo mokamas už kitokio pobūdžio darbus, atlygis už pamestinuko žindymą visgi nebuvo menkas. Vilniuje už darbo dieną moterims galėjo būti mokama nuo kelių iki keliolikos grašių, retais atvejais daugiau nei pusė auksino (15 gr.)⁴⁷. Taigi užmokestis už žindytuvės darbo dieną (2 auksinai per savaitę arba kiek daugiau nei 8 gr. per dieną) buvo mažesnis už kitais darbais užsiimančių moterų. Vis dėlto jis buvo stabilus, nesusijęs su žemės ūkio darbų ciklu, o po gimdymo vis dar visa jėga negalinti dirbti ir savą vaiką turinti prižiūrėti moteris vis tiek galėjo prisidėti prie namų ūkio pajamų. Net ir nedidelės papildomos pajamos galėjo palengvinti neturtingos šeimos, kuriai, kaip rodo skurdo istorijos tyrinėjimai, dar vieno vaiko gimimas tapdavo nelengva našta⁴⁸, gyvenimą. Šio darbo ekonominę reikšmę moterims parodo tai, kad, mirus vienam globotiniui, greitai būdavo priimamas kitas. Pavyzdžiui, mirus Motiejienės Bobrovskienės žindytai Teresei, jau po kelių mėnesių (o gal ir greičiau) jos globoje atsidūrė Juozapas (1. 27, 2.7). Taip pat reikšminga tai, kad, nepaisant didelio pamestinukų mirtingumo, atlygis žindytuvėms būdavo stabiliai mokamas ne vieną mėnesį⁴⁹. Kaip liudija žindytuvėms atiduotų Vaikelio Jėzaus špitolės globotinių sąrašas (1799), be daugumos vaikų, atsidūrusių jų globoje prieš kelis mėnesius, da-

44 V. Fildes, *The English Wet-Nurse*, p. 161.

45 N. Marcinkonytė, *op. cit.*, p. 46.

46 Ten pat, p. 51.

47 Ten pat, p. 51–52.

48 R. Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Cambridge, 1994, p. 36–37.

49 Tik Stacevičiaus testamente nurodomas konkretus žindymo laikotarpis – dveji metai (LMAVB RS, f. 318, b. 2311, l. 2). Vilniaus špitolių deputacijos kreipimesi į klebonus šis laikotarpis nusakytas kur kas aptakiau: pamestinuką reikia žindyti tol, kol „kūdikis, be pieno, galės valgyti ir kitą maistą“ (VUB RS, f. 57, b. B54-25, l. 93v).

lis pamestinukų buvo maitinami metus ir ilgiau (tiesa, neaišku, ar tos pačios žindyvės), o dvi mergaitės gyveno pas žindyves jau trečius metus⁵⁰. Taigi pamestinuko žindymas, jeigu tik kūdikis nemirdavo labai anksti, didelio pasirinkimo dirbti kitą darbą neturinčioms moterims tapdavo, nors ir nedidelių, bet stabilų pajamų šaltiniu ir leisdavo sumažinti skurdo riziką.

Socialinė padėtis. Nors turimi šaltiniai atskleidžia daugiau nei tris dešimtis pamestinukus žindžiusių moterų vardų, visgi mažai ką galima pasakyti apie jų socialinę padėtį. Surinkti duomenys yra labai lakoniški, todėl iš esmės neįmanoma patikrinti ir istoriografijoje įsigalėjusio teiginio, kad pamestinukus maitindavo visiškai nuskurdusios ir iš žemiausių visuomenės sluoksnių kilusios moterys⁵¹. Vis dėlto net ir riboti šaltiniai leidžia rekonstruoti šių moterų socialinę padėtį bent jau kai kuriais aspektais.

Dalies moterų įvardijimas sąrašuose (pavyzdžiui, Jonienė Sadovskienė ar Motiejienė Bobrovskienė) atskleidžia jų sutuoktinių vardus. Visgi paminėjimai santuokos ar krikšto metrikų knygose nesuteikia jokių papildomų duomenų apie jų užsiėmimus. Daugiau žinoma apie vos trijų žindyvių sutuoktinius. Bazilijienė Čeraškienė įvardyta kaip kalvienė (*kowalowa*) (2.8), tačiau kalvis tokiu vardu neminimas cecho narių (1795)⁵² ar Vilniaus naujųjų miestiečių sąrašė. Visgi pastarajame sąrašė minimas Onos Mikalojienės Lapkovskienės sutuoktinis – iš Slanimo pavieto kilęs druskos pirklys, 1785 m. vasario 21 d., dar iki santuokos (spalio 30 d.⁵³), tapęs Vilniaus miestiečiu⁵⁴. Marijonos Steponienės Svialockienės sutuoktinis, su kuriuo ji buvo susilaukusi bent vieno sūnaus – Lauryno Baltramiejaus, pakrikštytas Šv. Jono bažnyčioje 1787 m. rugpjūčio 15 d.⁵⁵, – neminimas Vilniaus naujųjų miestiečių sąrašė, tačiau žino-

50 Lietuvos špitolių komisijos posėdžių protokolų knyga (1799), LVIA, f. 390, ap. 135, b. 3, l. 45, 46.

51 Pavyzdžiui, žr. V. Fildes, *Wet Nursing*, p. 148, 157.

52 Vilniaus miesto tarybos aktų ir protokolų knyga (1794–1795), LVIA, f. SA, b. 5152, l. 486v–491.

53 Vilniaus Šv. Jono bažnyčios santuokos metrikų knyga (1737–1796), LVIA, f. 604, ap. 10, b. 8, l. 251v.

54 *Vilniaus naujieji miestiečiai 1661–1795 metais: sąrašas*, sud. A. Urbanavičius, Vilnius, 2009, p. 480, Nr. 3967.

55 Vilniaus Šv. Jono bažnyčios krikšto metrikų knyga (1775–1792), LVIA, f. 604, ap. 10, b. 13, l. 220.

ma, kad 1795 m. jis priklausė mūrininkų cechui⁵⁶. Žinoma, duomenys yra pernelyg riboti, kad būtų galima daryti kokius nors apibendrinimus apie žindyvių socialinę padėtį. Visgi šios menkos užuominos leidžia bent jau pagrįsčiau spėti, kad pamestinukus Vilniuje žindžiusios moterys nebūtinai buvo kilusios iš pačių žemiausių visuomenės sluoksnių, juoba kad tarp jų būta ir tokių, kurios gyveno nuosavuose namuose (Elena Motiejienė Dukštienė (1. 18, 2.4) ir Magdalena Petelčicienė (2.15)).

Šio reiškinio tyrinėtojos (-ai) jau seniai atkreipė dėmesį į tai, kad tiek pamestinukus, tiek santuokoje gimusius vaikus žindydavusios moterys dažniausiai gyvendavo kaime⁵⁷. Gyvenimas kaime anuomet buvo suvokiamas kaip naudingesnis vaikams visų pirma dėl grynesnio oro ir apskritai sveikesnės aplinkos⁵⁸. Atsižvelgiant į visa tai, dėsningas atrodo Vilniaus špitolių deputacijos įpareigojimas per aštuonias mylias nuo sostinės nutolusių parapijų klebonams tarp savo parapijiečių ieškoti žindyvių Vaikelio Jėzaus špitolės globotiniams. Iš kaimo vietovių kilusių žindyvių reikšmę liudija ir tai, kad Eliasas Einholmas savo sudarytuose žindyvių kontoros, turėjusios veikti prie Vilniaus generalinės špitolės, nuostatuose apgailestavo, jog lytiškai plintančios ligos, nors ir yra mažiau paplitusios kaimuose nei miestuose, vis dėlto „jau randasi ir [kaimo] pirkiose“⁵⁹, o dėl to esą darosi sunku rasti šiam darbui tinkamų moterų.

Vis dėlto žindyvių registrai liudija, kad visos šį darbą dirbusios moterys buvo daugiausia priemiesčių gyventojos (žr. 1, 2 priedus). Taigi galbūt abu šaltiniai atspindi, kad tuo metu pasirūpinti tėvų paliktais vaikais dar pakakdavo mieste arba priemiesčiuose gyvendavusių moterų. Savo ruožtu 1792 m. Vilniaus špitolių deputacijos kreipimasis gali būti interpretuojamas dvejopai. Pirma, jis galbūt liudija tai, kad tuo metu mieste jau trūko šį darbą dirbti galinčių ir norinčių moterų. Antra, kreipimasis gali atspindėti ir tai, kad už labdaringos veiklos reformavimą atsakingos institucijos tuo metu jau siekė keisti įprastas pamestinukų globos praktikas. Kad beglobiai kūdikiai iš Vilniaus bū-

56 Vilniaus miesto tarybos aktų ir protokolų knyga (1794–1795), LVIA, f. SA, b. 5152, l. 490v.

57 M. Lindemann, *op. cit.*, p. 385; V. Fildes, *The English Wet-Nurse*, p. 144; G. D. Sussman, *op. cit.*, p. 2.

58 G. D. Sussman, *op. cit.*, p. 29.

59 E. Einholm, *op. cit.*, p. 33–34.

davo atiduodami maitinti kaime gyvenusioms žindyvėms, liudija jau vėlesni šaltiniai⁶⁰. Visgi tai nereiškia, jog pamestinukai neatsidurdavo kaimuose dar XVIII a. pabaigoje.

Visos moterys, išskyrus jau minėtas Eleną Motiejienę Dukštienę ir Magdaleną Petelčicienę, kurios gyveno nuosavuose namuose, buvo nuomininkės, gyvenusios daugiausia Vilniaus priemiesčiuose. Vis dėlto trūksta gyvenimo sąlygų XVIII a. Vilniuje tyrimų, kad būtų galima argumentuotai teigti, jog gyvenimas priemiesčiuose koreliavo su žemesne individų socialine ar turtine padėtimi.

Pamestinukų žindyvėmis dirbusias moteris su miestu siejo ne tik gyvenamoji vieta. Svarbu ir tai, kad dalis jų tuokėsi ir krikštijo vaikus būtent parapijė Šv. Jono bažnyčioje⁶¹. Be to, bent dvi registruose minimos žindyvės – Ona Arcimovičiūtė Lapkovskienė⁶² ir Magdalena Petelčicienė⁶³ – buvo keturių Šv. Jono bažnyčioje pakrikštytų kūdikių krikštamotės. Viena vertus, tai rodo, kad bent jau dalis moterų nebuvo laikinos migrantės, atvykusios į Vilnių būtent dėl galimybių dirbti šį darbą (tokia tendencija matoma kituose miestuose⁶⁴). Kita vertus, tokie, nors ir labai riboti, duomenys liudija, kad šios moterys galėjo būti pažįstamos Šv. Jono bažnyčios klebono ir kitose miesto bažnyčiose tarnavusių dvasininkų. Galbūt tai ir atskleidžia, kaip jos galėjo sužinoti apie galimybę dirbti šį darbą. Atrodo, skirtingai negu Paryžiuje, Madride ir kituose Europos miestuose, Vilniuje nebuvo kokios nors konkrečios viešos vietos (aikštės) ar būtent tokią veiklą vykdžiusios institu-

60 Vaikų, atiduotų žindyvėms į kaimą, registras (1838–1839), LMAVB RS, f. 318, b. 17177.

61 Pavyzdžiui, 1785 m. spalio 30 d. Ona Arcimovičiūtė susituokė su Mikalojumi Lapkovskiu, o 1789 m. gegužės 24 d. Marijona Jatkovskaitė – su Bazilijumi Čeraška (Vilniaus Šv. Jono bažnyčios santuokos metrikų knyga (1737–1796), LVIA, f. 604, ap. 10, b. 8, l. 251v, 268). Bažnyčioje vaikus krikštijo, pavyzdžiui, Martynas ir Teresė Baranovskiai (1789 m. lapkričio 24 d.), Jonas ir Teresė Sadovskiai (1789 m. balandžio 5 d.), Andriejus ir Elena Mnichovičiai (1790 m. kovo 7 d.) ar Bazilijus ir Marijona Čeraškos (1790 m. kovo 14 d.) (Vilniaus Šv. Jono bažnyčios krikšto metrikų knyga (1775–1792), LVIA, f. 604, ap. 10, b. 13, l. 496, 523, 541, 543).

62 Vilniaus Šv. Jono bažnyčios krikšto metrikų knyga (1775–1792), LVIA, f. 604, ap. 10, b. 13, l. 161 (1785 m. kovo 23 d.), 271 (1789 m. gruodžio 7 d.).

63 Ten pat, l. 166 (1785 m. liepos 3 d.), 215 (1787 m. birželio 10 d.).

64 E. Canepari, *Women on Their Way: Employment Opportunities in Cosmopolitan Rome*, in: *Female Agency in the Urban Economy: Gender in European Towns, 1640–1830*, ed. by D. Simonton and A. Montenach, New York and London, 2013, p. 207.

cijos (paryžietiškojo *bureau* atitiktums)⁶⁵, kur rinktųsi žindydėmis norinčios tapti moterys. Labiausiai tikėtina, kad Vilniuje jas dirbti šį darbą kviesdavo patys dvasininkai ar kiti atsakingi asmenys. Svarbu ir tai, kad kai kurios žindydės gyveno tuose pačiuose namuose (pavyzdžiui, Agota Kostrovskienė ir Marijona Krupovisienė gyveno pas Stacevičių, Jonienė Tšėčiakovienė ir Mykolienė Voičechovičienė – pas žvejį Andžejevskį (1. 10, 15, 22, 23)). Tai gi žinios apie galimybę dirbti tokį darbą galėjo sklisti ir per kaimynystės ar draugystės ryšius.

Išvados. XVIII a. antrojoje pusėje Vilniuje labai padidėjus pamestinukų skaičiui, žindynių atliekamas darbas, kuris amžininkų buvo laikomas ir krikščioniškos artimo meilės išraiška, įgijo didelę reikšmę. Fragmentiški duomenys liudija, kad šiam darbui būdavo atrenkamos išteklėjusios, neseniai gimdžiusios katalikės, o vienu metu galėjo būti įdarbintos nuo keliolikos iki kone trijų dešimčių moterų. Tyrimas parodė, kad per visą aptariamą laikotarpį pamestinukų žindymams buvo mokamas vienodas 8 auksinų mėnesinis atlygis. Jo nekoregavo nei infliacija ar kiti ekonominiai procesai, nei, didėjant beglobių kūdikių skaičiui, išaugęs tokio pobūdžio darbą dirbti galinčių ir norinčių moterų poreikis. Visgi pamestinukų žindymas užtikrindavo, nors ir ne itin dideles, tačiau stabilias ir, – jeigu globotinis nemirdavo anksti, – palyginti ilgalaikes pajamas. Šaltiniai atskleidžia, kad bent jau kai kurios pamestinukas globojusios moterys buvo amatininkų ar pirklių žmonos, ne vienerius metus gyvenusios Vilniuje ir jo priemiesčiuose, o ne, kaip buvo įprasta kituose Europos kraštuose, kaime, krikštijusios savo ir kitų miesto gyventojų vaikus parapinėje Šv. Jono bažnyčioje. Vis dėlto duomenys apie šių moterų socialinę padėtį yra nepakankami, todėl nėra galimybių patvirtinti, kad XVIII a. Vilniuje, kaip ir kituose Europos miestuose, pamestinukus žindydavo nuskurdusios ir iš žemiausių visuomenės sluoksnių kilusios moterys.

65 E. Canepari, Work and Mobility, in: *A Cultural History of Work in the Age of Enlightenment*, ed. by D. Simonton and A. Montenach, London–New York–Oxford–New Delhi–Sydney, 2020, p. 172–173; V. Fildes, *Wet Nursing*, p. 18.

**“Relief Necessary for the Orphaned Children”:
Wet-Nurses for Foundlings in Vilnius in the Second Half
of the Eighteenth Century**

MARTYNAS JAKULIS

Keywords: wet-nurses, foundlings, care, poverty, Vilnius, eighteenth century.

Summary. The article focuses on the wet-nurses for foundlings in Vilnius in the second half of the eighteenth century when the number of children abandoned by their parents grew significantly. Wet-nurses who nursed foundlings have already received some attention in previous historiography, however, there have been no attempts to more thoroughly explore who were the women employed by hospitals and other charitable institutions as wet-nurses, what were the conditions of their employment, and how important could the income earned from this work have been in supporting their households. The research, based primarily on two distinct lists of foundlings and wet-nurses from 1789 and 1790 (see appendices), reveals that the wet-nurses were married Catholic women who had given birth several months earlier. The sources show that, throughout the second half of the eighteenth century, their monthly payment of 8 zlotys remained unchanged despite inflation or other economic processes as well as the increase in demand of women able and willing to work as wet-nurses for foundlings when the numbers of abandoned children grew significantly. Nevertheless, such employment provided women with, albeit low, but permanent and—if the nursling did not perish early—lasting income. The research demonstrates that at least some of the wet-nurses were married to artisans and merchants, and resided in Vilnius and its suburbs, not, as was usual in other European regions, the countryside, although there are indications in later sources that foundlings were actually placed with nurses of the surrounding countryside. The registers of baptisms and marriages reveal that at least some of these women were married, baptized their own children at the parish church of St John, and acted as godmothers to the children of other parishioners. However, the data on the social status of women employed as wet-nurses for foundlings is insufficient to confirm that—just like in other European cities—they were destitute and came from the lowest strata of society.

Priedai

1 priedas. Pamestinukų ir žindyvių registras (1789 m. gruodžio 15 d.)

	Vaikas (-ai)	Žindytė	Gyvenamoji vieta	Atlygis (auksiniais)
1	Vincentas Pranciškus	Kazimierienė Nemčinovskienė (<i>Kazimierzowa Niemczynowska</i>)	Cechanoveckio namas už Rūdinkų vartų	2
2	Mykolas	Motiejienė Milaševskienė (<i>Maciejowa Miłaszewska</i>)	Kunigo Zenkovičiaus namas einant link Antakalnio	2
3	Juozapas	Motiejienė Bobrovskienė (<i>Maciejowa Bobrowska</i>)	Truchnovskio namas prie bonifratrų bažnyčios	2
4	Kotryna	Steponienė Svialockienė (<i>Stefanowa Swiałocka</i>)	Kačanovskienės namas einant link Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčios	4
5	Jurgis	Jurgienė Čiškovskienė (<i>Jerzyna Ciszowska</i>)	Šiškos namas Subačiaus gatvėje einant link misionierių bažnyčios	4
6	Magdalena	Stanisloviene Fialkovskienė (<i>Stanisławowa Fiałkowska</i>)	Sadovskio namas prie Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčios	4
7	Motiejus	Jonienė Sadovskienė (<i>Janova Sadowska</i>)	Hrinkevičiaus namas prie pilies	4
8	Jonas	Simonienė Ivanovskienė (<i>Symonowa Iwanowska</i>)	Hilzenienės rūmai už Trakų vartų	4
9	Marcijona	Klara Buchmanienė (<i>Klara Buchmanowa</i>)	Judickio namas už Trakų vartų	4
10	Motiejus	Mykolienė Voičechovičienė (<i>Michałowa Woyciechowiczowa</i>)	Žvejo Andžejevskio namas prie Neries	4
11	a. Magda- lena, b. Marijona	Elena Kolosovskienė (<i>Helena Kołosowska</i>)	Odminio Kučinskio namas	8
12	Elzbieta	Marijona Konstantinovičienė (<i>Marjanna Konstantynowiczowa</i>)	Viršolovičiaus namas	4

	Vaikas (-ai)	Žindytė	Gyvenamoji vieta	Atlygis (auksiniais)
13	Marijona	Mikalojienė Lapkovskienė / Labkovskienė (<i>Mikołajowa Łapkowska / Łabkowska</i>)	Sinkevičiaus mūrnamis pilininko jurisdikijoje	4
14	Rozalija	Marijona Kšyžanovskienė (<i>Marjanna Krzyżanowska</i>)	Pijorų namas Kiaulių gavėje	4
15	Tadas	Jonienė Tšėčiakovienė (<i>Janowa Trzeciakowa</i>)	Žvejo Andžejevskio namas prie Neries	4
16	Marijona	Mykolienė Rodzevičienė (<i>Michałowa Rodziewiczowa</i>)	Spaustuvininko namas prie Neries	4
17	Juozapas	Jokūbienė Dzevanovskienė (<i>Jakubowa Dziewanowska</i>)	Dominikonų namas Vingriuose	4
18	Jonas	Motiejienė Dukštienė (<i>Maciejowa Dukstowa</i>)	Nuosavas namas prie pilies	4
19	Antanina	Magdalena Bukovskienė (<i>Magdalena Bukowska</i>)	Jelenskio namas už Aušros vartų	4
20	Magdalena	Marijona Biganovskienė (<i>Marjanna Biganowska</i>)	Kunigo Verbnuto namas dominikonų sklype prie Neries	4
21	a. Teklė, b. Kotryna (†)	Marijona Dombrovskienė (<i>Marjanna Dombrowska</i>)	Gurskio namas dominikonų sklype prie Neries	4
22	a. Marijona (†), b. Martynas	Agota Kostrovskienė (<i>Agata Kostrowska</i>)	Stacevičiaus namas prie vaivados malūno (prie Neries)	4
23	Martynas	Marijona Krupovisienė (<i>Marjanna Krupowisowa</i>)	Stacevičiaus namas prie vaivados malūno (prie Neries)	4
24	Paulius	Ona Stanovskienė (<i>Anna Stanowska</i>)	Odmnio Sokolovskio namas Odminių gatvėje	4
25	Andriejus	Teresė Baranovskienė (<i>Teresa Baranowska</i>)	Jelenskio namas už Aušros vartų	4
26	–	Kazimierienė Žilinskienė (<i>Kazimierzowa Żylińska</i>)	Orlickio namas Užupyje	2
27	Teresė (†)	Motiejienė Bobrovskienė (<i>Maciejowa Bobrowska</i>)	Truchnovskio namas prie bonifratrų bažnyčios	–

Šaltinis: LVIA, f. 604, ap. 1, b. 14, l. 221.

2 priedas. Pamestinukų ir žindyvių registras (1790 m. pirmoji pusė)

	Vaikas (-ai)	Žindyvė	Gyvenamoji vieta
1	Andriejus	Teresė Baranovskienė (<i>Teresa Baranowska</i>)	Pas Borusevičienę
2	Elzbieta	Ona Žilinskienė (<i>Anna Żylińska</i>)	Orlickio namas
3	Marijona	Mikalojienė Lapkovskienė / Labkovskienė (<i>Mikalojowa Łapkowska / Łabkowska</i>)	Pas Sokolovskį Užupyje
4	Jonas	Elena Dukštienė (<i>Helena Dukszto</i>)	Nuosavas namas
5	Marijona	Agota Ivanovskienė (<i>Agata Iwanowska</i>)	Hilzenų rūmai
6	Elzbieta	Marijona Konstantinovičienė (<i>Maryanna Konstantynowiczowa</i>)	Pas Viršolovičių prie Neries
7	Juozapas	Motiejienė Bobrovskienė (<i>Maciejowa Bobrowska</i>)	Pas Kučinskį Odminių gatvėje
8	Martynas	Bazilijienė Čeraškie, kalvienė (<i>Bazyłowa Cieraszkowa, kowalowa</i>)	Pas kunigą Bogdzevičių
9	Magdalena	Bogumila Fijalkovskienė (<i>Bogumiła Fijałkowska</i>)	Šnipiškėse prie Neries
10	Teresė	Agota Ivanovskienė (<i>Agata Iwanowska</i>)	Hilzenų rūmai
11	Vincentas	Stanisloviene Bielskienė (<i>Stanisławowa Bielska</i>)	Pas Kardžiuką piliaininko jurisdikcijoje
12	Marijona	Mykolienė Rodzevičienė (<i>Michałowa Rodziewiczowa</i>)	Pas spaustuvininką prie Neries
13	Kotryna	Kotryna Glenbockienė (<i>Katarzyna Głębocka</i>)	Pas Boguckį bernardinų sklype Paplavų priemiestyje
14	Joana	Marijona Sokolovskienė (<i>Maryanna Sokołowska</i>)	Pas Savickį už Šv. Rapolo bažnyčios
15	Motiejus	Magdalena Petelčičienė (<i>Magdalena Petelczycowa</i>)	Nuosavas namas už Neries
16	Antanas	Marijona Jankovskienė (<i>Maryanna Janowska</i>)	Pas kareivį Trojanovskį už Rūdninkų vartų
17	Marijona	Konstancija Novogurskienė (<i>Konstancja Nowogurska</i>)	Dominikonų pirtininko name (?)
18	Dar nepakrikštyta (-s)	Andriejienė Mnichovičienė (<i>Andrzejowa Mnichowiczowa</i>)	Kuzmickio namas
19	Magdalena	Elena Kolosovskienė (<i>Helena Kołosowska</i>)	–

Šaltinis: LVIA, f. 604, ap. 1, b. 60, l. 58.

Viešųjų bausmių taikymas vagims Vilniaus pilies teisme (XVIII amžiaus antrojoje pusėje)

ADAM STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas

El. paštas adam.stankevic@istorija.lt

Raktiniai žodžiai: Vilniaus pilies teismas, vagystės, viešosios bausmės, Trečiasis Lietuvos Statutas.

Įvadas. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas vagystę apibrėžia kaip svetimo turto pagrobimą, už kurį gali būti baudžiama baida, viešaisiais darbais, areštu, laisvės apribojimu arba laisvės atėmimu (iki aštuonerių metų)¹. Tai vienas dažniausiai padaromų nusikaltimų ne tik Lietuvoje, bet ir kitur pasaulyje². Labai paplitęs šis nusikaltimas buvo ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – LDK), bet ši problematika lieka mažai tirta, kiek daugiau dėmesio susilaukė tik bausmių nusikaltėliams (taip pat ir vagims) taikymas. Kalbant apie bajoriškų teismus – buvo tirta mirties bausmės reglamentacija ir jos taikymas Raseinių ir Vilniaus pilies teismuose XVI–XVIII a.³ Taip pat iš dalies buvo tirta viešųjų bausmių taikymo Kauno ir Trakų pilies teismuose XVIII a. antroje pusėje praktika⁴. Šio straipsnio tikslas yra aptarti viešųjų

1 *Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas*, Vilnius, 2019 (dvidešimtoji laida), p. 139; Anna Drakšienė, Baudžiamoji atsakomybė už vagystę, in: *Teisė*, 2000, Nr. 37, p. 16–33.

2 Andželika Vosyliūtė, Albertas Milinis, Kai kurie vagystės kriminalizavimo probleminiai aspektai Lietuvos ir kitų užsienio šalių baudžiamuosiuose įstatymuose, in: *Teisės apžvalga*, 2020, Nr. 2 (22), p. 41.

3 Gitana Zujienė, Mirties bausmė Žemaičių pilies teisme XVI–XVII a. I pusėje, in: *Lituanistica*, 2015, t. 61, Nr. 2 (100), p. 115–127; Domininkas Burba, Mirties bausmė bajorams XVIII a., Vilniaus paviato pilies teismo bylų duomenimis, in: *Miestas, dvaras, kaimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Lenkijos Karalystėje XVI–XVIII a. Lokalinės istorijos problemos*, sudarytoja R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2018, p. 367–393.

4 Adam Stankevič, Viešųjų bausmių taikymas Kauno pilies teisme XVIII a. antroje pusėje ir jų vykdymas, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 6: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystis*

bausmių taikymo vagims praktiką centrinės LDK vaivadijos – Vilniaus pilies teisme XVIII a. antrojoje pusėje – nuo šio teismo veiklos atkūrimo (1765 m.) po paskutinio tarpuvaizdo iki jo panaikinimo (1792 m.). Siekiama išsiaiškinti, kiek ji atitiko valstybėje galiojusius įstatymus ir kiek joje atspindėjo XVIII a. antroje pusėje plitę baudžiamosios teisės humanizavimo postulatai. Tyrimu remtasi Lietuvos valstybės istorijos archyvo (toliau – LVIA) Vilniaus pilies teismo fonde saugomomis bylomis, šio teismo priimtais sprendimais, įrašytais į švarraštines tvirtinamųjų aktų ir juodrašties protokolų bei bylų registrų knygas.

XVIII a. antrojoje pusėje ir toliau galiojo 1588 m. patvirtintas Trečiasis Lietuvos Statutas (toliau – TLS) ir beveik visos jame suformuluotos baudžiamosios teisės ir baudžiamojo proceso normos (taip pat ir apibrėžusios nusi kaltimą vagystę⁵). Poliublininiame Seime vagysčių klausimas daugiau įstatymų leidėjų dėmesio nesulaukė. O TLS nuteistiems vagysčių bylose numatė mirties, žalojimo ir kūno (plakimo) bausmes bei pinigines baudas (priteisiant kaltę ir atlygį, kuris galėjo būti pakeistas žalojimo bausme arba vagies atidavimu atidirbti už žalą)⁶. Šalia to kaltininkas turėjo atlyginti padarytą žalą (šiam tyrimu šis aspektas neanalizuojamas, todėl plačiau ir neaptariamas). Kaip nustatė Joanikijus Malinovskis, bausmės taikymas priklausė nuo nusikaltimo sunkumo laipsnio, kurį nulėmė voginio vertė ir recidyvas, nusikaltimo padarymo vieta, finansinė nusikaltėlio padėtis ir galimybė išsipirkti nuo bausmės, įrodymų svoris, kliūčių įveikimas vagystės įvykdymo metu ir kaltininko amžius⁷. TLS XIV sk. 7 str. vagystę skirstė pagal vogto daikto vertę: kai pavogto daikto vertė didesnė kaip keturios kapos grašių ir kai buvo keturios

tė. *Personalijos. Idėjos. Refleksijos*, sudarytoja R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2020, p. 205–227; to paties, Baudžiamosios teisės normų taikymas Trakų vaivadijos pilies teisme XVIII a. antrojoje pusėje, in: *Jurisprudencija*, 2020, t. 27 (2), p. 411–430.

- 5 Jos buvo išdėstytos TLS XIV skyriuje, pavadintame „Apie visokių luomų vagystes (O złodziejstwie stanu wszelakiego)“. Atliekant šį tyrimą naudotasi šiuo TLS egzemplioriumi: *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, Wilno, 1744.
- 6 Иоанникий Малиновский, *Учение о преступлении по Литовскому Статуту*, Киев, 1894, p. 142–156; Stasys Vansevičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai-teisiniai institutai pagal 1529, 1566 ir 1588 Lietuvos Statutus*, Vilnius, 1981, p. 103–104, 109–114.
- 7 И. Малиновский, *Учение о преступлении...*, p. 146–148. Šis autorius taip pat pateikė šį vagystės apibrėžimą: paslapčia vykdomas svetimo daikto pagrobimas su tikslu juo disponuoti, *ibid.*, p. 142.

kapos grašių arba mažesnė⁸. Pirmuoju atveju su voginiu arba nusikaltimo vietoje pagautas nusikaltėlis turėjo būti baudžiamas mirties bausme; antruoju – turėjo grąžinti pavogtą daiktą ir sumokėti baudą (atlygį). Tačiau antrą kartą pagautas su voginiu asmuo jau turėjo būti baudžiamas kūno bausme (prie stulpo plakamas rykštėmis, bet nenurodyta kiek kartų) net jei pavogtų daiktų vertė būtų mažesnė nei dvi kapos grašių, o žalos atlyginimas buvo numatytas dvigubo dydžio. O trečias sugavimo su voginiu kartas tokiam asmeniui turėjo būti paskutinis – jį nurodyta bausti mirtimi. Ši bausmių schema trumpėjo tais atvejais, kai vagystė būdavo padaroma valdovo dvare: čia mirties bausmė grėsė jau už pirmą įrodytą vagystę, kai pavogto daikto vertė didesnė kaip dvi kapos grašių (už mažesnę nurodyta nupjauti ausį), o pakartotinis nusikaltimas grasino mirties bausme net jei pavogti daiktai nekainuotų nė 10 grašių (abiem atvejais nebuvo būtina vagį pagauti su voginiu). Griežtesnė (mirties) bausmė grėsė tais atvejais, kai vagystė būdavo įvykdoma įsibraunant į patalpas – svirną ar klėtį. Darant tokį nusikaltimą reikėjo įveikti tam tikras kliūtis, o tai buvo laikoma ypatingu piktos valios pasireiškimu⁹. Pagal TLS asmuo buvo pakaltinamas nuo 16 metų (šis aspektas buvo apibūdintas vieno nusikaltimo, būtent vagysčių, pavyzdžiu). Mažametis vagis negalėjo būti nubaustas, išskyrus jeigu pasitaikytų recidyvas (bet už jo padarytą žalą finansiškai turėdavo atsakyti jo tėvai arba giminaičiai). Recidyvo atveju TLS numatė nepilnamečiui kūno bausmę, bet jos apimtis buvo palikta teismo valiai¹⁰.

Mirties bausmės taikymas. XVIII a. antroje pusėje Vilniaus pilies teismas skyrė mirties bausmę iš viso dešimčiai asmenų (iš jų vienam už akių), kurie buvo nuteisti už vagystes. Ši bausmė buvo suformuluota penkiuose sprendimuose. Penki nuteistieji buvo valstiečiai, trys buvo žydai (iš jų vienas nuteistas už akių), o dar dviejų kilmė lieka neaiški.

Pirmasis mirties nuosprendis vagystės byloje po paskutinio tarpuvaldžio buvo paskelbtas 1766 m. gruodį. Tada buvo teisiamas valstietis Jonas Koška (*Jan Koszko*), pagautas, kai tų metų lapkričio 30 d. naktį įsibrovė į butą, kuriame buvo apsistojęs Vilniaus pilies teismo teisėjas Juozapas Zaleskis, ir pa-

8 *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, p. 404.

9 И. Малиновский, *Учение о преступлении...*, p. 147.

10 *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, p. 408.

vogė drabužius iš teisėjo skrynėlių¹¹. Teisme Koška prisipažino vogęs ne kartą ir negalintis sutramdyti potraukio vogti: dar gyvendamas su tėvais Lepelio valsčiuje vogdavo sėmėgas ir kitus daiktus, iš ten pabėgo su bendru apvogęs Lepelio ekonomą (pagrobė 80 talerių), atvykęs į Vilnių apvogė žydą (už tai buvo kalintas), o vėliau pavogė užuolaidą nuo Švenčiausiosios Mergelės Marijos paveikslo, esančio Aušros Vartuose. Teismas nusprendė, jog prisipažinimas yra pakankamas įrodymas, o Košką dėl keturių vagysčių ir polinkio nusikalsti nuteisė mirties bausme.

Jau netrukus buvo teisiamas dar vienas nekilmingasis: 1767 m. gegužės mėnesio sesijoje teismui teko byla, kurioje buvo teisiamas Juozapas Krovickis (*Józef Krowicki*). Atlikus įtariamojo kvotimą paaiškėjo, jog šis 1766 m. kartu su bendru pavogė iš vilniečio kailiadirbio du žiponus, apsiaustą, sidabrinčius įrankius, vėliau, susidėjęs su kažkokiu Stefanovičiumi (*Stefanowicz*), apvogė Antakalnyje gyvenusį bajorą Kazimierą Olševskį (*Kazimierz Olszewski*) – iš jo dvarelį išnešė pistoletus, šautuvo dėtuve, kardą, kontušą, žiponą, diržą, įvairius audinius, marškinius, kepures. Vagį pražudė iš Rusijos kariuomenės kareivio pavogti šoviniai – vykstantį namo pas žmoną į Svierionis Krovickį pasivijo Rusijos kariai. Teismas konstatavo, jog TLS XIV sk. 7, 14 ir 16 str. tokiems asmenims numato kriminalinę bausmę¹², o Krovickio pavogti daiktai verti kur kas daugiau nei 7 str. minimos 4 kapos grašių. Jo prisipažinimas laikytas pakankamu kaltės įrodymu ir jam buvo skirta mirties bausmė¹³.

1781 m. pabaigoje buvo apvogti Vilniaus vyskupo Ignoto Masalskio Verkių rūmai. Po šio atsitikimo vyko du dideli teismo procesai (jie vyko tų metų gruodžio mėnesį ir kitų metų kovo mėnesį), o teisiamieji byloje buvo daugiau kaip dvi dešimtys profesionalių vagių, dauguma jų buvo susibūrę į gaujas. Gruo-

11 1766 m. gruodžio 17 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4831, l. 153–153v.

12 TLS XIV skyriaus 7 straipsnis numatė mirties bausmę vagiui, atvestam su įkalčiu, jeigu jo pavogti daiktai kainuotų daugiau kaip keturias kapas grašių, 14 straipsnis numatė mirties bausmę išvogusiam svirną arba klėtį, o 16 straipsnis aptarė situaciją, kai vagis sulaikomas ne savo namuose, *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, p. 404, 409, 410.

13 1767 m. gegužės 19 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4832, l. 38–39. Vilniaus magistrato pajamų–išlaidų 1767 m. knygoje pažymėtos tų metų gegužės 22 d. išlaidos „dvejoms kopėčioms budeliui“, žmonėms, kurie padėjo budeliui egzekucijos metu, ir „pačiam budeliui burmistro valia po egzekucijos“, taip pat birželio 4 d. išlaidos „už žmogaus, kuriam įvykdyta mirties bausmė, palaidojimą po kartuvėmis“, LVIA, f. 458, ap. 1, b. 246, l. 29v, 30.

džio 15 dieną į Vilniaus pilies teismą kreipėsi Verkių rūmų prižiūrėtojas Petras Adomavičius (*Piotr Adamowicz*) prašydamas teisti dvylika sulaikytų asmenų. Nors nė vienas sulaikytųjų neprisipažino dalyvavęs vagystėje Verkių rūmuose, bet, kaip paaiškėjo, dauguma jų buvo patyrę ir ilgą laiką visoje Lietuvoje veikę vagys. Gaujos lyderiu buvo įvardytas Petras Sumarokas (*Piotr Sumorok*), kuris prisipažino vagystėmis besivertęs „kelelika metų“ – pradžioje jis dalyvaudavo naktį rengtose vagystėse iš namų, svirnų, smuklių, paskui išmoko ir kitų vagystės bei apgaulės būdų. Bėgant laikui pagrindinė jo „darbo vieta“ tapo turgus ir prekymečiai: Vilniuje jis kartu su kitais vagimis vaikščiodavo po turgus ir vogdavo iš vežimų ir kišenių „pinigus, skareles ir visokius daiktus“. Svarbią vietą vagies gyvenime užėmė kelionės į įvairius miestelius, kuriuose būdavo prekiaujama ir vykdavo mugės, o tam, kad keltų mažiau įtarimų, Sumarokas naudojosi smulkių daiktų prekiautojo priedanga. Tokiu būdu, lydimas kitų vagių, jis vykdė nusikalstamą veiklą įvairiose LDK vietose – Vilkmergėje, Skapiškyje, Labanore, Radviliškyje, Joniškyje, Salake, Kaune, Punioje, Kalvarijoje, Žagarėje. Vienas artimiausių Sumaroko bendražygių buvo valstiečių kilmės Mykolas Domarackis (*Michał Domaracki*). Kvotimo metu paaiškėjo, kad jis ne tik dalyvavo daugelyje vagysčių, bet ir buvo vienas autoritetingiausių vagių, turėjo „Tėvo (*Bačka*)“ pravarde¹⁴. Kitas įtariamasis, Juozapas Teineckis (*Józef Teynecki*), atskleidė Domarackio specializaciją: „Tėvas visuomet mugėse žaidžia rutuliukais¹⁵, o apklausiamasis su Sumaroku ir kitais tuo tarpu sukiodavosi apie kišenes.“ Tai vėliau patvirtino ir pats Domarackis: miesteliuose jis „žaisdavo rutuliukais, linksmino žmones, o jo kompanionai – Sumarokas, Teineckis ir kiti apšvarindavo susigrūdusius prie jo staliuko žmones“. Savo vaidmenį vagystėse turėjo ir minėtas J. Teineckis: mugėse padėdavo kitiems vogti derėdamasis su pardavėjais dėl prekių, sukrautų vežimuose, ir savimi uždengdamas vagiančiuosius. Vilniaus pilies teismas bylos sprendime detalčiai išvardijo Sumaroko, Domarackio ir Teineckio nusikaltimus ir konstatavo jų kaltę. Teismas nutarė, jog šie asmenys kelelika metų vertėsi vien vagystėmis, jose matė pragyvenimo būdą, į nusikaltimus įtraukdavo įvairius asmenis ir juos apmokydavo. Pagrindiniu įrodymu laikytas jų prisipažinimas, padarytas juos kvočiant. Teismas, pa-

14 P. Sumarokas ją taip paaiškino: „[...] dėl to taip pavadino, kad gerai vogdavo ir tuoj pat visus bendrus vaišindavo, ir netgi savo laimikiu pasidalindavo.“

15 Nuo senovės iki šių laikų žinomas ir praktikuojamas apgaulės būdas (*The shell game*), kai žiūrovams siūloma atspėti, po kuriuo iš indėlių yra rutuliukas.

sirėmęs TLS XIV sk. 7 straipsniu ir 1776 m. įstatymu¹⁶, visus tris nuteisė mirties bausme¹⁷. Bausmę buvo nurodyta įvykdyti vietose, parengtose prie trijų į Vilnių vedančių vieškelį.

1783 m. nagrinėtoje byloje Smolensko kardininkienė Elena Monkevičienė (*Helena Monkiewiczowa*) teigė besiverčiant vagystėmis Pabaisko klebono Adomo Valveronio (*Adam Wolweran*) pavaldinius brolius Ignotą ir Pranciškų Valickius (*Ignacy i Franciszek Waliccy*) ir žydus Maušą (šis buvo teisiama už akių) bei Iceką Izakovičius (*Mowsza i Icek Izakowicze*). Teisme konstatuota, jog Valickiai Pabaisko apylinkėse vogė arklius (paminėti mažiausiai penki tokie epizodai), taip pat buvo pavogę avinų, salyklo ir kitokių daiktų (drabužių, audinių, mėsos gaminių), palaikė ryšius su kitais vagimis. O Icekas Izakovičius buvo apvogęs Vilkmergės paviete gyvenusį bajorą, kuriam vėliau turėjo sumokėti 100 talerių, o abu kaltinami žydai buvo apvogę Varkalės smuklės laikytoją ir pridarę nuostolių kitiems asmenims. Kaip ir ankstesniais aptartais atvejais teismas net nepareikalavo apkaltinamosios priesaikos, nutaręs, jog pateiktų kaltės įrodymų pakanka. Pasitelkęs TLS XIV sk. 2, 3 ir 7 straipsnius¹⁸ teismas visus keturis kaltinamuosius (Maušą Izakovičių už akių) nuteisė mirties bausme. Nuteistieji turėjo būti pakarti prie vieškelio, vedančių į Vilnių: vienas už Žaliojo tilto prie vieškelio į Vilkmergę, antras prie vieškelio į Polocką, trečias prie vieškelio į Trakus¹⁹.

Bene paskutinis mirties nuosprendis vagystės byloje Vilniaus pilies teisme buvo paskelbtas 1788 m. žydui Maušui Šlomovičiui (*Mowsza Szłomowicz*). Iškvotus kaltinamąjį paaiškėjo, jog šis „įvairiai bastėsi“ ir vertėsi vagystėmis.

16 Turėta omenyje 1776 m. Seimo įstatymas „Konwikcye w sprawach kryminalnych“, in: *Volumina Legum*, t. 8, Petersburg, 1860, p. 546–547. Šis įstatymas uždraudė kriminalinėse bylose taikyti tortūras, tokiose bylose nurodyta remtis kitais įrodymais, tarp jų kaltinamojo prisipažinimu (*propria oris confessio*).

17 1781 m. gruodžio 21 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4834, l. 82–88v. Nuteistųjų prašymą dėl apeliacijos teismas atmetė. Bausmė buvo įvykdyta. Vilniaus magistrato 1781–1782 m. pajamų–išlaidų knygoje pažymėtos išlaidos 1781 m. gruodžio mėnesį „prie kartuvių dirbusiems“ dailidėms ir išlaidos 1782 m. sausio mėnesį: penkiems budelio pagalbininkams, viešajam kaltintojui „už egzekuciją ir nuosprendžio skaitymą“ bei budeliui „už plakimą ir trijų pakorimą“, LVIA, f. 458, ap. 1, b. 22, l. 18, 18v.

18 TLS XIV skyriaus 2 straipsnis aptarė situaciją, kai vagyste apkaltinamas kaimas, o 3 straipsnis reguliavo vagių sugavimą valdovo miestuose, akistatas teisme ir mirties bausmę neišgalinčiam išsipirkti vogtų daiktų, *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, p. 398–400.

19 1783 m. gegužės 10 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4834, l. 132–142v.

Šlomovičius prisipažino iš pradžių pavogęs „daug žydiškų daiktų“ iš Antakalnyje gyvenusio žydo Rubino, o vėliau ir daug vertingesnių daiktų iš Užupyje gyvenusio žydo Eliachimo (*Eliachim*), kuriuos išvežė į Kuršą. Galiausiai 1787 m. rugsėjo mėnesį, vėlgi Vilniuje, jis apvogė bajoro Mykolo Junevičiaus (*Michał Juniewicz*) dvarelį, o tarp pavogtų daiktų buvo treji marškiniai. Teismas konstatavo, jog Šlomovičius yra daug kartų nusikaltęs ir daug žalos padaręs vagis, o įstatymai (buvo išvardyti TLS XIV sk. 7, 14 ir 15 str.²⁰) nurodo tokius asmenis bausti mirtimi. Teismas viešajam kaltintojui ir Junevičiaus tarnui Aleksandrui (be pavardės) skyrė apkaltinamąsias priesaikas, o Šlomovičiui – mirties bausmę²¹.

Taigi visi XVIII a. antroje pusėje Vilniaus pilies teismo nuteistieji mirties bausme buvo daug kartų vogę asmenys, o jų pavogtų daiktų suma neabejotinai viršijo TLS numatytą keturių kapų grašių ribą, todėl jiems teisėtai buvo skirtos kartuvės. Tradiciškai Vakarų Europoje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vagims skiriamas mirties bausmės įvykdymo būdas buvo pakorimas²². Šios praktikos laikytasi ir Vilniaus pilies teisme. Nukirsdinimai Vilniuje vykdavo turgaus aikštėje prie rotušės, o kartuvės, kaip ir kitur Europoje, būdavo įrengiamos už miesto²³. Dviem atvejais mirties bausmės buvo skirtos iš karto net trimis nuteistiesiems, tada teko rengti net kelias egzekucijos vietas – prie viešelių, vedančių į Vilnių. Egzekucijas vykdavo Vilniaus miesto budelis, kuris šalia įprasto metinio atlyginimo (analizuojamu metu jis siekė 300 lenkiškų auksinų) už mirties bausmės įvykdymą paprastai sulaukdavo ir papildomos išmokos iš miesto iždo.

20 TLS XIV skyriaus 15 str. numatė mirties bausmę įtariamam žmogui, pas kurį būtų rasti abejotini vagystės įkalčiai, *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, p. 409–410.

21 1788 m. balandžio 9 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4834, l. 313v–316v. Žydo prašymas leisti pateikti apeliaciją buvo atmestas. Įdomu pažymėti, jog nurodymas atlikti priesaiką padarytas pirmą kartą XVIII a. antroje pusėje skiriant mirties bausmę vagiui. Nurodytą dieną priesaiką atliko tik viešasis kaltintojas, o Junevičiaus tarnas į teismą neatvyko. Vis dėlto teismas nusprendė, kad viešojo kaltintojo priesaikos pakanka ir nurodė įvykdyti mirties nuosprendį, 1788 m. balandžio 17 d. Vilniaus pilies teismo sprendimas įrašytas bylų registre, LVIA, f. SA, b. 5008, l. 9–10v.

22 Žr. plačiau: Gitana Zujienė, Mirties bausmė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškos teisės aktuose (XV–XVI a.), in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2015/2, Vilnius, 2016, p. 5–32.

23 Jan Obst, Kat miasta Wilna, in: *Litwa i Ruś. Miesięcznik ilustrowany, poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu*, 1913, Nr. 1, p. 25–26.

Kūno (plakimo, ženkinimo) ir garbės (išvaymo iš miesto) bausmių taikymas. Šiame straipsnyje analizuojamu laikotarpiu Vilniaus pilies teismas kūno bausmes skyrė aštuoniolikai už vagystes nuteistų asmenų. Visais atvejais nuteistieji buvo vyrai, iš jų greičiausiai tik vienas buvo nepilnametis. Įdomu pažymėti, kad vagystė buvo bene vienintelis nusikaltimas, už kurį plakimo bausmės Vilniaus pilies teisme buvo skiriamos ir bajorams (jos sulaukė mažiausiai keturi kilmingieji, jų galėjo būti ir daugiau, nes ne visų luominė priklausomybė yra aiški)²⁴. Vagims skirtų plakimų skaičius svyravo nuo 100 iki 500 sudavimų: trims asmenims – po 100 kartų, septyniems asmenims – po 200 kartų, keturiems asmenims – po 300 kartų, dviem asmenims – po 400 kartų ir dar dviem – po 500 kartų (čia neįskaičiuotos plakimo bausmės, skirtos kitiems kaltinamiesiems vagysčių bylose, nes jie buvo nubausti ne konkrečiai už vagystes). Tik vienu atveju buvo nurodyta, jog bausmės vykdymas turi būti išskaidytas į dalis: 1786 m. nuteistas Vulfas Judelovičius (*Wulf Judelowicz*) turėjo būti plakamas du kartus kiekvieną kartą suduodant po 150 kirčių. Matyt, visais kitais atvejais visa skirta bausmė turėjo būti įvykdoma per vieną kartą, nes buvo paskiriama tik viena egzekucijos data.

LDK įstatymai neminėjo, kokia turėtų būti plakimo bausmės apimtis. Dėl šios priežasties klostėsi įvairi ir nenuosekli jos taikymo praktika, kuri neleidžia aptarti vagysčių bylų atvejų kitaip negu chronologine tvarka. Jau 1765 m. rugpjūčio mėnesio sesijoje buvo teisiamas Vilniaus pavaivadį Aleksandrą Horainą Ašmenoje apvogęs valstietis Benediktas Lukianovičius (*Benedykt Łukianowicz*)²⁵. Tais pačiais metais prieš Užgavėnės pavaivadžiui teko nakčiai apsistoti Ašmenoje buvusioje smuklėje. Nakčiai į smuklę buvo atnešta dėžutė su pinigais ir sidabro luitu (jų vertė buvo per 4 tūkstančius lenkiškų auksinų), kurią pastebėjęs ten pat buvęs Lukianovičius pasislėpė už krosnies, o visiems sumigus dėžutę išsinešė. Pakeliui Nausėdų kaime Lukianovičius dar pavogė kailinius ir sermėgą, tačiau netrukus vietos valstiečių buvo pavytas ir sulaikytas. Kaltintojas neprašė kaltinamajam konkrečiai mirties bausmės, bet tiesiog bausmės teismo nuožiūra. Vilniaus pilies teismas, „pažabodamas tokią drąsą ir vagysčių plitimą“, nurodė nekilmingąjį išplakti suduodant 200 kirčių rykštėmis.

24 Tiriant Kauno pilies teismo praktiką šios bausmės taikymo bajorams atvejų nepastebėta, žr. A. Stankevič, *Viešųjų bausmių taikymas...*, p. 212–214.

25 1765 m. rugpjūčio 6 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4831, l. 7–7v.

Dar vienas už vagystę teisiamas valstietis buvo Antanas Kuzniarskis (*Antoni Kuźniarski*), kuris 1767 m. gruodžio mėnesį išvyko iš Vilniaus neva keliaudamas į Kauną, bet pakeliui iš Vievio valdoje (priklausė Oginskiams) gyvenusio valstiečio Pranciškaus Gliaudelio (*Franciszek Gławdelis*) pavogė arklį ir du jaučius ir juos nusivarė į Vilnių. Jaučius iš karto turguje už penkis su puse talerio pardavė, o arklį pasiliko. Ieškodami gyvulių į Vilnių atvyko apvogtasis valstietis su valdos ekonomu ir Kuzniarskis neilgai trukus buvo pagautas. Teismas, atsižvelgęs į tai, kad tai buvo pirmasis Kuzniarskio nusikaltimas, jis buvo kankinamas ir pavogti gyvuliai buvo grąžinti, atleido kaltinamąjį nuo kriminalinės baudmės. Tačiau kadangi jis prisipažino dėl vagystės, jam skyrė 100 rykščių baudmę²⁶.

1768 m. buvo pateikti keli kaltinimai bajorams: 1767 m. spalio 13 d. Viktoras Mejeris (*Wiktory Mejer*) su bendrininku per skylę, išmušę plytelę krosnyje, pateko į Jono Godickio (*Jan Godycki*) išnuomotą butą Vilniuje ir išnešė daug įvairių daiktų (skrynelę su drabužiais ir pinigais, kyriejų, šautuvą, pistoletus ir kt.). Netrukus Godickiui pavyko išsiaiškinti nusikaltėlius. Gavęs Dvasinio tribunolo sprendimą, jis atliko kratą Mejerio apsistojimo vietoje ir daiktus, įvertintus 11 raudonų auksinų, rado. Dvasinis tribunolas, atlikęs įtariamojo apklausą, bylą persiuntė Vilniaus pilies teismui, bet šis nebuvo nusiteikęs skelbti mirties nuosprendžio. Jis pasitelkė šią argumentaciją: nepateikta faktų, kad Mejeris būtų anksčiau vogęs; pavogti daiktai, išskyrus 4 raudonus auksinus, buvo sugrąžinti; teismas, remdamasis TLS XIV sk. 3 str., „turi būti labiau linkęs išlaisvinti“. Tuo remiantis kaltinamasis buvo atleistas nuo kriminalinės baudmės. Mejeris teisinosi nusikaltimą padaręs dėl girtuokliavimo ir prikalbintas kitų, tačiau teismas atkirto – jo nusikaltimas yra įrodytas, o po vagystės jis drįso nusikaltimą slėpti. Už tai jam buvo skirta 200 rykščių baudmė²⁷.

Tais pačiais metais Upytės sargybininkas Jokūbas Dausinas (*Jakub Dowsin*) apkaltino kitą bajorą, Antaną Grinevičių (*Antoni Hryniewicz*), 1768 m. rugsėjo mėnesį pavogus arklį iš jo valdoje gyvenusio žydo. Nors arklį per draugus pavyko susigrąžinti, nuostoliai, patirti dėl jo ieškojimo, atlyginti nebuvo, todėl Dausinas, girdėdamas ir apie kitas Grinevičiaus įvykdytas vagystes, nutarė kaltinimą palaikyti teisme. Bet teismas prašytos kriminalinės baudmės Grinevičiui neskyrė. Nutarta, jog Dausinas sutiko priesaika pagrįsti

26 1768 m. kovo 11 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4832, l. 83–86v.

27 1768 m. gegužės 25 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4832, l. 90–91.

tik arklio vagystę, o neįrodžius kitų ši laikoma pirmąja. Tačiau, siekiant atgrasyti nuo tolesnių nusikaltimų, Grinevičiui buvo skirta 300 rykščių bausmė²⁸.

Bresto iždininkas Mykolas Elisas Laskovskis (*Michał Eliaasz Laskowski*), 1763 m. susitaręs su Vilniaus pijorų kolegijos rektoriumi kunigu Kazimieru Kruševskiu (*Kazimierz Kruszewski*), buvo palikęs saugoti Vilniaus pijorų vienuolyne skrynį su savo daiktais. Po kurio laiko rektoriaus tarnas Pranciškus Gluchovskis (*Franciszek Głuchowski*) nemenkai prakuto, ėmė pirkti brangius daiktus ir taškytis pinigais. Priežastis netruko išaiškėti – Laskovskis pasigedo didelės sumos, buvusios skrynelėje (230 raudonų auksinų ir 880 timfų). Jis norėjo, kad žalą atlygintų pijorai, bet šie savo atsakomybę griežtai neigė, esą apie skrynelėje buvusius pinigus jie nebuvo įspėti, o juos pavogęs asmuo yra aiškus, iš jo ir reikėtų prisiteisti žalą. Nė viena iš proceso šalių nereikalavo Gluchovskiui kriminalinės bausmės, todėl 1770 m. teismas savo nuožiūra ir siekdamas, kad „tokie nusikaltimai neliktų nenubausti“, skyrė jam 100 rykščių bausmę²⁹.

1771 m. Buivydžių ekonomas Petras Bžozovskis (*Piotr Brzozowski*) siekė nuteisti mirties bausme Dominyką Anuškovskį, dar besivadinusį Vereščinskiu (*Dominik Anuszkowski przezywający się Wereszczyński*). Buvo teigiama, kad Anuškovskis gyveno iš vagysčių, o kaip įrodymai buvo pateikti įvairių asmenų atsiųsti laišakai ir išduoti paliudijimai. Teismas nutarė, jog šie įrodymai yra nepakankami, o kaltinamasis iki šiol buvo neteistas. Teismas konstatavo tik kaltinamojo buvimą vagystės vietoje ir arklių (vėliau grąžintų) vagystę. Už šiuos nusikaltimus jam buvo skirta 200 rykščių plakimo bausmė³⁰. Teismas nurodė, kad skirdamas bausmę vadovavosi TLS XIV sk. 3 str.³¹

1780 m. rugsėjo mėnesio sesijoje, kaltinant Simonui Bončevskiui (*Szymon Bonczewski*), buvo teisiamas bajoras Kazimieras Jančiauskas (*Kazimierz Janczewski*). Šis apklausiamas prisipažino pavogęs du jaučius iš Lavoriškio

28 1769 m. kovo 18 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4832, l. 105–106. Nežinoma, ar bausmė buvo įvykdyta, Grinevičius pateikė apeliaciją į Lietuvos Vyriausiąjį Tribunolą ir teismas jam tai leido.

29 1770 m. rugsėjo 27 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4832, l. 123v–127.

30 1771 m. rugsėjo 11 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4832, l. 137–138.

31 Šis straipsnis plakimo bausmės neminėjo. Greičiausiai remtasi nuostata, kad teismas, apsvarstęs pateiktus įrodymus, „abejotinose bylose turi būti labiau linkęs išlaisvinti negu nubausti“, *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, p. 400.

klebono pavaldinio, dar du iš Paberžės klebono valstiečio, o gyvendamas Antakalnyje pas poną Taločką mąstė apie vagystes kaip apie prasimaitinimo būdą. Remdamasis kalinamojo prisipažinimu ir nurodęs TLS XIV sk. 7 str. teismas nubaudė Jančiauską – skyrė jam 500 kirčių rykštėmis bausmę³².

1781 m. buvo teisiamas Aklosios (*Ślepa Korzyść*) valdoje buvusios smuklės laikytojas žydas Šaja Maušovičius (*Szaja Mowszowicz*), kurį Pernu arklidininkas Antanas Galinskas kaltino vagystėmis ir vogtų daiktų prekyba. Iš Rakonių dvaro buvo pavogta įvairių daiktų, o valdos savininkai Galinskiai buvo įsitikinę, kad Maušovičius pavogtus deliją, kyriejų ir kailinius nuvežė į Vilnių, kur pardavė vietos žydams (šie taip pat buvo pašaukti į teismą). Smuklininkas buvo su laikytas po to, kai pas jį buvo rastas pavogtas katilas. Teismas konstatavo esant įrodyta, jog Maušovičius vykdė nusikalstamą veiklą, pas jį buvo rastas pavogtas katilas, o be to, jis pats prisipažino pirkęs pavogtus mažesnės vertės daiktus iš netoliese apgyvendinto Rusijos kariuomenės kareivio. Už tai teismas nutarė jį nubausti 300 kirčių³³, bet jokių nuorodų į teisės straipsnius nepateikė³⁴.

Jau aptartoje byloje 1781 m. pabaigoje kelis asmenis nuteisus mirties bausme, dar keliems vagims buvo skirtos plakimo bausmės. Tai buvo Kazimieras Narkevičius (*Kazimierz Narkiewicz*), Andriejus Kučbaika (*Andrzej Kuczbayko*), Dominykas Kuševskis (*Dominik Kuszelewski*), Tomas Dvožekis (*Tomasz Dworzecki*) ir Mykolas Vitvickis (*Michał Witwicki*). Narkevičius buvo gana patyręs vagis, tačiau jam nelabai sekėsi – savo gyvenime bent tris kartus buvo plakamas, taip pat kalėjo Vilniaus rotušės kalėjime. Jis pasakojo, jog pradžioje dažniausiai vogė iš kišenių darbuodamasis kartu su broliais Teineckiais, o vėliau jau po plakimų nebeturėjo tiek drąsos pats vogti, todėl lydėjo Sumaroką ir Domarackį įvairiais būdais jiems talkindamas. Kučbaika prisipažino pats vogęs (daugiausia iš žmonių kišenių – pinigų ir skaras), taip pat lydėdavęs kitus vagis, padėjęs jiems vogti ir už tai gaudavęs dalį atlygio.

32 1780 m. rugsėjo 21 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis (įrašytas prie ieškinio taktinių bylų registre), LVIA, f. SA, b. 5042, l. 113v.

33 1781 m. rugsėjo 25 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4834, l. 75–79v.

34 Visi bylos dalyviai pateikė apeliaciją dėl sprendimo, Lietuvos Vyriausiasis Tribunalas 1782 m. sausio 30 d. sprendimu paliko tą pačią bausmę Maušovičiui – 300 kirčių rykštėmis ją vykdant Vilniaus turguje vasario 1 d., Smolensko rotmistro Faustino Ciapinskio surašytas Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo 1781–1782 m. lietuviškos kadencijos dienoraštis, Vyriausiasis senųjų aktų archyvas Varšuvoje, f. Zbiór Branickich z Sucheja, b. 58/74, l. 179–183.

Vitvickis prisipažino tik lydėdavęs vagis, iš jų kelis kartus gavęs dalį laimio, o Kušelevskis ir Dvožeckis visus kaltinimus dalyvavus vagystėse neigė (Teineckis apklausoje teigė, jog „Kušelevskis daugiausia dirbaujasi prie vežimų“). Sprendime visų šių kaltinamųjų kaltė nebuvo detalizuojama, tiesiog konstatuota, kad jie buvo kitų apkaltinti ir patys prisipažino Vilniuje turguose padėję kitiems vogti, taip pat patys vertėsi kišenvagystėmis (traukė pinigus, skareles ir „visokių daiktus“). Dėl šios veiklos ilgesniam laikui atsitraukė nuo įprastų darbų ir iš to išsilaikė. Už tai buvo verti bausmių „ir tam, kad panaši savivalė nevyktų“, skyrė pavyzdines kūno bausmes diferencijuodamas jas pagal prasižengimo laipsnį: K. Narkevičiui 500 kirčių, A. Kučbaikai 400 kirčių, M. Vitvickiui 300 kirčių, o D. Kušelevskiui ir T. Dvožekiui po 200 kirčių³⁵.

Dar vieną kūno bausmę Vilniaus pilies teismas skyrė vagystės byloje, kurioje buvo teisiamas Jokūbas Bulikovskis (*Jakub Bulikowski*) (jo luominė priklausomybė nebuvo nurodyta). Paaiškėjo, kad jis du kartus apvogė Paneorių smuklės laikytoją valstietį Joną Jurgelevičių (*Jan Jurgielewicz*), o iš kito valstiečio, Martyno Valackevičiaus (*Marcin Wołodzkiewicz*), pavogė 10 telerių kainavusį jautį. Bulikovskio kaltė nekėlė abejonių, jis buvo pagautas su voginiu, o be to, turėjo vagies reputaciją. Teismas nutarė, jog nukentėjusieji yra artimesni priesaikai, todėl nurodė jiems ją atlikti, o Bulikovskį, pasirėmęs TLS XIV sk. 7 str., nubaudė 400 rykščių bausme³⁶.

1783 m. pabaigoje buvo teisiamas nekilmingasis Kazimieras Zdanavičius (*Kazimierz Zdanowicz*), kuris pavogė vežiko kariatos „kišenėlėse“ slėptus pinigus. Teismas nutarė, jog pinigai buvo netinkamai paslėpti, o Zdanavičius nusikalto pirmą kartą, todėl skyrė jam nedidelę – 100 kirčių rykštėmis bausmę, kuri turėjo būti įvykdyta kalėjime³⁷.

1784 m. kaltinimą vagyste bajorui Matui Pruskiui (*Mateusz Pruski*) Vilniaus pilies teisme iškėlė viešasis teismo kaltintojas³⁸. Byloje nebuvo nurodyta, ką Pruskis pavogė, bet pagautas jis buvo nusikaltimo vietoje ir dėl vagystės

35 1781 m. gruodžio 21 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4834, l. 82–88v.

36 1782 m. gegužės 6 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4834, l. 108–109v. Priesaikos davimo dieną buvo pasiektas susitarimas – Bulikovskis atleido nukentėjusiuosius nuo priesaikos, o šie dovanojo jam kūno bausmę.

37 1783 m. gruodžio 20 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis (įrašytas prie ieškinio taktinių bylų registre), LVIA, f. SA, b. 5006, l. 38, 39.

38 1784 m. gegužės 27 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4834, l. 185–187.

prisipažino. Kaltinamasis paprašė būti atleidžiamas nuo bausmės remiantis tuo, jog nusikalto pirmą kartą ir kurį laiką buvo kalinamas. Bet teismas atkirto: įstatymai leidžia atlikti išteisinamąją priesaiką asmeniui, kuris pirmą kartą kaltinamas neturint rimtų įrodymų ir nepagautas nusikaltimo vietoje. O Pruskį, kaip vagį, kad ir pirmą kartą nusižengusį, įstatymas nurodo bausti „griežtai“, šiuo atveju kalinimas nėra pakankama bausmė. Jam buvo skirta 200 kirčių botagais bausmė.

Paskutinė žinoma byla, kurioje Vilniaus pilies teismas vagims skyrė plakimo bausmes, buvo nagrinėjama 1786 m. Tai buvo byla dėl prekių iš Vilniaus pirklio Stepono Domanskio krautuvės, kurioje buvo prekiaujama įvairiais audiniais ir rūbais, išnešimo. Paaikškėjo, jog *kromininkas* (krautuvininkas) Jokūbas Karolevičius (*Jakub Karolewicz*), įkalbėtas Vilniaus žydo V. Judelovičiaus, leido šiam paslapčia išnešti iš krautuvės įvairių rūšių audinių (tarp jų šilko), skarų, kojinių. Taip pat buvo sugalvota apgaulė: Vilniaus perpardavinėtojiui buvo parduoti šilkiniai Domanskio audiniai, o jų savininku ir Slucko pirkliu apsimetė Judelovičiaus svainis Dovydas Šepšėlovicius (*Dawid Szepszelowicz*). Tokiu būdu Domanskiui iš viso buvo padaryta žalos už milžinišką sumą – 4877 auksinus ir 5 grašius. Ieškovas prašė V. Judelovičiui skirti mirties bausmę, remdamasis XIV sk. 7 str., kuris kalbėjo apie pagavimą su voginiu ir dar pasirėmė to paties skyriaus 14 str., kuris numatė aukščiausiąją bausmę apvogusiam svirną, prašydamas krautuvę prilyginti svirniui. Bet teismas nutarė kaltinamąjį bausti švelniau, tai pagrindė nuorodomis į keletą XIV sk. straipsnių: 3 str., kuris teismui rekomenduoja veikiau išlaisvinti nei bausti mirtimi; 15 str., kuris mirties bausmę numato tik „trečią kartą“, ir galiausiai 7 str., kuris antrą kartą pavogusiam jau net nedidelės vertės daiktą skiria „plakimą prie stulpo“. Žydui buvo paskirtas plakimas, paskirstant jį dalimis (du kartus po 150 sudavimų rykštėmis), bausmė turėjo būti įvykdyta budelio „įprastoje vietoje“ turgaus dienomis, t. y. tų pačių metų gegužės 12 ir 16 d.³⁹ Bausmė buvo skirta ir Karolevičiui. Teismas atsižvelgė į jo jauną amžių (tikslus jo amžius nenurodytas, greičiausiai jis buvo nepilnametis) ir kad tai pirmas jo padarytas nusikaltimas, remdamasis tyrimo medžiaga bei nurodydamas XIV sk. 11 str.

39 1786 m. gegužės 9 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4834, l. 244–253v. Judelovičiaus prašymą dėl apeliacijos teismas atmetė. Kadangi paskirtos priesaikos buvo atliktos tik gegužės 15 d., todėl pirmas Judelovičiaus plakimas įvyko tik 16 d. Antrasis, Domanskiui leidus, buvo nukeltas į gegužės 27 d.

(šis kalbėjo apie nepilnamečių vagių baudimą), ir tam „kad [šis] ateityje būtų doresnis ir atsargesnis“, skyrė jam 200 kirčių rykštėmis bausmę.

Aptartoji vagims skiriama kūno bausmė Vilniaus pilies teismo sprendimuose beveik visada būdavo įvardijama kaip plakimas rykštėmis (*rózek*), bet kelis kartus buvo pavartoti ir kiti terminai – 1781 m. teisiant žydą Š. Maušovičių paminėti virbai (*mioły*), o 1784 m. teisiant bajorą M. Pruskį – botagai (*rózek czyli batogów*). Beveik visais atvejais nurodyta, kad bausmė turi būti atliekama „įprastoje vietoje“ Vilniuje, tik retsykiais patikslinama, jog ji yra prie rotušės. Vienu (minėto M. Pruskio) atveju bausmė turėjo būti vykdoma pilies aikštėje (*na placu zamkowym*). Paprastai ši bausmė vykdyta prie gėdos stulpo, Vilniaus pilies teismas kartais jį net paminėdavo (*pręgierz*), bet dažniausiai šios aplinkybės nedetalizuodavo. Vieną kartą – 1765 m. teisiant B. Lukianovičių, nurodyta šią bausmę vykdyti prie kaladės (*u dyby*). Bausmės vykdytoju beveik visada įvardijamas Vilniaus budelis. Išimtis padaryta tik keliais atvejais: vagies M. Pruskio atveju bausmę, prižiūrint viešajam teismo kaltintojui, turėjo įvykdyti Vilniaus pilies įgulos kariai, o 1786 m. nuteisus J. Karolevičių buvo nurodyta, jog bausmę jam įvykdys kiti kaliniai kalinimo vietoje (t. y. Vilniaus pilies įgulos kalėjime). Kalėjime turėjo būti vykdoma ir 1783 m. K. Zdanavičiui skirta bausmė, bet jos vykdytojo teismas neįvardijo. Bausmės vykdymo data paprastai būdavo skiriama trečioji diena po sprendimo.

XVIII a. antroje pusėje Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo praktikoje apskaičiuojant TLS išvardytas kapas grašių buvo laikoma, jog viena kapa grašių yra lygi dviem su puse lenkiškų auksinų (vieną auksiną sudarė 30 grašių)⁴⁰. Taigi keturių kapų grašių suma buvo prilyginama dešimčiai lenkiškų auksinų. Beveik visais pirmiau aptartais atvejais vagių grobio suma gerokai viršijo dešimties auksinų ribą, todėl pagal įstatymą kaltinamiesiems turėjo būti skirta mirties bausmė. Simptomiška, kad skirdamas plakimo bausmes vagims Vilniaus pilies teismas tokio savo pasirinkimo beveik niekada neparemdavo atitinkamais TLS straipsniais, o kai tai darydavo – paprastai remdavosi XIV sk. 7 str., kuris numatė tokią bausmę pavogusiems daiktus, vertus iki keturių kapų grašių (nors tai ir neatitiko bylos aplinkybių). Taigi teismas skirdavo švelnesnę nei įstatymuose numatyta bausmę, tačiau, kita vertus, sunkią

40 Analogiškai: Gintautas Sliesoriūnas, *Lietuvos istorija*, t. VI: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje (1588–1733 m.)*, Vilnius, 2015, p. 198.

ją darė didelis skiriamų sudavimų rykštėmis skaičius⁴¹. Taip pat reikia pabrėžti didelį teisėjų arbitralumo laipsnį tokiose bylose – už panašią vagystę vagys galėjo sulaukti skirtingo sudavimo rykštėmis skaičiaus.

Aštuoniems kūno bausme nuteistiems asmenims buvo skirtos ir papildomos bausmės. Du asmenys (B. Liukianovičius, V. Judelovičius) turėjo būti paženklinami kaip vagys – jiems ant kaklų išdeginamas kartuvių ženklas (Judelovičiaus atveju pažymėta, jog tai daroma tam, kad šis būtų žinomas kaip sukčius ir nebegalėtų įkalbinėti kitų asmenų nusikalsti). Įvykdžius plakimo bausmę iš miesto turėjo būti išvaryti aštuoni asmenys: 1765 m. nuteistas B. Lukianovičius, 1781 m. pabaigoje nuteisti K. Narkevičius, A. Kučbaika, M. Vitvickis, D. Kušeleviskis ir T. Dvožekis (sprendime nurodyta, jog tai daroma siekiant išvengti tolesnės šių vagių daromos žalos), 1784 m. nuteistas M. Pruskis (sprendime motyvuota: tam, kad būdamas nuteistas, vagis savo pavyzdžiu nepiktintų kitų žmonių ir nedarytų mieste naujų nusikaltimų) ir 1786 m. nuteistas V. Judelovičius. Paženklinimas ir išvarymas iš miesto buvo įprastos vagims taikomos papildomos bausmės, skiriamos tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje⁴². Kita vertus, kaip papildoma bausmė jos buvo paskirtos tik daliai nuteistųjų vagysčių bylose.

Kalėjimo bausmės taikymas. Trečiasis Lietuvos Statutas nenumatė vagims taikyti bokšto baudsmių ir tokių Vilniaus pilies teismas nuteistiesiems vagysčių bylose neskyrė. Tačiau 1782 m. sausio 11 d. pasirodė Nuolatinės tarybos universalas, kuris vainikavo Abiejų Tautų Respublikos valdovo Stanislovo Augusto pastangas kovoti su plačiu mirties bausmės taikymu Lenkijos ir Lie-

41 Palyginimui galima paminėti, jog XVIII a. Krokuvos pilies teismo skiriamų plakimų skaičius siekė nuo 30 iki 300, Tomasz Adamczyk, System kar w prawie ziemskim na przykładzie orzecznictwa sądu grodu krakowskiego w XVIII wieku, in: *Culpa et poena: z dziejów prawa karnego*, Kraków, 2009, p. 175. Kauno pilies teismo XVIII a. antroje pusėje skiriamų plakimų skaičius neviršijo 400 sudavimų (vagims – 300 sudavimų), o per vieną kartą vykdoma ne daugiau kaip 150 sudavimų, Adam Stankevič, Viešųjų baudsmių taikymas..., p. 212, 214.

42 Plg. Hubert Łaszkiwicz, Kary wymierzone przez sąd miejski w Lublinie w drugiej połowie XVII wieku, in: *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 1989, t. XLI, sąs. 2, p. 139–142; Marian Mikołajczyk, *Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku*, Katowice, 1998; T. Adamczyk, System kar..., p. 174, 181 (įdomu pažymėti, jog autoriui pavyko surasti tik du Krokuvos pilies teismo paskirtus vagių paženklinimo ir tris išvaymo atvejus, visi jie datuojami XVIII a. pirmąja puse); Adam Stankevič, Viešųjų baudsmių taikymas..., p. 214.

tuvos teismuose. Jame buvo nurodyta siųsti į Lenkijoje, Podolės Kamenecę, esantį kalėjimą nuteistuosius, kuriems buvo skirtos kalėjimo bausmės nuo vienerių metų iki gyvos galvos⁴³. Ir nors universalas neturėjo įstatymo galios, o Lietuvos teisė kalėjimo bausmės nenumatė, tačiau netrukus bajorų teismai tokią bausmę pradėjo taikyti. Teisiant vagis Vilniaus pilies teisme ši bausmė buvo pritaikyta tik kartą – 1782 m. kovo mėnesio sesijoje, kai vyko rezonansinė byla, kurioje iš viso buvo nuteisti devyni vagys, visi jie buvo nuteisti įvairios trukmės kalėjimo bausme⁴⁴.

Mažiausiai penki kaltinamieji buvo susiję su 1781 m. gruodžio mėnesį nuteistais vagimis. Tarp jų buvo Jonas Elijaševičius (*Jan Eliaszewicz*), kurio vagysčių stažas siekė keliolika metų. Jis papasakojo įvairių savo vagysčių epizodų, už kuriuos daug kartų buvo sulaikytas ir išplaktas. Buvo vedęs miestietę našlę ir apsigyvenęs Vilniuje, čia ėmė teikti maitinimo paslaugas, vadovavo smuklei, iš Rusijos kareivių supirkdavo vogtus daiktus, vėliau su kitais vagimis dalyvavo vagystėse iš Vilniaus miesto gyventojų namų (per langą išnešdavo skrynias, rūbus, įvairius įrankius, miltus). Kas kurį laiką tekdavo iš Vilniaus pasitraukti ir verstis smuklių nuoma įvairiose vietose Vilniaus apylinkėse. Galiausiai teko darbuotis įvairiose mugėse – vogti tiek be priežiūros paliktus arklius su vežimais, tiek iš žmonių kišenių. Mykolas Sowickis (*Michał Sowicki*) buvo krikštytas žydas, kuris teigė išsilaikęs iš savo rankų darbo (buvo virėjas), tarnavo įvairiems asmenims. Viešojo kaltintojo suformuluotus kaltinimus jis iš pradžių neigė, bet jį klampino kitų vagių parodymai, visų pirma Sumaroko pasakojimai apie bendrą judviejų vagystę iš vežimo prie Riešės, taip pat bendrą keliavimą ir kišenvagystes mugėse, arklio su vežimu vagystę ir vagystę iš svirno. Priklausymą vagių gaujai neigė ir Petras Černiauskas (*Piotr Czarniewski*), jis teigė vertęsis karo tarnyba ir užsiimdavęs batsiuvio amatu. Tačiau jį klampino Sumaroko ir Domarackio liudijimai: pirmasis pasakojo apie Černiausko dalyvavimą kišenvagystėse Šatėse ir Skapiškyje, o antrasis – apie vagystes Vidžiuose. Kiti du kaltinamieji buvo Antanas Janovskis (*Antoni Janowski*) ir Antanas Narkevičius (*Antoni Narkiewicz*). Abu jie dalyvavo Naujamiestyje įvykdytose vagystėse, arklių su vežimu vagystėje ir vagystėje iš svirno. Laimikio dalybose Janovskiui buvo atitekęs pavogtas arklys, kurį jis pardavė Šnipiškėse gyvenusiam žydui.

43 Aleksander Czaja, *Między tronem, buławą a dworem petersburskim. Z dziejów Rady Nieustającej 1786–1789*, Warszawa, 1988, p. 245–246.

44 1782 m. kovo 22 d. Vilniaus pilies teismo nuosprendis, LVIA, f. SA, b. 4834, l. 95–99v.

Vėliau arklys buvo atpažintas, o Janovskis įkalintas. Dar vienas arklys buvo atitekęs Narkevičiui, ir šis taip pat buvo atpažintas, o vagis atsidūrė kalėjime.

Apie kitų kaltinamųjų ryšius su šiais vagimis trūksta informacijos, atrodo, kad jie laikėsi atskirai. Pats vienas neabejotinai darbavosi Danielius Borodzičius (*Daniel Borodczicz*), matyt, specializavęsis vogti iš bažnyčių (keliaavo po Lietuvą ir Lenkiją, lankėsi Čenstakavoje). Bylos nagrinėjimo metu paaiškėjo, jog 1782 m. vasario 2 d. jis buvo pavogęs sidabrinį relikvijorių iš Šv. Jonų bažnyčios, o sulaikytas po to, kai jį sulaužęs pabandė parduoti Vilniaus auksakaliui Joseliui. Už tai kelias savaites kalėjo Vilniaus įgulos kalėjime, buvo išplaktas rykštėmis ir išleistas į laisvę. Netrukus buvo sulaikytas už kelių drabužių vagystę Vilniuje, šį kartą laikytas miestiečių kalėjime ir vėl buvo išplaktas. Dar tą pačią dieną, kai buvo išleistas iš miestiečių kalėjimo, atvyko į Vilniaus dominikonų bažnyčią, kur nuo altorių nuėmė du sidabrinis kryželiu su grandinėlėmis. Šį kartą spruko iš miesto, pakeliui grandinėles pardavė nepažįstamam žydui, o įkliuvo Eišiškėse.

Kazimieras Jančiauskas 1780 m. už keturių jaučių vagystę jau buvo Vilniaus pilies teismo sprendimu baustas vieša plakimo bausme, tada jam buvo skirta net 500 kirčių rykštėmis. Tačiau tai jo nepamokė – išvykęs iš Vilniaus kurį laiką tarnavo pas Pasvalio kleboną, bet vėliau nutarė grįžti į Vilnių. Pakeliui pavogė arklį, taip pat apšvarino svirną, išnešė įvairių rūbų, audinių ir odų. Buvo pagautas Vilniaus priemiestyje ir įkalintas.

O štai Jonas Bagdonavičius (*Jan Bohdanowicz*) buvo suimtas po to, kai apvogė Vilniuje, Rūdninkų gatvėje, neužrakintą paliktą butą, kuriame buvo apsistojęs bajoras pavarde Ragauskas (*Rogowski*), išnešė laikrodį, kelis rūbus, diržą, kepurę, pistoletus, šaulio krepšį, striukę, apsiaustą. Buvo sulaikytas, kai apsirengęs pavogtais rūbais lankėsi turguje. Teisme jis aiškino tai padaręs dėl nepritekliaus, tačiau paaiškėjo ir kiti nepalankūs jam faktai: prieš tai jis buvo vienerius metus kalintas Vilniaus įgulos kalėjime įtartas laikrodžio vagyste, iš jo pabėgo kartu su jį saugojusiu kareiviu, Borisove apvogė žydą, o vėliau 1781 m. už vagystę Vilniuje iš metropolito rūmų Vilniuje vėl kalintas nuo Pelenų dienos iki šv. Kalėdų. O paleistas iš kalėjimo po dviejų savaičių vėl įkliuvo. Jo bendras buvo Andriejus Vaitkevičius (*Andrzej Woytkiewicz*). Nors apklausiamas jis atkakliai visus kaltinimus neigė, tačiau visur lydėjo Bagdonavičių ir turėjo pavogtų daiktų, kurie iš jo vėliau buvo atimti. Taip pat paaiškėjo, jog kartą jis jau buvo įkalintas pastebėjus pas jį vogtų daiktų (sidabrinį laikrodį, žiponą, diržą ir kepurę), bet sugebėjo iš kalėjimo pabėgti.

Bylos sprendime teismas konstatavo visų kaltę esant įrodytą ir nutarė juos esant vertus „pavyzdinės bausmės“. Įtariamieji bandė išvengti bausmių teigdami esantys bajoriškos kilmės asmenys, o tokiems, jeigu jie neprisipažįsta pavogę, įstatymas neva leidžia tris kartus atlikti išteisinamąją priesaiką, ir tik ketvirtą kartą nurodo skirti bausmę. Tačiau viešojo kaltintojo nuomonė buvo priešinga – jis teigė, jog kaltinamieji apklausiami prisipažino padarę nusikaltimus, todėl paprašė jiems skirti TLS vagims numatytas bausmes. Teismas nutarė, jog kaltinamieji nėra verti mirties bausmės, tačiau negali būti ir paleisti nenubausti. Bylos sprendime buvo konstatuota penkis kaltinamuosius ne tik esant vagis, bet ir nematant jų pasitaismo galimybių. Skirdamas bausmę teismas pasirinko minėtu Nuolatinės tarybos universalu ir proporcingai kaltinamųjų nusikaltimams Borodzičiui, Elijaševičiui, Bagdonavičiui, Sovickiui ir Jančiauskui skyrė kalėjimo iki gyvos galvos bausmes, Narkevičių ir Janovskį nubaudė 10 metų kalėjimo bausme, Vaitkevičių – 5 metų, o Černiauską – 3 metų bausme. O jų atlikti nuteistieji turėjo būti nusiųsti į Podolės Kamenecą⁴⁵.

Kaip jau minėta, tai buvo vienintelis šios bausmės pritaikymo vagysčių bylose atvejis. Jau netrukus Vilniaus pilies teismas grįžo prie „tradicinių“ bausmių ir vagims vėl pradėjo skirti kartuves arba plakimą. Apie kalėjimo bausmės pritaikymo priežastis aptartoje byloje galima tik spėlioti. Trijų vagių pakorimas Vilniuje 1782 m. sausio mėnesį neabejotinai buvo išskirtinis įvykis, nes tokios gausios egzekucijos čia buvo neįprastos⁴⁶. Neaišku, kokias emocijas jis sukėlė visuomenėje, bet galbūt teisėjai dėl savo sprendimo sulaukė tam tikro spaudimo ar kritikos. Todėl 1782 m. kovo mėnesį teismas pasirinko skirti švelnesnes bausmes, nesusijusias su gyvybės atėmimu, ir čia teisėjams pagelbėjo Nuolatinės tarybos universalas. Kita vertus, plačiau taikyti šią bausmę, matyt, trukdė neaiškumai ir problemos, susijusios su jos vykdymu (t. y. su kalinių transportavimu, jų išlaikymu, o vėliau ir šio kalėjimo perpildymu).

45 Nuteistųjų prašymą leisti pateikti apeliaciją Vilniaus pilies teismas atmetė.

46 Plg. Andrzej Karpiński, Wileńscy „mistrzowie sprawiedliwości” w drugiej połowie XVII i w początkach XVIII w., in: *Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych. Studia ofiarowane Pani Profesor Marii Boguckiej*, red. A. Karpiński, E. Opałiński, T. Wiślicz, Warszawa, 2010, p. 395–398.

Baigiamosios pastabos. XVIII a. antrojoje pusėje Vilniaus pilies teismas viešąsias bausmes skyrė 36 vagims (visais atvejais tai buvo vyrai, iš jų vienas – K. Jančiauskas – baustas du kartus). Dažniausiai (49 proc.) jiems būdavo skiriama plakimo rykštėmis (epizodiškai plakimo botagais) bausmė (18 atvejų), kai kada kartu su papildomomis išvaymo iš miesto (8 atvejai) ir paženklinimo (2 atvejai) bausmėmis. Dešimčiai vagių (27 proc.) buvo skirta mirties bausmė, kuri, kaip ir įprasta tokiose bylose, turėjo būti įvykdoma kartuvėse. Devyniems vagims (24 proc.) buvo skirtos terminuotos (nuo 3 iki 10 metų) arba neterminuotos (iki gyvos galvos) kalėjimo bausmės, kurios turėjo būti atliekamos už LDK ribų – Podolės Kamenecė. Taigi vagysčių bylose Vilniaus pilies teismas taikė gana griežtas bausmes, iš esmės remdamasis atitinkamomis TLS normomis, taip pat, matyt, iš dalies laikydamasis tokių bylų nagrinėjimo tradicijos (tais atvejais, kai vietoj numatytos mirties bausmės skirdavo plakimo bausmę). Išimtis buvo LDK įstatymuose nenumatytos kalėjimo bausmės taikymas, tačiau šiuo atveju ji buvo tik epizodinė – pritaikyta vieninteliame nuosprendyje. Aptartoji situacija nedaug tesiskyrė nuo kaimynės Lenkijos miestiečių teismų praktikos analogiškose bylose. Kaip nustatė Martynas Kamleris, Krokuvos, Liublino ir Poznanės miestiečių teismai XVI a. antrojoje pusėje ir XVII a. pirmojoje pusėje vagysčių bylose dažniausiai taikė mirties (45 proc. atvejų) ir plakimo (46 proc. atvejų) bausmes, o pastaroji paprastai buvo lydima kitų – išvaymo iš miesto, rečiau ausies nupjovimo – bausmių⁴⁷. Kitas tyrimas parodė, jog Liublino miestiečių teismas XVII a. antrojoje pusėje vagims dažniausiai taikė plakimo bausmę (ji buvo skirta 52,4 proc. visų sprendimų, bet dažniausiai kartu su išvaymu iš miesto, kartais ausies nupjovimu ar paženklinimu). O mirties bausmė skirta apie 20 proc. nuteistųjų vagysčių bylose, bet net 48,4 proc. įvykdžiusiems vagystes įsibraunant į patalpas⁴⁸. Gana ryškiai skyrėsi tik bajorų ir miestiečių teismų vagims skiriamų sudavimų rykštėmis skaičius, kuris bajorų teismuose buvo gerokai didesnis. Apšvietos epochos filosofai vietoj kūno bausmių (daugiausia mirties bausmės) taikymo siūlė kalėjimo (laisvės atėmimo) bausmę, kuri leistų realizuoti naujai apibrėžtą baudžiamosios represijos tikslą – nusikaltėlio resocializaciją, taip pat įgyvendinti bausmės proporcingumo nusikaltimui ir bausmės uti-

47 Marcin Kamler, *Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich)*, Warszawa, 2010, p. 364.

48 H. Łaskiewicz, *Kary wymierzone przez sąd miejski w Lublinie...*, p. 141.

litarizmo (panaudojant nuteistuosius darbam) principus⁴⁹. Vilniaus pilies teismo nuosprendžiuose vagysčių bylose šie principai (išskyrus vieną atvejį) iš esmės nebuvo realizuojami. Tiesa, kartais teismas užsimindavo apie teisiamojo galimybę pasitaisyti, bet tai nebuvo susiję su Apšvietos idėjų sklaida. Pagrindiniai baudmės tikslai ir toliau buvo teisingumo atkūrimas ir nusikaltimų prevencija. Net 23 iš 36 (64 proc.) nuteistųjų turėjo būti įvairiu mastu eliminuoti iš visuomenės (10 netekti gyvybės, 8 būti išvaryti, 5 kalėti iki gyvos galvos), todėl apie resocializaciją šiuo atveju nėra ko nė kalbėti. Matyt, nebuvo realizuojamas ir baudmės proporcingumo principas, kai panašiose bylose nuteistiesiems būdavo skiriamas nevienodas sudavimų rykštėmis skaičius. Visa tai greičiausiai galima paaiškinti visuomenės prisirišimu prie savo teisės (ypač Trečiojo Lietuvos Statuto) ir prie per amžius susiklosčiusios tam tikros teisminės praktikos.

Administration of Public Punishments to Thieves by the Vilnius Castle Court (in the Second Half of the 18th Century)

ADAM STANKEWICZ

Keywords: the Castle Court of Vilnius, thefts, public punishments, the Third Statute of Lithuania.

Summary. The aim of this article is to discuss the practice of administering public punishments to thieves in the court of Vilnius Castle in the Grand Duchy of Lithuania's (GDL) central voivodeship in the second half of the 18th century. The aim is to find out to what extent this practice complied with the laws that were in force in the state at that time and to what extent it reflected the humanisation postulates of criminal law that were spreading in the 18th century. The study is based on the court files of the Vilnius Castle Court stored in the Lithuanian State Historical Archives. The Third Statute of Lithuania, approved in 1588, and its provisions regarding the crime of theft still remained in force in the second half of the 18th century. This legal code provided for death, mutilation and flogging for those convicted of theft. In the second half of the 18th century, 36 thieves (all men, one of whom, Kazimieras Jančiauskas, was pu-

49 Adam Lityński, Między realizmem a utopią. Rzecz o humanitarystach oświecenia, in: *Studia z historii państwa, prawa i idei, prace dedykowane profesorowi Janowi Malarczykowi*, red. A. Korobowicz, H. Olszewski, Lublin, 1997, p. 243.

nished twice) were sentenced to public punishment by the Vilnius Castle Court. The most frequent punishment (49%) was flogging (18 cases), in some cases with the additional punishments of banishment from the city (8 cases) and branding (2 cases). Ten thieves (27%) were sentenced to death, which, as is common in such cases, had to be carried out on the gallows. Nine thieves (24%) were sentenced to fixed-terms (3 to 10 years) or indeterminate (life) prison sentences, to be carried out outside the GDL in Kamjaneć-Podilskyj. Thus, in cases of theft, the Vilnius Castle Court applied rather severe punishments, basically referring to the relevant norms of the Third Statute of Lithuania, and also, apparently, partly following the tradition of dealing with such cases (in cases where the punishment of flogging was imposed instead of the death penalty). An exception was the use of imprisonment, which was not provided for in the laws of the GDL, but in this case it was only episodic as it was applied in a single sentence in 1782 and originated from the regulation issued by the Permanent Council.

Instead of corporal punishments (mostly the death sentence), the philosophers of the Enlightenment era proposed the use of imprisonment which would allow to realise the newly defined concept of the repressional punishment – the resocialization of the offender, as well as to implement the principles of proportionality of punishment to the crime committed and the utility of punishment (by using the convicted person for labour). These principles were largely absent from the Vilnius Castle Court's sentences in the theft cases (except in one case). It is indeed the case that the Court sometimes did make reference to the defendants' possibility to reform themselves; however, it did not arise from the ideas of Enlightenment. The main objectives of punishment still remained the restoration of justice and prevention of crime. As many as 23 out of the 36 convicts (64 per cent) were to be eliminated from society to varying degrees (10 were to lose their lives, 8 were to be banished, 5 were to be sentenced to life imprisonment); therefore it is not possible to talk about resocialisation in this case. The principle of proportionality of punishment was also apparently not implemented when in similar cases the convicted received a different number of lashes. All this can probably be explained by society's attachment to its own law (in particular to the Third Lithuanian Statute) and to a judicial practice which got established throughout centuries.

Sutuoktinės giminės *fama* vyro heraldikoje: Mykolo Juozapo Gorskio ir Marijonos Reginos Vainaitės vedybų atvejis (XVIII amžiaus antra pusė)

JONAS DRUNGILAS

Lietuvos istorijos institutas

jonas.drungilas@istorija.lt

Raktiniai žodžiai: antspaudas, *fama*, Gorskiai, herbai, Salantai, vedybos, Vainos, Vilnius, Žemaitija.

Įvadas. XVIII a. antroje pusėje Biržuvėnų dvare, kuris priklausė Žemaitijos kaštelionui Mykolui Juozapui Gorskiui, ponų name ant sienos kabėjo jo žmonos Marijonos Reginos Vainaitės portretas (†1767)¹. Šio portreto dešiniajame viršutiniame kampe buvo nupieštas jungtinis herbas, o jame buvo pavaizduoti Gorskių Galvaraiščio (lenk. *Nalęcz*) ir Vainų Trijų ragų (lenk. *Trąby*) giminių herbai (žr. 1 pav.). Įdomu, kad tokia pat jungtinio herbo kompozicija atsikartoja ir viename iš keturių išlikusių paties M. J. Gorskio portretų². Manytina, kad abu minėti portretai su jungtiniu herbu buvo nutapyti greičiausiai tuo pačiu metu – po M. R. Vainaitės mirties, o ankstesniuose sutuoktinių portretuose kiekvienas iš jų vaizduojamas tik su savo giminės herbu³. Vadinasi,

- 1 Dabar šis portretas saugomas – Žemaičių „Alkos“ muziejus (toliau – ŽAM), GEK 4653, publikuotas – *Žemaitijos dvarų meno kolekcija „Alkos“ muziejuje. Katalogas*, sudarė Z. Dargaitė, Vilnius, 2010, p. 58. Apie šio portreto buvimą Biržuvėnų dvare XX a. pradžioje liudija kažkurio Gorskių giminės atstovo užfiksuota informacija, žr. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 1281, ap. 1, b. 4, l. 9.
- 2 *Lietuvos nacionalinis muziejus* (toliau – LNM), T 1051; portretas publikuotas: M. Matušakaitė, *Portretas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius, 2010, p. 416, Nr. 314.
- 3 LNM, T 1052 – M. R. Vainaitės portretas su dešiniajame viršutiniame kampe nupieštu Trijų ragų herbu (publikuotas: M. Matušakaitė, *op. cit.*, p. 417, Nr. 315); T 1040 – M. J. Gorskio portretas su kairėje pusėje esančiu Galvaraiščio herbu.

šių portretų užsakovui – Žemaitijos kaštelionui, kuris buvo vedęs tris kartus, šios mirusios žmonos giminės herbas tapo svarbus. Tad šio tyrimo problemą sufleruoja kylantys du klausimai: pirmas – kaip trijų santuokų laikotarpiu keitėsi ar nesikeitė Žemaitijos kašteliono heraldika, ir antras – kodėl būtent M. R. Vainaitė susilaukė tokio išskirtinio dėmesio, ką šiandien primena išlikę net trys (!) šios moters portretai.

Norint atsakyti į pirmą klausimą reikalingas nuoseklus M. J. Gorskio naudotos heraldikos tyrimas – aptarti jo naudotų herbų tipus, naudojimą, kaitą. Tiesa, G. Jasiūnienė, apžvelgdama Gorskių giminės XVII–XIX a. naudotą heraldiką, glaustai apibūdino M. J. Gorskio jungtinį herbą, tačiau ji pasinaudojo labai mažu kiekiu duomenų (dviem antspaudais)⁴. Bet siekiant išsamesnių tyrimo rezultatų būtina akumuliuoti kuo didesnę kiekį kuo tolygiau ir chronologiškai tankiau išsidėsčiusių Žemaitijos kašteliono antspaudų. O norint atsakyti į antrąjį šio tyrimo klausimą, pravartu atsitraukti nuo sistemingai išanalizuotų herbų aprašymo ir į herbą žvilgtelėti iš kitokios perspektyvos – semiotiniu žvilgsniu. Žvilgtelėti kaip į ženklą, kuriame, pasak semiotiko J. Lotmano, slypi akumuliuota socialinė patirtis⁵. Kai herbas suprantamas kaip komunikacijos segmentas, perduodantis informaciją, skirtą atitinkamai auditorijai – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) bajorijai⁶. Tada jis tampa šaltiniu, kuris atidengia kitus prasmės kodus, daug gilesnį socialinį bei mentalinį kontekstą.

Pirmiau aptarti M. J. Gorskio ir M. R. Vainaitės herbai lenkiškoje ir lietuviškoje heraldinėje istoriografijoje dažniausiai priskiriami plačiai grupei jungtinių, dar vadinamų sudėtinių (lenk. *złożony*), herbų⁷, kurie LDK išpo-

4 G. Jasiūnienė, Žemaitijos bajorų Gorskių heraldika, in: *Padubysio kronikos*, Nr. 1(2), 2014, p. 74.

5 Ю. М. Лотман, *Семиотика*, С.-Петербург, 2000, p. 9.

6 Plačiau apie antspaudą kaip ženklą žr. Z. Piech, Znak jako przedmiot badań historycznych, in: *Pamiętnik XV powszechnego zjazdu historyków polskich*, t. 1, cz. 2, pod redakcją J. Staszewskiego, Toruń, 1995, p. 246–257.

7 Apie jungtinių herbų tipologiją žr. Z. Piech, Pieczęcie herbowe w systemach sfragistycznych dawnej Rzeczypospolitej, in: *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa, 2015, p. 220–222. Šių herbų tyrimų apžvalga pateikiama Lenkijoje, žr. P. Stróżyk, O potrzebie i możliwościach badań nad herbami złożonymi: uwagi na przykładzie ikonograficznych źródeł heraldycznych z Wielkopolski, in: *Ad fontes. O naturze źródła historycznego* (ser. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*, vol. 170), Wrocław, 2004, p. 201–225. Lietuviškoje istoriografijoje jie aptarti:

1 pav. Marijonos Reginos Vainaitės (†1767) portretas, jo dešiniajame viršutiniame kampe – santuokinis herbas su jame pavaizduotais Gorskių Galvaraiščio ir Vainų Trijų ragų herbais, ŽAM, GEK 4653

puliarėjo XVII a. pabaigoje–XVIII a. pradžioje⁸. Vokiečiakalbėje istoriografijoje tokie herbai išskiriami į atskirą – santuokinių herbų – kategoriją (vok. *Ehewappen*, *Heiratswappen*), kartu vartojant platesnę reikšmę turintį terminą (*Allianzwappen*⁹). Naudojantis šia vakarietiškos heraldinės terminijos patirtimi vertinga būtų ją pritaikyti ir LDK atveju – iš struktūrinių, kompozicinių aspektą turinčios jungtinių herbų grupės išskirti kitokią, socialinės istorijos atspalvį turinčią kategoriją. Tokie sutuoktinių herbai dažniausiai atvaizduojami dvilaukiame perskeltame skyde arba atskiruose dviejuose skyduose, esančiuose vienas priešais kitą, kai kairėje (heraldinėje – dešinėje) pusėje vaizduojamas vyro herbas, dešinėje – žmonos, o viršuje juos abu jungia vyro herbo šalmo papuošalas¹⁰. Pažymėtina, kad šitokie du santuokiniai herbai gali būti jungtiniai, t. y. turintys skyde keturis ar daugiau laukų, kuriuose pateikiama visa asmens heraldinė genealoginė programa, arba tik dviherbis (vok. *Doppelwappen*), t. y. kai atvaizduojami tik sutuoktinių herbai. Įprastai toks herbas galiojo konkretų laiką, tik tos santuokos laikotarpiu, o po kitų vedybų buvo sukuriamas naujas santuokinis herbas (pavyzdžiui, kunigaikščio P. K. Sanguškos atvejis¹¹). Na, o prisimenant aptariamąjį M. J. Gorskio, kuris, kaip minėta, buvo vedęs tris kartus, atvejį vertėtų patikrinti, kaip ši taisyklė veikė.

E. Rimša, *Heraldika. Iš praeities į dabartį*, Vilnius, 2004, p. 35–36; A. Railaitė-Bardė, *Origo et arma. Kilmė ir herbas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI–XVIII amžiuje*, Vilnius, 2020, p. 233–248.

8 E. Rimša, *op. cit.*, p. 137–138. J. Rogulskis, ištyręs XV–XVIII a. Sanguškų giminės 1050 antspaudų, pastebėjo, kad šioje giminėje santuokinius herbus pradėjo naudoti po 1720 m. kunigaikštis Paulius Karolis Sanguška, J. Rogulski, *Insignia ducalis splendoris. Splendor rodziny książąt Sanguszków i śródki jego manifestacji od XV do XVIII wieku*, Kraków, 2022, p. 264–267.

9 Šių terminų vartojimas heraldikos literatūroje aptartas, žr. R.-G. Werlich, *Wappen und Wappengebrauch pommerscher Herzoginnen in der Frühen Neuzeit*, in: *Zwischen Thronsaal und Frawenzimmer. Handlungsfelder pommerscher Fürstinnen um 1600 (Forschungen zur pommerschen Geschichte, Bd. 50)*, D. Schleinert, M. Schneikart (Hrsg.), Wien, 2017, p. 104–105.

10 G. Oswald, *Lexikon der Heraldik*, Leipzig, 1984, p. 109; G. Scheibelreiter, *Heraldik*, Wien, 2005, p. 119–120.

11 Kunigaikštis P. K. Sanguška buvo vedęs tris kartus. Pirmosios vedybos (1706 m.) įvyko su brolio Kazimiero Antano Sanguškos našle Bronislava Pienionžkaite, tada jis naudojo brolio herbinį spaudą. O po antrų (1710 m.) – su Marijona Liubomirskyte ir po trečių (1735 m.) – su Barbora Uršule Duninaite – vedybų jis užsakydavo naujus spaudus su naujos žmonos herbu, žr. J. Rogulski, *op. cit.*, p. 80, il. 19–23.

Pagrindinis šio tyrimo šaltinis – M. J. Gorskio antspaudai, kurie išliko ant kitiems asmenims išsiųstų laiškų vokų. Šioje korespondencijoje, kuri, kaip ir šios giminės išlikusio ir išsibarsčiusio archyvo dalys, saugoma įvairiose Lietuvos (daugiausia Vilniaus) ir Varšuvos dokumentų saugyklose, pavyko aptikti 1752–1776 m. laikotarpio (ir du vėliau panaudotus) 36 M. J. Gorskio antspaudus¹². Tokių vokų antspaudai – gana nestandartinis šaltinis, kartu rodantis intensyvų heraldikos naudojimą XVIII a. kasdienybėje. Apdorojant šią tiriamąją medžiagą teko susidurti su dviem keblumais – antspaudų fizine būkle ir jų datavimu. Pirma, dalis antspaudų, tuometiniams adresatams atplėšiant vokus, yra aptrupėję, nubyrėję, tačiau iš išlikusių fragmentų dar įmanoma juos priskirti konkrečiai tiriamai grupei. Antra, dokumentų bylose ne visada šalia laiškų išliko jų vokai, todėl kilo abejonių dėl tikslaus antspaudų datavimo, nes yra tikimybė, kad galbūt saugyklose formuojant atskiras dokumentų bylas vokai galėjo atsидurti kitur nei laišškai¹³. Todėl tyrimo metu pirmiausia atkreiptas dėmesys į vienalaikius įrašus, kai kartais ant voko nurodomi laiško išsiutimo ir gavimo mėnuo ir diena, arba vėlesni įrašai – archyvą tvarkiusio asmens tikslios datos įrašymas pieštuku. Betyrinėjant šiuos laiškus ir vokus pavyko aptikti du įdomius atvejus, kai du M. J. Gorskiui adresuoti laiškų vokai buvo (greičiausiai jo paties) perantspauduoti dviem skirtingais jo spaudais¹⁴. Šį nemažą aptiktą M. J. Gorskio sfragistikos palikimą papildė aptikti trijų tipų herbiniai kok-

12 Antrojo pasaulinio karo metu, Gorskiams traukiantis į Vakarų, viena dalis giminės archyvo pateko į Varšuvą (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (toliau – AGAD), z. 395; Zbiór materiałów różnej proveniencji z XVI–XX w.), antra – į Telšių „Alkos“ muziejų, o trečia po karo buvo atvežta į Vilnių, ji dabar saugoma Lietuvos valstybės istorijos archyve šios giminės fonde (f. 1281, plačiau apie šį fondą žr.: R. Firikovičius, Gorskių (herbo Nalenč) giminės dokumentinė medžiaga Lietuvos TSR centriname valstybiniame istorijos archyve, in: *Lietuvos istorijos metraštis, 1973 metai*, Vilnius, 1974, p. 233–242). Dalis M. J. Gorskio dokumentacijos, laiškų pakliuvo ir į kitas Lietuvos dokumentų saugyklas (Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, Retų knygų ir rankraščių skyrius (toliau – LNB RKRS), f. 92 (Nagurskių giminės archyvas); Šiaulių „Aušros“ muziejus (toliau – ŠAM)).

13 Pavyzdžiui, vienoje Gorskių giminės archyvo dalyje išliko atskira byla su nedatuotais M. J. Gorskiui adresuotų laiškų vokais, AGAD, z. 395, sygn. 100, l. 1–4.

14 Žemaitijos taurininko Simono Petro Herubavičiaus laišakai LDK Iždo tribunolo maršalkai M. J. Gorskiui, 1754 m. vasario 11 (ant šio voko išliko M. J. Gorskio antspaudas su nuplėšto popieriaus skiaute), 19 d. (šio voko antroje pusėje išliko du antspaudai ir trečiojo žymė), Mogiliavas, LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 65, l. 2, 4v.

liai¹⁵ ir du bažnyčiose (Telšių Šv. Antano Paduviečio bazilikoje ir Vilniaus Šv. Dvasios dominikonų) išlikę fundaciniai ženklai. Taip iš viso susidarė 41 objektas, kuris padės atskleisti Žemaitijos kašteliono naudotą heraldiką.

Šio tyrimo tikslas – išanalizuoti M. J. Gorskio heraldiką, išryškinant jos kaitai turėjusius įtakos veiksnius, ir atskleisti antrosios žmonos ir jos giminės (Vainų) herbo svarbą Žemaitijos kaštelionui.

M. J. Gorskio heraldika. Analizuojant M. J. Gorskio heraldiką tyrimas buvo suskirstytas į tris laikotarpius pagal jo vedybas, taip atskleidžiant kiekvienos santuokos įtaką Žemaitijos kašteliono heraldikai.

Pirmas laikotarpis. M. J. Gorskis gimė Žemaitijos vėliavininko Antano Andriejaus Gorskio (†1736) ir jo pirmos žmonos Kristinos Bilevičiūtės (†1723) šeimoje¹⁶. Sulaukęs 21-erių 1738 m. vedė Teresę Nagurskytę (†1752¹⁷), Žemaitijos žemės teismo pateisėjo Pranciškaus Vladislovo Nagurskio ir Joanos Šiukštaitės dukterį. Tad pirmoji M. J. Gorskio žmona buvo kilusi iš Žemaitijos valdžios elitui priklausančios giminės¹⁸. Deja, iš šio laikotarpio pavyko aptikti tik vieną 1752 m. M. J. Gorskio juodo lako antspaudą¹⁹. Jame matome pavaizduotą skydininką, o abiejuose jo šonuose yra du herbai kartu: dešinėje (heraldinėje) dešinėje tėvo – Gorskių Galvaraištis, o kairėje motinos – Bilevičių Kapo herbai (žr. 2 pav.).

Šiame herbiniam antspaude pavaizduota viena įdomi detalė – jame skydininkas dešinę ranką laiko ištiesęs link Galvaraiščio herbo šalmo papuošalo, taip tarsi išstumdamas į priekį tėvo herbą, pabrėždamas jo pirmumą ir svarbą. Šis mažų matmenų (13 x 15 mm) antspaudas (jį įvardysime pirmojo tipo

15 Biržuvėnų dvaro herbiniai kokliai: 1) 1759 m., ŠAM, K 411 (baltos glazūros), K 405, 406 (juodos glazūros); 2) 1767 m., Kultūros paveldo centro paveldosaugos biblioteka (toliau – KPCPB), f. 6, ap. 1, Nr. 11877; Lebiodų dvaro koklinė krosnis, Žemaičių vyskupystės muziejus (toliau – ŽVM), GEK 2041.

16 R. Klimavičius, Gorskių giminės genealogija, in: *Žemaičių praeitis*, ats. red. A. Butrimas, t. 2, Vilnius, 1993, p. 261.

17 Žinoma, kad 1751 m. pabaigoje T. Nagurskytė Gorskienė gyveno, žr. Frusinos Vazinskytės laiškas Teresei Nagurskytei Gorskienei, 1751 m. lapkričio 18 d., Tirkšliai, LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 99, l. 12.

18 Apie tuometinę Nagurskių giminę žr. J. Drungilas, *Erelis lokio guolyje. Lenkų bajorai Žemaitijoje XVI–XVIII a. Migracija, kalba, atmintis*, Vilnius, 2019, p. 191–213.

19 M. J. Gorskio laiškas uošvienei J. Šiukštaitėi Nagurskienei, 1752 m. rugpjūčio 11 d., LNM, f. 92, b. 529, l. 1v.

2 pav. 1752 m.
M. J. Gorskio herbinis
antspaudas (13 x 15 mm),
perteikiantis jo tėvų
heraldiką, LNM, f. 92,
b. 529, l. 1v

M. J. Gorskio antspaudu), greičiausiai, buvo signetinis antspaudas. Remiantis vėlesniais duomenimis, kai įvairiu laikotarpiu M. J. Gorskis naudojo po du skirtingus antspaudus, galima manyti, kad tuometinis Žemaitijos pataurininkis tada turėjo ir antrą – didesnių matmenų spaudą. Taigi šiame laikotarpyje pagrindinis dėmesys atiteko M. J. Gorskio tėvų heraldikos manifestacijai. Taip M. J. Gorskis per savo kilmę iškėlė tuometinį abiejų tėvų giminių „svo-ri“²⁰, kartu primindamas šios vedybinės giminystės reikšmę.

Antras laikotarpis. Mirus pirmajai žmonai M. J. Gorskis 1753 m. vedė antrą kartą – M. R. Vainaitę, Užvenčio seniūno Jurgio Vainos ir Onos Miunsterytės (*von Münster*) dukterį²¹. Pažymėtina, kad šis laikotarpis kardinaliai priešingai nei ankstesnis išsiskiria heraldinių šaltinių gausa bei įvairove. Štai žinomas antrosios žmonos M. R. Vainaitės Gorskienės 1758 m. herbas, išlikęs

20 M. J. Gorskio tėvas – A. A. Gorskis buvo Žemaitijos vėliavininkas (1712–1736), t. y. ke-tvirtas pagal rangą pareigūnas Žemaitijos kunigaikštystėje (*Urzędniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. III: Księstwo Żmudzkie XIV–XVIII wiek* (toliau – *Urzędniczy, t. III*), pod redakcją A. Rachuby, Warszawa, 2015, p. 82, Nr. 154), o jo motinos Kristinos tėvas – Aleksandras Mykolas Bilevičius buvo Žemaitijos pilininkas (1674–1704), žr. G. Błaszczyk, *Herbarz szlachty żmudzkiej*, t. I, Warszawa, 2015, p. 174.

21 R. Klimavičius, *op. cit.*, p. 262.

3 pav. 1758 m. M. R. Vainaitės Gorskienės herbas Salantų bažnyčios Amžinos ugnies lempos papėdėje (L. Gričiūtės-Švėrebiienės nuotrauka)

jos Salantų bažnyčiai funduotoje Amžinos ugnies lempos (išstatomos prieš Švč. Sakramentą) papėdėje (žr. 3 pav.)²².

Čia skydo centre pavaizduotas Vainų giminės Trijų ragų herbas, o pasirinkta skydo ovalo forma leido sumaniai palei skydą įkomponuoti vyro – Gorskių Galvaraiščio herbo figūrą, tik šios figūros apatinė dalis – raiščio galai, liko išlindę už ovalaus skydo. Virš aptarto skydo – karūna, turinti floristinių (augalinių) elementų, o jos centrinę dalį puošia gėlės žiedas – tai savotiška šalmo karūnėlės imitacija. Herbo šonuose inicialai – *M*(arianna) *W*(ojnianka) *S*(tarościanka) *U*(żwencka), o virš karūnos ryškios *Z* ir *H* raidės, kurias reikėtų išskleisti kaip *ZH*(ryczyna), t. y. „iš Hričino (-ų)“. Jos patvirtina, kad M. J. Gorskio žmona Marijona Regina buvo kilusi iš Vainų giminės, kuri savo pirmtaku laikė Hričiną (Grigorijaus vardo perdirbinys). Šis prie pavardės esantis prievardis – Vainos Hričiniai (jie buvo kilę iš Pinsko pavieto), buvo naudojamas siekiant išsiskirti iš kitų bendrapavardžių – Vainų Jasenieckių

22 Apie Gorskių Salantų bažnyčiai paaugotus liturginius indus žr. L. Gričiūtė-Švėrebiene, Salantų bažnyčios liturginiai indai ir kiti reikmenys, in: *Salantų bažnyčia: istorija, meno vertybės ir žmonės*, sudarytojas P. Švėrebas, Vilnius, 2011, p. 163–185.

(*Wojna Jasieniecki*) ir Vainų Oranskių (*Wojna Orański*)²³. Tad čia matome re-tai aptinkamą moteriškosios heraldikos atvejį²⁴, kai žmona turėjo ne tėvo ar vyro, bet savo sumaniai kompoziciškai sukurtą herbą.

Po šių vedybų pokyčių įvyko ir M. J. Gorskio heraldikoje – nuo 1754 m. jis pradėjo naudoti du naujus skirtingus antspaudus. Pirmas, naudotas 1754–1767 m. laikotarpiu, nedidelių matmenų (16 x 18 mm), matyt, buvo signetinis antspaudas²⁵. Šio antspaudu centre – santuokinis herbas: kartušuose esantis dvilaukis skydas, kurio heraldinėje dešinėje – M. J. Gorskio Galvaraiščio, o kairėje – M. R. Vainaitės Trijų ragų herbų figūros (žr. 4 pav.).

Be to, čia matome italų jėzuito Silvestro Petra Sancta 1638 m. sukurtą grafinę techniką, t. y. linijomis perteiktas spalvas: Galvaraiščio herbas yra pa-vaizduotas lauke su horizontaliomis linijomis, reiškiančiomis mėlyną, o Trijų ragų herbas lauke su statmenomis linijomis, reiškiančiomis raudoną spalvą. Ši technika kartojasi ir kituose aptariamuose M. J. Gorskio antspauduose. Herbą puošia kunigaikštiška mantija, o jo viršuje – Galvaraiščio herbo papuošalas, kuriame pavaizduota mergina (iki XVII a. buvo vyras)²⁶, abiem rankomis be-silaikanti už priešingose pusėse esančių elnio ragų, o ant kaktos jai užrištas galvaraištis. Vėlgi šiame antspaude (įvardysime jį antrojo tipo M. J. Gorskio antspaudu) buvo pavaizduotas, pagal herbų išdėstymą ir šalmo papuošalą, tipinis santuokinis herbas.

Kitas antspaudas, raudono ir juodo lako (20 x 23 mm), intensyviai nau-dotas 1754–1767 m. (kartą 1777 m.) laikotarpiu (įvardysime jį trečiojo tipo M. J. Gorskio antspaudu)²⁷. Jo centre – perskeltas pusiau kartušinis skydas, kur

23 Šios giminės istorija pateikta žr.: *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nepomucena Bobrowicza*, t. IX, Lipsk, 1842, p. 433–438.

24 Plačiau apie moterišką heraldiką LDK žr. A. Railaitė-Bardė, *op. cit.*, p. 249–263.

25 1) 1754 m. vasario 11 d., Mogiliavas (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 65, l. 2); 2) 1757 m. liepos 26 d., juodo lako (LNM, f. 92, b. 527, l. 4v); 3) 1759 m. birželio 11 d., Užventis (LNM, f. 92, b. 527, l. 5v); 4) 1762 m. vasario 19 d., Biržuvėnai (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 119, l. 4); 5) 1763 m. rug-sėjo 6 d., Biržuvėnai (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 119, l. 9); 6) 1764 m. balandžio 3 d., Pašiausė (LNM, f. 92, b. 529, l. 5a); 7) 1766 m. balandžio 18 d., Beržėnai (LNM, f. 92, b. 529, l. 10a); 8) 1766 m. gegužės 7 d., Vieksniai (ŠAM, I-R 9955, l. 3v); 9) 1767 m. sausio 1 d., Vieksniai (LNM, f. 92, b. 529, l. 13a); 10) 1767 m. vasario 16 d., Vieksniai (LNM, f. 92, b. 529, l. 14a).

26 H. Szymański, *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*, Warszawa, 2011, p. 185.

27 1) 1754 m. vasario 19 d., Mogiliavas (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 65, l. 4v); 2) 1756 m. kovo 9 d., Vieksniai (LNM, f. 92, b. 530, l. 2v); 3) 1758 m. sausio 30 d. juodo lako (LVIA, f. 1281,

4 pav. M. J. Gorskio antspaudas (16 x 18 mm), naudotas 1754–1767 m. laikotarpiu, su santuokiniu herbu, LNM, f. 92, b. 529, l. 14a

kartojasi ta pati santuokinio herbo kompozicija – Gorskių Galvaraiščio ir Vainų Trijų ragų herbų figūros bei grafiškai pažymėtos herbų spalvos (žr. 5 pav.).

Herbo viršuje – paviljonas, o jį puošia kunigaikštiška mantija, estetiško pojūtį suteikia skydą iš dviejų pusių prilaikantys skydininkai – angeliukai. Skydo (heraldinėje) kairėje, kur yra Vainų giminės herbas, viršutinis kampas užsibaigia erelio galva. Šioje neįprastoje kompozicijoje taip „užprogramuota“ tam tikra istorinė informacija. 1751 m. lapkričio 30 d. LDK didysis etmonas Mykolas Kazimieras Radvila Žuvelė už 190 000 auksinų įkeitė Mykolui Mo-

ap. 1, b. 74, l. 2v); 4) 1759 m. rugsėjo 22 d. Biržuvėnai (LNM, f. 92, b. 529, l. 2v); 5) 1763 m. sausio 17 d., Vieکشniai (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 119, l. 7v.); 6) 1765 m. balandžio 15 d., Vieکشniai (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 122, l. 3a); 7) 1765 m. birželio 29 d., Užventis (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 122, l. 4v); 8) 1765 m. liepos 16 d., Vieکشniai (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 122, l. 5a); 9) 1765 m. gruodžio 7 d. Biržuvėnai (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 122, l. 7a); 10) 1766 m. sausio 16 d., Varšuva (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 73, l. 4v); 11) 1766 m. sausio 20 d., Jurbarkas (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 122, l. 17v); 12) 1766 m. vasario 3 d., Varšuva (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 122, l. 19); 13) 1766 m. gruodžio 5 d. Vieکشniai (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 122, l. 21v); 14) 1767 m. balandžio 3 d., Vieکشniai, juodo lako (LNM, f. 92, b. 529, l. 16v); 15) 1767 m. birželio 13 d., Vieکشniai, juodo lako (LNM, f. 92, b. 529, l. 17v); 16) 1777 m. vasario 13 d., Maišiagala (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 86, l. 2v).

5 pav. M. J. Gorskio raudono ir juodo lako antspaudas (20 x 23 mm), naudotas 1754–1767 m. laikotarpiu, su santuokiniu herbu, LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 74, l. 2v; b. 122, l. 4a.

tieji Vainai Kėdainių grafystę, kurią nuo 1753 m., vedęs M. R. Vainaitę, perėmė M. J. Gorskis²⁸. Tad šio antspaudu dešinėje (kur Gorskių herbas) pusėje prie skydo esantis angelas pučia trimitą į erelio pusę, taip tarsi skelbdamas Gorskių giminės (per šias vedybas) garsą, jos augančią galybę. Todėl visai neatsitiktinai šis estetiškas, dailiai sukomponuotas herbinis antspaudas tapo vienu mėgstamiausių M. J. Gorskio antspaudų.

Po antrosios žmonos R. M. Vainaitės (†1767) mirties ir pasikeitus statusui – 1766 m. gavus Žemaitijos kašteliono pareigybę²⁹, anksčiau naudotiems antspaudams nebeatitinkant esamos situacijos, M. J. Gorskis sumanė pasidaryti naują spaudą (20 x 23 mm), kurią pradėjo naudoti nuo 1771 m.³⁰ Šio antspaudu centre, nors žmona ir buvo mirusi, išliko anksčiau aptarto santuokinio herbo kompozicija – ovalo formos perskelto dvilaukio skydo heraldinėje dešinėje – M. J. Gorskio Galvaraiščio, o kairėje – M. R. Vainaitės Trijų ragų

28 AGAD, z. 395, sygn. 522, l. 308.

29 *Urządnicy*, t. III, p. 167, Nr. 652.

30 1) 1771 m. lapkričio 3 d. (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 102, l. 2v); 2) 1772 m. sausio 27 d., Vieکشniai (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 101, l. 4v); 3) 1773 m. gruodžio 2 d., Biržuvėnai (AGAD, z. 399, sygn. 522, l. 183); 4) 1773 m. vasario 18 d., Vieکشniai (AGAD, z. 399, sygn. 522, l. 198); 5) 1775 m. kovo 24 d., Vieکشniai (AGAD, z. 395, sygn. 98, l. 12); 6) 1776 m. sausio 6 d., Vieکشniai (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 50, l. 6); 7) 1850 m. rugsėjo 1 d., Salantai (AGAD, z. 395, sygn. 129, l. 1).

6 pav. M. J. Gorskio antspaudas (20 x 23 mm) su santuokiniu herbu, naudotas 1771–1776 m., LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 50, l. 6

herbų figūros ir grafiškai pažymėtos herbų spalvos. Herbo viršuje – šalmo karūnėlė, jį puošė kunigaikštiška mantija, per skydo šonus vingiavo raudonos spalvos (statmenos linijos) Rusijos Šv. Onos ordino (gautas 1764 m.) kaspinas, o apačioje per vidurį kabėjo šio ordino kryžius. Verta pridėti, kad 1771 m. pabaigoje naudotame antspaude buvo tik Šv. Onos ordino kryžius³¹, o vėliau antspaudu dešiniajame šone papildomai buvo išrėžtas kur kas mažesnis, matyt, dėl vietos trūkumo, Šv. Stanislovo ordino kryžius (žr. 6 pav.).

Na, o šio ordino gavimo istoriją atskleidžia paskutinio Abiejų Tautų Respublikos valdovo Stanislovo Augusto Poniatovskio atsiminimai. Juose valdovas rašo, kad metus (t. y. nuo 1771 m.) jis laukė, kol iš Rusijos atsiųs šio ordino raudoną kaspiną, o Žemaitijos kaštelionas „troško šio ordino, nes tai buvo labai svarbu (norint) padidinti jo reputaciją“³². Galiausiai, gavus ordino kaspiną, 1772 m. rugpjūčio 4 d. M. J. Gorskiui iškilmingai buvo suteiktas Šv. Stanislovo ordinas³³. Beje, juo (įvadysime ketvirtojo tipo M. J. Gorskio antspaudu)

31 LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 102, l. 2v.

32 „Le Roi n’obtint qu’au bout d’un an un cordon rouge de Russie pour Gorski Castellan de Samogitie, qui desiroit cette decoration comme essentielle pour augmenter Sa consideration“, Stanislas Auguste, *Mémoires*, édités par A. Grześkowiak-Krwawicz & D. Triaire, Paris, 2011, p. 725.

33 S. Łoza, *Kawalerowie orderu świętego Stanisława 1765–1813*, Warszawa, 1925, p. 71.

7 pav. 1759 ir 1767 m. (eskizas) Biržuvėnų dvaro kokliai su M. J. Gorskio santuokiniu herbu, ŠAM, K 411, K 405, 406; KPCPB, f. 6, ap. 1, Nr. 11877

dar ir 1850 m. naudojosi Salantų dvaro savininkas Konstantinas Gorskis³⁴, tai atskleidžia Žemaitijos kašteliono užsakytų spaudų gyvybingumą giminėje ir jų saugojimo istoriją.

Kitas M. J. Gorskio heraldikos šaltinis, kuris papildė aptartą šio antrojo laikotarpio sfragistinę medžiagą, – kokliai. Susituokus M. J. Gorskiui ir M. R. Vainaiti Biržuvėnų dvaras tapo viena iš pagrindinių šios poros rezidencijų, kurios erdvios priemenės sijas puošė išpiešti Gorskių ir Vainų giminių herbai³⁵. Be to, M. Gorskis nusprendė pertvarkyti Biržuvėnų dvarą – iki tol buvusią plytinę krosnį (1727 m.³⁶) jis perdarė į koklinę kartu su jį ir jo žmoną reprezentuojančiais herbais. Tad ponų name buvo įrengtos kelios patalpos šildančios krosnys su 1759 ir 1767 m. padarytais baltos, juodos ir žalsvos glazūros kokliais bei židiniai³⁷. Visi šie kokliai daryti dvaro plytinėje, o jų kompoziciją formavo pats užsakovas – M. J. Gorskis. Kaip matome (žr. 7 pav.), pirmieji buvo nesudėtingos stačiakampio formos baltos ir juodos glazūros kokliai, pagaminti 1759 m.

34 AGAD, z. 395, sygn. 129, l. 1.

35 D. Puodžiukienė, Biržuvėnų dvaro sodybos architektūros raida XVII–XX a. pradžioje, in: *Lietuvos dvarai: kultūros ir šaltinių tyrinėjimai* (ser. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 47–48), Vilnius, 2008, p. 22; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 3, Warszawa, 1992, p. 189–196.

36 Biržuvėnų dvaro inventorių, 1727 m., LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 242, l. 1.

37 D. Puodžiukienė, *op. cit.*, p. 22.

8 pav. Lebiodų dvaro krosnis su kokliuose atvaizduotu M. J. Gorskio santuokiniu herbu ir 1767 m. data, ŽVM, GEK 2041

Jų kompozicija buvo gana paprasta – pagaminimo data ir centre pavaizduotas perskeltas dvilaukis skydas, kuriame kartojasi jau aptarta santuokinio herbo kompozicija: dešinėje – Gorskių, o kairėje – Vainų giminės herbų figūros³⁸.

Vėliau, 1767 m. pagamintuose kokliuose (žr. 7 pav.), kompozicija pakito, ji tapo kur kas sudėtingesnė, nes 1766 m. M. J. Gorskis tapo Žemaitijos kaštelionu. Tad kokliuose buvo įrašyti savininko inicialai – *M(ichał) G(orski)*, jo naujos gautos pareigybės pirmos raidės – *K(asztelan) Z(mudzki)* ir 1767 m. data, o apačioje matėsi Rusijos Šv. Onos ordino kryžius. Vėlgi koklio centre išliko ta pati Žemaičių kašteliono mėgstama sutuoktinių Galvairaiščio ir Trijų ragų herbų kompozicija³⁹. Šį herbą puošė iš trečio tipo (žr. pirmiau)

38 ŠAM, K 411, K 405, 406.

39 KPCPB, f. 6, ap. 1, Nr. 11877.

9 pav. Vilniaus Šv. Dvasios dominikonų bažnyčios pagrindinėje navoje, dešinėje pusėje, šoninio altoriaus viršuje esantis fundatorių Vainų ir Gorskių jungtinis herbas (XVIII a. šeštas dešimtmetis)

M. J. Gorskio antspaudo paimti elementai: paviljonas ir kunigaikštiška mantija. Beveik lygiai tokios pat kompozicijos buvo kokliai (pagaminti 1767 m.) ir M. J. Gorskiui priklausančiame Lebiodų dvare, Lydos pavietae (žr. 8 pav.).

Šio dvaro kokliuose, kitaip nei Biržuvėnų, vietoj Šv. Onos ordino kryžiaus atsirado raidė Z(mudzkiego), o ankstesnėje šios raidės vietoje atsirado kita – X(ięstwa). Tad šiuose kokliuose buvo patikslintas M. J. Gorskio turėtos pareigybės regiono statusas – Žemaitijos kunigaikštystė⁴⁰.

Dar viena šaltinių grupė, perteikianti M. J. Gorskio heraldiką, – jo fundacijos. Štai Vilniaus Šv. Dvasios dominikonų bažnyčios pagrindinėje navoje, dešinėje pusėje, šoninio altoriaus viršuje pavaizduotos fundatorių herbų figūros: dešinėje – Vainų Trijų ragų, o kairėje – Gorskių Galvaraištis (žr. 9 pav.). Žinoma, kad šis šoninis altorius dar 1751 m. pradžioje nebuvo išmūrytas⁴¹. Manytina, kad šie herbai atsirado 1751 m. antroje pusėje–1756 m. laikotarpiu, o altoriaus fundatoriai buvo Mykolas Motiejus Vaina (†1757) ir jo svainis M. J. Gorskis (apmaudu, kad lenkų restauratoriai vietoj Gorskių pavardės ją ištaisė į Cobskių pavardę). Aišku, kad iniciatyvą pirmasis parodė M. M. Vaina, kurio pavardė ir herbas, esantis heraldinėje dešinėje, rodo jo svarbumą.

40 ŽVM, GEK 2041.

41 VUB RS, F4-(A530)21704, l. 1. Už šią nuorodą dėkoju prof. dr. Annai Czyż.

10 pav. 1775 m.
M. J. Gorskio antspaudas
(20 x 25 mm) su santuo-
kiniu herbu, LVIA, f. 1281,
ap. 1, b. 102, l. 5v

Be to, netoli šios bažnyčios buvo ir Vainų rūmai (Vokiečių g. 8)⁴². Vėliau šią fundaciją parėmė (nuo 1753 m.) šio M. M. Vainos seserį vedęs M. J. Gorskis. Tad šiame altoriuje pavaizduotas jungtinis dviejų giminių fundatorių herbas.

Trečias laikotarpis. Galiausiai 1773 m. liepą ar rugpjūtį M. J. Gorskis vedė trečią kartą, dar tik pusmetį našlaujančią Marijoną Rachelę Petkevičiūtę, Vilkmergės pavieto maršalkos Jeronimo Petkevičiaus dukterį⁴³. Šiame laikotarpyje Žemaitijos kaštelionas, matyt, ne visai patenkintas ankstesniu (žr. ketvirtojo tipo antspaudą), užsisakė naują spaudą (žr. 10 pav.). Nuo 1775 m. aptinkamas naujas, kiek didesnis nei ankstesnis (20 x 25 mm), herbinis antspaudas, kurį savininkas naudojo retokai (įvardysime penktojo tipo M. J. Gorskio antspaudu)⁴⁴.

Šio antspaudu centre – kartušinis perskeltas dvilaukis skydas, o jame kartojasi jau nusistovėjusi heraldinė kompozicija: dešinėje – M. J. Gorskio Galvaraiščio, o kairėje – M. R. Vainaitės Trijų ragų herbų figūros ir grafiškai

42 Apie šį mūrnamį plačiau žr. A. S. Czyż, *Pałace Wilna XVII–XVIII wieku*, Warszawa, 2021, p. 396.

43 *Urządnicy*, t. III, p. 167, Nr. 652; *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. I: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, pod redakcją A. Rachuby, Warszawa, 2004, p. 433, 496, Nr. 3220, 3793.

44 1775 m. vasario 27 d., Telšiai (LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 102, l. 5v); 2) 1775 m. gegužės 30 d. (ŽAM, GEK 45932), publikacija: G. Jasiūnienė, *Žemaitijos bajorų Gorskių...*, p. 75.

11 pav. M. J. Gorskio santuokinis herbas Telšių Šv. Antano Paduviečio bazilikai funduotame šv. Antano paveiksle (1775 m. auksakalio J. Stapelerio iš Laižuvos darbas), A. Butrimas, *Telšių kraštas*, p. 146

pažymėtos herbų spalvos. Herbą puošia kunigaikštiška mantija, o jo viršuje – šalmo karūnėlė, nuo vidurio žemyn vingiuoja raudonos spalvos ordino kaspinas, o apačioje aiškiai matomi, jau tolygiai paskirstyti, ordinų kryžiai: dešinėje – Šv. Onos, o kairėje – Šv. Stanislovo.

Tais pačiais 1775 m. M. J. Gorskis fundavo šiuo metu Telšių Šv. Antano Paduviečio bazilikos antrame aukšte esantį šv. Antano paveikslą⁴⁵.

Šio paveikslo dešiniajame šone išliko fundatoriaus ženklas, kuris buvo daug paprastesnės kompozicijos nei naujasis antspaudas (žr. 11 pav.). Čia vėlgi centre matome dvilaukyje gražiai sukomponuotą tą pačią Gorskių ir Vainų giminių herbų kompoziciją, grafiškai pažymėtas herbų spalvas, šalmo karūnėlę, kunigaikštišką mantiją, tačiau skydo apačioje paliktas tik Šv. Stanislovo kryžius (nukalė auksakalys Juozapas Stapeleris iš Laižuvos). Paskutinis atvejis rodo, kad net praėjus dvejiems metams po naujų vedybų ši Galvaraiščio ir Trijų ragų kompozicija iš Žemaitijos kašteliono heraldikos niekur nedingo.

45 A. Butrimas, *Telšių kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai*, Vilnius, 2005, p. 146.

Beje, praėjus beveik metams po vyro M. J. Gorskio mirties jo trečioji žmona M. R. Petkevičiūtė, siųsdama iš Maišiagalos laišką M. J. Gorskio sūnui Liudvikui, panaudojo vyro spaudą (ketvirto tipo)⁴⁶. Vėlgi tai rodo, kad M. J. Gorskis naujų spaudų negamino, o našlė naudojos senuoju vyro spaudu, kuriame išliko santuokinis herbas su antrosios žmonos herbu.

Po Žemaitijos kašteliono mirties buvo nutapytas jo dukters Onos portretas, kuriame išliko įrašas: *R(ok)u 1777 Anna z Woynow Gorska, kasztelan(ka) X(ięstwa) Z(mudzkiego)*⁴⁷. Beje, šis įrašas iki šiolei klaidina daugelį ši portretą aprašančiųjų ir tyrinėjančiųjų, jie portrete pavaizduotą Oną Gorskytę dėl minėtam įrašė esančio fragmento „*z Woynow*“ klaidingai tapatina su M. J. Gorskio žmona⁴⁸. O kad Ona buvo M. J. Gorskio duktė pirmiausia nurodo žodis tame pačiame įrašė, jog ji yra „kaštelionaitė“ (lenk. *kasztelanka*), t. y. kašteliono duktė. Be to, šio portreto kairėje pusėje viršutiniame kampe yra nupieštas daugialaukis herbas, kurio širdyje pavaizduotas pagrindinis – tėvo M. J. Gorskio Galvaraiščio, o pirmame skydo lauke įdėtas Onos motinos – R. M. Vainaitės Trijų ragų, antrame – senelės iš tėvo pusės K. Bilevičiūtės Kapo, trečiame – senelės iš motinos pusės O. Miunsterytės (pavaizduotos dvi horizontalios juostelės) herbai. Galiausiai, šį giminystės ryšį patvirtina žinomi genealoginiai duomenys⁴⁹. Visa tai rodo, kad paveiksle nutapytoji Ona yra Žemaitijos kašteliono M. J. Gorskio duktė. Žinoma, lieka ta pati klaidinanti ir kartu intriguojanti detalė, kodėl šios moters portrete išliko neįprastas įvardijimas „Ona iš Vainų Gorskytė“. Manytina, kad tai buvo pridėta primenant jos motinos kilmę, o tai tik patvirtina, kokia svarbi Gorskiams buvo vedybinė giminystė su Vainomis.

Apibendrinami M. J. Gorskio naudotą heraldiką joje galime išskirti du etapus. Pirmame etape (iki 1753 m.) pagrindinis dėmesys atiteko tėvų heraldi-

46 M. R. Petkevičiūtės Gorskienės laiškas L. Gorskiui, 1777 m. vasario 13 d., Maišiagala, LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 86, l. 2v.

47 Portretas saugomas: ŠAM, D-T 535; publikuotas: M. Matušakaitė, *op. cit.*, p. 421, Nr. 318.

48 *Provincijos dvaras: XVII–XIX a. istorinis portretas ir taikomoji dailė Šiaulių „Aušros“ muziejaus rinkiniuose. 2002 m. gegužės 15 d. – 2003 m. sausio 5 d. Lietuvos nacionaliniame muziejuje vykusios parodos katalogas*, parengė L. Birškytė-Klimienė, V. Poškus, Vilnius, 2005, p. 58; M. Matušakaitė, *op. cit.*, p. 412; G. Jasiūnienė, Heraldikos šaltiniai Žemaitijos bajorų dvarų kolekcijose, in: *XIX mokslinė konferencija. Dvarų kultūra Lietuvos muziejuose* (ser. *Lietuvos muziejų rinkiniai*, Nr. 15), sudarytojai: D. Avižinis, D. Elertas, Vilnius, 2016, p. 52, 54.

49 R. Klimavičius, *op. cit.*, p. 264.

kai. Antrajam etapui, kuris prasidėjo M. J. Gorskio vedybomis su M. R. Vainaitė ir baigėsi paties kašteliono mirtimi (1753–1776), būdinga keletas ypatumų. Pirma, šiuo laikotarpiu M. J. Gorskio heraldika pamažu sudėtingėjo, joje atsirado naujų detalių (pavyzdžiui, ordinai, inicialai, pareigybės santrumpos), tačiau dėmesio centre (herbo skyde) išliko abiejų sutuoktinių – M. J. Gorskio Galvaraiščio ir M. R. Vainaitės Trijų ragų herbai. Antra, M. J. Gorskis nenaudojo daugialaukio, jungtinio herbo (kaip, pavyzdžiui, jų duktė Ona), kuriuo būtų galėjęs pademonstruoti giminystės ryšius, o pagrindinis akcentas išliko dvilaukis skydas, t. y. ši santuoka. Trečia, nuo antrų vedybų iki gyvenimo pabaigos Žemaičių kaštelionas liko prisirišęs prie aptartos Galvaraiščio ir Trijų ragų herbinės kombinacijos. Šio prisirišimo prie minėtos herbinės kombinacijos nepakeitė nei antros žmonos mirtis, nei naujos vedybos. Tad ką reiškė ši antroji santuoka M. J. Gorskiui, kad Vainų giminės Trijų ragų herbas tapo jo identiteto dalimi?

Vainų giminės šlovės aidas: nuo Vilniaus iki Salantų. Norint suprasti, kodėl M. J. Gorskiui buvo svarbus jo antros žmonos M. R. Vainaitės herbas, pravartu žvilgtelėti į pačią pradžią – į jų santuoką.

1753 m. lapkričio 9 d. tuometinis jaunikis – M. J. Gorskis – paprašė Luokės, savo parapijos, klebono Martyno Milvydo išduoti patvirtinimą, kad nėra jokių kliūčių įvykti šiai santuokai ir su šiuo patvirtinimu jis išvyko į jaunosios parapiją – Salantus⁵⁰. O tų pačių metų lapkričio 11 d. Salantų Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčioje susituokė dvidešimt dvejų M. R. Vainaitė ir keturiolika metų vyresnis būsimois Žemaitijos kaštelionas M. J. Gorskis⁵¹. Salantų bažnyčioje prieš didįjį altorių, kur vyko santuokos procesija, ant grindų buvo marmurinė antkapinė lentelė bronziniuose rėmuose, skirta LDK didžiajam virtuvininkui Stanislovui Kazimierui Vainai (†1647), o po šios bažnyčios grindimis – Vainų giminės kriptą (žr. 12 pav.)⁵². Neabejotina, kad M. J. Gorskiui, kurio tėvas buvo Žemaitijos vėliavininkas, ketvirtas pagal rangą pareigūnas šiame regione, šis antkapis, primenantis apie Vainų giminės kadaise turėtą aukštą statusą, turėjo padaryti stiprų įspūdį. Be to, ištėkėdama

50 LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 12, l. 1.

51 Šie duomenys buvo surašyti 1767 m. M. R. Vainaitės Gorskienės portretą tapiusio Antano Dundulevičiaus, kitoje paveikslo pusėje, ŽAM, GEK 4653.

52 V. Juzumas, *Žemaičių vyskupijos aprašymas*, parengė M. Paknys, Varniai, 2013, p. 384.

M. R. Vainaitė jam kaip kraitį, šalia kitų mažesnių dvarų: Lebiodų (Lydos pav.), Scipioniškių (Gardino pav.), mūrnamio Vilniuje (Vokiečių g. 8³³), atnešė ir savo tėvoninį – Salantų dvarą (iki 1785 m. jį valdė Marijonos motina Ona Miunsterytė Vainienė⁵⁴). Verta pridėti, kad tuomet Salantai buvo gana stambi valda⁵⁵. Štai 1667 m. Užvenčio tijūnas Vladislovas Vaina, valdęs Salantų miestelį ir valsčių, turintį 446 dūmus, buvo šeštas žemvaldys Žemaitijos kunigaikštystėje pagal valdytų dūmų skaičių⁵⁶. Tad šios moters dėka sustiprėjo jos vyro statusas ir gerokai padidėjo Gorskių giminės žemėvalda, nulėmusi, kad XVIII a. antroje pusėje ši giminė Lietuvoje pagal ekonominį pajėgumą priklausė stambiausių žemvaldžių dvilyktukui⁵⁷.

Nors iš to meto šaltinių sunku apčiuopti, tiksliai įvardyti šių dviejų sutuoktinių emocinį ryšį, tačiau iš toliau pateikiamų detalių matyti, kad M. J. Gorskis jautė išskirtinį ryšį su šia antrąja žmona. Pirmiausia, apie šiltus šios poros santykius gali paliudyti išlikęs, deja, tik vienas nedidelis Marijonos rašyto laiško vyrui fragmentas:

Siunčiu jūsų mylistai, mano širdie, pono Kučinskio laišką, prašau, jeigu norėtumėte negaištant sugrįžti į Vieکشnius, jeigu būsite laisvas nuo reikalų, nes čia Salantų svečiai jūsų mylistos pono lauks, mano mylimojo, o labiausiai aš pati, mylinti žmona M. Gorskienė.⁵⁸

Šiame laiške, nors gali pasirodyti šabloniški, esantys meilūs kreipiniai (lenk. *sercu memu, kochaneczka mego*) ir teksto pabaigoje išreikštas ilgesys

53 A. S. Czyż, *op. cit.*, p. 396.

54 E. Meilus, Salantų dvaro ir valdos gyvenimas XVIII a. antrojoje pusėje, in: *Lietuvos dvarai: kultūros ir šaltinių tyrinėjimai* (ser. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 47–48), Vilnius, 2008, p. 65–66.

55 1775 m. Salantų valdai priklausė 202 dūmai, LVIA, f. 11, ap. 1, b. 678, l. 77.

56 J. Ochmanskis, Žemaitijos bajorija XVII a., in: J. Ochmanskis, *Senoji Lietuva*, Vilnius, 1996, p. 247.

57 L. Truska, XVIII a. pabaigos Lietuvos bajorija (skaičius ir sudėtis), in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 1992, Vilnius, 1994, p. 23.

58 „List odsyłam pana Kuczyńskiego waści, sercu memu, upraszam gdy byś chciał nie bawiąc powrócić do Wiekszn, jeżeli będziesz wolen od interesów, bo tu goście [z] Szalant oczekiwać będą na przybycie wmc[i] pana, kochaneczka mego, a bar[d]ziej ja sama, jako życzliwie kochającą żoną M. Gorska“, M. R. Gorskienės laiškas vyrui M. J. Gorskiui, 1761 m. spalio 2 d., Salantai, AGAD, z. 395, sygn. 91, l. 79.

12 pav. Salantų Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios vidus, kur prieš altorių matosi antkapinė plokštelė, skirta LDK virtuvininkui S. K. Vainai (†1647), ŽVM, GEK 2079/1-2

liudija apie artimą sutuoktinių ryšį⁵⁹. Antra, per keturiolika metų šie sutuoktiniai susilaukė net devynių vaikų. Trečia, po šios žmonos mirties tik po šešerių metų M. J. Gorskis vėl vedė trečią kartą. Vėlgi tai galėtų rodyti ilgesnį gedėjimo laikotarpį, prisimenant ankstesnę sutuoktinę. Ketvirta, surašydamas tes-

59 Plačiau apie moteriškos korespondencijos ypatumus žr. J. Sarcevičienė, „Nieko negaliu nuveikti be tavo, širdele, valios...“ Teresės Rachelės Sapiegienės laišakai vyrui Antanui Kazimierui Sapiegai, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 8: *Vyrai ir moterys Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, 2022, p. 178–206.

tamentą Žemaitijos kaštelionas prašė jį palaidoti ne Biržuvėnuose – vienoje pagrindinių giminės rezidencijų, bet Salantų bažnyčios rūsyje, šios bažnyčios fundatorių Vainų kriptoje, šalia savo antros žmonos Marijonos ir trijų vaikų⁶⁰. Penkta, kaip jau minėta, išlikę trys M. R. Vainaitės portretai (o apie pirmos ir trečios žmonių portretus nėra žinoma!) rodo, kad šiai moteriai šiltus jausmus jautė ne tik vyras, bet ji buvo gerbiama visoje Gorskių giminėje.

Kita vertus, XVIII a. pirmoje pusėje Vainos nepriklausė Žemaitijos valdžios elitui, čia neturėjo jokių pareigų ir buvo beužgęstanti giminė. Užvenčio seniūnas Jurgis Vaina su Ona Miunsteryte buvo susilaukę sūnaus Mykolo Motiejaus ir dukters Marijonos Reginos. Bet 1757 m. kovo 21 d. mirė Mykolas Motiejus, įvardijamas kaip „paskutinis iš Hričinų Vainų giminės“⁶¹, o 1767 m. mirė jo sesuo Marijona, M. J. Gorskio žmona, kurią vienas nežinomas laiško autorius įvardijo panašiai: „Marijona, paskutinioji iš Vainų giminės Hričinų linijos“⁶². Apie šios giminės šlovę M. J. Gorskiui priminti galėjo XVIII a. antroje pusėje Salantų dvare kabėję aštuoni portretai, tarp kurių buvo Mykolo Motiejaus ir Marijonos dėdės Vilniaus kanauninko, LDK didžiojo sekretoriaus Antano Juozapo Vainos (†1747) portretai⁶³. Beje, šis Marijonos dėdė buvo palaidotas ne Salantuose, bet kaip jis pats to prašė – Vilniaus arkikatedroje Abraomo Vainos koplyčioje⁶⁴. Taip šis kanauninko portretas tarsi susiejo dvi Vainų giminės *memoria* vietas: Žemaitijoje įsikūrusių Vainų valdą – Salantus (Vainų giminės krypta) ir LDK sostinėje, Vilniuje, esančią Vainų koplyčią.

Verta priminti, kad XVI a. antroje pusėje–XVII a. pirmoje pusėje Vainų giminės atstovai priklausė LDK valdančiajam elitui, turėjo ne vieną dignito-

60 „Po wyjściu zaś ducha mego ciała mego z ziemi wzięte onej że oddaję, naznaczając miejsce ma spoczynek tegoż ciała mego w kościele salantowskim, we sklepie fundatorskim wojninskim, gdzie w Bogu zeszej żony mojej Marianny z Wojnów Gorskiej kasztelanowej żmudzkiej z trojgiem dzieci ciała leży“, LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 52, l. 2v.

61 Įrašas M. M. Vainos portrete: „Michał Mateusz ostatni z familii Hreczynów Woyna, starosta užwencki, chorąży petychorski“, *Žemaitijos dvarų meno kolekcija*, p. 109.

62 „Mariana ultima de linea ex Hreczynis de domo Woynianka“, M. Vainaitė Gorskienė po metus ją varginusios ligos 1767 m. kovo 3 d. mirė Vieکشniuose, LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 4, l. 8; b. 15, l. 2.

63 1785 m. Salantų rūmų aprašymas, žr. E. Meilus, *op. cit.*, p. 91.

64 Vilniaus kanauninko A. J. Vainos testamentas, 1747 m. liepos 4 d., Vilnius, LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 50, l. 30–31.

riaus postą⁶⁵. Didžiausią „įspaudą“ LDK visuomenėje paliko du Vilniaus vyskupai – Benediktas (†1615) ir Abraomas (1559–1649) Vainos. Pastarojo vyskupo dėka Vilniaus katedroje ir atsirado Vainų koplyčia, po jos grindimis jis ir buvo palaidotas (žr. 13 pav.)⁶⁶.

Šioje Vainų koplyčioje (dabar Šv. Vladislavo) XVII a. viduryje buvo suolas, kuriame vyskupas klausėsi šv. Mišių, jo užsakymu buvo įrengta memorialinė lenta (šiandien neišlikusi⁶⁷). Tad LDK sostinėje – Vilniuje, pagrindinėje miesto šventovėje, esanti koplyčia, besivadinusi Vainų, ir čia išlikusios abiejų vyskupų atminimo lentos (turbūt ir portretai) vaizdžiai priminė Vainų didybę ir šios giminės šlovę – *famą*. Vėlgi šiuo atveju matome, kaip *memoria* (atmin-tis) betarpiškai buvo susijusi su *fama* (šlovė) veiksmu⁶⁸. O kad šis A. Vaina buvo svarbus Žemaitijoje gyvenusiems Vainoms, rodo išlikusi XVIII a. minėto Vilniaus vyskupo testamentu kopija Gorskių archyve⁶⁹.

Neakivaizdžiai Vainų giminės *famą* atskleidžia Raseinių pijorų 1766 m. sukurtas eiliuotas kūrinių, publikuotas M. J. Gorskiui gavus Žemaitijos kašteliono pareigybę. Jame autorius, primindamas Vainų ir Gorskių giminystę, dar nežinodamas Gorskių giminės istorijos, kurios nebuvo net ir K. Niesieckio herbyne (1723–1743), pasinaudojo B. Paprockio veikale „Lenkų riterių herbai“ (1584 m.) panašiai skambančiomis skirtingų giminių įvairių asmenų (nuo 1287 m.), kurie buvo kilę iš Gurių vietovių, pavardėmis, taip tarsi siekdamas labiau „sukilninti“ šios giminės praeitį⁷⁰. O aprašydamas, iš kokios giminės

65 *Urządniczy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, opr. H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik, 1994, p. 249.

66 Apie Vilniaus vyskupo A. Vainos kriptą bei palaidojimą žr.: V. Urbanavičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų ir didikų panteonas Vilniuje* (ser. *Lietuvos didikų kunigaikščių rūmų studijos*, t. 29), Vilnius, 2018, p. 111–115.

67 S. Starowolski, *Monumenta Sarmatarum, viam universæ carnis ingressorum*, Cracoviæ, 1655, p. 227–228.

68 Plačiau apie tai žr. O. G. Oexle, Adel, Memoria und kulturelles Gedächtnis. Bemerkungen zur Memorial-Kapelle der Fugger in Augsburg, in: *Les princes et l'histoire du XIVe au XVIIIe siècle. Actes du colloque organisé par l'Université de Versailles – Saint-Quentin et l'Institut Historique Allemand, Paris/Versailles, 13–16 mars 1996*, eds. Ch. Grell, W. Paravicini & J. Voss, Bonn, 1998, p. 340–341.

69 LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 50, l. 54–57.

70 *Jasnie wielmożnemu jmcı panu Michałowi Gorskiemu po otrzymaney kasztelanii zmudzkiey...*, w Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitey Scholarum Piarum, 1766, *Biblioteka Narodowa*, Magazyn Starych Druków, sign. SD XVIII.2.57, l. 2v-3.

13 pav. 1636 m. Vilniaus vyskupo A. Vainos antspaudas su Trijų ragų herbu (LMAVB RS, F₃₋₁₃₄) ir Vainų (dabar – Šv. Vladislovo) koplyčia Vilniaus arkikatedroje

yra kilusi sutuoktinė Marijona, jis pateikė žymiausių XVI–XVII a. Vainų giminės atstovų istoriją. Be abejo, šis proginis kūrinėlis neatspindi nuodugnios abiejų giminių istorijos, tačiau atskleidžia, kad Vainų giminės istorija buvo gerai žinoma LDK bajorijoje XVIII a. antroje pusėje. Tad M. J. Gorskis, veddamas paskutinę Vainų giminės palikuonę, paveldėjo ne tik šios išmirusios giminės turtus, bet ir *famą*. O tai naujai kylančiai Gorskių giminei buvo reikalinga. Panašus reiškinys buvo ir Prancūzijoje, kai mantijos bajorai (pranc. *noblesse de robe*), nepaisant jų geros finansinės padėties, siekė giminiuotis su senakilmiais špagos bajorais (pranc. *noblesse d'épée*), taip naujai bajorijai įgyjant kilnumo⁷¹. Tad giminės senumas, jos žinomumas, šiuo atveju einantis kartu su jos statusu, buvo svarbus giminės vertės kriterijus.

Apie pakitusį M. J. Gorskio statusą LDK bajoriškojoje visuomenėje po vedybų su M. R. Vainaite liudija jam rašytų laiškų kreipiniai. Pavyzdžiui, 1757 m. LDK sargybininkas Liudvikas Pociėjus siuntė jam laišką, kurio voke šalia turimų Vieکشنیų seniūno pareigų pridėjo – „Kražių, Salantų ir kitų valdų ponui“⁷². Išties, tai neįprasta tuometinė kreipimosi formulė, kai akcentuojamas M. J. Gorskio kaip stambaus žemvaldžio statusas. Galiausiai, 1767–1770 m. laikotarpiu prancūzų kalba neįprastai M. J. Gorskiui adresuotose laiškuose Žemaitijos vyskupas Jonas Dominykas Lopacinskas kreipėsi – „Jo ekscelencijai ponui grafiui Gorskiui, Žemaitijos kaštelionui“⁷³. Taip pat 1770 m. į M. J. Gorskį kreipėsi ir minėtas L. Pociėjus⁷⁴. Oficialiai šis titulas M. J. Gorskiui niekada nebuvo suteiktas, tuo labiau kad anuomet titulų su-

71 É. Haddad, La construction sociale de la noblesse d'épée dans le royaume de France à l'époque moderne, in: *Noblesse oblige. Identités et engagements aristocratiques à l'époque moderne*, éd. N. Le Roux, M. Wrede, Rennes, 2017, p. 27–46; J. B. Wood, Endogamy and *Mésalliance*, the Marriage Patterns of the Nobility of the *Election* of Bayeux, 1430–1669, in: *French Historical Studies*, Vol. 10, No. 3, 1978, p. 375–392.

72 „Jaśnie wielmożnemu jego mości panu Mychalowy Gurskiemu, starosta wieksz[n]-iansky, dziedziczny pan na Krosz, Salanty i innych dobrach“, LDK sargybininko L. Pociėjaus laiškas M. J. Gorskiui, 1757 m. gegužės 15 d., Vilnius, LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 77, l. 2.

73 Žemaitijos vyskupo J. D. Lopacinskio laiškas Žemaitijos kaštelionui M. J. Gorskiui, 1767 m. vasario 18 d., Jonapolis, AGAD, z. 395, sygn. 95, l. 51a; „A son Excellence Monseigneur le Comte Gorski castellan de Samogitie, w Krozach“, Žemaitijos vyskupo J. D. Lopacinskio laiškas Žemaitijos kaštelionui M. J. Gorskiui, 1769 m. kovo 5 d., Krakės, LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 75, l. 2.

74 LDK sargybininko L. Pociėjaus laiškas Žemaitijos kaštelionui M. J. Gorskiui, 1770 m. spalio 24 d., LVIA, f. 1281, b. 77, l. 33.

teikimai LDK buvo griežtai kontroliuojami⁷⁵. Tad šiuo atveju prancūzų kalba buvo tarsi maskuotė, kuri leido išreikšti tai, ko neleido vietiniai įstatymai. Grafo titulą M. J. Gorskiui „prilipinti“ paskatino jo 1753–1761 m.⁷⁶ valdomos Kėdainių (statusas nuo 1731 m.⁷⁷) ir Kražių⁷⁸ (statusas nuo 1656 m.⁷⁹) grafystės (lenk. *hrabstwo*). Panaši istorija atsikartojo ir XIX a., kai Žemaitijos kašteliono anūkas Leopoldas Gorskis 1816 m. sūnaus Alberto taip pat buvo pavadintas grafu⁸⁰.

Tad perfrazuojant žymųjį prancūzų sociologą P. Bourdieu, Vainų giminės Trijų ragų herbo panaudojimas M. J. Gorsko santuokiniame herbe ir šio herbo gyvybingumas po sutuoktinės mirties bei naujų vedybų vertintinas kaip Žemaitijos kašteliono turėto socialinio kapitalo išraiška, tapusi jo identiteto dalimi.

Išvados. 1. Išanalizuoti Žemaitijos kašteliono Mykolo Juozapo Gorsko (1717–1776) naudoti 36 antspaudai, 3 tipų herbiniai kokliai, 2 fundaciniai ženklai (Vilniaus Šv. Dvasios dominikonų ir Telšių bažnyčiose) išryškino jo heraldikos raidą, o pasinaudojus semiotikos ir socialinės istorijos prieigos galimybėmis, atsiskleidė kašteliono pamėgto santuokinio herbo ilgo naudojimo motyvai.

2. M. J. Gorsko naudotą heraldiką galima suskirstyti į du etapus. Pirmame etape (iki 1753 m.), vedęs Teresę Nagurskytę, jis pagrindinį dėmesį skyrė tėvų heraldikos manifestacijai (pirmojo tipo antspaudas). Antrajame etape (1753–1776 m.), prasidėjusiame vedybomis su Marijona Regina Vainaitė ir už-

75 S. Górzynski, Tytuły w dawnej Rzeczypospolitej i obecnie – praktyka i prawo, in: *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego nowej serii*, t. VIII, 2008, p. 115–132.

76 AGAD, z. 395, sygn. 522, l. 308; M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 2: 1758–1764, tekst opracował i wstępem poprzedził B. Królikowski, Warszawa, 1986, p. 135.

77 R. Ragauskienė, D. Karvelis, A. Ragauskas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mikropasaulis: Radvilų Kėdainių visuomenė XV–XVIII a.*, Vilnius, 2022, p. 60.

78 Žinoma, kad 1767 m. jis bylinėjosi kaip Kražių grafystės administratorius su vietiniais jėzuitais, LVIA, f. 284, ap. 1, b. 111 (1767 m. Žemaitijos žemės teismo knyga), l. 1251.

79 „Michał Kazimierz Radziwiłł książę na Olyce i Nieswieża, hrabia na Mirze, Szydłowcu i Krożach“, LVIA, f. 1135, ap. 6, b. 57, l. 47.

80 „Jaśnie wielmożnemu jm. panu grafowi Gorskiemu, marszałkowi powiatu telszewskiego miłościwemu panu i dobrodzieju“, 1816 m. liepos 28 d., Scipioniškės, LVIA, f. 1281, ap. 1, b. 88, l. 2.

sibaigusiam paties kašteliono mirtimi, antspaudų (antrojo–penktojo tipo), koklių, fundacinių ženklų centre dvilaukiame skyde įsitvirtino santuokinis herbas, kurio heraldinėje dešinėje buvo M. J. Gorskio Galvaraiščio, o kairėje – M. R. Vainaitės Trijų ragų herbų figūros.

3. Antrajame laikotarpyje Žemaitijos kašteliono heraldika pamažu sudėtingėjo, šalia pasikartojančių puošimo detalių (šalmo karūnėlė, kunigaikštiska mantija ir kiti) joje atsirado naujų aspektų: a) antrojo tipo antspaude kairiajame skydo kampe panaudota erelio galva (Kėdainių grafystės valdymas) – atspindėjo M. J. Gorskio ekonominio potencialo augimą; b) trečiojo tipo antspaude virš skydo esantis vyro herbo papuošalas – panaudotas tipinis santuokinio herbo elementas; c) ketvirtojo, penktojo tipo antspauduose atvaizduoti jo augantį statusą perteikiantys ženklai: Rusijos Šv. Onos (1764) ir Šv. Stanislovo (1772) ordinų kaspiniai ir kryžiai, pareigybių trumpiniai.

4. Žemaitijos kašteliono santuokinio herbo (su Vainų giminės Trijų ragų herbu) funkcionalumas po antrosios žmonos mirties ir naujų vedybų rodo jo svarbą M. J. Gorskiui, tai nulėmė keletas veiksmų. Pirma, M. R. Vainaitė buvo kilusi iš giminės, turėjusios savo *famą* – jos nariai LDK XVI–XVII a. ėjo aukštas pasaulietines ir dvasines pareigas. Antra, ši giminė LDK sostinėje turėjo gerai žinomą *memoria* (palaidojimų) vietą – Vilniaus katedroje esančią Vainų koplyčią. Trečia, kai kurie veiksniai (devyni vaikai, prašymas palaidoti šalia šios žmonos, po jos mirties buvęs, turbūt, ilgesnis gedėjimo laikotarpis, trys išlikę nutapyti šios moters portretai ir kt.) liudija, kad šių sutuoktinių santykiai buvo artimi ir šilti. Ketvirta, antroji M. J. Gorskio žmona buvo paskutinė Vainų giminės atstovė LDK. Tad vesdamas ją Žemaitijos kaštelionas perėmė ne tik visą šios giminės žemėvaldą, kuri gerokai padidino jo ekonominį potencialą, bet ir šios giminės šlovės – *famos* dalį. Kitiems kaštelionas tai primindavo naudodamas savo santuokinį herbą. Tad šis atvejis atskleidė, kaip sėkminga vedybinė politika galėjo būti sumaniai perteikta kilmingojo heraldikoje.

5. Vainų giminės herbo figūra Žemaitijos kašteliono santuokiniame herbe – tai jo socialinis kapitalas, tapęs identiteto dalimi ir atvėręs kelią M. J. Gorskio statuso augimui. Tai galime matyti ne tik iš jo turėtų vis svarbesnių pareigų Žemaitijos kunigaikštystėje, bet ir iš neoficialios titulaturės, kai pradžioje M. J. Gorskis įvardijamas „Kražių ir Salantų ponu“, o vėliau (nuo 1767 m.) tituluojamas net grafu. Tad neatsitiktinai M. R. Vainaitės dėka XVIII a. antroje pusėje Gorskių giminė pagal ekonominį pajėgumą pateko į stambiausią Lietuvos žemvaldžių dvyluktuką.

The *Fama* of a Wife's Family in the Heraldry of Her Husband:
The Case of the Marriage of Michał Jan Gorski and
Marianna Regina Wojna (Second Half of the 18th Century)

JONAS DRUNGILAS

Keywords: seal, *fama*, the Gorskis, coat of arms, Salantai, marriage, the Wojnas, Vilnius, Samogitia.

Summary. This article presents an analysis of the heraldry of the Samogitian castellan Michał Jan Gorski (1717–1776), based on the 36 seals he used, three types of armorial stove tiles and two marks of patronage (at the Dominican Church of the Holy Spirit in Vilnius and the Telšiai Cathedral). These sources highlighted the development of his heraldry, while the application of semiotics and the social history approach helped reveal the motives for why the castellan used his much-admired marital coat of arms for so long.

The heraldry used by Gorski may be divided into two stages. In the first (up to 1753), upon marrying Teresa Nagórska, he concentrated mostly on the manifestation of his parents' heraldry (the type I seal). In the second stage (1753–1776), which began with his marriage to Marianna Regina Wojna and ended with the castellan's own passing, his seals (types II to V), stove tiles and marks of patronage all featured his marital coat of arms in the centre of the two-field shield, with Gorski's *Nalęcz* on the heraldic right, and the three horns of Wojna's *Trąby* on the heraldic left. In addition, during the second stage the Samogitian castellan's heraldry gradually grew more complex, where alongside the repeating decorative details (the crown on the helmet, the ducal mantle, etc.), new aspects emerged: a) an eagle's head was used in the left corner of the shield on the type II seal, which signified rule over the county of Kėdainiai and reflected the growth of Gorski's economic potential; b) the male heraldic ornament above the shield on the type III seal – a typical marital coat of arms element was used; c) symbols conveying the castellan's rising status were used on the type IV and V seals: the ribbons and crosses from the Russian Order of Saint Anna (1764) and the Polish-Lithuanian Commonwealth's Order of Saint Stanislaus (1772), and abbreviations of the offices he held.

The functionality of the Samogitian castellan's marital coat of arms (with the Wojna family's Three Horns) even after the death of his second wife and his entering into a new marriage demonstrates its importance to Gorski, which depended on several factors. First, M. R. Wojna came from a family that has its own *fama* – its members in the Grand Duchy of Lithuania held high secular and religious offices in the 16th–17th centuries. Second, this family had a well known *memoria* (burial) place in the capital of the Grand Duchy of Lithuania – the Wojna Chapel in the Vilnius Cathedral. Third, certain factors (nine children, his request to be buried next

to this wife, a longer period of mourning, perhaps, after her passing, three surviving portraits of this woman, etc.) testify that this couple shared a warm, close relationship. Fourth, Gorski's second wife was the last representative of the Wojna family in the Grand Duchy of Lithuania. Thus, by marrying her, the Samogitian castellan not only took over the entire landholdings of this family, which significantly increased his economic potential, but also part of this family's respectability, or *fama*, which he earnestly reminded other castellans of by specifically using his marital coat of arms. The latter instance shows how successful marital policy could be cleverly conveyed in the heraldry of the nobility.

The Wojna family's coat of arms in the marital heraldry of the Samogitian castellan was his social capital, becoming a part of his identity and paving the way for Gorski's growth in status. We can see this not only from his ascent through various offices in the Duchy of Samogitia, but also from unofficial titulature, where Gorski was initially identified as the "lord of Kražiai and Salantai" before eventually being titled as count (from 1767). Thus, it is no accident that thanks to M. J. Wojna, the Gorski family featured among the top-twelve largest Lithuanian landowners according to their economic capability in the second half of the 18th century.

W obliczu klęski Prus – o działaniach władz guberni litewskich na przełomie lat 1806–1807

SŁAWOMIR GODEK

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

adres e-mail: s.godek@uksw.edu.pl

Słowa kluczowe: „Pierwsza wojna polska”, gubernie litewskie, środki bezpieczeństwa.

Pogrom Prus w starciu z Francją jesienią 1806 r., wybuch powstania w Wielkopolsce¹ i przybliżenie się wojsk napoleońskich do granic Rosji² sprawiły, że wśród przedstawicieli elit tego państwa odżyły obawy o lojalność mieszkańców guberni zachodnich. Jeszcze w styczniu 1806 r., a więc zaraz po Au-

- 1 Zob. np. M. Loret, *Miedzy Jeną a Tylżą 1806–1807*, Warszawa, 1902; M. Handelsman, *Warszawa w roku 1806–1807*, Warszawa, 1911; tenże, *Nastroje społeczeństwa w r. 1807*, in: Idem, *Pomiędzy Prusami a Rosją. Studia historyczne*, seria 3, Warszawa, 1922, s. 1–41; G. Zych, *Rok 1807*, Warszawa, 1957; J. Staszewski, *Wojsko polskie na Pomorzu w roku 1807*, Gdańsk, 1958; J. Wąsicki, *Powstanie 1806 roku w Wielkopolsce*, Poznań, 1958; E. Halicz, *Geneza Księstwa Warszawskiego*, Warszawa, 1962; J. A. Gołon, *Polska na królu pruskim zdobyta*, in: *Ustrój, administracja i sądownictwo doby Komisji Rządzącej w 1807 roku*, Wrocław, 2002; J. Czuby, *Księstwo Warszawskie (1807–1815)*, Warszawa, 2011; D. Nawrot, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, Katowice, 2008; Idem, *Powstanie na Nowym Śląsku w 1806 i 1807 roku. U źródeł Zagłębia Dąbrowskiego*, Czeladź, 2016.
- 2 Już 30 sierpnia 1806 r. Aleksander I wydał manifest – О предстоящей войне с Франциєю, in: *Полное собрание законов Российской империи* (dalej – ПСЗ), t. XXIX, nr 22256, s. 701–702. Ukazami z 18 września i 11 listopada 1806 r. zarządzono pobór do wojska. О наборе рекрут, с пяти сот душ по четыре человека, in: ПСЗ, t. XXIX, nr 22275, s. 724–726; О наборе рекрут, сверх определенных указом 18 сентября с пяти сот душ по четыре человека, еще по одному, in: ПСЗ, t. XXIX, nr 22348, s. 862–863. Rozpoczęcie wojny obwieszczał wydany 11 listopada 1806 r. manifest – О начатии войны с Французами, in: ПСЗ, t. XXIX, nr 22356, s. 865–866. М. Богданович, *История царствования императора Александра и России в его время*, II, С. Петербург, 1869, s. 161 i n.

sterlitz i klęsce Austrii, omawiano ten problem w kontekście polskich planów Napoleona w Государственном Совете i choć zdania były podzielone, to konkluzję sformułowano w tonie uspokajającym. Wskazano jedynie na możliwość wystąpienia przejściowych trudności, a nie poważnych niebezpieczeństw, których widmo zdawało się znikać, zwłaszcza w obliczu zawarcia między Francją i monarchią habsburską traktatu pokojowego zakładającego ewakuację wojsk francuskich z terytorium Austrii³. Natomiast po bezprzykładnej serii porażek Prus obawy powróciły bodaj ze zdwojoną siłą. Dał im wyraz rosyjski minister spraw zagranicznych Andriej Jakowlewicz Budberg⁴, który w listopadzie 1806 r. wskazywał, że umocnienie się armii napoleońskiej na Odrze, jej przybliżenie się ku Wiśle, jak również intrygi francuskie i przychylnie przyjęcie polskich uciekinierów świadczą o tym, że Napoleon pragnie wyrzucić Polskę państwom, które władają jej dawnymi prowincjami⁵.

Zanim przejdziemy do rozważań nad środkami bezpieczeństwa zastosowanymi przez władze rosyjskie na Litwie przypomnijmy tylko, że ukazem z 28 listopada 1806 r. ustanowiono w Petersburgu specjalną Komisję z zadaniem rejestrowania mieszkających w mieście poddanych francuskich⁶, a ukazem z 13 stycznia 1807 r. utworzono Komitet, który miał się zająć przestępstwami przeciw porządkowi i bezpieczeństwu publicznemu⁷. Władze wszystkich guberni zobligowano do przedstawiania Komitetowi wyników śledztw prowadzonych

3 *Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона I*, t. III: 1805–1806, ред. А. Трачевского, С. Петербург 1892, s. 215–239. Dyskusję streścił М. Богданович, *op. cit.*, s. 108 i n.

4 В. Фурсенко, Будберг барон Андрей Яковлевич, in: *Русский Биографический Словарь* (dalej – РБС), t. III, С. Петербург, 1908, s. 431–435; P. Kennedy Grimsted, *The Foreign Ministers of Alexander I. Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy 1801–1825*, Berkeley, 1969, s. 151 i n.

5 Е. И. Федосова, *Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции*, Москва, 1980, s. 26 i n.

6 О высылке из России всех подданных Французских и разных Немецких областей, которые не пожелают вступить в подданство; о непропуске оных в Россию без паспортов Министра Иностранных дел; о прекращении действия торгового договора с Францией и об учреждении Коммисии для разбора иностранцев, in: ПСЗ, t. XXIX, nr 22371, s. 884–891.

7 Об учреждении особого Комитета для рассмотрения дел по преступлениям, клонящимся к нарушению общего спокойствия, in: ПСЗ, t. XXIX, nr 22425, s. 983–984. Н. К. Шиллдер, *Император Александр первый. Его жизнь и царствование*, t. II, С. Петербург, 1897, s. 364–367.

we wspomnianych sprawach w celu ich zrewidowania, do dostarczania żądanych informacji oraz do wypełniania jego poleceń w kwestiach odnoszących się do powierzonych mu obowiązków. Uzupełniająca instrukcja monarsza z 31 stycznia 1807 r. zastrzegła jednak stanowczo: „никому никаких наказаний не определять”, co oznaczało, że ewentualne kary powierzono sądom. Sprawy badane przez Komitet były z racji ich przedmiotu lub charakteru sprawami politycznymi. Wyróżniano nawet kilkanaście ich zasadniczych typów, a jeden z nich dotyczył rozpowszechniania wiadomości o odbudowie Polski⁸. Generalnie zarówno przed Komisją, jak i Komitetem postawiono zadania sprowadzające się do zwalczania szpiegostwa, francuskiej agentury, tłumienia defetyzmu itp. Co się tyczy guberni zachodnich, to pierwszych aresztowań dokonano w grudniu 1806 r. na Podolu, ale ślady oddziaływania francuskiej propagandy władze rosyjskie odkrywały nawet na lewobrzeżnej Ukrainie⁹.

Wiadomość o klęskach militarnych Prus odebrano w Grodnie 13/25 października 1806 r. od posła rosyjskiego w Saksonii¹⁰. Nieco później grodzieński gubernator cywilny Wasilij Siergiejewicz Łanskoj¹¹ ściśle tajnym piśmem z 5 listopada 1806 r. (z Grodna) zawiadomił wileńskiego generał-gubernatora Aleksandra Michajłowicza Rymskiego-Korsakowa¹², że otrzymał właśnie z Warszawy tekst wydanej w Berlinie buntowniczej proklamacji gen. Jana Henryka Dąbrowskiego i Józefa Wybickiego (egzemplarz dołączał)¹³ i że w związku z tym nakazał policjom raportować o wszelkich oznakach niepokojów¹⁴. W konsekwencji generał-gubernator napisał (8 listopada) w tej

8 H. K. Шиллдер, *op. cit.*, s. 162 i n., 366 i n.

9 І. Борщак, *Наполеон і Україна. З невіданих документів із тогочасними ілюстраціями*, Львів, 1937, s. 104 i n.

10 М. Богданович, *op. cit.*, s. 164.

11 W. S. Łanskoj piastował tę funkcję w latach 1803–1813 r. H. Mościcki, in: *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, II, 1, Wilno, 1913, s. 10; *Ланской Василий Сергеевич*, in: РБС, t. X, С. Петербург, 1914, s. 67–68.

12 A. M. Rymśkij-Korsakow sprawował tę funkcję w latach 1806–1809 i 1812–1830. *Римский Корсаков Александр Михайлович*, in: РБС, t. XVI, С. Peterburg, 1913, s. 209–214; H. Mościcki, *Dzieje porozbiorowe Litwy...*, t. II, cz. 1, s. 10 i n.

13 Odezwę Dąbrowskiego i Wybickiego opatrzoną datą 3 listopada 1806 r. wydał H. Mościcki według druku współczesnego *Dzieje porozbiorowe Polski w aktach i dokumentach*, I, *Od rozbiórów do Księstwa warszawskiego 1772–1807*, Warszawa b. d. [1923], s. 87.

14 Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius (LVIA), f. 378, Bendrasis skyrius (dalej – BS) 1806, sygn. 109, k. 1v–3.

sprawie do ministra spraw wewnętrznych Wiktora Pawłowicza Koczubeja¹⁵ oraz do gubernatorów cywilnych, polecając tym ostatnim postawienie w stan gotowości lokalnych policji, ale w ten sposób, aby nie informować szczegółowo urzędników o zaistniałej sytuacji¹⁶.

Gen. Dąbrowski nie mylił się bardzo, gdy przedkładając Napoleonowi w Berlinie 28 października 1806 r. projekt formowania polskiej legii i plan wzniesienia powstania, stwierdzał, że: „Naród polski pójdzie z największym zapalem za wolą i natchnieniem waszej Cesarskiej Mości, gdy mu się podoba zapewnić byt polityczny onego, przez wydanie poprzednio proklamacji. Ta proklamacja rzuci postrach i zamieszanie w trzech częściach kraju tego, pod panowaniem trzech mocarstw zostającego. Pobudzi wszystkich Polaków uległych przemocy do zrzucenia jarzma i zobowiąże ich do opuszczenia wojsk obcych, aby się mogli stawić pod chorągwie swojej Ojczyzny”¹⁷. Zaakceptowana przez Napoleona i wydrukowana z jego polecenia proklamacja sygnowana przez Wybickiego i Dąbrowskiego, która miała być „wezwaniami dla całej Polski”¹⁸, lotem błyskawicy obiegła prowincje dawnej Rzeczypospolitej i wywołała ogromne poruszenie¹⁹. Oczywiście także na Litwie, jak wspominał

15 H. Чечулин, Кочубей Виктор Павлович, in: РБС, т. IX, S. Peterburg, 1903, s. 366–382.

16 LVIA, f. 378, BS 1806, sygn. 109, k. 4–5. Z brulionu listu i spisu nazwisk adresatów (k. 7) można wnosić, że Rymkij-Korsakow pisał do gubernatorów: Zachara Jakowlewicza Karniejewa (mińskiego), Siergieja Aleksiejewicza Sziszkina (witebskiego), Michaiła Michajłowicza Bekunina (mohylewskiego), Michaiła Iwanowicza Komburleja (wołyńskiego), Władimira Iwanowicza Czewkina (podolskiego), Piotra Prokofjewicza Pankratjewa (kijowskiego). W odpowiedzi Komburlej raportował (21 listopada 1806 r. z Żytomierza) o wydaniu stosownych poleceń (k. 22). Ciekawe, że Czewkin donosił Korsakowowi (12 grudnia 1806 r. z Kamieńca Podolskiego), że proklamację Dąbrowskiego i Wybickiego otrzymał już wcześniej z Warszawy, w związku z czym podjęto pewne kroki w celu obserwacji rozwoju sytuacji, ale nie wydarzyło się nic, co mogłoby zburzyć spokój mieszkańców (k. 41).

17 J. Staszewski, Z ziemi włoskiej do polskiej. (Fragment pamiętnika gen. Dąbrowskiego), in: *Roczniki Historyczne*, t. 1 (1931), s. 76; Idem, *Wojsko polskie...*, s. 19 i n.

18 Ch. Talleyrand, *Pamiętniki (1754–1815)*, przekład W. Dłuski, Londyn, 1994, s. 208.

19 L. Dembowski, *Moje wspomnienia*, I, Petersburg 1898, s. 275 i n; R. Lubiński, *Generał Tomasz Pomian hrabia Lubiński*, t. I, Warszawa, 1899, s. 100; *Pamiętniki Franciszka z Błociszewa Gajewskiego pułkownika wojsk polskich (1802–1831)*, do druku przysposobił S. Karwowski, t. I, Poznań [1913], s. 34 i n. Zob. też: M. Богданович, *op. cit.*, s. 158; J. Falkowski, *Obrazy z życia kilku pokoleń w Polsce*, t. I, Poznań, 1877, s. 257 i n; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej*, Poznań, 1912 (reprint Poznań 1996), s. 110; M. Kallas, *Sejmy na zamku w czasach Księstwa Warszawskiego (1809, 1811, 1812)*, Warszawa, 1987, s. 9 i n.

Michał Kleofas Ogiński, czytano ją „z chciwością”, a wieści o zwycięstwach cesarza Francuzów oraz względach, jakie okazywał Polakom przekazywane przez emisariuszy i agentów francuskich sprawiły, że zapał „nie znał granic”²⁰.

Wydaje się, że pewnym odbiciem „postrachu i zamieszania”, których nadejście przewidywał Dąbrowski, była sekwencja działań prewencyjnych podjętych przez władze rosyjskie w guberniach litewskich. Już 12 listopada 1806 r. Korsakow polecił zawiadującemu przejściami i strażą graniczną Tymofiejowi Bogajewskiemu (литовский таможенный инспектор), aby zwrócono szczególnie pilną uwagę na ruch osobowy w obie strony, zwłaszcza na dezterterów, a w szczególności na to, aby przyjezdni nie wwozili jakichkolwiek antyrządowych pism lub prywatnych listów zawierających, jak to często bywało, niedorzeczności („нелепости”). Kontrolą miano objąć wszystkich wjeżdżających w granice cesarstwa bez względu na stan, godność, płeć, nie wyłączając służby, woźniców, a oprócz tego także środki transportu. Generał-gubernator polecił, aby zawiadamiano go o znalezieniu podejrzanych pism, a osobę, która je przewoziła, zatrzymywano do czasu wydania dalszych dyspozycji²¹. Korsakow nie ograniczył się jedynie do wydania poleceń i oczekiwania na raporty. Osobiście wskazywał osoby, które powinny zwrócić baczniejszą uwagę służb granicznych lub te, które z jakichś przyczyn go interesowały. Oto np. tajnym pismem wystosowanym do placówki granicznej w Brześciu (brulion z 16 stycznia 1807 r., „брестской пограничной заставе”) zapytywał, kiedy przejeżdżał tamtędy szambelan dworu hrabia Kossakowski i czy nie znaleziono przy nim pism, których wwóz do Rosji jest zabroniony. Miejscowy untercelner, niejaki Podczaszyński, raportował 20 stycznia 1807 r., że Kossakowski przejeżdżał 29 grudnia i że żadnych zakazanych papierów przy nim nie znaleziono²².

W związku z rozporządzeniami Korsakowa Bogajewskij pismem z 14 listopada 1806 r. (z Grodna) informował generał-gubernatora, że wydał już

20 *Pamiętniki Michała Ogińskiego o Polsce i Polakach od roku 1788 aż do końca roku 1815*, t. II, Poznań, 1870, s. 257 i n. O wielkim wrażeniu, jakie zrobiła odezwa pisał też K. Bujnicki, *Pamiętniki (1795–1875)*, wstęp i oprac. P. Bukowiec, Kraków, 2001, s. 69. Zob. H. Mościcki, *Litwa i Korona w epoce porozbiorowej. Wykład inauguracyjny wygłoszony dnia 5 maja 1920 r. w Sali im. Śniadeckich Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Warszawa, 1920, s. 12; D. Nawrot, *Litwa w 1807 r. Między Rosją a Francją*, in: *Roczniki Humanistyczne*, t. 55, nr 2 (2007), s. 42.

21 LVIA, f. 378, BS 1806, sygn. 109, k. 6.

22 Tamże, k. 40, 44.

odpowiednie polecenia²³. Z raportu urzędnika wynika, że próbował on zaprowadzić nad pewnym nieładem, który powodowali podróżni usiłujący przekroczyć granicę przez wybrane przez siebie przejścia, niekoniecznie te, które wyznaczono w udzielonych im paszportach. Pilność Bogajewskiego znalazła uznanie w oczach generała-gubernatora²⁴. Warto podnieść, że inspektor ostrzegał, iż dogodne warunki dla przenikania do Rosji szpiegów stwarzał pozostający w mocy ukaz z 9 maja 1802 r. o przybyszach z Prus i Austrii pragnących osiedlić się w Rosji²⁵.

Tymczasem samodzielną inicjatywą w zakresie uszczelniania granicy wykazał się Łanskoj. Już bowiem 12 listopada 1806 r. gubernator cywilny poinformował Korsakowa, że ze względu na okoliczności, nie chcąc tracić czasu, bez zwłoki zwrócił się do dowódców pułków (litewskiego konnego i kozackiego) z prośbą, aby każdego cudzoziemca niskiego stanu przeszukiwano, przeglądając ubranie i obuwie, w celu stwierdzenia, czy nie przenoszą jakichś listów lub papierów. W przypadku znalezienia takowych należało odstawić go pod ścisłym dozorem do gubernatora dla dalszego badania, podobnie zresztą jak przedstawicieli szlachty i cudzoziemców, z tym zastrzeżeniem, że tych już nawet bez różnicy czy znaleziono przy nich podejrzaną papierów, czy też nie. Gubernator pragnął w ten sposób sam zbadać, czy nie są podejrzeni i przepuszczać ich dalej „когда никакого сомнения не окажется”. Łanskoj prosił o akceptację tych rozporządzeń i ewentualne wydanie kolejnych²⁶. O przedsięwziętych środkach bezpieczeństwa, w tym także o korektach w procedurze wykonywania ukazu z 9 maja 1802 r.²⁷, Korsakow poinformował Koczubeja raportem z 25 listopada 1806 r.²⁸.

23 Tamże, k. 9–10. Kolejny raport z 24 listopada, k. 21.

24 Tamże, k. 13.

25 О правилах приема и водворения заграничных переселенцев, in: ПСЗ, t. XXVII, nr 20259, s. 136–137.

26 LVIA, f. 378, BS 1806, sygn. 109, k. 8.

27 Zob. korespondencję Korsakowa w sprawie osób przekraczających granicę, przesiedleńców, dezertarów francuskich oraz raporty gubernialnych rządów grodzieńskiego i wileńskiego z 24 grudnia 1806 r. i 25 stycznia 1807 r. Tamże, k. 35, 36–38, 50, 54, 57–58, 60–62, 66, 71.

28 Tamże, k. 16–17. Z pisma wynika, że minister spraw wewnętrznych wydał generał-gubernatorowi jakieś dyspozycje już 24 października, a wspomniany raport informował o ich wykonaniu.

Należy zaznaczyć, że Łanskoj bardzo szybko zareagował na objawy poruszenia na Litwie i zaalarmował Petersburg. Pisał w tej sprawie do Koczubeja już 1 i 4 listopada, a minister uznał za stosowne przedstawić te doniesienia monarsze. Aleksander I docenił starania Łanskoja. Rozkazał mu zintensyfikować działania wywiadowcze w celu wykrycia prób poruszenia umysłów mieszkańców powierzonej mu guberni i w tym celu korzystać nie tylko z instrumentów będących zwykle w dyspozycji gubernatora, ale w razie konieczności sięgnąć po takie, które uzna za potrzebne i najwłaściwsze ze względu na warunki miejscowe. Ponadto cesarz upoważnił gubernatora do dokonywania nadzwyczajnych wydatków, które miały być refundowane po przesłaniu odpowiednich danych do stolicy. Monarcha polecił także ogólne wzmoczenie wysiłków zmierzających do pokrzyżowania wszelkich wrogich zamiarów. Dowolne otwarte wystąpienia miał Łanskoj likwidować możliwie najenergiczniej za pomocą najsurowszych środków, także z wykorzystaniem wojska, zgodnie z własną oceną sytuacji. Z tego też powodu tajnym pismem Koczubeja z 15 listopada 1806 r. odpowiednie polecenia otrzymał Korsakow. Minister powołał się w nim na informacje dostarczone właśnie przez grodzieńskiego gubernatora na temat wrażeń, jakie wywołały niepowodzenia Prus i przybliżenie się wojsk francuskich do „byłej Polski”, wspominał o udzielonych mu instrukcjach, których kopię na rozkaz cara dołączał, a także oznajmił Korsakowowi, że z woli monarchy winien on wydać dalsze zarządzenia tak, aby działania Łanskoja znalazły wsparcie wojskowe, w szczególności w razie potrzeby stłumienia prób naruszenia bezpieczeństwa publicznego²⁹.

Rozwijając wachlarz działań prewencyjnych władze rosyjskie starały się unikać wszystkiego, co mogłoby podsycać niezadowolenie ludności guberni zachodnich i rozbudzać antyrządowe nastroje. Próbowano na miejscu porę identyfikować i neutralizować potencjalne zagrożenia, a jednocześnie blokować napływ nowin z zewnątrz. Michał Zaleski zanotował w swych pamiętnikach pod datą 23 stycznia 1807 r.: „Co się dzieje za bliską granicą, ani nam wiedzieć wolno, ani badać bezpiecznie; tak chce systema rządowe, byłoby doskonalsze żeby z życzeniem powszechnym zgodne”³⁰.

29 Tamże, k. 23–24, 25–27.

30 *Pamiętniki Michała Zaleskiego, wojskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego, posła na Sejm Czteroletni*, Poznań, 1879, s. 263.

Działania władz zaznaczyły się rzecz jasna na różnych polach. Na początku 1807 r. z odezwą o zachowanie spokoju i wierności tronowi, pewnie nie bez natchnienia ze strony rządu, zwrócił się do katolików arcybiskup mohylewski Stanisław Siestrzeńcewicz, który pisał: „szczęk oręża ocuca was, porywacie się i szukacie około siebie broni; bądźcie spokojni, swój to żołnierz, który czuwa u głów waszych, idzie na straż granic”³¹. Natomiast bez wątpienia z inspiracji Korsakowa, który w połowie grudnia 1806 r., jak sam podnosił – w imię troski o zachowanie spokoju i bezpieczeństwa wewnętrznego państwa oraz umocnienia przychylności mieszkańców Litwy do władz – zainteresował się sprawą Koczubeja, Aleksander I wydał 5 stycznia 1807 r. ciekawy reskrypt. Otóż monarcha rozkazał, aby ze względu na okoliczności, bez rozgłosu, wstrzymać do odwołania stosowanie w sądach głównych obu guberni litewskich senackich ukazów z 22 lutego i 15 listopada 1806 r. Przypomnijmy, że ten pierwszy (z lutego) stanowił, aby wszelkie dokumenty przedkładane przez strony w sądach głównych były obligatoryjnie składane wraz z rosyjskimi przekładami. Wykonywanie tego postanowienia (potwierdzonego przez ukaz Senatu z 14 sierpnia 1806 r. do wileńskiego rządu gubernialnego), pozostającego w sprzeczności z dotychczasową praktyką, było nadzwyczaj trudne ze względu na brak odpowiednio przygotowanych tłumaczy, skutkowało mitręgą i generowało koszty, które nie wszyscy byli w stanie unieść, a w konsekwencji groziło zahamowaniem normalnego toku wymiaru sprawiedliwości. Drugim z wymienionych aktów (z listopada) nakazano sądom głównym, aby nie przyjmowały od stron procesowych wyjaśnień ustnych, lecz tylko w formie pisemnej. Postanowienie to również godziło w dotychczasową praktykę, bowiem litewska szlachta, o czym władze dobrze wiedziały, korzystając powszechnie z usług adwokatów, preferowała ustną, a nie pisemną formę postępowania i gremialnie uznawała, że ta pierwsza pozwalała na łatwiejsze i szybsze uzyskanie sprawiedliwości³². Na początku 1807 r., w warunkach niepewnej sytuacji politycznej i wśród licznych zagrożeń, monarcha wołał zatem wstrzymać stosowanie wymienionych ukazów, niż ryzykować, aby wynikające z nich niedogodności wpłynęły na pogorszenie nastrojów wśród litewskiej szlachty.

31 *Kurier Litewski*, nr 1 z 1 stycznia 1807 r. Wzmiankował o tym M. Zaleski pod datą 5 stycznia. *Pamiętniki Michała Zaleskiego...*, s. 260.

32 LVIA, f. 378, BS 1806, sygn. 111, k. 1–10. S. Godek, O stanowieniu prawa w niespokojnych czasach, czyli kilka uwag o mocy prawnej ukazów senackich z 1806 r. w guberniach litewskich, in: *Stanowienie prawa w przeszłości. Zbiór studiów*, red. P. Górecki, D. Makiłła, Warszawa, 2022, s. 233–242.

Nieco później, 11 stycznia 1807 r., car wydał ukaz, którym zobowiązał gubernatorów do czuwania, aby maszerujące wojska nie dopuszczały się nadużyć³³. Winni ekscesów³⁴ mieli być pociągani do odpowiedzialności przed sądami wojennymi, a pokrzywdzeni odbierać stosowne wynagrodzenia za szkody na rachunek dowódcy, który nie zapobiegł nieporządkom. Warto zaznaczyć, że Koczubej, który pismem z 12 stycznia 1807 r. podał wspomniany akt do wiadomości Korsakowa, jednocześnie polecił mu, aby ten czuwał nad dokładnym wykonywaniem jego postanowień przez władze guberni, ale i sam użył wszelkich środków dla uspokojenia mieszkańców podniecanych szkodliwymi plotkami rozpowszechnianymi w polskich guberniach³⁵. Zadbano też, choć jak zdaje się wskazywać relacja Michała Zaleskiego chyba nie bez pewnej zwłoki, o rozpowszechnienie omawianego ukazu. Drukowana „Kopia odezwy JW. aktualnego stanu konsyliarza lit. wileńskiego cywilnego gubernatora Bagmewskiego, do marszałka powiatu wiłkomirskiego uczynionej pod dniem 27 januarii 1807 r. i nr 531” zawierała obszerny wyjątek z aktu oraz zalecenie ogłoszenia jego rozporządzeń szlachcie. Prokofiej Łukicz Bagmewskij³⁶ powtórzył w swej odezwie, że gwałty popełniane przez wojsko będą karane i że rozesłano już odpowiednie, dotyczące się tej kwestii dyspozycje³⁷.

33 Nie stanowiło to żadnego *novum*. Podobne ukazy wydawano w latach poprzednich. A. B. Демкин, «Дней Александровых прекрасное начало...». *Внутренняя политика Александра I в 1801–1805 гг.*, Москва, 2012, s. 236.

34 Jeszcze w listopadzie 1806 r. Korsakow polecił wileńskiemu i grodzieńskiemu rządowi gubernialnemu, aby nakazały horodniczym i policjom ziemskim regularne raportowanie o przemarszach wojsk i wszelkich krzywdach wyrządzonych przez nie ludności. Z napływających aż do sierpnia 1807 r. doniesień i rejestrów skarg wynika, że ciągnące oddziały dopuszczały się rozmaitych wymuszeń, zaborów, ekscesów, spustoszeń. LVIA, f. 378, BS 1806, sygn. 73, k. 1–15. Zob. *Pamiętniki Michała Zaleskiego...*, s. 265 i n.

35 LVIA, f. 378, BS 1807, sygn. 52, k. 1. Rękopiśmienna kopia ukazu i korespondencja w tej sprawie, tamże, k. 2–6.

36 Bagmewskij objął stanowisko litewsko-wileńskiego gubernatora cywilnego 1 stycznia 1807 r. „Kurier Litewski” nr 4 z 12 stycznia 1807 r.

37 Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, rkps Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 3238. M. Zaleski zanotował pod datą 4 lutego, że car wydał „ukaz do wojska ostrą karność przepisujący, drugi do rządów nadgranicznych spokojność i bezpieczeństwo obywatelom upewniający”. Nieco dalej pisał: „Ten ukaz był tylko wieścią, ale cnotliwy obywatel, marszałek wiłkomirski dopominał się oń u rządu wileńskiego, a mającego komunikowanym od gubernatora JW. Bahniewskiego, podał do druku i gazet”. *Pamiętniki Michała Zaleskiego...*, s. 265.

Władze rosyjskie zwróciły uwagę na wzmożony ruch duchownych czy też może ludzi podających się za takich. Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych z 15 stycznia 1807 r. rozesłane do gubernatorów nadgranicznych guberni mówiło o podejrzanych personach, które przybywają tam z innych rosyjskich prowincji „от Польши присоединенных” oraz ziem polskich zajętych przez wojska francuskie i pod pozorem zbierania jałmużny zdobywają informacje, które przekazują nieprzyjacielowi. Rozkazano gubernatorom, aby zwrócili baczną uwagę na takie osoby oraz wydali policjom ziemskim polecenia, aby je wyłapywano (najlepiej zaraz po pojawieniu się na granicy), następnie dokładnie przesłuchiowano, a w razie wątpliwości zatrzymywano. Instrukcje były na tyle rygorystyczne, że zakładały, iż nawet gdyby w danym przypadku nie ujawniono niczego podejrzanego, przybyłszy takim nie powinno się zezwalać na swobodne przemieszczanie w granicach guberni. I tak np. na granicy w Brześciu zatrzymano powracającego z Warszawy plebana puńskiego, kanonika Wincentego Łabuńskiego, a gdy ten w trakcie wstępnego przesłuchania przez urzędników таможенной заставы odpowiadał „задумчиво”, powiadomiono Łanskoja, który kazał przepuścić duchownego, ale wezwawszy go do siebie, przesłuchał, a dopiero nie stwierdziwszy niczego podejrzanego, pozwolił na powrót do domu³⁸.

Wydaje się, że nieufnie odnoszono się też do przybyszów, którzy po czasowym pobycie w Rosji chcieli wracać do swych domów. Oto 28 stycznia 1807 r. Łanskoj zawiadomił Korsakowa o niejakim Koźmińskim, który mieszkał w Grodnie, dokąd przybył z paszportem wydanym na sześć miesięcy przez warszawskie władze pruskie, a teraz pragnął opuścić Rosję i w tym celu zwrócił się do gubernatora o pozwolenie na wyjazd. Łanskoj zastrzegł, że co prawda nie spostrzegł w Koźmińskim niczego podejrzanego, ale znając go jako człowieka inteligentnego, przyjął, że ten na pewno musiał poczynić jakieś obserwacje o rosyjskich zarządzeniach wojskowych, o których bez wątpienia opowie w zajętej przez Francuzów Warszawie. Gubernator oznajmiał, że te właśnie przyczyny powstrzymały go od wydania pozwolenia na wyjazd i skłoniły do odesłania Koźmińskiego do generał-gubernatora³⁹.

38 LVIA, f. 378, BS 1807, sygn. 53, k. 1–2 (pismo Koczubeja do Korsakowa wraz z kopią zarządzenia). Tamże, k. 3–14 korespondencja w tej sprawie.

39 LVIA, f. 378, BS 1806, sygn. 109, k. 56. Adnotacja poczyniona na odwrocie pisma świadczy o tym, że Koźmiński otrzymał paszport 9 czerwca 1807 r., ale nie do Warszawy, ale do guberni wołyńskiej.

Badano też sygnały o kontaktach mieszkańców Litwy z armią francuską. Ciekawe, że w sprawę Żyda Matisa Całkowicza, rzekomo utrzymującego tajną korespondencję z Francuzami, zaangażował się w marcu 1807 r. sam Korsakow⁴⁰. Za pewną osobliwość uznać można fakt, że w czerwcu minister spraw wewnętrznych zawiadomił Korsakowa, iż pozostający w niewoli rosyjskiej w odległej guberni sybirskiej oficerowie francuscy, jak doniósł tamtejszy gubernator cywilny, otrzymywali korespondencję za pośrednictwem pogranicznego komisarza w Wilnie, niejakiego Horna. W listach, które odbierali jeńcy, nie było co prawda niczego podejrzanego, tym niemniej zwrócono uwagę, że wspomniany urzędnik może być punktem przekazywania informacji⁴¹.

Pewne środki zastosowano także na polu gospodarczym. W kwietniu 1807 r. Łąskoj alarmował, że „Bonapart” za pośrednictwem warszawskich i austriackich Żydów (kupców i liwerantów) bez trudu pozyskuje dla swej armii zaopatrzenie w postaci znacznej liczby wołów, które dostarczane są z guberni wołyńskiej i podolskiej przez prowincje austriackie do objętych wojną dziedzin pruskich. Wojenny gubernator zareagował błyskawicznie wydając polecenie, aby odtąd ani jedno zwierzę nie było wysyłane za granicę. Ścisły zakaz eksportu wołów miał oczywiście sens z punktu widzenia strategicznego, tyle tylko, że był sprzeczny z obowiązującymi ukazami monarszymi, które zezwalały na wywóz płodów rolnych do Prus z wyjątkiem zboża. Wywołało to więc pewne komplikacje. Koczubej musiał przypomnieć oczywistą zdawałoby się zasadę, że władze guberni nie mogą wykonywać żadnych zarządzeń, które uchylają najwyższe ukazy. Problem rozwiązał jednak sam monarcha, który na początku maja wprowadził obostrzenia dotyczące wywozu płodów rolnych do Austrii⁴².

Analiza źródeł (co prawda wyrywkowych) skłania do konstatacji, że w stosowaniu środków ostrożności władze przejawiały pewną nerwowość. Otóż przypadek Joachima Jesmana, obywatela powiatu nowogrodzkiego, dowodzi, że zwykły anonim z załączonym rzekomym listem gen. Dąbrowskiego nakazującym jakoby rozpoczęcie powstania, mógł być powodem wdrożenia śledztwa przez specjalnie wydelegowanego urzędnika oraz przetrzymywania szlachcica posesjonata w więzieniu bez sądu przez kilkanaście miesięcy. O

40 LVIA, f. 378, BS 1807, sygn. 73, k. 1–9.

41 LVIA, f. 378, BS 1807, sygn. 122, k. 1–2.

42 LVIA, f. 378, BS 1807, sygn. 95, k. 1–55.

sprawie Jesmana doniósł Korsakowowi Łanskoj pismem z 29 marca 1807 r., gdyż to właśnie gubernator cywilny był adresatem wspomnianego anonimu. Warto zauważyć, że Łanskoj nie był pewny co do tego, jaki organ powinien zająć się sprawą szlachcica i skierował nawet zapytanie do ministra spraw wewnętrznych z prośbą o wyjaśnienie, czy śledztwo ma przeprowadzić Komisja utworzona ukazem z 28 listopada 1806 r. (gubernator nazywa ją Komitetem), czy też miejscowo właściwy sąd. Sprawa widocznie uległa poważnej zwłoce, bo jeszcze 16 września 1808 r. Korsakow pytał o nią Łanskoja, a w szczególności o to, jakie polecenia wydał minister spraw wewnętrznych. Tymczasem więziony od wielu miesięcy w Słonimie Jesman listem z 1 września 1808 r. rozpaczliwie prosił wojennego gubernatora o pomoc. Wspominał, że przebywa „dwa lata w areszcie najokropniejszym [...] pod najsroższym karaulem [...] kiedy jakie bydłę mnie zapałszy, trzymają”. Narzekał przy tym na złą wolę Łanskoja, który miał rzekomo mu obiecać, że go „na Sybir prędko odprowadzi”. Ostatecznie gubernator cywilny otrzymał od wspomnianego wyżej Komitetu (utworzonego w styczniu 1807 r.), polecenie, aby z Jesmanem „поступить по силе законов”. W konsekwencji skierowano jego sprawę do słonimskiego sądu grodzkiego, a to dlatego, że właściwy nowogrodzki sąd grodzki był obsadzony przez urzędników spokrewnionych z oskarżonym, o czym informował Łanskoj Korsakowa pismem z 26 września 1808 r. Ciekawe, że Michał Jesman, sędzia grodzki powiatu słonimskiego, pisał 3 października (ze Słonimia) do generał-gubernatora, starając się usprawiedliwić Joachima Jesmana. Urzędnik twierdził, że więzień jest niewinny, że został bezpodstawnie oskarżony przez Haciskich i Siemiradzkich o podrzucenie pisma, że bez przyczyny drugi rok siedzi w areszcie w Słonimie, że „do eksplikacji od żadnego sądu zapotrzebowanym nie był i nie jest”, że obywatele ręczą za jego konduite, wreszcie że aresztowanie szlachcica „dziwi powszechność”. Sędzia prosił gubernatora wojennego o uwolnienie więźnia „z kalumni i potwarzy oraz niewoli”. Jak wynika z pisma Łanskoja do Korsakowa (z 19 października 1808 r.) sprawa Jesmana została rozpoznana w słonimskim sądzie grodzkim, następnie przesłana do I Departamentu Grodzieńskiego Sądu Głównego, którego wyrok Łanskoj potwierdził. Niestety, przytaczane tu źródła milczą na temat sentencji wyroku⁴³.

43 LVIA, f. 378, BS 1807, sygn. 94, k. 1–8.

Inny charakter miała sprawa księdza Piotra Puciłowskiego, plebana kowieńskiego. Został on z rozkazu gubernatora wojennego poddany śledztwu jako buntownik. Duchownemu zarzucano, że 12 czerwca 1807 r. ogłaszał, że Kowno zajęli Francuzi, że nie ma w nim już ani jednego rosyjskiego żołnierza i że żądał od lokalnego urzędnika (провиантский комиссионер) wydania kluczy od magazynów⁴⁴.

Warto jeszcze podnieść, że długie miesiące prowadzono sprawę o rozpowszechnianie w Wilnie pism w języku polskim, zawierających rzekome warunki rozejmu zawartego między Francją a Rosją. Wynikało z nich, że państwo Aleksandra I utraci znaczne terytoria na swych zachodnich rubieżach. Gubernator cywilny Bagmewskij 28 sierpnia 1807 r. raportował o tej sprawie gubernatorowi wojennemu Korsakowowi, załączając odpis inkryminowanego pisma oraz wyniki śledztwa. Korsakow z kolei zapoznał ze sprawą ministra spraw wewnętrznych, sugerując kary dla osób zamieszanych w rozpowszechnianie pism. Ostatecznie 17 sierpnia 1808 r. Komitet (powołany w styczniu 1807 r.) postanowił o wymiarze kary, aprobowując propozycje Korsakowa. Sankcje nie były zbyt ostre. Skończyło się na umieszczeniu w domu pracy na miesiąc, karach pieniężnych w wysokości stu rubli srebrem, areszcie o chlebie i wodzie⁴⁵.

Wydaje się, że szerzej zakrojone dociekania nad, skądinąd ciekawym i atrakcyjnym badawczo, tytułowym zagadnieniem pozwoliłyby na lepsze zrozumienie poczynań i środków przedsięwziętych przez władze rosyjskie na Litwie w reakcji na późniejsze sytuacje kryzysowe, które wystąpiły w latach 1809 i 1812.

Facing the Defeat of Prussia – the Actions of Lithuanian Governorates at the Turn of 1806–1807

SŁAWOMIR GODEK

Key words: “The first Polish war”, Lithuanian governorates, Security measures.

Summary. In the autumn of 1806, in view of the defeat of Prussia in the clash with France and the approach of Napoleon’s army to the borders of Russia, the Russian

44 LVIA, f. 378, BS 1807, sygn. 118, k. 1–20.

45 LVIA, f. 378, BS 1807, sygn. 189, k. 1–19.

authorities became concerned about the loyalty of their Polish subjects. The authorities of the Lithuanian governorates took preventive measures to preclude an uprising movement and preserve public peace. In particular, attempts were made to seal the border. More careful attention was paid to the movement of people, and care was taken to ensure that travellers did not bring anti-government writings into Russia. Intelligence activities were intensified to monitor the disposition of the population. Emperor Alexander I ordered that any insurrectionary uprising be vigorously suppressed by the harshest means, including the use of the army. At the same time, the authorities tried to avoid anything that could fuel popular discontent. By the Emperor's decision, the use of ukases in the courts, which, in the opinion of the Lithuanian nobility, hindered the conduct of judicial proceedings, was stopped. Attempts were made to introduce strict discipline in military units to prevent abuse of the civilian population. A police force was put on alert to put suspicious people arriving from abroad under surveillance. Signals of contact between Lithuanian residents and the French army were investigated.

Moteris prie istorijos šaltinio. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas profesorės Irenos Valikonytės 75 metų jubiliejui. Sudarė Eugenijus Saviščevas. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2024. 440 p.

ISBN 978-609-07-1033-3 (spausdinta knyga)

ISBN 978-609-07-1034-0 (skaitmeninis PDF)

Straipsnių rinkinyje, skirtame prof. Irenos Valikonytės 75 metų jubiliejui, autoriai iš Lietuvos, Lenkijos ir Ukrainos tyrinėja įvairius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos objektus, daug dėmesio skiria istorijos šaltinių (ypač Lietuvos Metrikos) tyrimams, LDK teisinės kultūros ir moterų padėties klausimams. Knygos tekstai lietuvių ir lenkų kalbomis su angliškėmis santraukomis, papildyti interviu, kuriame prof. I. Valikonytė pasakoja apie savo asmeninį ir mokslinį kelią.

Dailininkė *Jurga Tėvelienė*
Lietuvių kalbos redaktorė *Gražina Indrišiūnienė*
Lenkų kalbos redaktorė *Teresa Dalecka*
Maketuotoja *Vida Vaidakavičienė*

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, LT-10222 Vilnius
info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
Knygos internete *knygynas.vu.lt*
Mokslo periodikos žurnalai *zurnalai.vu.lt*

Spausdino UAB „Ciklonas“
Žirmūnų g. 68, LT-09124 Vilnius
26 aut. l. Tiražas 150 egz.

Vidiniai puslapiai *Munken Lynx* 90 g/m²